

Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Ivan Jovović
Ivan Ivanović
Marko Špadijer, glavni urednik

Savjet časopisa

Novica Samardžić
Dragan Radulović
Rade Bojović
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović

Sekretar Redakcije
Danka Barović

Lektura i korektura

Saša Živković

Prevod na engleski

Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema

D&A

Štampa
Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 500 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

**ČASOPIS ZA DRUŠTVENA
PITANJA, NAUKU I KULTURU**

GODINA XXV, BROJ 98
LJETO 2024

ISSN 1450-9059

**CETINJE
PODGORICA**
2024

7 pravo

7 Pravna država i vladavina prava
Dragoljub Drašković

25 Pravni i institucionalni okvir upravljanja migracijama u Crnoj Gori
Jelisaveta Blagojević

43 Vladavina prava – uslov za priključenje Crne Gore Evropskoj uniji
Hamdija Šarkinović

63 globalizacija

63 Kako se demokratija može spasiti od globalizacije
Bojan Jovanović

105 ontologija

105 Đilasove kontroverze o crnogorskom državnom i nacionalnom pitanju
Branislav Kovačević
(priredio: *Marijan Mašo Miljić*)

129 istorija

129 Rimsko-vizantijska provincija Prevalis od početka IV do početka VII v.
Dragutin Papović

173 Dubrovački Balšići u drugoj polovini XIV i prvih decenija XV v.
Marijan Premović

187 Njemački grof Šmetau – pretendent na srpski prijesto 1774.
Ilija Vujošević

Savić Marković-Štedimlija – **217**
povratak u Jugoslaviju suđenje i
robija (1955–1959)
Željko Karaula

Sinovi kralja Nikole **245**
u spletkama i svjedočenjima
za vrijeme Prvog svjetskog rata
Milan Šćekić

terorizam 257

Klasifikacija terorizma **257**
Marko Kusovac

književnost 263

Hipertekst kao novi vid **263**
tekstualnosti
Anka Vučinić Gujić

Estetske vrijednosti u romanu **269**
Konak Ćamila Sijarića
Avdo Nurković

filozofija 287

Pojam genija u klasičnoj **287**
njemačkoj filozofiji –
Kant i Šopenhauer
Vlado Jovanović

Egzistencijalizam **319**
od Kjerkegora do Hajdegera
Ilija Kapičić

Crna Gora za početnike 339

Jataganom na pisca **339**
Petar Milatović

343 neimarstvo

343 Izgradnja crnogorskih pruga (I)
Velizar Radonjić

373 U potrazi za narodnim klesarima (IV)
Slobodan Čukić

401 umjetnost

401 Mikelandelov ciklus fresaka na
svodu Sikstinske kapele
Jakov Marković

435 prizma

435 Duh prošlih vremena
Dušan Pejaković

443 memoari

443 Memoarski zapisi oficira
Đura Živanovića
(priredili: B. Borilović,
S. Martinović)

509 arhiv

509 Zapisano je (20)
Branislav Borilović

PRAVNA DRŽAVA I VLADAVINA PRAVA

Dragoljub Drašković

The author analyses the concepts of the legal state (Rechtsstaat) and the rule of law as complex political and legal categories. It is noted that the concept of the rule of law has a broader meaning than the legal state, in terms of scope, structure and integral principles. In addition to respect for the law and supremacy of human rights, the rule of law as its essential component traditionally includes the limitation of arbitrariness of state government. The Constitution of Montenegro consciously prioritizes the rule of law due to its qualitatively greater value compared to the legal state. The paper also discusses the appropriate conditions for establishing a state of social stability necessary for the functioning of the rule of law system in Montenegro.

U teorijskim raspravama o pravnoj državi ili o vladavini prava tradicionalno je bila prisutna dilema kako izgraditi državu koja odgovara dostojanstvu čovjeka i njegove ličnosti, zasnovanu na univerzalnom principu pravde. Šta je, u stvari, država koja počiva na pravednom pravu, kakva bi ona trebalo da bude i na koji način se organizaciono može najuspješnije uspostaviti? U traženju odgovora na ta i slična pitanja u pravnoj i političkoj teoriji, ali i u društvu uopšte, najčešće korišćeni pojmovi postali su „pravna država“ i „vladavina prava“. Pod pojmom „pravna država“, koji je češće u svakodnevnoj upotrebi, posebno u oblasti politike,

posmatraju se i njime objašnjavaju gotovo svi društveni procesi i odnosi, kao što su izgradnja građanskog društva, jačanje demokratije, podjela vlasti, slobode i prava čovjeka, višepartijski sistem, parlamentarizam, tržišna privreda, izborni sistem, nezavisnost sudstva itd. Tom pojmu se često daje gotovo univerzalno značenje i u njemu traži rješenje ne samo za prevazilaženje krize prava, već i za skoro sve probleme u društvu.

Čovjek ima pravo da živi u državi utemeljenoj na vladavini prava. Da li mu je to pravo uvijek obezbijeđeno? Za dostojnu egzistenciju njemu je potreban određeni kvalitet života koji se postiže, između ostalog, i dosljednom primjenom pravednog prava. Dakle, ne svakom primjenom prava i ne svakog prava, već adekvatnom primjenom prava koje može da mu omogući dostojno življenje. Takva primjena prava predstavlja i vladavinu prava. No, ona, tako shvaćena, uglavnom uvijek ostaje samo cilj koji se želi ostvariti.

Generalno posmatrano, pravo na pravnu državu i pravna država kao ideal i kao vrijednost nikada i nigdje nije ostvarena u savršenom obliku. To se zapaža već iz najbržeg pogleda na stvarnost. Za to postoje i objektivni razlozi. Počev od same protivrječnosti pojma „pravna država“. Jer svaka država uređena pravom koje joj daje odgovarajući pravni oblik je pravna država. Upravo jedno od najvećih dostignuća država koje grade moderne ustavne sisteme je to što utvrđuju određeni oblik državne organizacije osnovane kao pravna organizacija koja funkcioniše na pravnim principima. Posmatrano na taj način, to bi značilo da je pravna država nastala istovremeno sa državom. Međutim, brojni uzroci koji se u konkretnim društvenim sredinama pojavljuju u različitim oblicima ometaju uspostavljanje pravne države i uslovljavaju da svaka država nije istovremeno i pravna država. Da bi pravna država postala realnost i država zasnovana na principu vladavine prava, koju u potpunosti karakteriše stvaranje i primjena pravednog prava,

potrebno je ispunjenje više pretpostavki. Njihovo utvrđivanje, a pogotovo realizacija, nije jednostavno.

U političkoj i pravnoj teoriji bilo je više pokušaja definisanja pojma „pravna država“ i njegovih bitnih karakteristika. Već ta činjenica jasno ukazuje na složenost tog pojma. Pod pojmom „pravna država“, u najširem smislu riječi, podrazumijeva se država u kojoj vladavina prava ima primat nad vladavinom ljudi ili bilo kog drugog društvenog subjekta. Odmah treba istaći da to ne znači da se između pojmova „pravna država“ i „vladavina prava“, može staviti znak jednakosti sa aspekta njihovog obima, sadržine, smisla i značaja. Pojam „pravna država“ se identifikuje sa pravnim poretom, budući da u suštini predstavlja podvrgavanje svih društvenih subjekta, uključujući i državu, primjeni prava. Tako posmatrano, pojmovi „pravna država“ i „vladavina prava“ bi se izjednačavali i predstavljali sinonim za isti pojam.

Međutim, iz istorijskog, ali i određenog konkretnog društvenog konteksta dva pojma, kao što će se dalje vidjeti, proizlazi da je pravna država, kao organizacija zasnovana na ustavu i zakonu, kao i na garantovanju ljudskih prava i sloboda, uži pojam od vladavine prava. Pravna država označava vladavinu zakona i zato svakako predstavlja veći kvalitet od apsolutističke države i neograničene vlasti pojedinaca koja potiskuje ljudska prava i slobode. Ona, međutim, može postojati i kada zakoni ne utvrđuju pravedno pravo, kakvo bi trebalo da sadrže, već ustanovljavaju samo „vladavinu zakonske pravde“, nezavisno od cilja i sadržine zakona koja može biti i nepravedno pravo. I fašistička Njemačka je npr. bila pravna država, u kojoj je, međutim, ozakonjen čak i genocid. To potvrđuje i misao na koju se u njemačkoj teoriji još uvijek može naići: „Htjeli smo pravdu, a dobili smo pravnu državu“.

Pravna država kao pojam i kao koncepcija stvorena je u njemačkoj filozofsko-političkoj i filozofsko-pravnoj doktrini

krajem XIX i početkom XX vijeka. Bila je rezultat političke borbe koja je imala za cilj da se tradicionalno neograničena vlast monarha u Njemačkoj potčini vlasti supremativnog parlamenta i istovremeno da se monarh i svi organi vlasti obavežu da poštuju zakon. Pod pojmom „pravna država“ prioritarno se podrazumijevala država sa državnim uređenjem koje je zasnovano i funkcioniše u skladu sa zakonom. Država u kojoj je ostvarena zakonitost u formalnom smislu, tj. utvrđena osnovna pravila ponašanja i jednakost svih pred zakonom. Veći značaj pridavan je samoj hijerarhiji i poštovanju pravnih propisa, nego njihovom sadržaju. Prema toj doktrini, pravna država, u pravnom smislu, najkraće izraženo, podrazumijeva vladavinu zakona i garantovanje ljudskih prava i sloboda. Kao politička kategorija, pravna država personifikuje podjelu vlasti i politički pluralizam. Treba pomenuti i francuski koncept pravne države, sličan njemačkom, zasnovan takođe na vladavini zakona.

Pod pojmom „vladavina prava“, pak, u političkoj i pravnoj doktrini, još od rimske države i njenih pravnih mislilaca, podrazumijeva se složena političko-pravna kategorija, skup određenih političkih i pravnih principa i zahtjeva na osnovu kojih se formira i funkcioniše država sa demokratskim pravnim poretom. Po koncepciji vladavine prava iz antičkog doba i sam vladar se mora pokoravati zakonima, a ne samo Bogu. Ideju o vladavini prava iznio je Aristotel stavom o ljudskoj pravdi i jednakosti ljudi pred zakonom, naglašavajući potrebu da vladavina zakona treba da ima primat nad vladavinom ljudi.

U filozofsko-pravnoj i filozofsko-političkoj teoriji, i pored svih razlika u shvatanju vladavine prava, preovladava mišljenje da je vladavina prava kategorija koja ograničava samovolju i arbitarnost vlasti, nalaže strogo poštovanje ustava i zakona od strane državnih organa, a ne samo od građana, na osnovu čega suštinski mijenja i prirodu državne vlasti. Ističe se da država ne može imati karakter građanske i demokratske države ako se ne

zasniva na vladavini prava. Istorija potvrđuje da je demokratija uvijek ostvarivana u skladu sa nivoom realizacije vladavine prava. Usklađenost vladavine prava i demokratije uslovljena je stepenom pravednosti prava. Što je pravo nepravednije, jaz između njih je dublji. Upravo zbog tradicionalno nedovoljne pravednosti prava, te dvije kategorije se ne mogu u potpunosti poistovjetiti.

Sam termin „vladavina prava“ koji se danas koristi uobličen je u XIX vijeku, naročito u ustavnoj teoriji Sjedinjenih američkih država i anglosaksonskoj političkoj teoriji, posebno u engleskoj sudskoj praksi. Vladavina prava posmatrana je u širem i užem značenju tog pojma. U širem smislu riječi, pod vladavinom prava (*rule of law*) podrazumijevalo se stavljanje pojedinaca i organa vlasti pod pravo, tj. pod ustav, zakon i druge pravne propise, potčinjenost pravnom poretku, za razliku od arbitarnosti, samovolje i apsolutizma. Vladavina prava kao komponentu sadrži princip neophodnosti ograničenja svemoći državne vlasti putem prava (*limited government*), ali i primat vladavine prava i poštovanja prava i sloboda pojedinca u odnosu na vladavinu ljudima. Takav koncept vladavine prava zastupljen je u Velikoj povelji o slobodama, ali i u drugim aktima srednjovjekovne Engleske. U Sjedinjenim američkim državama vladavina prava je izražena u tri principa čiji je cilj da se ograniči državna vlast i zaštite ljudska prava. Vlast je podređena pravu. Državni organi svoje funkcije vrše samo na osnovu prava i imaju onoliko ovlašćenja koliko im pravo daje. Treći princip izražava se u ograničenju vlasti države u korist čovjeka i njegove slobode. Ta angloamerička koncepcija ustavnosti i zakonitosti označavala je vladavinu prava u užem smislu riječi.

Kao teorijsku kategoriju i princip, vladavinu prava dalje je uobličio engleski mislilac Albert Dejsi. On je isticao da sadržinu i cilj vladavine prava čini skup više elemenata, među kojima se izdvajaju dva: vladavina prava, a ne ljudi, izražena u potpunoj

prevagi prava nad arbitrarnošću i samovoljom vlasti; potčinjenosti svih društvenih subjekata zakonu i na osnovu nje jednakost svih pred zakonom. Dalje do kraja XX vijeka vladavina prava se u teoriji shvata kao princip koji utvrđuje „izvjesna pravila igre“ u državi kojima se moraju pokoravati svi, pa i oni koji ih donose. Poslije Drugog svjetskog rata, u drugoj polovini XX vijeka, vladavina prava ugrađuje se, iako dosta sporo, u ustave i zakone. Time dobija karakter ustavnog principa.

U međunarodnom pravu nije utvrđeno jedinstveno shvatanje vladavine prava. Bliži elementi za njeno definisanje nalaze se u dokumentima Ujedinjenih nacija, prije svega u smjernicama koje je uputio Generalni sekretar UN Ban Ki Mun 2008. godine, prema kojima je vladavina prava princip po kome se svi pojedinci, institucije i teritorijalne jedinice, uključujući i samu državu, imaju ponašati u skladu sa zakonima usvojenim na osnovu normi i načela međunarodnog prava. Prema pravu Evropske unije, pravni poredak države koja želi da bude njena članica mora uključivati vladavinu prava kao svoj bitan princip.

Može se konstatovati da koncepcije vladavine prava i pravne države povezuje to što su se obje pojavile kao reakcija na apsolutističko ponašanje državne vlasti i izraz namjere da se arbitrarno postupanje i odlučivanje državnih organa ograniči. Sa razvojem pravnih sistema tokom druge polovine XX vijeka i ideja pravne države uključila je u sebe nužnost garantovanja ljudskih prava i sloboda i obezbjeđivanja njihove zaštite. Razlike između dva bliska koncepta ostale su, međutim, i dalje.

Pojam „vladavina prava“ je u današnjim državama prihvatljiviji od pojma „pravna država“. Prvo, zato što je vladavina prava sadržajno obuhvatnija i bogatija kategorija od pravne države, kako po obimu i strukturi, tako i u pogledu principa koje sadrži. Pored dva osnovna principa koja sadrže i pravna država i vladavina prava, a to je poštovanje zakona i

suprematija i poštovanje ljudskih prava, vladavina prava obuhvata i veoma značajan treći princip, koji makar neposredno ne proizlazi iz pravne države, a to je ograničenje arbitarnosti i samovolje državne vlasti. Taj princip izražava suštinu vladavine prava i svoju primjenu nalazi naročito u zemljama koje izgrađuju moderne pravne sisteme. U državi zasnovanoj na vladavini prava organi vlasti su vezani pravom i podređeni pravu koje sami stvaraju, ustavu i zakonu, koji ih ograničavaju u nastojanju da jačaju i budu nadređeni svima.

Dalje, koncept vladavine prava nije ograničen samo na formalno poštovanje načela ustavnosti i zakonitosti, već zahtijeva i kvalitet i sadržinu samog prava. Nužno je da ustav i zakoni imaju određeni kvalitet sadržaja koji mora obuhvatati i garanciju ljudskih prava i sloboda, kao i posebnu zaštitu tih prava pred nosiocima vlasti. Pravo u državi zasnovanoj na vladavini prava je posebnog karaktera, a drugačija mu je i primjena, u odnosu na pravo u državi koja je takođe pravna država, ali može biti i totalitarna, partijska, policijska i sl. U vladavini prava jača moć i kvalitet prava, a zatim takvo pravo povratno utiče na samu državu i uobličava je kao državu zasnovanu na vladavini prava. Zato vladavina prava uključuje u sebe društveni imperativ poštovanja i dosljedne primjene upravo takvog prava. Pored pravnog, vladavina prava ima, dakle, i širi politički i društveni karakter.

Pojam „pravna država“ ima uži domašaj i u osnovi se svodi na „vladavinu zakona,“ težište stavlja na poštovanje zakonitosti i hijerarhiju pravnih akata nezavisno od njihove sadržine. Vladavina prava, pak, ima širi obim od vladavine zakona, posebno što obuhvata i kvalitet prava, zbog čega označava kvalitativno veću vrijednost od pravne države. Zato se danas o vladavini prava i njenom ostvarivanju u realnom životu govori više nego o pravnoj državi. Može se uzeti i da pravna država predstavlja samo jedan segment vladavine prava. Samo ako

pravna država stvara pravo i donosi zakone sa sadržinom i kvalitetom pravde i pravičnosti kakve podrazumijeva vladavina prava, pojam „pravna država“ se kvalitativno izjednačava sa vladavinom prava jer izražava istu sadržinu. Razlika između pravne države i vladavine prava se, dakle, smanjuje sa sadržinskim poboljšanjem kvaliteta prava i dosljednim poštovanjem ljudskih prava i sloboda.

Osim sa pravnom državom, kao što će se dalje vidjeti, vladavina prava je u teoriji izjednačavana i sa principom ustavnosti i zakonitosti, pravnim poretom, ustavnom vladavinom itd. Koncept ustavne vladavine gradi se takođe na načelima vladavine prava i konstitucionalizma. Ustavna vladavina predstavlja takođe oblik uređenja države u kojoj je vlast ograničena pravom, ustavom i zakonom.

Načelo vladavine prava predstavlja sistem političke vlasti u kojem „niko nema više prava (subjektivnih prava) nego što mu daje pravo (objektivno pravo)“. Koncept vladavine prava zasnovan je na poštovanju prava kako od strane građana kojima su pravne norme upućene i na koje se primjenjuju (adresata pravnih normi), tako i od samih nosilaca državne vlasti kao stvaraoca pravnih normi koji ih i primjenjuju (adresanata pravnih normi). Vladavina prava suštinski počiva na zamisli potčinjenosti svih subjekata društva pravu, tako da su pravnim normama jednako vezani i oni koji upravljaju i oni kojima se upravlja. U njoj ne vlada *rex* (car ili kralj), već *lex* (zakon).

Vladavina prava kao jedna od osnovnih vrijednosti na kojima počiva državno uređenje Crne Gore, pored slobode, mira, tolerancije, poštovanja ljudskih prava i sloboda, multikulturalnosti i demokratije, sadržana je i u drugom polaznom stavu preambule Ustava Crne Gore. Vladavina prava kao odrednica države Crne Gore dalje je data u članu 1 Ustava koji definiše karakter države i daje određenje njenog oblika. Po obliku vladavine Crna Gora je republika, sa ustavnim atributima

građanske, demokratske, ekološke i države socijalne pravde, zasnovana na vladavini prava. Time je utvrđeno da je vladavina prava u osnovi Crne Gore i jedan od presudno bitnih konstitutivnih elemenata karaktera države, pravnog uređivanja odnosa u državi i njenog ustavnog uređenja. Među najvišim vrijednostima ustavnog poretka, Ustav utvrđuje i vladavinu prava. Načelo vladavine prava istovremeno je utvrđeno i kao jedna od temeljnih vrijednosti Ustava i polazište za razumijevanje njegove suštine.

Ustav namjerno favorizuje vladavinu prava u odnosu na pravnu državu, jer vladavina prava predstavlja veći kvalitet od pravne države. Vladavina prava ima širi obim od „vladavine zakona“, tradicionalno podrazumijeva ne samo poštovanje zakonitosti i hijerarhiju pravnih akata, već zahtijeva i kvalitet prava izražen u odgovarajućem sadržaju zakona koji garantuje ostvarivanje ljudskih prava, odgovarajući postupak stvaranja prava i poštovanje prava. Posebno, vladavina prava uključuje i princip ograničenja vlasti kao svoju esencijalnu komponentu, o čemu je prethodno bilo riječi.

U Ustavu nije određeno šta čini sadržinu, smisao, značenje i cilj vladavine prava. Nijesu izričito utvrđene ni obaveze koje iz tog načela proizlaze, kojim instrumentima i kako se obezbjeđuje njegovo ostvarivanje. Ustav samo sumarno označava vladavinu prava kao pretpostavku cjeline državnog uređenja Crne Gore ne određujući bliže pojedine elemente na kojima počiva. Iz koncepcije Ustava i ustavnog teksta u cjelini proizlazi da su komponente tog načela prije svega podjela vlasti, garancija ljudskih i manjinskih prava i sloboda, poštovanje načela ustavnosti i zakonitosti, nezavisnost sudske vlasti, ustavnosudska kontrola i zaštita ustavnosti i zakonitosti, ostvarivanje izbornog prava i dr. Ostaje obaveza izvršne i zakonodavne vlasti da u realizaciji načela vladavine prava ta pitanja zakonima urede.

U stanju nedovoljnog određenja Ustavom, mora se smatrati da

su suština, svrha i cilj ustavnog utvrđenja da je država Crna Gora „zasnovana na vladavini prava“ u opredjeljenju i obavezi države da vladavina prava bude okosnica oko koje se gradi karakter države i uređuje njeno funkcionisanje u cjelini, kao i odnosi između građana i države. Ustavna odredba izražava očekivanje da se pokaže spremnost i odlučnost za stvaranje prava koje svojim kvalitetom i pravednošću može da obezbijedi sprovođenje vladavine prava. Pravo čijom suštinom dominiraju ljudska prava i slobode i koje ograničava državnu vlast upravo pravima i slobodama čovjeka i uspostavljanjem demokratskog odnosa između građanina i vlasti. To znači da je vladavina prava u suštini vladavina ljudskih prava i sloboda koja suštinski mijenja i prirodu državne vlasti. Dalje, da se državom upravlja i vlast vrši dosljednom primjenom takvog pravednog prava. Nekonzistentna primjena prava, pogotovo bilo kakvog prava, još uvijek ne znači vladavinu prava. Vladavinu prava čini samo dosljedna primjena pravednog prava.

Ustavom su utvrđene neke neophodne ustavno-pravne pretpostavke za uspostavljanje vladavine prava u stvarnosti Crne Gore. Proklamovano je da je vlast uređena na načelu podjele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, da je vlast ograničena ustavom i zakonom i da odnos vlasti počiva na ravnoteži i međusobnoj kontroli (član 11). Za uspostavljanje vladavine prava nužna pretpostavka je, dakle, dosljedno poštovanje principa podjele vlasti. Prema ustavnim određenjima nosioci sve tri vlasti vezani su Ustavom i zakonom. Utvrđen je princip ustavnosti i zakonitosti, odnosno saglasnosti pravnih propisa, prema kojem zakon mora biti saglasan sa Ustavom i potvrđenim međunarodnim ugovorima, a drugi propis mora biti saglasan sa Ustavom i zakonom (član 145). Proklamovana je samostalnost i nezavisnost sudstva i obaveza sudova da sude isključivo na osnovu i u okviru Ustava, zakona, potvrđenih i objavljenih međunarodnih ugovora (član 118). Utvrđena je

nadležnost i obaveza Ustavnog suda da iz pravnog poretka uklanja zakone i druge pravne akte koji nijesu saglasni sa Ustavom, potvrđenim i objavljenim međunarodnim ugovorima i zakonom, odnosno koji nijesu u skladu sa suštinom, smislom, ciljem i vrijednošću vladavine prava (član 149). Sistem podjele državne vlasti u značajnoj mjeri počiva upravo na sudskom i ustavnosudskom nadzoru nad nosiocima vlasti. Istovremeno, postizanje punih efekata vladavine prava posebno podrazumijeva efikasno funkcionisanje državnih institucija, naročito nezavisnog sudstva i ustavnog sudstva kao ključnih činilaca uspostavljanja vladavine prava.

Princip ustavnosti i zakonitosti, kroz čiju se sadržinu praktično izražava načelo vladavine prava, u najširem smislu označava misao da se pravom ograniči državna vlast. Zato se ustavnost i zakonitost ne mogu poistovjetiti samo sa postojanjem ustava i zakona, već su ostvarene samo onda kada je u donošenju pravnih akata i preduzimanju materijalnih radnji obezbijeđeno ponašanje svih društvenih subjekata, posebno organa državne vlasti, u skladu sa ustavom i zakonom. Poštovanje ustava i zakona je uslov obezbjeđenja i jačanja načela vladavine prava. Vladavina prava ograničava svaku vlast i svaki akt, pa i ustavotvornu i sam ustav. Ustavnost se može izjednačiti sa vladavinom prava samo ako ustav kao osnovni, početni i najviši pravni akt pravnog poretka sadrži norme pravednog prava.

Načelo ustavnosti korijen ima u donošenju prvih ustava i nastanku sistema ustavne vladavine u XVII i XVIII vijeku. Karakteriše ga pravna i politička komponenta. Pravna dimenzija podrazumijeva nadređenost ustava ostalim nižim pravnim aktima koji čine pravni sistem, dok se politička ogleda u ograničavanju i kontroli organa državne vlasti ustavom. Ustavnost označava „sklad pravnih akata sa ustavom, ali i ograničenost i vezanost državne vlasti objektivnim pravom“.

Ističe se takođe da je ustavnost „instrument odbrane ljudske i građanske ličnosti od svih mogućih zloupotreba i kršenja prava i povrede dostojanstva“, odnosno da je ovaj princip „sredstvo društvene kontrole ustavne odgovornosti i mjere da neko ne može imati više prava nego što mu po pravu pripada“ (J. Đorđević, *Ustavno pravo*, Beograd, 1986, str. 330). Američka ustavnost sadrži pravilo prema kojem ustav donosi narod koji vrši ustavotvornu vlast kao izraz svoje suverenosti, bilo neposredno, bilo preko svojih izabраних predstavnika. Zato su organi državne vlasti dužni poštovati načelo ustavnosti. Zakone, pak, donose ustavom utvrđeni nosioci zakonodavne vlasti u okviru vlasti koja im je dodijeljena. Načelo zakonitosti predstavlja saglasnost nižih pravnih akata sa zakonom kao višim pravnim aktom. Zakonitost sadrži takođe više elemenata i ostvaruje se kroz nekoliko različitih značenja i oblika. Prije svega, to su formalna i materijalna zakonitost.

Ustavom proklamovano načelo ustavnosti i zakonitosti, međusobne saglasnosti i hijerarhije pravnih propisa, odnosno legaliteta, suština je, dakle, pravne države i jedan od bitnih principa vladavine prava. Pretpostavka ostvarivanja i jačanja vladavine prava je upravo poštovanje principa ustavnosti i zakonitosti od strane svih subjekata državne zajednice. Ustavnost i zakonitost kao dva suštinska načela pravnog poretka omogućavaju njegovu kompaktnost, tako što uređuju pravila njegovog ostvarivanja i funkcionisanja. Ustav Crne Gore utvrđuje osnove pravnog sistema i uređuje način vršenja zakonodavne funkcije, a zakonima se dalje definiše forma i sadržina pravnih akata niže pravne snage od zakona.

Ustavnost i zakonitost, kao jedinstven princip, može se posmatrati i u svijetlu nekih principa sadržanih u drugim djelovima Ustava. Npr. principa da je svako obavezan da se pridržava Ustava i zakona (član 10, stav 2), ustavne odredbe člana 150, stav 1 prema kojoj svako može dati inicijativu za

pokretanje postupka za ocjenu ustavnosti i zakonitosti, kao i ostalih odedaba tog člana Ustava koje se odnose na postupak za ocjenu ustavnosti i zakonitosti pred Ustavnim sudom. Principe ustavnosti i zakonitosti štiti Ustavni sud (član 11, stav 6), prvenstveno tako što odlučuje o formalno-pravnoj i materijalno-pravnoj usklađenosti akata niže pravne snage sa Ustavom i zakonom. Kontrola i zaštita ustavnosti i zakonitosti je jedna od najznačajnijih komponenti načela vladavine prava.

Ključno pitanje je kako osigurati poštovanje principa ustavnosti i zakonitosti u svakodnevnom postupanju državnih organa i ponašanju građana i nadzor nad sprovođenjem tih načela. Kod građana je taj problem manje izražen, jer se primjenom sankcija od strane sudskih i upravnih organa u slučaju povrede pravnih normi dosta jednostavno obezbjeđuje poštovanje pravnog poretka. Podvrgavanje, pak, nosilaca državne vlasti, prije svega izvršnih, a zatim i zakonodavnih, Ustavu i utvrđenim pravilima ponašanja, jedno je od najtežih pitanja u sistemu podjele vlasti i međusobnoj kontroli i ravnoteži pojedinih vlasti. Državom zasnovanom na vladavini prava može se smatrati samo država u kojoj su posebno izvršna i sudska vlast u svom djelovanju podređene Ustavu i zakonu. Ali i zakonodavna vlast je pod dejstvom Ustava i zakona. Činjenica da zakonodavna vlast ima suverenitet u donošenju i izmjenama zakona ne znači da nije dužna poštovati zakone sve dok su oni na pravnoj snazi.

Deklaratornom odredbom člana 10, stav 1 Ustava Crne Gore izražen je ustavni princip po kojem je u Crnoj Gori kao državi zasnovanoj na vladavini prava dozvoljeno sve što pravom, tj. Ustavom i zakonom, nije zabranjeno. Ovaj princip pripada grupi atributa države na kojima se temelji njeno ustavno uređenje i struktuiran je u okviru Osnovnih odredbi Ustava, u dijelu ljudskih prava i sloboda koje Ustav dalje garantuje i uređuje u više od trećine ukupnog broja svojih članova. Zato je i naslov

ovog člana Ustava: „Granice sloboda“. Adresati ove slobode korišćenja ljudskih prava i sloboda, u granicama utvrđenim Ustavnom i zakonom, su građani države i pravni i poslovni subjekti koji su van sistema državne vlasti. To pravilo, dakle, važi i za pravna lica koja obavljaju privrednu ili drugu društvenu djelatnost u njihovom poslovanju. Ali ta sloboda ni za njih ne predstavlja apsolutnu slobodu u korišćenju sopstvenih prava i sloboda, već ima pravne, etičke i moralne granice. To potvrđuje i Ustavom utvrđena obaveza u članu 6, stav 3 prema kojoj je svako dužan da poštuje prava i slobode drugih, a to znači i da uvažava osnovna pravila kojima je uređeno ustavno ustrojstvo države. U protivnom, ovaj princip bi se pretvorio u sopstvenu negaciju.

Na postupanje državnih organa, nosilaca državne organizacije vlasti, kojima je povjereno vršenje državnih poslova, mora se, međutim, primjenjivati upravo suprotno pravilo: Zabranjeno je sve što Ustavom i zakonom nije izričito dozvoljeno. Svi akti i radnje subjekata vlasti moraju imati neposredan pravni osnov i biti izričito propisani u zakonu, odnosno na zakonu zasnovanom drugom pravnom aktu kojim se uređuje njihov rad i nadležnost. Jedino takav princip u radu organa državne vlasti može da garantuje Ustavom proklamovano slobodno ostvarivanje prava i sloboda pojedinaca i da obezbijedi granice i ravnotežu u djelovanju državnih organa u odnosu prema građaninu pojedincu i njegovim Ustavom garantovanim pravima i slobodama. U protivnom, kakva bi uopšte bila svrha pravnog uređivanja rada državnih organa, ako bi oni mogli postupati mimo onoga što je utvrđeno kao pravilo njihovog ponašanja? Odgovor na to pitanje je da ne može biti negativno utvrđenih pravila ponašanja organa državne vlasti, jer bi vršenje takvih ovlašćenja, postupanjem organa, mjerama koje preduzimaju i aktima koje donose, moglo da vodi u kršenje njihove propisima utvrđene nadležnosti, odnosno, u krajnjem, u zloupotrebu vlasti

koju vrše.

Ustavno utvrđenje načela vladavine prava samo po sebi ne znači obezbjeđenje vladavine prava, već pretpostavlja niz konkretnih i kontinuiranih ustavnih obaveza čije ispunjenje treba da obezbijedi da vladavina prava svakim danom sve više i potpunije postaje realnost u Crnoj Gori. Ustavom su utvrđeni pravni osnovi i principi koji su neophodni da se u državi donose propisi, preduzimaju materijalne radnje i sprovode mjere koje to treba da obezbjeđuju. Bez obzira na izraženi demokratski karakter Ustava, dalje operativno obezbjeđivanje načela vladavine prava u stvarnosti nije uslovljeno njime.

Stepen ostvarivanja vladavine prava u realnom životu zavisi prvenstveno od tempa jačanja demokratskog i građanskog karaktera države i poštovanja od strane državnih organa temeljnog principa ustavnog utvrđenja da je građanin nosilac suverenosti. Posebno, od predlaganja i donošenja od strane predlagača i donosilaca zakona i drugih pravnih propisa, u skladu sa propisanim postupkom, akata kvalitetnog, pravednog prava kojima se obezbjeđuje dosljedno poštovanje ljudskih prava i sloboda, što treba da omogući da u pravnom poretku Crne Gore zaživi pravedno pravo. Donošenje i sprovođenje nedemokratskih zakona kojima se povređuju ljudska prava suprotno je koncepciji vladavine prava.

Izazovi kojima je izložena vladavina prava toliko su dugotrajni i čvrsti da često djeluju nesavladivi. Vladavina prava se danas spotiće na brojnim aktuelnim društvenim preprekama i sistemskim uzrocima. Razlozi ometanja su različiti, najčešće političke, pravne, ekonomske, kulturne, psihološke i druge prirode. Oni se mogu posmatrati i kao institucionalni i vaninstitucionalni, ali i kao faktori unutrašnjeg i međunarodnog karaktera itd. Riječ je istovremeno i o odgovarajućim uslovima za ostvarivanje sadržine koju vladavina prava pretpostavlja. Ti uslovi su, međutim, brojni, veoma zahtjevni i međusobno povezani.

Odnose se na državne institucije i društvo u cjelini. Podrazumijevaju i objektivne mogućnosti, posebno naravno i ekonomske, da se život u državi organizuje na principima koji omogućavaju efikasno konstituisanje i funkcionisanje pravnog poretka. Ne radi se samo o izgradnji i donošenju pravednog prava, već posebno i o dostignutom stepenu njegovog demokratskog kvaliteta i primjene. Koliko su te pretpostavke obezbijeđene i kakvi su izgledi da se ispune da bi se pravna, politička, socijalna, ekonomska i moralna dimenzija vladavine prava realizovala?

Ključni problem je, čini se, nedostatak potpunog i jasnog shvatanja svih subjekata u državi i društvu, posebno organa državne vlasti, realnih uslova uspostavljanja vladavine prava i potrebe energičnijeg djelovanja u njihovim okvirima. Za jačanje vladavine prava posebno je značajna izražena pravna svijest. Ali nivo njenog razvitka je uslovljen nizom različitih okolnosti. Potrebna je svakako i politička volja da se odnosi u društvu urede u skladu sa zahtjevima vladavine prava i da se vlast vrši na principima vladavine prava. Ne može se, međutim, uvijek biti sigurno da takva volja zaista postoji. Nosioci političke moći se najčešće pozivaju na spremnost za uspostavljanje vladavine prava, ali u svom djelovanju ne pokazuju jasno da žele njenu realizaciju. Programi političkih snaga koje se nadmeću za vlast treba da obezbjeđuju adekvatnu političku platformu za jačanje vladavine prava. Ona nužno mora uključivati i volju građana koji čine ljudski faktor izgradnje vladavine prava, ali koji još uvijek u tome nije dobio mjesto koje mu pripada.

Prioritetna je obaveza zakonodavne, izvršne i upravne vlasti, sudstva i jedinica lokalne samouprave, da svoje funkcije vrše strogo u okvirima Ustava, zakona i drugih podzakonskih akata i na način utvrđen tim aktima. Bilo kakav tzv. viši interes ne smije imati primat nad Ustavom i zakonom. „Pravni sistem može postojati i djelovati samo ako je stvarno na snazi“ (Herbert Hat,

profesor Oksfordskog univerziteta, *Pojam prava*, 1994). Ta obaveza predstavlja istovremeno i upozorenje svim nosiocima vlasti da „jači u snazi, ekonomskoj ili političkoj, ne smije biti jači i u pravu“. Dalje, to je obaveza predlagača zakona i zakonodavca da predlažu i donose zakone zasnovane na osnovnim kategorijama sistema društvenih vrijednosti, kao što su moral, razum, socijalna pravda i sl. Zakone koji se donose radi stavljanja u privilegovan položaj određenih kategorija građana ili čak pojedinaca, pravni filozof Gustav Radbruch označio je kao „zakonsko nepravo“.

Ostvarivanje vladavine prava bitno zavisi i od stabilnosti i dužine važenja zakonskih i drugih propisa, naročito sistemskih zakona. To je jedan od značajnijih faktora uspostavljanja i obezbjeđivanja vladavine prava u realnom životu. Pokušaji čestog, ishitrenog, nesistematskog, neutemeljenog i proizvoljnog donošenja ili izmjena zakona ne doprinose jačanju vladavine prava. Predlagači i donosioci zakona moraju biti razumni i uzdržani, čuvajući autoritet zakona. Rimski pisac Tacit je rekao: „Kada je država najiskvarenija, najviše je zakona“.

Brojni drugi uzroci izazivaju zastoje u uspostavljanju vladavine prava. Vladavina prava se ne gradi na nekompatibilnosti nacionalnog pravnog sistema sa komparativnim pravnim sistemima. Niti na postojanju pravnih praznina i pravno neregulisanim značajnom društvenim pitanjima i odnosima u pravnom poretku. Vladavini prava ne doprinosi ni nedosljedna primjena prava, primjena sa puno neizvjesnosti, arbitrarnosti i neujednačenosti. Isti negativni uticaj ima i nepoštovanje utvrđenih normativnih postupaka donošenja propisa. Takvo stanje vodi državu dalje od vladavine prava.

Napovjerenje u institucije nameće i pitanje njihovog legitimnog i valjanog funkcionisanja. Nepostizanje konsensusa

oko najznačajnijih društvenih tema onemogućava uspostavljanje stabilnosti društva potrebne za funkcionisanje sistema vladavine prava. Takođe i vaninstitucionalno rješavanje neizbježnih sukoba stavova i mišljenja u društvu. Derogiranje Ustava zakonom, a zakona aktom niže pravne snage, najdrastičnije narušava pravni poredak. Dosljedno ostvarivanje ljudskih prava i sloboda, kao i njihova adekvatna zaštita, posebno je nužan preduslov za jačanje sistema vladavine prava.

PRAVNI I INSTITUCIONALNI OKVIR UPRAVLJANJA MIGRACIJAMA U CRNOJ GORI

Jelisaveta Blagojević

The main goal of this paper is to answer the question of whether Montenegro is legally and institutionally ready to accept and integrate an increasing number of people seeking international protection due to wars and crises in their countries of origin. Accordingly, an overview of the basic legal and institutional instruments for migration management has been provided, including a review of constitutional and legislative provisions, strategic goals, as well as obligations towards the European Union in this area. The basic state administrative structures, i.e. the institutional basis for responding to migratory pressures, have been outlined. Accordingly, the purpose of the paper is to provide a summary of legal solutions and basic data in the context of formulating further policies, strategies, and measures, as well as scientific, academic, and professional research.

Uvodni okvir: ciljevi, predmet i svrha rada

Gestrateški i geopolitički položaj Crnu Goru čini ranjivom u pogledu migracionih tokova, kretanja i pritisaka posebno od početka Arapskog proljeća 2011. godine i ratova i sukoba u tom dijelu svijeta do aktuelnog rusko-ukrajinskog rata i velikog priliva ukrajinskih izbjeglica. Cilj ovog rada je da odgovori na pitanje da li je ova južno-evropska i mediteranska zemlja koja se nalazi na

raskršću između Istočne i Zapadne Evrope i južnog i sjevernog dijela kontinenta spremna da prihvati i integriše migrante i izbjeglice koje Crnu Goru izaberu kao tranzitnu i/ili krajnju destinaciju.

U cilju razumijevanja spremnosti Crne Gore da odoli ovim izazovima, te da spremno i bez dodatnih većih pritisaka na cijelo društvo obezbijedi nesmetan i neproblematičan smještaj stranaca koji traže međunarodnu zaštitu, neophodno je sagledati pravne i institucionalne okvire takvog sistema. To posebno u odnosu na prihvatanje standarda i najboljih praksi Evropske unije shodno crnogorskom zahtjevu za članstvom u datoj organizaciji. U tom smislu, važno je imati u vidu da je oblast migracija vrlo obuhvatna i raznolika, te uključuje regularne migracije, sprečavanje neregularnih migracija, readmisiju, postupanje sa strancima, rješavanje zahtjeva za dobijanje azila itd. Poseban izazov predstavlja sprečavanje i suzbijanje neregularnih migracija kao i upravljanje izbjegličkim krizama, te integracija izbjeglica na njihovu, ali i dobrobit lokalnih zajednica koje ih prihvataju. Navedeno zahtijeva stalnu i koordiniranu saradnju na lokalnom, nacionalnom, regionalnom i međunarodnom nivou,¹ pri čemu je značajna podrška međunarodnim instrumentima zaštite i upravljanja ovim procesima, kao što je Globalni sporazum za izbjeglice i Globalni sporazum za migracije. U tom domenu, posebno je važno donošenje/usaglašavanje zakonodavnog i strateškog okvira shodno evropskim direktivama i zahtjevima za ispunjenjem uslova za ulazak u evropsku porodicu, naročito onih u sklopu pregovaračkog poglavlja 24 – Pravda, sloboda i bezbjednost koje, između ostalog, obuhvata pitanja migracija, azila, vizne politike, Šengena i vanjskih granica.²

¹ Strategija o migracijama i reintegraciji povratnika u Crnoj Gori, 2021–2025. g, s Akcionim planom za 2021. i 2022, Ministarstvo unutrašnjih poslova Crne Gore, <https://www.gov.me/dokumenta/3158ee96-b336-4e3b-b04f-064eb51b19c9>, 20.02.2024.

² Definicije osnovni pojmova o migracijama, pogledati u: *Glossary on*

Validnost, relevantnost i kvalitet rada zasniva se na metodološkom okviru analize sadržaja dostupnih zvaničnih dokumenata i akata u oblasti migracija na nacionalnom i širem nivou kao primarnom izvoru informacija. U tom smislu, dat je pregled osnovnih ustavnih, zakonskih, strateških rješenja³ u ovoj oblasti, zatim informacija o osnovnim jedinicama državne uprave koje se bave poslovima u navedenoj oblasti. Shodno navedenom, svrha rada je da obezbijedi rezime pravnih rješenja kao i osnovnih podataka u kontekstu donošenja daljih politika, strategija i mjera, kao i naučnih, akademskih i stručnih istraživanja.

Normativni okvir upravljanja migracijama

U kontekstu ispunjenja uslova za punopravno članstvo u Evropskoj uniji, Crna Gora ima obavezu da dostigne određene standarde, tj. da svoj pravni i institucionalni okvir djelovanja i regulisanja pitanja izbjeglica i migracija uskladi sa evropskim komunitarnim pravom, te obezbijedi njegovu implementaciju.

Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) Evropskoj uniji⁴, koji je Crna Gora potpisala 15. oktobra 2007. godine a stupio na snagu 1. maja 2010. godine nakon ratifikacija zemalja članica EU, predviđene su i određene obaveze Crne Gore u pogledu viza, upravljanja granicom, azila i migracija, odnosno obaveze strana potpisnica u pogledu međusobne saradnje, koor-

Migration, International Organization for Migration Geneva, https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_34_glossary.pdf, 30.01.2024.

³ Određene zakonske odredbe preuzete su integralno u cilju obezbjeđenja jasnoće i preciznog razumijevanja datih rješenja.

⁴ Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) predstavlja međunarodni ugovor između države potpisnice i Evropske unije kojim je uspostavljen pravni okvir za uzajamnu saradnju i postepeno približavanje evropskim standardima. Me4EU, EU4me, *Proces stabilizacije i pridruživanja*, <https://www.eu.me/proces-stabilizacije-i-pridruzivanja/> 10.02.2024

dinacije i konsultacija u ovoj oblasti. Poseban fokus stavljen je na ispunjenje standarda koji se odnose na azil utvrđenih Konvencijom o statusu izbjeglica (usvojena u Ženevi 28. jula 1951. godine) i Protokolom o statusu izbjeglica (usvojen u Njujorku 31. januara 1967. godine), kao i na legalne migracije i pravila ulaska, te prava i status osoba kojima je odobren ulazak (član 82). Posebna odredba Sporazuma odnosi se na sardanju ugovornih strana radi sprječavanja i kontrole ilegalnih imigracija, gdje je, *inter alia*, utvrđeno da će Crna Gora i države članice Unije ponovo prihvatiti sve svoje državljane koji se ilegalno nalaze na teritoriji Crne Gore ili na teritoriji neke od država članica Evropske zajednice. Saglasile su se da zaključče i u potpunosti primijene Sporazum o readmisiji, uključujući obavezu readmisije državljana drugih zemalja i lica bez državljanstva (član 83).⁵

Pregovarački proces između Crne Gore i Evropske unije počeo je 29. juna 2012. godine, dok su se 18. decembra 2013. godine zvanično otvorila poglavlje 23 pod nazivom „Pravosuđe i temeljna prava“ čiji je cilj obezbjeđenje nezavisnog i nepristrasnog sudstva i zaštita vladavine prava, i poglavlje 24 „Pravda, sloboda i bezbjednost“ čiji je cilj da se omogući slobodno kretanje ljudi, uz garantovanje njihove bezbjednosti. Migracije, azil, vizna politika, Šengen i vanjske granice predstavljaju posebne podoblasti Poglavlja 24, dok je pitanje migracija blisko povezano i sa pregovaračkim poglavljem 2 pod nazivom „Sloboda kretanja radnika“ otvorenim 11. decembra 2017. godine. Zajedničkom pozicijom EU definisana su 83 privremena mjerila – 45 u poglavlju 23 i 38 u poglavlju 24, gdje su po četiri u oblasti regularnih i neregularnih migracija, u oblasti azila, i u oblasti Šengena i vanjskih granica, a dva u dijelu vizne politike.⁶

⁵ Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju Crne Gore EU, Ministarstvo ekonomskog razvoja, <https://www.gov.me/dokumenta/027ba344-ba95-4f17-9ec6-88b6e9ba3ea7> 08.02.2024.

⁶ Me4EU, EU4me, *Poglavlje 24. Pravda, sloboda i bezbjednost*

U sklopu Izvještaja Evropske komisije o napretku Crne Gore za 2023. godinu,⁷ ocijenjeno je da je pravni okvir Crne Gore o azilu, kao i u oblasti legalnih i nezakonitih migracija u velikoj mjeri usklađen sa pravnom tekovinom EU. Istaknuto je da je kapacitet sistema azila ojačan, te da su značajna budžetska sredstva usmjerena na proširenje kapaciteta za prijem. Crna Gora se, kao posmatrač, pridružila Evropskoj mreži za migracije u septembru 2022. godine, dok je zaključila 12 sporazuma o readmisiji sa zemljama koje nijesu članice EU.⁸ Sporazum EU i Crne Gore o readmisiji sa državama članicama EU nastavio je da se sprovodi na zadovoljavajućem nivou. Potpisan je novi Sporazum o statusu u maju 2023. godine, koji Evropskoj agenciji za graničnu i obalsku stražu (Frontex) omogućava raspoređivanje bilo gdje na teritoriji Crne Gore. Što se tiče vizne politike, pozdravljeni su preduzeti naponi u cilju usklađivanja vizne politike Crne Gore sa politikom EU ali i istaknuta potreba za daljim aktivnostima na tom planu. Naglašeno je da Crna Gora „mora nastaviti s naporima da se izbori sa migracionim pritiskom, razvijanjem međunarodne saradnje na readmisiji, podizanjem kapaciteta za krivično gonjenje mreža krijumčarenja migranata; i uspostavljanjem savremenog sistema prikupljanja podataka o migrantima“.⁹

Crna Gora je podržala Globalni sporazum za migracije koji je usvojen na Međuvladinoj konferenciji u Marakešu, 10–11. decembra 2018. godine, a čiji je cilj rješavanje rizika migracija

<https://www.eu.me/poglavlje-24-pravda-sloboda-i-bezbjednost/> 28.01.2024.

⁷ Izvještaj Evropske komisije o napretku Crne Gore za 2023. godinu, str. 62–66, <https://www.gov.me/dokumenta/4441000a-7e5c-4b2c-b3f3-661bac4e8736> 20. 02. 2024.

⁸ Međutim, nema sporazum o readmisiji ni sa jednom od glavnih zemalja porijekla migranata koji dolaze u Crnu Goru, a koji bi bili potrebni za proce-suiranje nedobrovoljnih povrataka. Ibid, str. 62.

⁹ Ibid, str 8.

za pojedince i zajednice u zemljama porijekla, tranzita i krajnje destinacije, kako bi se one odvijale na bezbjedan i pravilan način uz smanjenje neregularne migracije i intenziviranje saradnje u oblasti borbe protiv trgovine ljudima i krijumčarenja migranata. U kontekstu efikasnog i pravilnog upravljanja izbjegličkim krizama i integracije izbjeglica u društvo, podržala je i Globalni sporazum za izbjeglice kroz prihvatanje sljedećih obaveza: održati efikasan režim zaštite kroz usklađivanje sa dobrim praksama u EU; povećati kapacitet prihvata u Crnoj Gori; razviti prijateljsko okruženje za socijalno-ekonomsku integraciju za izbjeglice i podržati regionalne napore na jačanju azila. Pored toga, na Globalnom skupu o apatridiji¹⁰, održanom u oktobru 2019. godine u Ženevi, preuzela je sljedeće obaveze: nastavak sprovođenja pojednostavljenih procedura za pribavljanje identifikacionih dokumenata; obezbjeđenje upisa u registar rođenih napuštene djece, odnosno djece čije majke nemaju identifikaciona dokumenta; jačanje postupka za utvrđivanje statusa lica bez državljanstva; i razmjena iskustva sa drugim državama regije.¹¹

Što se tiče normativnog nacionalnog okvira, Ustavom Crne Gore¹² predviđeno je da su potvrđeni i objavljeni međunarodni ugovori i opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava sastavni

¹⁰ Učešće na datom skupu predstavlja dio učešća Crne Gore u globalnoj kampanji UNHCR-a “#iBelong”, u okviru koje je donijet globalni plan za eliminisanje apatridije u periodu 2014–2024. Strategija o migracijama i reintegraciji povratnika u Crnoj Gori, 2021–2025, s Akcionim planom za 2021. i 2022, Ministarstvo unutrašnjih poslova Crne Gore, https://www.gov.me/dokumenta/3158ee96-b336-4e3b-b04f-064eb51b19c9_20.02.2024.

¹¹ Strategija o migracijama i reintegraciji povratnika u Crnoj Gori, 2021–2025, s Akcionim planom za 2021. i 2022, Ministarstvo unutrašnjih poslova Crne Gore, https://www.gov.me/dokumenta/3158ee96-b336-4e3b-b04f-064eb51b19c9_20.02.2024.

¹² Ustav Crne Gore, *Službeni list Crne Gore*, br. 001/07 od 25. 10. 2007, 038/13 od 02. 08. 2013.

dio unutrašnjeg pravnog poretka, te da imaju primat nad domaćim zakonodavstvom i neposredno se primjenjuju kada odnose uređuju drukčije od unutrašnjeg zakonodavstva. To se svakako odnosi i na sve ugovore i međunarodna pravila u oblasti migracionih kretanja, statusa izbjeglica, migranata, azilanata i slično.¹³ U tom kontekstu, članom 44 Ustava Crne Gore propisano je da stranac koji osnovano strahuje od progona zbog svoje rase, jezika, vjere ili pripadnosti nekoj naciji ili grupi ili

¹³ Međunarodni pravni okvir uključuje sljedeće instrumente zaštite prava i integracije migranata: Konvencija o statusu izbjeglica iz 1951. godine i prateći Protokol iz 1967. godine, Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (1948), Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Konvencije o pravima djeteta, Konvencija protiv mučenja i drugih surovih, nečovječnih ili ponižavajućih postupaka ili kažnjavanja, Međunarodne konvencije za zaštitu svih lica od prisilnih nestanaka, Međunarodna konvencija za zaštitu prava svih radnika migranata i članova njihovih porodica i Protokol protiv krijumčarenja migranata kopnenim, pomorskim i vazdušnim putem, kojim se dopunjuje Konvencija UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, Evropska konvencija o ljudskim pravima (1950), Evropska socijalna povelja (usvojena 1961. godine i revidirana 1996. godine), Evropska konvencija o pravnom statusu radnika migranata, Konvencija o akciji protiv trgovine ljudima, Evropska konvencija za sprečavanje mučenja i drugih surovih, nečovječnih ili ponižavajućih postupaka ili kažnjavanja, Evropska konvencija o ekstradiciji, Evropska konvencija o suzbijanju terorizma i Evropski kodeks socijalne sigurnosti, Povelja o osnovnim pravima Evropske unije, Direktive EU usvojene po ovim pitanjima, kojima se uspostavlja Zajednički evropski sistem azila, Šengenski sporazumom iz 1985. godine, Dablinska konvencija (1990), kasnije zamijenjena Dablinskom uredbom. Nenad Koprivica (2021), *Analiza zakonodavnog okvira i prakse u oblasti zaštite prava i integracije migranata u Crnoj Gori i zemljama Evropske unije*, Centar za monitoring i istraživanje, CeMI, <https://cemi.org.me/storage/uploads/KBSWzRsQ459qMW6ajrkwCoL2FLOW53Xfc2Wz1HFQ.pdf> 10. 02. 2024.

zbog političkih uvjerenja može da traži azil u Crnoj Gori. Takođe, stranac se ne može protjerati iz Crne Gore tamo gdje mu, zbog rase, vjere, jezika ili nacionalne pripadnosti, prijeti osuda na smrtnu kaznu, mučenje, neljudsko ponižavanje, progon ili ozbiljno kršenje prava koja garantuje crnogorski Ustav. Može se protjerati iz Crne Gore samo na osnovu odluke nadležnog organa i u zakonom propisanom postupku.

U cilju upravljanja legalnim i suzbijanja nelegalnih migracionih tokova, te obezbjeđenja efikasnog ostvarivanja prava stranaca po evropskim standardima Crna Gora je usvojila dva krovna zakona: Zakon o međunarodnoj i privremenoj zaštiti stranaca¹⁴ kojim su propisana načela, uslovi i postupak za odobravanje međunarodne i privremene zaštite stranca koji traži međunarodnu zaštitu, prava i obaveze stranca koji traži međunarodnu zaštitu, azilanta, stranca pod supsidijarnom zaštitom, stranca pod privremenom zaštitom, kao i uslovi i postupak za poništenje i prestanak azila, supsidijarne i privremene zaštite i Zakon o strancima¹⁵ kojim su uređeni uslovi za ulazak,

¹⁴ Zakon o međunarodnoj i privremenoj zaštiti stranaca, *Službeni list Crne Gore*, br. 002/17 od 10. 01. 2017, 003/19 od 15. 01. 2019. Značajno je njegovo usaglašavanje skladu sa Direktivom 2013/32/EU o zajedničkim postupcima za odobravanje i oduzimanje međunarodne zaštite i Direktivom 2011/95/EU o standardima za kvalifikaciju državljana trećih zemalja ili lica bez državljanstva za ostvarivanje međunarodne zaštite, za jedinstveni status izbjeglica ili lica koja ispunjavaju uslove za supsidijarnu zaštitu i sadržaj odobrene zaštite. Nenad Koprivica (2021), *Analiza zakonodavnog okvira i prakse u oblasti zaštite prava i integracije migranata u Crnoj Gori i zemljama Evropske unije*, Centar za monitoring i istraživanje, CeMI, <https://cemi.org.me/storage/uploads/KBSWzRsqA59qMW6ajrkwCoL2F1OWS3Xfc2Wz1HFQ.pdf> 10. 02. 2024.

¹⁵ Zakon o strancima, *Službeni list Crne Gore*, br. 012/18 od 23. 02. 2018, 003/19 od 15. 01. 2019, 086/22 od 03. 08. 2022. Značajno je njegovo usaglašavanje sa pravnom tekovinom Evropske unije, sa fokusom na primjenu

izlazak, kretanje, boravak i rad stranaca u Crnoj Gori.

Odredbama Zakona o strancima (član 33) utvrđeno je da se boravkom stranca u Crnoj Gori smatra: boravak do 90 dana; privremeni boravak i stalni boravak. Stranac može boraviti u Crnoj Gori do 90 dana na osnovu vize za kratki boravak (viza C) ili bez vize, u skladu sa zakonom.¹⁶ Dozvola za stalni boravak može se izdati strancu koji je do dana podnošenja zahtjeva za izdavanje dozvole zakonito boravio u Crnoj Gori neprekidno pet godina na osnovu: odobrenog privremenog boravka; priznatog statusa izbjeglice ili odobrene dodatne zaštite. Izuzetno, dozvola za stalni boravak može se izdati strancu koji je do dana podnošenja zahtjeva za izdavanje dozvole imao odobren privremeni boravak u Crnoj Gori manje od pet godina neprekidno, ako to nalažu razlozi humanosti ili je to u interesu Crne Gore (član 86, stav 1). Privremeni boravak može se odobriti strancu koji namjerava da boravi u Crnoj Gori duže od 90 dana, radi: spajanja porodice; školovanja; učešća u programima međunarodne razmjene učenika i studenata ili drugim programima mladih; specijalizacije, stručnog osposobljavanja ili praktične obuke stranaca; naučno-istraživačkog rada; liječenja; humanitarnih razloga;

Direktive 2008/115/EZ o zajedničkim standardima i postupcima država članica za vraćanje državljana trećih zemalja s nezakonitim boravkom, Nenad Koprivica (2021), *Analiza zakonodavnog okvira i prakse u oblasti zaštite prava i integracije migranata u Crnoj Gori i zemljama Evropske unije*, Centar za monitoring i istraživanje, CeMI, str. 23,

<https://cemi.org.me/storage/uploads/KBSWzRsqa59qMW6ajrkWCoL2FLOW S3Xfc2Wz1HFQ.pdf> 10. 02. 2024.

¹⁶ Stranac može boraviti u Crnoj Gori najduže 90 dana u vremenskom periodu od 180 dana, računajući od dana prvog ulaska, ako ovim zakonom ili međunarodnim ugovorom nije drukčije određeno. Stranac koji je boravio u Crnoj Gori 90 dana, u skladu sa navedenim, može ponovo ući i boraviti u Crnoj Gori nakon isteka vremenskog perioda od 180 dana, računajući od dana prvog ulaska – Član 34 Zakona o strancima.

korišćenja i raspolaganja pravom na nepokretnosti koju posjeduje u Crnoj Gori; obavljanja vjerske službe; obavljanja volonterskog rada u okviru Evropske volonterske službe; boravka lica bez državljanstva; rada; boravka digitalnog nomada; i u drugim slučajevima u skladu sa zakonom i međunarodnim ugovorom (član 38).

Prema odredbama Zakona o međunarodnoj i privremenoj zaštiti stranaca (članovi 2–5), međunarodna zaštita stranca koji traži međunarodnu zaštitu obuhvata azil i supsidijarnu zaštitu. Azil se odobrava strancu koji traži međunarodnu zaštitu, koji se nalazi van zemlje porijekla, a osnovano strahuje od progona zbog svoje rase, vjere, nacionalnosti, pripadnosti određenoj društvenoj grupi ili političkog mišljenja, zbog čega ne može ili ne želi da prihvati zaštitu te zemlje. Strancu koji traži međunarodnu zaštitu, a koji ne ispunjava uslove za odobravanje azila, odobrava se supsidijarna zaštita, ako postoje opravdani razlozi koji ukazuju da će se povratkom u zemlju porijekla suočiti sa stvarnim rizikom trpljenja ozbiljne nepravde i koji nije u mogućnosti ili zbog takvog rizika ne želi da prihvati zaštitu te zemlje. Takođe, državljaninu treće zemlje i licu bez državljanstva odobrava se privremena zaštita u slučajevima masovnog priliva ili predstojećeg masovnog priliva lica iz trećih zemalja koja se ne mogu vratiti u zemlju porijekla, naročito ako postoji rizik da zbog tog masovnog priliva nije moguće efikasno sprovesti postupak za odobravanje međunarodne zaštite, radi zaštite interesa ovih lica i drugih lica koja traže međunarodnu zaštitu.

U cilju integrisanog i efikasnog upravljanja migracijama, pored zakonske regulative, pripremljen je i adekvatan strateški okvir. U skladu sa obavezom Ministarstva unutrašnjih poslova iz Programa rada Vlade Crne Gore za IV kvartal 2020. godine, pripremljena je Strategija o migracijama i reintegraciji povratnika u Crnoj Gori, 2021–2025, s Akcionim planom za 2021. i 2022. godinu¹⁷.

¹⁷ Strategija o migracijama i reintegraciji povratnika u Crnoj Gori, 2021–2025, s Akcionim planom za 2021. i 2022, Ministarstvo unutrašnjih poslova

Cilj ove Strategije je obezbjeđenje poštovanja međunarodnih obaveza Crne Gore u pogledu upravljanja migracijama, odnosno zaštite lica koja traže međunarodnu zaštitu, pružanje podrške državnim organima u suočavanju sa izazovima iz oblasti azila i mješovitih migracija,¹⁸ kao i blagovremeno identifikovanje izazova i pripremanje odgovora na njih.

Ministarstvo unutrašnjih poslova je, shodno obavezi iz Programa rada Vlade Crne Gore, za četvrti kvartal 2019. godine, u saradnji sa drugim nadležnim državnim organima, pripremilo Strategiju integrisanog upravljanja granicom 2020–2024, sa Okvirnim akcionim planom 2020–2024.¹⁹ Zadaci Strategije se odnose na razvoj sistema integrisanog upravljanja granicom u skladu sa evropskim sistemom nadzora granice, kao i obezbjeđenje sigurnosti granica kroz unapređenje saradnje na svim nivoima i jačanje administrativnih, infrastrukturnih i tehničkih kapaciteta. Među ključnim aktivnostima za sprovođenje ovih ciljeva je i djelotvorno upravljanje migracijama, pri čemu je istaknuta saradnja sa Frontex-om.

Crne Gore, https://www.gov.me/dokumenta/3158ee96-b336-4e3b-b04f-064eb51b19c9_20.02.2024. Ovoj strategiji su prethodile dvije strategije: jedna u oblasti migracija, a druga u oblasti readmisije povratnika za period 2011–2016. i za period 2016–2020. godine.

¹⁸ Mješovite migracije podrazumijevaju kretanja ljudi koji putuju zajedno, uglavnom na neregularan način (često su ili otjerani iz svojih domova oružanim sukobom ili progonom, ili putuju u potrazi za boljim životom) i mogu obuhvatati lica koja traže međunarodnu zaštitu, izbjeglice, apatride, žrtve trafikinga, djecu bez pratnje ili djecu odvojenu od roditelja/staratelja, kao i migrante u neregularnim situacijama ili povratnike po readmisiji. *Strategija integrisanog upravljanja granicom 2020–2024. godina, Strategija integrisanog upravljanja granicom 2020–2024. godina*, Ministarstvo unutrašnjih poslova, https://www.gov.me/dokumenta/69fe29fd-c291-46c8-ab18-d5c621410ef0_02.02.2024.

¹⁹ Ibid.

Ovo je osnovni normativni okvir koji se odnosi na upravljanje migracionim kretanjima na teritoriji i granicama Crne Gore, dok su u nastavku rada dati podaci o osnovnim državnim struktura-ma/upravama koje se bave pitanjima regulisanja prijema, boravka i zaštite lica koja traže međunarodnu zaštitu, kao i upravljanjem nerelugarnim i mješovitim migracionim tokovima.

Institucionalni odgovor migracionim pristiscima

Uredbom o organizaciji i načinu rada Državne uprave²⁰, kojom se osnivaju ministarstva i organi uprave, utvrđeno je (član 6) da Ministarstvo unutrašnjih poslova vrši poslove uprave koji se, između ostalog, odnose na vođenje Centralnog registra stanovništva; državljanstvo; putne isprave; ličnu kartu i prebivalište; privremeni i stalni boravak stranaca u Crnoj Gori; vođenje postupka po zahtjevu za međunarodnu zaštitu; prihvata i smještaj stranaca koji traže međunarodnu zaštitu u Centru za prihvata ili drugom objektu za smještaj stranaca kojima je odobren azil ili supsidijarna zaštita i pomoć pri integraciji u društvo; koordiniranje u ostvarivanju zakonom propisanih prava stranaca kojima je odobren azil ili supsidijarna zaštita i pružanje podrške za uključivanje u društveni, ekonomski i kulturni život; realizaciju nacionalnih, regionalnih i međunarodnih dokumenata za rješavanje pitanja izbjeglica; pomoć u ostvarivanju prava crnogorskih državljana prilikom povratka u Crnu Goru u skladu sa obavezama utvrđenim ugovorom o readmisiji; zaštitu podataka o ličnosti; sprovođenje međunarodnih ugovora iz nadležnosti ministarstva; graničnu kontrolu; postupanje prema strancima u slučajevima propisanim zakonom kao i druge poslove iz svoje nadležnosti. Uloga Ministarstva unutrašnjih poslova u vezi sa ulaskom, kretanjem i boravkom stranaca u Crnoj Gori utvrđena

²⁰ Uredba o organizaciji i načinu rada Državne uprave, *Službeni list Crne Gore*, br. 098/23 od 31. 10. 2023, 102/23 od 17. 11. 2023, 113/23 od 15. 12. 2023.

je Zakonom o strancima, kao i Zakonom o međunarodnoj i privremenoj zaštiti stranaca kojim je propisan postupak po zahtjevu za međunarodnu zaštitu, kao i poslovi prihvata i smještaja stranca koji traži međunarodnu zaštitu i smještaja azilanata, stranaca sa odobrenom supsidijarnom zaštitom i stranaca sa odobrenom privremenom zaštitom. Poslove prihvata i smještaja stranca koji traži međunarodnu zaštitu, Ministarstvo vrši preko organizacione jedinice za smještaj stranaca koji traže međunarodnu zaštitu (Centar za prihvata), a poslove smještaja azilanata, stranaca sa odobrenom supsidijarnom zaštitom i stranaca sa odobrenom privremenom zaštitom Ministarstvo vrši preko organizacione jedinice koja pruža pomoć za integraciju ovih lica u društvo (član 8 Zakona).

Prema Pravilniku o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji Ministarstva unutrašnjih poslova²¹, u Direktoratu za upravne poslove, državljanstvo i strance obavljaju se poslovi koji se, *inter alia*, odnose na: praćenje i analiziranje stanja u oblasti upravnih poslova, državljanstva i stranaca; pripremu i praćenje realizacije strategija, programa i međunarodnih dokumenata; pripremu nacrtu zakona i drugih propisa u oblasti upravnih poslova, državljanstva i stranaca; državljanstvo, lično ime, matične registre, migracije, strance, međunarodnu i privremenu zaštitu stranaca, integraciju stranaca kojima je odobren azil ili međunarodna zaštita i reintegraciju crnogorskih državljana i drugih lica prilikom povratka u Crnu Goru po sporazumima o readmisiji; putne isprave, prebivalište, lične karte, jedinstveni matični broj građana i druge poslove iz djelokruga Direktorata.

U sklopu ovog Direktorata funkcionišu i Direkcija za lične isprave i prebivalište; Direkcija za državljanstvo; Direkcija za

²¹ Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji Ministarstva unutrašnjih poslova (usvojen u julu 2022), <https://www.gov.me/dokumenta/d9e45b7b-1d3e-4018-a430-eb5ded979baa> 04. 02. 2024.

strance, migracije i readmisiju; Direkcija za azil sa Odsjekom za postupak po zahtjevu za međunarodnu zaštitu i Odsjekom za prikupljanje informacija o zemljama porijekla; Direkcija za prihvrat stranaca koji traže međunarodnu zaštitu sa Odsjekom za prihvrat stranaca koji traže međunarodnu zaštitu – Spuž, i Odsjekom za prihvrat stranaca koji traže međunarodnu zaštitu – Božaj; Direkcija za integraciju stranaca sa odobrenom međunarodnom zaštitom i reintegraciju povratnika po readmisiji sa Odsjekom za integraciju stranaca sa odobrenom međunarodnom zaštitom i Odsjekom za reintegraciju povratnika po readmisiji. U sklopu Direktorata za upravne poslove, državljanstvo i strance djeluju područne jedinice za upravne poslove, državljanstvo i strance sa pripadajućim filijalama, dok u Sektoru granične policije funkcioniše Odsjek za strance i suzbijanje nezakonitih migracija sa Prihvatilištem za strance. Prihvatilište služi za ograničavanje slobode kretanja strancima koje nije moguće prinudno udaljiti ili se povratak ne može obezbijediti primjenom blažih mjera, a naročito ako postoji rizik od izbjegavanja napuštanja Crne Gore ili ako stranac onemogućava izvršenje prinudnog udaljenja i povratka.

U Odsjeku za međunarodnu operativnu policijsku saradnju INTERPOL – EUROPOL – SIRENE formirana je Grupa za suzbijanje krivičnih djela krijumčarenja i trgovine ljudima i ilegalnih migracija gdje se vrše se poslovi na sprečavanju i rasvjetljavanju krivičnih djela krijumčarenja i trgovine ljudima i ilegalnih migracija.

Pored Ministarstva unutrašnjih poslova značajnu ulogu u upravljanju migracionim kretanjim, odnosno prihvatu i integraciji migranata u crnogorsko društvo, imaju Ministarstvo vanjskih poslova, Ministarstvo finansija i socijalnog staranja, Ministarstvo ekonomskog razvoja, Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta, Ministarstvo zdravlja, Uprava prihoda, Uprava carina, Zavod za zapošljavanje Crne Gore i lokalne

samouprave.²² Značajna je i saradnja sa Kancelarijom Međunarodne organizacije za migracije u Crnoj Gori, predstavništvom Agencije UN za izbjeglice, Frontex-om, Crvenim krstom, kao i nevladinim organizacijama u Crnoj Gori koje se bave problematikom migracionih tokova i pritisaka.

Shodno izloženom, Crna Gora ima razvijen i strukturalno snažan odgovor na migracione pritiske, posebno uzimajući u obzir međunarodnu i evropsku podršku. Opisana institucionalno-organizacijska struktura ukazuje na detaljno bavljenje pojedinim aspektima migracionih kretanja na crnogorskoj teritoriji, što se ocjenjuje kao preventivno dobro mjerilo i pokazatelj pozitivnog razvoja u ovoj oblasti.

Zaključna gledišta

Pravni i institucionalni okvir efikasnog, kvalitetnog i djelotvornog upravljanja migracionim kretanjima u Crnoj Gori uspostavljen je zahvaljujući i shodno zahtjevima evropskih integracija, odnosno težnji za članstvom u evropskoj porodici istih pravila suzbijanja i rješavanja izazova migracionih pritisaka. Evropska unija je pod konstantnim pritiskom posljednju deceniju, posebno imajući u vidu trenutni rusko-ukrajinski rat na teritoriji evropskog kontinenta, kome su najviše izložene članice Unije koje dijele granicu sa Ukrajinom. U tom cilju, Unija razvija razne programe podrške i pomoći kako samoj Ukrajini, i njenim izbjeglicama tako i svojim članicama u kojima je smještaj pronašla većina izbjeglih ukrajinskih državljana (Poljska, Republika Češka, Slovačka, Rumunija, Bugarska, Mađarska, Litvanija, Letonija, Estonija).

²² Strategija o migracijama i reintegraciji povratnika u Crnoj Gori, 2021–2025, s Akcionim planom za 2021. i 2022, Ministarstvo unutrašnjih poslova Crne Gore, <https://www.gov.me/dokumenta/3158ee96-b336-4e3b-b04f-064eb51b19c9>, 20. 02. 2024.

U tom kontekstu, značajna je usklađenost politika, programa podrške i zaštite koje Crna Gora donosi i primjenjuje na području migracija. To se odnosi na odobrenje zahtjeva za međunarodnu zaštitu, kao i samu integraciju stranaca sa odobrenom međunarodnom zaštitom, kroz izdavanje ličnih i putnih isprava, obezbjeđenje smještajnih kapaciteta, olakšano zapošljavanje strancima kojima je odobrena međunarodna i privremena zaštita. Direkcija za azil je, u 2022. godini, primila 175 zahtjeva za međunarodnu zaštitu, pri čemu je azil dobilo sedam, a supsidijarnu zaštitu dva lica. Tokom 2022. godine, izdato je 29.319 dozvola za privremeni boravak i rad stranaca, što je za 42,46% dozvola više u odnosu na isti period 2021. godine (20.580).²³ Kada su u pitanju izbjeglice iz Ukrajine, Crna Gora je, na dan 29. 01. 2024. imala 65.105 izbjeglica iz Ukrajine, dok je ukupan broj izbjeglica koje su podnijele zahtjev za dobijanje azila, privremene zaštite ili sličan programa zaštite do naznačenog datuma bio 10.380.²⁴ Kako je ocijenjeno i u Izvještaju Evropske komisije o napretku Crne Gore²⁵, Crna Gora je primila najveći broj ukrajinskih državljana na Zapadnom Balkanu, što je 1% proporcionalno broju stanovnika Crne Gore.

Pregled ustavnih i zakonskih rješenja, strateških pravaca i ciljeva upravljanja migracijama i kontroli granica, unutrašnje strukture Ministarstva unutrašnjih jedinica, tj. jedinica koje se

²³ Izvještaj o realizaciji Strategije o migracijama i reintegraciji povratnika u CG, za period 2021–2025. godine, za 2022. sa Predlogom akcionog plana za implemetaciju Strategije o migracijama i reintegraciji povratnika u Crnoj Gori, za period 2023–2024, <https://www.gov.me/dokumenta/e0def450-ab97-4d28-b32f-0eda545d9cae> 05. 02. 2024.

²⁴ UNHCR – Operational Data Portal, *Ukraine Refugee Situation*, <https://data.unhcr.org/fr/situations/ukraine> 25.02.2024.

²⁵ Izvještaj Evropske komisije o napretku Crne Gore za 2023. godinu <https://www.gov.me/dokumenta/4441000a-7e5c-4b2c-b3f3-661bac4e8736> 20. 02. 2024.

bave pitanjima stranaca, azila, migracija, daje uvid u aktuelna pravna i institucionalna rješenja a time i osnovu za analizu pojedinačnih migracija na crnogorskoj teritoriji, posebno u odnosu na problematična kretanja mješovitih migracija.

Izvori informacija:

- *Glossary on Migration*, International Organization for Migration Geneva, https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_34_glossary.pdf 30. 01. 2024.

- Izvještaj Evropske komisije o napretku Crne Gore za 2023. godinu, <https://www.gov.me/dokumenta/4441000a-7e5c-4b2c-b3f3-661bac4e8736> 20. 02. 2024.

- *Izvještaj o realizaciji Strategije o migracijama i reintegraciji povratnika u CG, za period 2021–2025. godine, za 2022. sa Predlogom akcionog plana za implemetaciju Strategije o migracijama i reintegraciji povratnika u Crnoj Gori, za period 2023–2024*, <https://www.gov.me/dokumenta/e0def450-ab97-4d28-b32f-0eda545d9cae> 05. 02. 2024.

- Me4EU, EU4me, *Poglavlje 24. Pravda, sloboda i bezbjednost* <https://www.eu.me/poglavlje-24-pravda-sloboda-i-bezbjednost/> 28. 01. 2024.

- Me4EU, EU4me, *Proces stabilizacije i pridruživanja*, <https://www.eu.me/proces-stabilizacije-i-pridruzivanja/> 10. 02. 2024.

- Nenad Koprivica (2021), *Analiza zakonodavnog okvira i prakse u oblasti zaštite prava i integracije migranata u Crnoj Gori i zemljama Evropske unije*, Centar za monitoring i istraživanje, CeMI, <https://cemi.org.me/storage/uploads/KBSWzRsqA59qMW6ajrkWCoL2FIOWS3Xfc2Wz1HFQ.pdf>, 10. 02. 2024.

- *Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji Ministarstva unutrašnjih poslova* (usvojen u julu 2022), https://www.gov.me/dokumenta/d9e45b7b-1d3e-4018-a430-eb5ded979baa_04. 02. 02. 2024.

- *Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju Crne Gore EU*, Ministarstvo ekonomskog razvoja, <https://www.gov.me/dokumenta/027ba344-ba95-4f17-9ec6-88b6e9ba3ea7> 08. 02. 2024.

- *Strategija integrisanog upravljanja granicom 2020–2024. godina*, Ministarstvo unutrašnjih poslova, https://www.gov.me/dokumenta/69fe29fd-c291-46c8-ab18-d5c621410ef0_02. 02. 02. 2024.

- *Strategija o migracijama i reintegraciji povratnika u Crnoj Gori, 2021–2025, s Akcionim planom za 2021. i 2022.*, Ministarstvo unutrašnjih poslova Crne Gore, https://www.gov.me/dokumenta/3158ee96-b336-4e3b-b04f-064eb51b19c9_20. 02. 02. 2024.

- UNHCR – Operational Data Portal, *Ukraine Refugee Situation*, <https://data.unhcr.org/fr/situations/ukraine> 25. 02. 2024.

- Uredba o organizaciji i načinu rada Državne uprave, *Službeni list Crne Gore*, br. 098/23 od 31. 10. 2023, 102/23 od 17. 11. 2023, 113/23 od 15. 12. 2023.

- Ustav Crne Gore, *Službeni list Crne Gore*, br. 001/07 od 25. 10. 2007, 038/13 od 02. 08. 2013.

- Zakon o međunarodnoj i privremenoj zaštiti stranaca, *Službeni list Crne Gore*, br. 002/17 od 10. 01. 2017, 003/19 od 15. 01. 2019.

- Zakon o strancima, *Službeni list Crne Gore*, br. 012/18 od 23. 02. 2018, 003/19 od 15. 01. 2019, 086/22 od 03. 08. 2022.

VLADAVINA PRAVA – USLOV ZA PRIKLJUČENJE CRNE GORE EVROPSKOJ UNIJI

Hamdija Šarkinović

The paper deals with the rule of law prescribed by the Constitution of Montenegro as a basis for interpreting the Constitution. The concept of the rule of law, the quality of the law as the foundation of the rule of law, violators of the Constitution and the prohibition of political parties are defined. The paper analyses examples of case law of the Constitutional Court, which show that a lot more needs to be done in the drafting of legal regulations and their application.

Pojam vladavine prava

Vladavina prava (*Rule of Law*) jedna je od ključnih vrijednosti na kojima se temelji unutrašnji, ustavni poredak gotovo svih zemalja u svijetu. Vladavina prava, prema definiciji Ujedinjenih nacija, jeste pravno-politički princip za koji je svaka država moderne demokratije opredijeljena i kojem je podređena. To je princip vladavine po kojem su svi pojedinci, institucije i entiteti, javni ili privatni, uključujući i samu državu, odgovorni pred zakonima koji su javno usvojeni, podjednako primijenjeni i po kojima se nezavisno sudi, a koji su u skladu s normama i standardima međunarodnog prava ljudskih prava. Evropska unija, također, ne daje definiciju vladavine prava, niti u ugovorima, niti kroz sudsku praksu Suda pravde Evropske unije, koji podržava i

potvrđuje vladavinu evropskog prava, obezbjeđujući njegovu uniformnu primjenu u svim članicama. Da bi se država mogla smatrati „državom vladavine prava“ (ili „pravnom državom“), prema njemačkom izrazu *Rechtsstaat* (R. fon Mol), moraju biti zadovoljeni određeni osnovni kriterijumi: podjela vlasti; legalnost državne administracije, princip pravne izvjesnosti i jedinstva čiji je dio, *inter alia*, princip pouzdanosti; zabrana retroaktivnih zakona; princip proporcionalnosti; garancija osnovnih prava i sloboda i jednakosti pred zakonom (Štefani Rikarda Ros).

Termin *rule of law*, u kome *law* znači istovremeno i zakon i pravo, označava saglasnost sa zakonom koji proglašava i osobenim sredstvima štiti demokratska prava i slobode čovjeka i građanina. Vladavina prava ne predstavlja samo formalno, već prvenstveno, materijalno načelo, koje mora ispuniti zahtjeve legalnosti i legitimnosti. Suština vladavine prava nalazi se u pojmu konstitucionalizma kao teorije i prakse ograničene vlasti, tj. vlasti ograničene pravom (*Rule of supremacy of Law*).

Ostvarivanje vladavine prava je kontinuiran proces koji se ostvaruje aktivnim učestvovanjem svih državnih organa. Djelovanje sudske, izvršne i zakonodavne vlasti u granicama Ustava i vladavine prava jedan je od osnovnih principa ustavne demokratije. Ustavni sud kao čuvar ustavnog poretka i garant pravnog sistema ima ključnu ulogu u izgradnji vladavine prava. Tumačenjem pravnog značenja ustavnog teksta u kontekstu „kontrola i provjera“ (*checks and balances*) ističe se posebna uloga ustavnog sudstva kao instrumenta konstitualizacije u smislu ograničavanja i kontrole državne vlasti. Vladavine prava, međutim, nema bez nezavisnog položaja sudova i autoriteta prava (*auctoritas iuris*), koje je normativni izraz granica političkoj vlasti (A. Lijphart).

Ustav Crne Gore ne definiše pitanja vladavine prava i osnovne ustavne vrijednosti, što predstavlja ozbiljan propust ustavotvorca. Naime, u Preambuli Ustava taksativno se navode samo neke najviše vrijednosti ustavnog poretka (sloboda, mir, poštovanje

ljudskih prava i sloboda, demokratija i vladavina prava), premda stoje i tolerancija i multikulturalnost, koje nikako ne mogu spadati u navedenu kategoriju, dok je, u normativnom dijelu Ustava, u posebnom članu trebalo da se nađu jednakost, nacionalna ravnopravnost i ravnopravnost polova, socijalna pravda, nepovredivost vlasništva, očuvanje prirode i čovjekove okoline i demokratski višestranački izbori kao osnova za tumačenje Ustava. U normativnom dijelu Ustava bilo je nužno, poslije člana 1 definisati vladavinu prava, kao osnovnu pretpostavku Ustava, koja počiva na neotuđivim ljudskim pravima, koja se ostvaruje slobodnim i neposrednim izborima, ustavnim jemstvima ljudskih i manjinskih prava, podjelom vlasti, nezavisnom sudskom vlašću i počinovanjem vlasti Ustavu i zakonu.

Ustavne vrijednosti su osnova za tumačenje Ustava. Iako Ustav najviše vrijednosti ustavnopravnog poretka nije *expressis verbis* odredio kao načela, one to funkcionalno jesu. Riječ je o opšteprihvaćenim etičkim vrijednostima u društvu i pravu. Tim je vrijednostima Ustav dao regulativnu ulogu *sui generis* određujući ih kao osnov za tumačenje Ustava, čime je omogućio da Ustavni sud ustavne odredbe tumači progresivno i dinamično u svijetlu tih „živućih“, konceptualno i metodološki složenih, vrijednosnih koncepata. Naime, načela su ta koja sudijama omogućuju da prosuđuju ne samo o činjenicama, već i o pravu i na taj način kroz primjenu načela sprečavaju neprihvatljive i nepredvidive posljedice primjene određenih pozitivnopravnih odredaba.

Pozicionirane kao „ustavne suštine“ (*constitutional essentials*) s integrativnom funkcijom, one ne prestaju biti predmetom ekstenzivnog i ostrašćenog tumačenja. Jedna od najuočljivijih karakteristika razvoja evropskih *novih demokratija*, koje su početkom devedesetih godina XX vijeka započele s odbacivanjem socijalizma, a prihvatile kapitalizam, bila je više nego očigledna inspiracija demokratskom i ustavnom iskustvu zapadnih demokratija. Polazilo se od toga da se novi društveni poredak

može graditi jedino na osnovu vrijednosti koje priznaju i poznaju demokratske zemlje. To brzo odbacivanje „starih i prevaziđenih“ vrijednosti i euforiju novih ustavotvoraca postkomunističkih zemalja u potrazi za „novim i boljim“ vrijednostima svojedobno je najbolje opisao i okarakterisao Vaclav Havel u intervjuu književnom magazinu *New York Review of Books*. U tom je razgovoru, između ostalog, češki književnik i državnik govorio o tome da se u zemljama bivšeg socijalizma snažno osjeća potreba ponovnog pronalaska izgubljenog raja: *The lost paradise was to be rediscovered*. Mantra je bila: „Sve je staro proklet“, „Dobro je preko horizonta. Treba nama preko rijeke“.

Pojam vladavine prava označava sistem političke vlasti zasnovan na poštovanju ustava, zakona i drugih propisa, kako od strane građana tako i od nosilaca državne vlasti. Svi zakoni, drugi propisi, kao i postupci nosilaca vlasti moraju biti zasnovani na zakonu, odnosno na zakonu zasnovanom propisu, što izražava ustavno načelo ustavnosti i zakonitosti (B. Smerdel). Vladavina prava nije samo formalna primjena pravnih instrumenata, nego vladavina pravde i zaštita svih članova društva od pretjerane moći onih koji vladaju. „Pravna objektivnost, u svojim različitim aspektima, je ono što označava podjelu između vladavine prava i vladavine ljudi.“ (M. Kramer)

Postojanje pravne države karakteriše hijerarhija pravnih propisa, što podrazumijeva pozicioniranje demokratskog ustava kao najvišeg pravnog akta, ali i najvažnijeg društvenog projekta. Funkcije ustava i njegova svrha ostaju stabilni i nepromijenjeni: ograničavanje vlasti; promicanje i zaštita ljudskih prava i osnovnih sloboda; izgradnja i jačanje demokratskih ustavnopravnih institucija i ostvarenje ustavnog načela (i ideala) vladavine prava (Z. Lauc).

Najpotpunija ustavna interpretacija načela vladavine prava sadržana je u Odluci Ustavnog suda Crne Gore U-III br. 958/15, koja je u suštini istovjetna s Odlukom Ustavnog suda Hrvatske,

U-I-659/1994: „Premda pretpostavlja punu ustavnost i zakonitost u smislu člana 10 Ustava, vladavina prava je više od samog zahtjeva za postupanjem u skladu sa zakonom: ona uključuje i zahtjeve koji se tiču sadržaja zakona. Stoga vladavina prava sama po sebi ne može biti pravo u istom smislu u kojem su to zakoni koje donosi zakonodavac. Vladavina prava nije samo vladavina zakona, već vladavina po pravu koja – uz zahtjev za ustavnošću i zakonitošću, kao najvažnijim načelom svakog uređenog pravnog poretka – sadrži i dopunske zahtjeve koji se tiču samih zakonâ i njihovog sadržaja. U tom smislu Sud posebno ističe da u pravnom poretku utemeljenom na vladavini prava zakoni moraju biti opšti i jednaki za sve, a zakonske posljedice trebaju biti izvjesne za one na koje će se zakon primijeniti. Sud takođe napominje da zakonske posljedice moraju biti primjerenе legitimnim očekivanjima stranaka u svakom konkretnom slučaju u kojem se zakon na njih neposredno primjenjuje. Nadalje, Sud ističe da je načelo diobe vlasti iz člana 11. Ustava jedno od onih pravila za ustrojstvo državne vlasti koja su korisna utoliko ukoliko služe vladavini prava i brane je. Iako samo po sebi nema nezavisnu vrijednost, načelo diobe vlasti jedno je od elemenata vladavine prava jer sprečava mogućnost koncentracije ovlašćenja i političke moći (samo) u jednom tijelu. Sud pritom ističe da se odijeljenost triju vlasti ne treba tumačiti mehanički jer su sve tri državne vlasti funkcionalno isprepletene i međusobno prožete mnoštvom najrazličitijih odnosa i međuticaja, s pretežnim ciljem uzajamnog nadzora. Iz toga slijedi da jedan od temeljnih zahtjeva koji moraju biti ispunjeni da bi se neki zakon mogao proglasiti saglasnim načelu vladavine prava je izvjesnost u odnosu prema svima na koje se Zakon treba primijeniti... Načelo vladavine prava biće poštovano samo u slučaju ako zakonske odredbe budu dovoljno određene i prema onima na koje se odnose, kako u pogledu njihovih prava i obaveza, tako i u pogledu postupka u kojem se o tim pravima i obavezama odlučuje, a

posljedice koje će izazvati u konkretnom slučaju primjerene legitimnim očekivanjima stranaka na koje se primjenjuju.“

O kakvoj vladavini prava mi govorimo u Crnoj Gori, kada se nije desilo u istoriji ustavnosti, od donošenja prvog Ustava SAD 1787. godine da se ustavi mijenjaju zakonima, aktima niže pravne snage, a ne amandmanima, na način i postupak propisan donošenjem ustava! To je uradila parlamentarna većina kada je donijela Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o predsjedniku Crne Gore, kada je uništen ustavni poredak Crne Gore, kada je Zakonom derogirano ustavno rješenje propisano čl. 95 st. 1 tačka 5, kojim je propisano da predsjednik Crne Gore predlaže Skupštini mandataru za sastav Vlade, nakon obavljenog razgovora sa predstavnicima političkih partija zastupljenih u Skupštini, dok je navedenim Zakonom propisano da to može da radi nadležno radno tijelo Skupštine Crne Gore.

Navešću i primjer kada je Vlada Crne Gore donijela Odluku o zaduženju od 750 miliona eura, iako je to nadležnost Skupštine Crne Gore, suprotno odredbi člana 82 tačka 18 Ustava. No, Ustavni sud je u Odluci U-I- br. 50/14, od 31. oktobra 2017. godine utvrdio da je Zakon o budžetu i fiskalnoj odgovornosti, član 50 st. 6, suprotan Ustavu, jer Vlada ne može donositi odluku o zaduženju budući da je to u suprotnosti s vladavinom prava.

Zakon o obeštećenju bivših korisnica naknada po osnovu rođenja troje ili više djece u članu 1 propisuje: „Ovim zakonom se uspostavlja narušena pravna sigurnost i otklanjaju posljedice nastale ukidanjem zakonskog prava na doživotnu naknadu po osnovu rođenja troje ili više djece“, da bi u članu 5 Zakona utvrdili da pravo na obeštećenje (kakvo obeštećenje!!!) imaju korisnice mjesečne naknade po osnovu rođenja troje ili više djece kojima je to pravo pripadalo u periodu od 1. januara 2016. do 30. juna 2017. godine, u skladu sa članom 4 (čl. 54a i 54b) Zakona o dopunama Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti (*Službeni list CG*, broj 42/15), ukoliko im je ovo pravo ukinuto

i korisnicama čiji je pravni status uređen članom 2 Zakona o izvršenju Odluke Ustavnog suda Crne Gore U-I broj 6/16 od 19. aprila 2017. godine (*Službeni list CG*, br. 42/17, 92/17, 3/18, 28/18 i 55/18), nakon isteka vremena korišćenja naknade koje je propisano tim zakonom. Citirani zakon je u direktnoj suprotnosti s članom 151 st. 2 i 3 Ustava, kojima je propisano: „Odluka Ustavnog suda je obavezna i izvršna.“

Kvalitet zakona kao osnova vladavine prava

Pojam zakon se upotrebljava prije svega da bi označio pravno pravilo uopšte, pravilo koje država nameće kao obavezno svojom prinudom, bez obzira na oblik u kojem se javlja, da bi označio pisane pravne izvore uopšte, pa se kaže „tako piše u zakonu“, i pisani izvor koji izdaju posebni, zakonodavni organi, po posebnom postupku (R. Lukić). Normom se može zahtijevati od građana da rade samo ono što je zaista moguće u datoj stvarnosti, a ne ono što je faktički nemoguće, bilo s gledišta „prirodne nemogućnosti“, bilo s gledišta društvene nemogućnosti. Tako je Kaligula postavio svog konja za konzula, odredio mu specijalno mjesto u Senatu, pa ipak ga time nije stvarno učinio konzulom – norma je ostala faktički neizvršena, jer nije realizovala stvarnost.

Definicija zakona glasi: zakon je normativni akt države, propis najviše pravne snage poslije Ustava (Pravna enciklopedija). Zakon formuliše narodno predstavništvo i usmjeren je na sprovođenje. On određene vrste ponašanja i određene postupke zabranjuje i za njih određuje kazne, dok drugu vrstu ponašanja podstiče i određuje nagradu. Zakon koji se ne sprovodi mrtvo je slovo i ne može se ocjenjivati njegov kvalitet kao propisa, a kvalitet papira na kojem je napisan potpuno je irelevantan (B. Smerdel).

Zakoni koji ne propisuju optimalne rokove za donošenje podzakonskih propisa ili koji se ne donesu u utvrđenim rokovima, zakoni kojiima se propisuju sankcije a nije uređeno ko će ih

sprovesti, zakoni kojima nijesu uređeni uslovi za vršenje odgovornih dužnosti, zakoni kojima su pojedine odredbe nerazumljive, koji koriste „stručni“ birokratski jezik, nevješt看 prevodeњem ili učestalim nepoštovanjem ustavne norme prema kojoj se zakoni moraju pisati na jeziku u službenoj upotrebi nijesu naminjenjeni građanima koji bi ga trebali „razumjeti i braniti kao zidine grada“ (Heraklit). Zakoni, dakle, moraju biti napisani razumljivim jezikom, tako da ih građani mogu razumjeti, a nesumnjivo da najvažnija službena djelatnost državnih organa mora biti, „u cjelini i u djelovima, napisana na crnogorskom jeziku“ (čl. 13 Ustava CG).

Venecijanska komisija utvrdila je „nužne elemente vladavine prava“, kao i onih *Rechtstaat* koji nijesu samo formalni, nego i supstancijalni ili materijalni za „koje se čini da bi mogao biti pronađen konsenzus“. To su: 1. zakonitost (*legality*), uključujući transparentan, odgovoran (*accountable*) i demokratski proces donošenja zakona; 2. pravna sigurnost ili pravna izvjesnost (*legal certainty*); 3. zabrana arbitrarnosti (*prohibition of arbitrariness*); 4. pristup pravdi pred nezavisnim i nepristrasnim sudovima, uključujući sudske nadzor administrativnih akata (*access to justice before independent and impartial courts, including judicial review of administrative acts*); 5. poštovanje ljudskih prava (*respect of human rights*) i 6. zabrana diskriminacije i jednakost pred zakonom (*non-discrimination and equality before the law*). Ističu se dva esencijalna aspekta vladavine prava – kvalitet zakona i kontrola diskrecijskih ovlašćenja egzekutive u primjeni prava radi sprečavanja arbitrarnosti.

Crna Gora bi trebalo uskoro da dobije IBAR (Izveštaj o ispunjenosti privremenih mjerila), što bi trebalo da podstakne sve učesnike u procesu pridruživanja da se aktiviraju u procesu pridruživanja Crne Gore Evropskoj uniji, jer je to jasan pokazatelj napretka i veliki impuls za čitavu administraciju. No, postavlja se pitanje: Da li je crnogorska administracija sposobna da uradi

ovaj težak zadatak? Kako se budemo suočavali sa zahtjevima Evropske unije u zatvaranju poglavlja „Vladavina prava“ zbog neispunjavanja uslova propisanih evropskim propisima i našim zakonima, uvođenje reda u pravni sistem postaće nužnost. U interesu pravne sigurnosti to će voditi povratku temeljnim načelima i razumijevanju svrhe donošenja propisa, te insistiranju na poštovanju ustavnosti i zakonitosti i hijerarhiji pravnih propisa. Mišljenja sam da je konačno došlo vrijeme „velikog pospremanja“ nakon trodecenijskog stampeda i cunamija donošenja propisa. Normativni optimisti i ideolozi iluzionisti, koji kod nas imaju dugu tradiciju i ozbiljan politički uticaj, kao i tabloidni mediji na kojima danonoćno učestvuju ista lica „specijalisti“ za svaku oblast, smatraju da postoji samo problem njihove primjene. „Objection!“ uzviknuo je bostonski advokat. „Mnoštvo zakona uz selektivnu primjenu“ znak je korumpiranosti sistema, napisao je prije 200 godina Aleksis de Tokvil, dok su antički rimski pravници znali da *summum ius* može postati *summa iniuria*. Koliko neki zakon vrijedi, možemo prosuditi jedino uvidom u njegovo sprovođenje. Veliki broj zakona morali smo donijeti zbog zahtjeva evropskih pregovarača, no ti su zakoni međusobno neusklađeni i ne primjenjuju se: budući da su nam ih sugerisali evropski stručnjaci, smatramo ih dobrim; ne primjenjujemo ih jer nijesu primjenjivi.

U Crnoj Gori imamo na navedeni način sljedeće nove kategorije zakonodavstva:

1) zakone koji su na snazi ali se ne primjenjuju, ili se pojedini djelovi ne primjenjuju, tj. primjenjivaće se s odgodom od nekoliko godina, nakon stupanja na snagu

2) zakone koji su već oglašeni protivustavnim i ukinuti, ali se primjenjuju pod istim ili drugim imenom (Zakon o izmirenju obaveza prema radnicima Kombinata aluminijuma koji su, usljed stečaja preduzeća, ostvarili pravo na penziju (Ukinut Odlukom USCG, U-I br. 11/16, 12/17 i 13/17), Zakon o obeštećenju

korisnika naknada po osnovu rođenja troje ili više djece (Ukinut Odlukom USCG U-I br. 6/16), Zakon o zaštiti državnih interesa u rudarsko-metalurškom sektoru (Ukinut Odlukom USCG U-I br.6/14 i 9/14), Zakon o ostvarivanju prava na finansijsku podršku licima koja su bila zaposlena u privrednim društvima u sektoru rudarske i metalske industrije *Službeni list CG*, br. 145/2021).

3) zakone koji se primjenjuju putem starih podzakonskih akata (poslovnika i uredbi), jer nijesu ispoštovani rokovi za njihovo donošenje u skladu s Ustavnim zakonom za sprovođenije Ustava Crne Gore (*Službeni list CG*, broj 1/07);

4) primjenu podzakonskih akata umjesto zakona kojima je bilo neophodno urediti funkcionisanje Vlade i Skupštine; obećanja da će se zakoni donijeti traju godinama, tako se desilo da u jednom periodu u 2022. godini formalno budu ukinuta sva ministarstva (ovi se akti redovno primjenjuju i krše);

5) zakone koji se stalno mijenju i dopunjuju, te se u praksi ne primjenjuju oni nego redakcijski prečišćeni tekstovi, koji, kako je ispravno upozorio Ustavni sud, nijesu zakoni.

Ustavni sud treba da dâ odgovor na pitanje: šta činiti sa nesprovodivim zakonima? Kakva je njihova „pravna priroda“ i „pravni status“? Po mom mišljenju, ono što je u kojem zakonu nesprovodivo, istovremeno je protivustavno. Donošenje velikog broja zakona za čije sprovođenje nijesu obezbijeđeni uslovi dovelo je do ignorisanja osnovnih ustavnih načela i vrijednosti, kao i posebnih odredaba Ustava, što se u interesu stabilizacije, održavanja i razvitka pravnog poretka ne bi smjelo duže tolerirati. Pojam „nesprovodivi zakon“ u klasičnoj pravnoj nauci tipičan je *contradiction in adjecto*, kao „drveno željezo“ ili „suha voda“. Taj pojam, koji je kod nas ušao u svakodnevnu upotrebu, vrijeđa temeljno ustavno načelo vladavine prava, kao i opšte pravno načelo pravne sigurnosti. Zakon nema za svrhu deklarira-

ciju ciljeva, već mora predvidjeti djelotvoran sistem sredstava kojima bi se deklarirani ciljevi mogli ostvariti u određenom roku. Deklaracija ciljeva koji se zakonom žele postići nužan je osnov za tumačenje zakona, ali to načelno ulazi u obrazloženje. Za ocjenu njegove sprovodivosti najvažnija je procjena koliko su pojedina zakonska rješenja u saglasnosti sa tim deklarativnim ciljevima, s tim što prethodno treba provjeriti koliko su deklarativni ciljevi u načelu u saglasnosti s odredbama Ustava Crne Gore (Branko Smerdel).

Ustavokršitelji

Prema klasičnom obrazloženju ustavnosti, nosilac suvereniteta je građanin koji ima crnogorsko državljanstvo, koji vrši vlast neposredno i preko slobodno izabranih predstavnika, te da se ne može uspostaviti niti priznati vlast koja ne proističe iz slobodno izražene volje građana na demokratskim izborima, u skladu sa zakonom (čl. 2 Ustava CG). Ustav nije ovlastio zakonodavca na donošenje zakona čija svrha ne bi bila sprovođenje. Iz cjeline ustavnih odredbi, a posebno člana 10 st. 2 Ustava, prema kojem je „svako je obavezan da se pridržava Ustava i zakona“, u vezi sa članom 1 st. 2 Ustava, gdje se kao jedna od temeljnih vrijednosti navodi i „vladavina prava“, moguće je odrediti svrhu donošenja zakona i svih drugih propisa koji sa zakonima moraju biti usklađeni.

Mnogi će praktičari odgovoriti da spominjanje zanemarenih teorijskih postavki klasične pravne nauke danas nema smisla: nekad bilo, sad se spominjalo! „Teoretičari su oni ljudi“, podrugivao se nekad Regan ozbiljnim ekonomistima, „koji dokazuju da u teoriji ne može funkcionisati ono što u praksi svakodnevno vidimo oko sebe.“ Rezultati tog izrugivanja sa visokog mjesta vidljivi su i danas. Bez dobre pravne teorije nema i ne može biti dobre prakse i obrnuto. Nijedna država ne

može (svojim zakonodavstvom) usrećiti ljude, ali im svaka država može prouzrokovati jad i nesreću (B. Krik).

Pojam ustava podrazumijeva isključivo demokratski ustav, čija je svrha osiguranje ograničavanja vlasti putem prava (G. Sartori), pri čemu je ključno organizaciono sredstvo primjena načela diobe vlasti i razrađenog međusobnog povjerenja najviših državnih funkcionera na način propisan ustavom i zakonom (čl. 11 Ustava CG). Načelo diobe vlasti utvrđeno je francuskom Poveljom prava čovjeka i građanina 1787.

Ustavokršiteljima, za potrebe ovog rada, nazivamo „teorijsku“ orijentaciju koja, pod krinkom ustavnog inženjerstva, poriče važnost primjene načela diobe vlasti uzajamnih povjerenja i ravnoteže između nosilaca najvećih državnih funkcija. Nazivamo ih *ustavokršiteljima* jer trajno sprečavaju stabilizaciju ustavnog sistema. Praktično („da se Vlasi“, a u ovo slučaju crnogorski birači, „ne dosjete“), „oni nastoje nametnuti paraustavno shvatanje prema kojem je Ustav na raspolaganju i u službi svakog zbiljskog vladara“: generalnog sekretara, kancelara ili imperijalnog predsjednika, bilo države, bilo vlade, a u posljednje vrijeme djeluje pod krinkom ljevice, desnice ili centra jer, prema njihovom mišljenju, ustav može biti korisno sredstvo promocije i dominacije svakog trenutnog nosioca vlasti. Zaslužuju naziv kršitelji i zato što, u ime tadašnjih ciljeva, udvorički podilaze svakoj vlasti i svakom samodršcu.

Predstavljaju se kao ustavni „inženjeri“, „arhitekti“ ili „dizajneri“, a bave se u stvari, prozirnim političkim krojenjem ustavnih rješenja po mjeri pojedinaca. Ne priznajući samu bit ideje ustava i ustavnosti, oni udvorički plediraju na neograničeno povjerenje u nosioce vlasti. Suprotno tome, klasična ustavna teorija polazi od spoznaje da se nikome („pa ni sebi samima“, kako su pisali američki utemeljitelji ustava) ne smije povjeriti apsolutna vlast, jer ona apsolutno kvari svoje nosioce. Ideja

ustavnosti gradi se na shvatanju koje dobro izražava poslovicu „Vjeruj, ali (stalno) provjeravaj!“

Još se primjenjuju „socijalistički“ zakoni, koji regulišu pitanje svojine na morskom dobru i gradskom građevinskom zemljištu za koje se zna da nijesu saglasni s Ustavom i Evropskom poveljom o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda. Posebno je karakteristično ograničavanje prava svojine, gdje na hiljade građana duži period trpe štetne posljedice, čekajući da im lokalna zajednica plati naknadu za zemljište koje je preparcelizacijom prešlo na državu ili privatna lica, što je tzv. urbana arondacija, a ne eksproprijacija. Ovo se odnosi na odredbe člana 52 Zakona o uređenju prostora i izgradnji objekata, kao i na odredbe člana 4 Zakona o morskom dobru.

Naime, svako miješanje u pravo svojine, zasnovano na odredbama člana 58 stav 2 Ustava, mora osigurati pravičnu ravnotežu između zahtjeva za poštovanje i zaštitu ustavnog prava svojine i zahtjeva koje postavljaju državni odnosno javni ili opšti interesi zajednice (koji mogu uključivati i zaštitu suprotstavljenih prava ili interesa trećih lica). Zahtjev za postizanje te ravnoteže izražen je i u članu 1 Protokola broj 1 uz Evropsku konvenciju, prema kojem se pored toga da li je lišavanje imovine predviđeno zakonom i služi li lišavanje zakonitom cilju u javnom interesu, mora utvrditi je li lišavanje proporcionalno cilju, tj. uspostavlja li pravičnu ravnotežu između prava podnosioca i opšteg javnog interesa. Stoga, u svakom pojedinom slučaju mora postojati razuman odnos srazmjernosti između sredstava koja se koriste pri oduzimanju ili ograničavanju prava svojine i ciljeva koji se time nastoje postići. U suštini, miješanje u pravo svojine mora biti srazmjerno prirodi potrebe za ograničenjem u svakom pojedinačnom slučaju. „Socijalistički urbanizam“ sprovodio se isključivo oduzimanjem, tj. nasiljem, što je i sada zakonskim rješenjem propisano, i što se u praksi dosljedno sprovodi. Ustavni sud će morati brzo da odluči o ovim protivustavnim pojavama.

Dioba vlasti zahtijeva kooperaciju, ali kao i svaki međuljudski odnos podrazumijeva i nesuglasice pa i konflikte. U slučaju neslaganja traži se kompromis. Konflikti se rješavaju strogim pridržavanjem ustavnih i zakonskih normi. Osnovna je ideja da je blokada odlučivanja bolja od samovolje. Vrlo je opasno da se vlast vezuje za ličnost i za jednog čovjeka, kad se institucije stavljaju van ustava, kad jedno lice koje trenutno u Crnoj Gori kontroliše i zakonodavnu i izvršnu vlast.

No, kao što se inteligentan pojedinac prilagođava novoj situaciji, tako i mudra i iskusna politička zajednica traži rješenja u suživotu ljudi, u okviru ustava. Neinteligentno je ustav vezati za pojedince i kretati uvijek ispočetka. Zar ni toliko nijesmo do sada naučili u zemlji svemoćnih predsjednika „o čijim je ovlašćenjima bilo iluzorno raspravljati“ i premijera „kojem se niko od ministara nije ništa usudio prebaciti“? (B. Smerdel)

Zabrana političkih stranaka

Savezni ustavni sud Njemačke je u dva slučaja (1952. i 1956. godine) odlučio o zabrani – Nacional-socijalističke partije i Komunističke partije, Ustavni sud Turske je od 1980. godine donio tri odluke o zabrani političkih partija, dok je Vrhovni sud Španije zabranio baskijsku partiju Batasuna (2003). Zabrana je uslijedila da se skrene pažnja na ovaj institut kao sredstvo odbrane demokratskog poretka, ali i na moguću opasnost od neprimjerenog ograničavanja političkih prava kao što su sloboda misli, sloboda govora i sloboda udruživanja.

Političke stranke se podvode pod ustav tako što njihovi statuti i drugi opšti pravni akti podliježu normativnoj kontroli, dok je zabrana djelovanja političkih partija prirodna posljedica konstitucionalizacije političkih stranaka, jer bez ustavne regulative zabrane političkih stranaka njihova konstitucionalizacija

ostaje nedovršena (V. Petrov). Prema Uputstvima o zabrani i raspuštanju političkih stranaka i analognim mjerama, koje je usvojila Venecijanska komisija 1999. godine, predviđeno je, između ostalog: „O zabrani ili raspuštanju političkih stranaka treba da odluči ustavni sud ili odgovarajuće sudsko tijelo u postupku u kojem je garantovano zakonito, otvoreno i pravično suđenje“.

Važno pitanje u vezi sa zabranom političkih stranaka je određivanje razloga iz kojih se može zabraniti rad političkih partija, koji treba da budu taksativno navedeni u ustavu. To ne bi smjela biti materija tzv. stranačkog zakonodavstva (*party law*), i ne bi smjeli biti suviše konkretni. Razlozi moraju biti dovoljno uopšteni da bi omogućili ustavnom sudu dovoljan „manevarski prostor“ u svakom konkretnom slučaju. Prilikom odlučivanja, ustavni sud mora postupati naročito obazrivo, jer postupka kao sud opšte nadležnosti, jer se bavi utvrđivanjem činjeničnog stanja. Kao dalekosežna mjera mora biti upotrijebljena uz najveća ograničenja, jer sud mora pri odlučivanju uvijek imati u vidu da je zabrana ili raspuštanje političke stranke izuzetna mjera u demokratskom društvu.

Karakteristična je nadležnost prilikom odlučivanja Ustavnog suda u ovim predmetima: 1) subjekti koji mogu da pokrenu postupak pred ustavnim sudom; 2) obaveznost održavanja javne rasprave; 3) dejstvo odluke o zabrani političke stranke. Postupak pred sudom ne smije da bude hitan, niti ga treba otegnuti da odluka o zabrani partije izgubi svaki smisao. Odluka treba da bude pravna i pravična, jer jedna naopaka odluka Ustavnog suda o zabrani političke partije može dovesti na duži rok u sukob dva zahtjeva, zahtjev za vladavinu prava i zahtjev za poštovanje demokratije. Ustavni sud mora imati dovoljan autoritet da se odbrani od spoljnih, a nerijetko i od unutrašnjih pritisaka. Postupak zabrane političkih partija ne može pokrenuti svako,

već ovlašćeni predlagač. U praksi postoje dva rješenja: prema jednom, ovlašćeni predlagači su samo politički organi – vlada i parlament (njemački model), a prema drugom, državni tužilac i organ nadležan za upis u registar političkih stranaka. Odluke ustavnog suda u postupku zabrane političkih stranaka su obavezne, konačne i izvršne.

Ustav Crne Gore ne sadrži odredbe o zabrani političkih partija, kako to propisuje Ustav Hrvatske, koji ima istovjetnu odredbu kao i član 21 Osnovnog zakona Njemačke od 1949: „(1) Osnivanje političkih stranaka je slobodno. (2) Unutarnje ustrojstvo političkih stranaka mora biti sukladno temeljnim ustavnim demokratskim načelima. (3) Stranke moraju javno polagati račun o porijeklu svojih sredstava i imovine. (4) Protuustavne su političke stranke koje svojim programom ili nasilnim djelovanjem smjeraju podrivanju slobodnoga demokratskog poretka ili ugrožavaju opstojnost Republike Hrvatske. O protuustavnosti odlučuje Ustavni sud Republike Hrvatske. (5) Zakonom se uređuje položaj i financiranje političkih stranaka. Dakle, razlozi za zabranu političkih stranaka su napad na demokratski poredak i ugrožavanje postojanja Republike Hrvatske.“ Unutrašnja organizacija nije poseban razlog za zabranu političke stranke, ali se može uzeti kao bitan činilac pri donošenju odluke o zabrani.

Ustavom Crne Gore, odredbama člana 53, propisano je da se jemči sloboda političkog, sindikalnog i drugog udruživanja i djelovanja, bez odobrenja, uz upis kod nadležnog organa, da se niko ne može prisiliti da bude član nekog udruženja i da država pomaže politička i druga udruženja, kada za to postoji javni interes, dok je članom 149 st. 1 t. 6 propisano da Ustavni sud odlučuje o zabrani rada političke partije ili nevladine organizacije. Slične odredbe o zabrani političkih partija propisuje Ustav Slovenije, dok Ustav Turske u članu 68 st. 4 i čl. 69 st. 11 detaljno opisuju uslove prestanka političkih partija.

Zakonom o Ustavnom sudu Crne Gore *Službenom listu CG*, br. 11/2015, je uređen postupak odlučivanja o zabrani rada političke partije ili nevladine organizacije. Zakonom je propisano: Postupak odlučivanja o zabrani rada političke partije ili nevladine organizacije pokreće se prijedlogom koji mogu podnijeti: 1) državno tužilaštvo; 2) Zaštitnik ljudskih prava i sloboda Crne Gore; 3) Savjet za odbranu i bezbjednost; 4) organ državne uprave nadležan za vođenje registra političkih partija i registra nevladinih organizacija; 5) drugi nadležni organ, u skladu sa zakonom (član 91); sadržaj prijedloga o zabrani rada političke partije (Član 92); učesnici u postupku su podnosilac prijedloga i politička partija ili nevladina organizacija o čijoj se zabrani rada odlučuje (član 93); rok za dostavljanje prijedloga o zabrani rada političke partije nadležnim strankama (čl. 94).

Zakon propisuje da Ustavni sud može zabraniti rad političke partije ili nevladine organizacije u slučajevima ako je njihovo djelovanje usmjereno na nasilno rušenje ustavnog poretka, narušavanje teritorijalne cjelokupnosti Crne Gore, kršenje zajemčenih ljudskih prava i sloboda ili izazivanje nacionalne, rasne, vjerske i druge mržnje i netrpeljivosti. Kad Ustavni sud zabrani rad političke partije, ili nevladine organizacije, ta politička partija, odnosno nevladina organizacija briše se iz registra u koji je upisana. Odluka o zabrani rada političke partije ili nevladine organizacije dostavlja se toj političkoj partiji, odnosno nevladinoj organizaciji, a ima pravno dejstvo od dana dostavljanja odluke Ustavnog suda organu državne uprave nadležnom za upis u registar političkih partija, odnosno nevladinih organizacija. Odluka o tome objavljuje se u *Službenom listu Crne Gore*.

U dosadašnjoj praksi Ustavni sud Crne Gore nije imao nijedan predmet i postupak odlučivanja o zabrani rada političke partije iako je bilo uslova da nadležne institucije propisane Zakonom pokrenu postupak zbog urušavanja ustavnog poretka

Crne Gore. Naime, svake godine Ustavni sud u postupku apstrakne kontrole o saglasnosti zakona sa Ustavom i potvrđenim i objavljenim međunarodnim ugovorima i o saglasnosti drugih propisa i opštih akata sa Ustavom i zakonom ukine mnoštvo zakona. Ustavni sud je odlučivao u dva predmeta oko saglasnosti statuta dvije političke stranke i utvrdio da su pojedine odredbe tih akata nesaglasne sa zakonom. Ustavno rješenje Hrvatske, kombinujući ga sa zakonskim rješenjem Crne Gore, da predlagači mogu biti Parlament, Vlada, Državni tužilac, uz dvotrećinsko odlučivanje Ustavnog suda o prijedlogu za odlučivanje o zabrani rada političke partije, predstavljalo bi optimalno rješenje.

Za povratak obećanjima „Oktobarskog ustava“

Prije sedamnaest godina, 22. oktobra 2007. Skupština Crne Gore je dvotrećinskom većinom donijela Ustav Crne Gore, a javnost ga oduševljeno pozdravila kao „Oktobarski ustav“, svjetovnu Bibliju crnogorskih građana. U stvaranju Ustava učestvovala je široka koalicija, nakon višestranačkih izbora, iako su neke stranke pokušale na sve načine da umjesto građanskog koncepta Ustava ponude nacionalni koncept. Nužan uslov ostvarivanja ustavnih jemstava i vrijednosti je vjera u Ustav. Rimski *opino constitutionis*, kao i američka vjera (*constitutional faith*) ili čak obožavanje (*worship*) Ustava u običnom govoru znače da zbiljski ustav počiva i održava se na podršci aktivne i prosvjetljene demokratske javnosti. Ustav služi kao sredstvo integracije različitih etniciteta i rasa, vjerskih, agnostičkih i bezvjerskih zajednica, rodnih i inih manjina i najrazličitijih pojedinaca. Vrijednosti utvrđene „svjetovnom svetom knjigom“, utemeljenom na poštovanju ljudskog dostojanstva, tj. „čovječanskih načela“, zajedničke su svim članovima zajednice, bez obzira na razlike.

Oktobarski je ustav, u vremenu kad je usvojen, oživio nekoliko velikih istorijskih obećanja: nezavisnu i slobodnu demokratsku državu kao ravnopravnu članicu evropskih integracija i međunarodne zajednice; demokratsku i socijalnu državu u kojoj svi njeni građani, i svi ljudi, uživaju prava čovjeka i osnovne slobode. Te ideale nije bilo moguće istovremeno postići. Prvo ih je trebalo raščlaniti i formulisati kao slijed strateških ciljeva. Prvi cilj je ostvaren, na osnovu slobodno izražene volje građana na referendumu o državno-pravnom statusu održanom 21. maja 2006. godine, sprovedenom u skladu s međunarodnim standardima i u saradnji s Evropskom unijom, da Crna Gora, kao nezavisna država sa punim međunarodnopravnim subjektivitetom, nastavi da se izgrađuje kao građanska država, kao multinacionalno, multietničko, multikulturalno i viševjersko društvo, zasnovano na poštovanju i zaštiti ljudskih prava, prava manjina, na principima parlamentarne demokratije, vladavine prava, tržišne ekonomije. Crna Gora je i pored nepovoljnog okruženja, gdje se svakodnevno kidiše na njen suverenitet, ostvarila značajne rezultate, a to su prije svega: integrisanje u Evropsku uniju, sa zastojem u zadnje četiri godine, gdje smo od prve članice kandidata došli na rep događaja i postali slijepo crijepo Balkana u pristupu evropskim i evroatlanskim bezbjednosnim strukturama i dr. Ostalo je još puno da dostignemo osnovno načelo, a to je vladavina prava. Naime, „što god da je istina za zemlje koje su, slijedeći politiku individualne slobode, postale velika središta stvaralačke civilizacije, a doista ne znam ni za jedan primjer u ljudskoj povijesti da je neka zemlja postigla kojim drugim putem, osim pravnom državom, ne sumnjam da je put do takve intelektualne i stvarne veličine neke zemlje, do ostvarenja ili barem približavanja idealu ostvarivanja temeljnih prava i Sloboda čovjeka i građanina, dakle i kod nas, jednako težak

kao što je to bio u davnim razdobljima kada su to neke zemlje postizale, a vjerovatno je i teži i suroviji“ (F. von Hayek).

Na naše mračno (ne)zadovoljstvo, kada se približava dvije decenije od donošenja „Oktobarskog ustava“, Ustav još nije uspostavljen kao čvrst i pouzdan okvir rješavanja političkih sporova i sukoba pravnim sredstvima.

KAKO SE DEMOKRATIJA MOŽE SPASITI OD GLOBALIZACIJE

Bojan Jovanović

This text raises questions about the future of democracy, understood here traditionally, as a democracy at the level of state. First of all, a question concerning antagonistic relationship between democracy and so-called globalization.

Ukoliko ovaj tekst koji je pred čitaocem shvatimo poput naučne povijesti ili jedne realne pripovjesti, tada neka bi za običan početak pri-povijesti bilo izabrano XV stoljeće.

XV stoljeća poslije Hrista. I kada čovjek pogleda na mapu tadašnjeg evropskog kontinenta odmah zapaža veoma veliku brojnost najrazličitijih (pred)političkih entiteta. Istoričari ili povijesničari nas tako obavještavaju da je u XV stoljeću postojalo oko 500 takvih manje ili više samostalnih jedinica, možemo da kažemo (sasvim) uslovno – državica.

Dočim, kada se pogleda mapa koja prikazuje isti kontinent negdje na prelasku iz XIX u XX vijek, situacija je očito posve drukčija. Tada, naime, postoje samo 23–24 politička entiteta.

Postavlja se krucijalno pitanje: Kako je došlo do tako velike političke i povijesne transformacije?

K tome, nije u pitanju samo ova jedna velika kvantitativna promjena – redukovanje broja osnovnih političkih jedinica na Kontinentu. Odigrala se tokom tih otprilike 500 godina, druga jedna velika, kvalitativna promjena. Naravno – pojavila se

nacionalno-teritorijalna država kakvu (još uvijek) znamo, oblik političko-pravne organizacije kolektivnog života unutar čijih okvira recentno ustaljeno živi većina stanovnika Evrope i Zemlje.

Zapravo, riječ je o jednom te istom procesu: nastajanje i nastanak nacionalno-teritorijalne države, ili prosto moderne države, i vehementno smanjenje broja ranije postojećih – da tako kažemo: elementarnih predržavnih entiteta – smanjenje na srazmjerno mali broj. Postala država, tako da kažemo, apsorbovala je ono mnoštvo raznovrsnih bazičnih organizacionih jedinica kasnog Srednjeg vijeka.

Naravno, naša komparacija je nepotpuna ukoliko u nastavku ili pivotalnoj predmetnoj poenti ne pokažemo i ukažemo na svima vidljivu, tekuću obuhvatnu tendenciju, takvu da se rečena transformacija dovrši i to tako što će se tekuće davnašnje smanjivanje nastaviti do kraja, odnosno tako što će se mnoštvenost ili 500 transformisati ili integrisati u 1.

Generalno, kada nastaje neka moderna država, prije svega mislimo na geografskom tlu Evrope, vidimo da to kao po pravilu znači da će doći do integracija, integrisanja jednog broja entiteta – recimo, pokrajina ili kantona – u jednu, centralizovanu, državnu cjelinu.

Na primjer, tokom nastajanja Francuske kao države, u modernom smislu te riječi, došlo je do integracije određenog broja pokrajina i kantona kojom prilikom su isti, tako je tome po prirodi stvari, izgubili najveći dio njihove dotadašnje nezavisnosti.

Uzeto prvo uopštenije, sada se u XX i XXI vijeku Francuska, dalje, ponaša analogno onome kako su se u vrijeme njezinoga nastanka ponašale pokrajine koje su je konstituizale ili koje su se tokom, tako da kažemo, nacionalnih integracija, stopile u jednu veću organizacionu jedinicu, jedinicu čiji je naziv – Francuska ili francuska država.

Evropski kontinent je zahvaćen kontinentalizacijom, kontinentalnim integracijama, čija je objektivno glavna

karakteristika, ipak, prije svega to da se u sadašnjosti 27 evropskih država stapa ili kako se kaže savremeno: integriše, tvoreći tako jednu veću organizacionu jedinicu, jedinicu čiji je aktuelni naziv Evropska unija.¹

Veoma je značajno identifikovati glavnu tendenciju ili razlikovati stvarnu povijest i pripovijest pomenute kontinentalizacije Kontinenta.² Naime, koliko se o tome razmišljanjem barem može razabrati, glavna tendencija na koju mislimo ne datira od Šumanove deklaracije (9. maj 1950) nego ranije. Kako vidimo, zapravo, značajno ranije.

Tako, posmatrano razumije se bez tunelske vizije, nije li povijesni početak evropskih integracija koincidirajući sa nastankom prvih država, nacionalnih država, najprije u Zapadnoj Evropi? Istovremeno, nije li to u realnosti takođe i početak toga što se popularno nazivlje globalizacija? I takođe, „šta nam, ukratko, *state building* iskustvo u zapadnoj Evropi govori o evropskim integracijama“?³

Barem kako bi da izgleda, ovakva pitanja su metodološki i aksiološki važna, uzeto i kao svojevrsno vraćanje glavnim pitanjima, vraćanje glavnih pitanja u centar analize i zapitanosti.

Svbijet bez granica

Istinu svoga predmeta najprije treba shvatiti ili s-hvatiti – takoreći, umom uhvatiti – zatim shvaćeno ili uhvaćeno

¹ Nije isključeno da će se u budućnosti EU zvati drukčije. Podsjetimo da je ova organizacija tokom njezinoga sedmodecenijskoga razvoja već mjenjala naziv.

² Jeremy Rifkin, *The Third Industrial Revolution*, Palgrave Macmillan, 2011, str. 161. Za Rifkina, kontinentalizacija je sljedeća faza globalizacije.

³ Gary Marks, *A Third Lens: Comparing European Integration and State Building*, in: *European Integration in Social and Historical Perspective: 1850 to the present*, Jitte Klausen and Louise Tilly (eds.), Lanham, MD: Rowman and Littlefield, pp. 23–43, 1997, ovdje str. 24.

predstaviti ili pred-staviti, svakako poradi daljnjih shvatanja. U tome su od važnosti pitanja.

Na samom početku nalazi se samo postavljanje pitanja. Pitanje je po sebi epistemološki korak naprijed, ukoliko je pitanje o onome što je najvažnije. Nakon što je u ovome postavljeno, možda je dostatno da se raz-vidi da je to što se nazivlje globalizacija nešto što je samo po sebi negativno; naime, globalizacija je negacija.

Ukoliko o takozvanoj globalizaciji govorimo sinonimno i negativno kao o razdržavljenju, tada je riječ o realističnom i fotorealističnom, određenom govorenju o globalizaciji. Globalizacija je tako, naime, određena.

Bilo da je shvatamo kao proces ili projekat ili istovremeno i jedno i drugo, uvijek i svagda je riječ prvenstveno o razdržavljenju, pošto, ukoliko bi se realnost razdržavljenja razdvojila od realnosti globalizacije ili globalizovanje, onda, doista, vidimo kako bi tako i time globalizaciji bilo oduzeto najvlastitije jezgro, riječ bi namah pretrpjela gubljenje njezine realnosti te više stoga ne bi bilo korespondencije i u praksi nikakvoja daljnjega globalizovanja ili globalizacije.

Iako se razdržavljenje odvija takoreći svakodnevno i uslovno rečeno pred našim očima, nije sasvim jednostavno objasniti ga i na jedan nedvosmislen način, takav način koji neće da ostavlja dvojbe, objasniti ga u onome što je u njemu objektivno najrelevantnije.

Jedan od razloga za to je zapravo vrlo patafizičan: država kao takva, svakako jednim dijelom ili u jednoj od njezinih dimenzija, radije je po sebi, i za mišljenje, evidentan fiktivan entitet. Gotovo da bismo mogli reći – „država je u oku posmatrača“.

Ili možda riječima drugoga autora,
„jedna država postoji najvećim dijelom u srcima i umovima njenih ljudi“.⁴

⁴ Joseph R. Strayer, *On the Medieval Origins of the Modern State*, Princeton University Press, 1970, str. 5.

Ipak, jedan sasvim očit, štaviše, flagrantan primjer razdržavljenja, može se pronaći u uspostavljanju onoga što se naziva Šengen zona (*Area of Freedom, Security and Justice*), budući da se tu (više) „ne vrši kontrola lica prilikom prelaska unutrašnjih granica“ (čl. 67, stav 1 Ugovora o funkcionisanju Evropske unije).

Uspostava Šengen zone se zasniva na razdržavljenju, a razdržavljenje u ovom primjeru uzima na sebe oblik direktnog i potpunog ukidanja državnih granica jedne (možemo kazati još uvijek postojeće) države (članice pomenute zone i drugih), operativni oblik onoga što smo na drugome mjestu opisali kao *deborderizacija*.

Deborderizacija je takođe i koliko zgodan toliko i potresan primjer postmodernizacije Planete i Povijesti, koja postmodernizacija, uzeta kakva jeste, preokreće dosadašnje tokove modernizacije i modernosti, nije doista ništa drugo nego *preokretanja toka povijesti*.

Granice država, kako se primjećuje, ostaju samo na geografskim mapama, ostaju više kao katastarska veličina. Ovo je, naravno, vrlo velika povijesna preinaka. Desila se na potpuno nenasilan način, kako se kaže bez ijednog ispaljenog metka, jedna mirna reverzija modernizacije, konkretno ujedinjavanje kontinenta. Velika povijesna preinaka, pošto, kako je jednom rekao kralj Solomon, „granice su početak i kraj svega“. Velika povijesna preinaka, jer „stvaranje režima Šengen predstavlja više od proste političke izmjene, inače ma koliko ona mogla biti bez presedana. To signalizira fundamentalni raskid sa tradicionalnim nacionalističkim pristupom graničnoj kontroli koji je vjekovima karakterisao evropske politike“.⁵

Očito, tako se stvara jedna *borderless* Europe i *borderless* svijet.⁶ Međutim, isto to uopšte ne mora da se odnosi i na spoljnje

⁵ Ruben Zaiotti, *Cultures of Border Control*, The University of Chicago Press 2011, str. 4.

⁶ Kenichi Ohmae, *The Borderless World*, Harper Business, 1999.

granice Evrope. Tu su opcije otvorene. Tako da u zavisnosti od pravca koji će u bližoj i daljnjoj budućnosti uzeti integracije... Kontinent bi još jednom mogao da postane *Fortress Europe*. Pošto, kako se jasno izjavljuje u preambuli Šengenskog sporazuma, „brižni da snaže solidarnost između njihovih naroda uklanjanjem prepreka slobodnom kretanju... ugovorne strane će uložiti napor da ukinu kontrolne punktove na zajedničkim granicama i presele ih na njihove spoljne granice“.

Ova de-formacija države, države kao države, jednim je dijelom tekuća, drugim, pak, trajektorijalna, kako bilo, država se dekonstituiše i dekonstitucionalizuje. Naravno, jedan koliko jednostavan toliko i eklatantan primjer ove tekuće transformacije koja prelazi ili eskalira u de-formaciju, jeste to što smo nazvali deborderizacija. Otuda i pitanje koje, mada disonantno, zarad njegove objektivnosti ne valja tek tako dovoditi u pitanje već kao pitanje, nego, naprotiv, treba da se isto postavi pred oči, naime da se predoči pitanje – *Da li je država bez granica država?*

Upravo ovu ukupnu transformaciju, kako države kao države, tako i državnosti države, britanski autor Bob Džesop, profesor na Univerzitetu Lankaster, postavlja u centar analize. Može se napomenuti da Džesop na problematiku evropskih integracija primjenjuje, kako ga naziva, strateško-relacioni pristup (*strategic-relational approach*, SRA), koji, prije svega, znači da posmatra odnosne „promjene u Evropskoj uniji kao integralne momente u transformaciji i reorijentaciji kontemporarne državnosti“.

Drugim riječima, promjene kojima je izložena ili koje trpi današnja, još uvijek postojeća, država, posmatraju i proučavaju se na tlu Evrope, unutar onoga što se naziva „evropske integracije“. Možemo, naravno, reći i obrnuto, naime, strateško-relacioni pristup konkretno znači i to da se evropske integracije proučavaju i posmatraju, daleko prije svega, tako što se proučavaju i posmatraju transformacije države i državnosti,

ukupno sve promjene do kojih, kada je riječ o vladi i vladavini u sklopu država i državi kao takvoj, dolazi tokom integracija i usljed članstva u Uniji. Opet, rečene promjene – ili transformacije, kako Džesop (i još jedna grupa recentnih *likeminded* autora) uobičajaju – ne posmatraju se izolovano, dakle, ne samo u sklopu evropskih studija ili studiranja evropskih integracija, nego u najširem kontekstu globaliteta i globalizacije.

Debordeizacija i rebordeizacija

Jedna takva tendencija i transformacija jeste ono što ovaj autor naziva ošupljivanje države (*hollowing out of the national state apparatus*). Sintagma ošupljivanje (ili eventualno: izdubljivanje) države opisuje sljedeće zbivanje: „Državne moći se preseljavaju nadolje, nagore i na stranu, kako upravitelji države na različitim nivoima pokušavaju da uvećavaju njihove odnosne operativne autonomije i strateške kapacitete. Jedan aspekt ovoga je gradualno gubljenje *de jure* suvereniteta nacionalne države u određenim aspektima budući da su *rule making* i *decision making* ovlasti transferisane nagore na supranacionalna tijela i rezultirajuća pravila i odluke su obavezujuće za nacionalne države.

Drugi aspekt je devolucija vlasti na subordinisane nivoe teritorijalne organizacije i razvija se transnacionalni ali inter-lokalni *policy making*“.⁷ Osim toga, Džesopova analiza identifikuje i to da „postoji trend u pravcu de-državizacije političkog sistema (*de-statization of the political system*). Ta de-državizacija „involvirava promjenu od vlade (*government*) ka vladavini (*governance*) na različitim teritorijalnim skalama i preko različitih funkcionalnih domena. Postoji kretanje od centralne uloge oficijelnog državnog aparata u obezbjeđivanju državno spon-

⁷ Bob Jessop, “Multi-level Governance and Multi-level Metagovernance”, in: Ian Bache, Matthew Flinders (eds.), *Multi-level Governance*, Oxford University Press, 2004, str. 64.

zorisanih projekata i političke hegemonije u pravcu akcentiranja partnerstva između gavernmentalnih, paragavernmentalnih i negavernmentalnih organizacija u kojima je državni aparat često tek prvi među jednakima“. ⁸ A kao što je već napomenuto, trendovi de-državizacije političkog sistema i ošupljivanja/izdubljiivanja države (i dakako još neki drugi) karakteristični su ne samo za današnji svijet u cjelini – s obzirom na globalizaciju (ili: globalizacije?) – nego i za globalizaciju Evrope... to jest evro-globalizaciju ili evropeizaciju. Međutim, evro-globalizacija je različita i zapravo zasad jedinstvena po tome što su na tlu ovoga kontinenta rečeni i drugi trendovi najintenzivniji i prosto najjači, tako da su i posljedice tih trendova na tlu Evrope daleko veće, daleko više izražene, nego drugdje u svijetu, nego na drugim kontinentima. Konkretno, nigdje, recimo, kako ga nazvasmo, ošupljivanje države nije toliko daleko odmaklo i nigdje nije toliko izraženo kao u Evropi.

No vrativši se nazad povijesti ili našoj pri-povijesti, onako kako je nastajanje Evrope država u praksi značilo deborderizaciju kantona, senšelata, kaštelanstava ili pokrajina, tako i nastajanje Evrope države u praksi znači deborderizaciju država Evrope. Ono što je tu sad koliko i zanimljivo toliko, mislimo, isto i sporno, jeste to da možemo – pripremljeni sažetom fenomenologijskom istorijskom reminiscencijom – relativno lako da vidimo i to da su najnoviji procesi u savremenoj Evropi u osnovi ništa drugo do podražavanje ili produžavanje ovih dešavanja iz vremena povijesne tranzicije iz srednjovjekovlja u modernost.

O tome smo već pisali u ranijim radovima. Ovdje se vraćamo tim uvidima kao na još jedan način važnim i aktuelnim. Pošto, gledajući deborderizaciju, gledamo kako to izgleda kad država nestaje. Znači, znajući za borderizaciju, znajući konkomitenciju: borderizacija-deborderizacija-rebodredizacija, znamo već sad – naravno u tom jednom određenom dijelu – kako će izgledati

⁸ Ibid., str. 65.

budućnost nacionalno-teritorijalne države. Drugim riječima, teza onih autora nazvanih i „endisti“ može se već sada razaznati kao tačna ako su u pitanju granice država kao takvih, dakle, uzimajući da nestajanje države znači nestajanje granica države.

Uopšte nije suvišno naznačiti da kada se govori o ukidanju granica ne misli se samo na ukidanje graničnih prelaza, nego na ukidanje granica kao takvih uopšte – ma koliko to nekom inače izgledalo realno, nerealno ili nadrealno. Da pogledamo, uostalom, kako se o tome tačno normira u dokumentima na koje referišemo kada ovo pišemo. Na primjer, Konvencija o primjeni Šengenskog sporazuma (od 19. juna 1990) u članu 2. veli: „Unutrašnje granice mogu biti pređene na bilo kojoj tački bez bilo kakvih kontrola lica“. Da ne bude zabune, ista konvencija (član 1) daje definiciju šta se podrazumijeva pod unutrašnjim granicama (*internal borders*). To su „zajedničke zemaljske granice između ugovornih strana, njihovi aerodromi za internacionalne letove i njihove morske luke...“ Takođe, onaj predlog „Ustava“ EU, koji su Holanđani i Francuzi odbacili, dodjeljuje nadležnosti Komisiji Unije kada su u pitanju „unutrašnje granice“. U poglavlju N, članu III-257, piše da Unija „garantuje odsustvo kontrole lica na unutrašnjim granicama“. U odjeljku 2 istog poglavlja (član III-256) piše da: 1. Unija vodi politiku koja ima za cilj da: a) osigura odsustvo svake kontrole lica, nezavisno od njihovog državljanstva, kada prelaze unutrašnje granice. Najzad, Lisabonski ugovor u glavi V („Područje slobode, bezbjednosti i pravde“, poglavlje 1, član 67), saopštava: 1. Unija uspostavlja područje slobode, bezbjednosti i pravde s obzirom na poštovanje temeljnih prava i različitih pravnih sistema i tradicija država članica 2. Unija osigurava da se osobe pri prijelazu njenih unutrašnjih granica ne provjeravaju...

S time u vezi, ukoliko hoćemo da napravimo velike i najveće komparacije, istorija moderne Evrope je i istorija ukidanja i uspostavljanja granica. Evropa kao moderni projekat i modernost

kao evropski projekat su nezamislivi bez tog jednovremenog procesa limitacije i delimitacije, borderizacije i deborderizacije. Recimo, kako o tome piše historičar Robert Hajlbroner u XIV stoljeću „navodno je bilo više od trideset mitnica uzduž reke Vezer i barem njih trideset i pet uz Elbu; stoljeće nakon toga uzduž Rajne bilo je više od šezdeset mitnica“. Takođe, ponovimo, historijska nauka ustanovljava da je na prelasku iz XV u XVI vijek u Evropi postojalo ništa manje nego oko pet stotina raznoraznih entiteta, koji su entiteti svi međusobno bili na neki način razgraničeni i pretendovali na samostalnost i samodovoljnost. A povijesničar Žan Delimo opisuje kako je praktično svaki grad kasnog srednjeg vijeka ili rane modernosti bio priča za sebe i tvrđava za sebe, opasan dvostrukim zidovima i kanalima, odbrambenim postrojbama, velikim kapijama koje su se zatvarale s prvim sumrakom i noćnim stražama.

Evropska i epohalna modernizacija podrazumijevala je poništavanje svih tih i takvih mnogobrojnih granica, zidova i mitnica u korist stvaranja širih i ukрупnjenijih entiteta; ili ako se hoće, neke vrste ondašnjih procesa kontinentalnih integracija.

Ti širi i ukрупnjeniji entiteti bijahu i već spominjane pokrajine... no svakako na prvome mjestu to su prve moderne države. Nastajućí, rastućí, jačajućí i širećí se, te prve moderne države su po prirodi stvari bile neprijateljski raspoložene prema granicama koje smo ukratkó pomenuli. Sa stanovišta tih prvih država moderne Evrope, bjeħu to unutrašnje granice i one su države bile faktički spremne na sve kako bi te unutrašnje granice ukinule, ukinule bilo kakvu kontrolu lica na tim granicama. Samo u isto vrijeme granice kao granice su bile od neprocjenjivog i neprecjenjivog značaja za te iste nastajuće, rastuće, jačajuće i šireće države: mislimo, naravno, ovoga puta na granice između tih država – dakle, mislimo na spoljne granice.

Ono što je tu koliko značajno toliko i zanimljivo to je da – pripremljeni, dakle, ovom najsazetijom ali fenomenološki

fokusiranom istorijskom reminiscencijom – možemo još jednom relativno lako da vidimo i to da su najnoviji procesi u savremenoj Evropi i ne samo Evropi u osnovi ništa drugo do podražavanje ovih procesa iz kasnog srednjovekovlja i rane modernosti. „Međunarodno širenje (prevashodno zapadnih) tržišnih i biznis organizacija dovelo je u pitanje ustanovljene granice nacionalnih država“. Tako da „i ovdje, kao što se često događa, sadašnji događaji osvetljavaju prošlost, a dublje posmatranje prošlosti osvetljava sadašnjost. U mnogim pogledima dinamika aktuelne međuzavisnosti predstavlja kretanje u istom pravcu, s neizbežnim pomacima i uzmacima, kretanje kroz koje je nekad prolazila struktura zapadnog društva“.⁹

Da postavimo rakurs analize ovako: sa najnovijim (post)povijesnim nastajanjima širih i ukрупnjenijih entiteta – ili tačnije, jednog najšireg ukрупnjenog entiteta – prirodno (ili nekome neprirodno) je poništavanje sadašnjih i savremenih „granica, zidova i mitnica“. Ono što evropska i epohalna postmodernizacija zahtijeva inherentno, govorimo, bilo bi poništavanje svih „granica, zidova i mitnica“ a taj projekat je simbolično ili stvarno počeo rušenjem famoznog Berlinskog zida.

Širi i ukрупnjeniji entitet o kojem sada i danas govorimo to je, naravno, Evropska unija. Nastajući, rastući, jačajući i šireći se, kao prvi oblik transnacionalne uprave u svijetu i postmoderni supstitut države, po prirodi stvari je neprijateljski raspoložena prema granicama koje još uvijek postoje na kontinentalnoj teritoriji. Sa stanovišta te prodržavne i postdržavne makrostrukture granice između kontinentalnih država, granice koje ovima bijahu tako i toliko značajne vjekovima, tamo od prvih početaka modernizacije Evrope, predstavljaju i predstavljene su kao unutrašnje granice. I Unija država je spremna faktički na sve kako bi te unutrašnjospoljašnje granice ukinula, jednom za svagda. Taj ukidalački proces je uveliko u toku. Tražeći u vezi s tim odgovore, razmotrimo

⁹ Norbert Elias, *Proces civilizacije*, Biblioteka Sinteze, 2001, str. 565.

i kakve su konkretne (i da kažemo očite) konsekvence takvih bazičnih dokumenata i aranžmana kao što je i Šengenski sporazum. Formalno-pravno, ovaj sporazum se zasniva na dva dokumenta: *Schengen Agreement*, iz 1986. i *Convention Applying Schengen Agreement* iz 1990. godine.

Kraj demokratije

Ovdje, počinjući novo poglavlje ovoga rada, valjalo bi prvo potcrtati da razdržavljenje ne obuhvata ili pogađa samo državu u užem smislu te riječi, dakle kao kompleksni set institucija koje nazivamo karakterističnim ili prepoznatljivim državnim institucionalnim ustrojstvom, a koje se razdržavljenjem prazne od njihove institucionalne moći ili institucionalnosti poradi koje jesu ono što bi trebalo da jesu, nego i oblik političkog poretka, odnosno političkog nosioca suverene državne vlasti.

Dalje, države danas gube autonomiju. Tako nešto je vidljivo i može se jednostavno pokazati ili dokazati. U tome je od pomoći i jezička analiza. Riječ autonomija vodi porijeklo od starogrčke riječi *autonomos* koja je sastavljenica od dvije sastavnice, riječi *autos* i *nomos*. Dakle *autonomos* je u glavnom značenju onaj koji imaju ili donose svoje vlastite zakone.

Stoga, autonomna je ona država koja sama sebi, nezavisno ili nenarušeno, donosi zakone. Autonomna, pak, demokratska država je ona država čiji državljani, čije stanovništvo, žive prema zakonima koje su oni sami – stanovništvo ili državljani shvaćeni i uvaženi kao političko tijelo (*body of politics*) – donijeli, razumije se preko njihovih političkih predstavnika, delegata koje su u legalnom i legitimnom političkom procesu izabrali, ovlastili ili delegirali.

Da li je to slučaj u današnjim još uvijek postojećim državama i demokratijama? Da li su te države (doista) autonomne, a njima koekstenzivne demokratije demokratske? Da li uopšte uzev

svjedočimo izvjesnom, odnosno neizvjesnom, kraju demokratije?¹⁰

Odgovor na takva ključna pitanja zavisi, zapravo, direktno od toga kako ćemo odgovoriti na neka druga, ništa manje ključna pitanja, najprije od odgovora na pitanje: Šta je globalizacija? Šta bi trebalo da bude globalizacija? Ili šta će biti globalizacija? Pošto, gornja ključna pitanja imaju značaj i toliko su značajna isključivo u teorijskom i prvenstveno praktičnom kontekstu toga što se uobičajeno nazivlje globalizacija a što neki autori opisuju i terminom denacionalizacija.¹¹

Pošto je tako, glavno pitanje je onda ovakvo: *Kakva je u realnosti relacija između demokratije i globalizacije?*

Po uticajnom savremenom politikologu Dejvidu Heldu, jedna od najistaknutijih osobnosti politike uopšte na prelasku iz jednoga milenijuma u drugi jeste pojava značajnih, gorućih pitanja i problema¹² – takvih kojih i kakvih nikada ranije ili nije nikako bilo ili barem nije u vidu takve emergentnosti kakvu danas¹³,

¹⁰ Up.: Steven Levitsky and Daniel Ziblatt, *How Democracies Die*, Crown, New York 2018; Buffin de Chosal, *The End of Democracy*, Tumblar House, 2017.

¹¹ Up: Mihael Cirn, *Upravljanje sa one strane nacionalne države*, Filip Višnjić, Beograd 2003.

¹² David Held, „Democracy and Globalization“, Mpifg Working Paper, No. 97/5, Max Planck Institute for the Study of Societies, Cologne, <http://www.mpifg.de/pu/workpap/wp97-5/wp97-5.html>

¹³ Kako pojašnjava: „Of course, there is nothing new about the emergence of global problems. Although their importance has grown considerably, many have existed for decades, some for centuries. But now that the old confrontation between East and West has ended, many regional and global issues have come to assume an urgent place on the international political agenda. Nonetheless, profound ambiguity still reigns as to where, how and according to what criteria decisions about these matters can be taken” (Held David, Democracy and globalization).

kada se *volens nolens* globalizujemo, pitanje je stvarno ili prema percipiranju, imaju – a koja pitanja i problemi nadilaze ili prevazilaze granice nacija i nacionalnih država.

Ne bez razloga još jednom, pitanje korespondentnoga određenja globalizacije je ključno, kako u ovoj analizi tako isto ključno pošto od njega zavise ne samo političke i politikološke rezultante, nego i elementarna pojedinačna i kolektivna orijentacija, egzistencijalna navigacija u sadašnjosti, zapravo budućnosti koja je već uveliko počela.

Ukoliko, sada, hoćemo da odgovor bude relevantan, onda to znači da većina odgovora koji cirkulišu kao oblikovatelji javnoga mnjenja, mislimo i na odgovore u udžbeničkim definicijama tamo na fakultetima ne samo ovdje kod nas u Crnoj Gori nego i drugdje i svugdje, treba da budu odbačeni ne samo pošto su nezadovoljavajući ili ispod kriterijuma realnosti ili relevantnosti nego i bivajući sprečavatelji da se za slobodnu svijest uopšte dopre do realnosti toga što danas, ne bez mistifikacije, nazivlju globalizacija.

I po Heldu, demokratija i globalizacija su faktički u nekoj vrsti inkompatibilnosti, smatramo da ostajemo u okvirima njegove relevantne interpretacije relacije među njima ukoliko je pobliže, rečenu relaciju, odredimo kao disjunktivnu.

I inače, možemo s time u vezi reći da se u savremenoj politikološkoj i sociološkoj nauci smatra da su država i globalizacija u međusobnoj disjunkciji (da ne kažemo antagonizmu, antagonisti u antagonizmu velikom) i takvo je smatranje postalo neka vrsta opšteg mjesta. Manje se shvata, manje se prihvata, ipak, kako je isto i kada je u pitanju demokratija, dakle da je i kada je u pitanju demokratija globalizacija negacija, svakako, ukoliko se demokratija shvata u modernističkom ili modernizacijskom interpretativnom modusu, onako kako je od početka shvatana – demokratija koja ima državno-nacionalni *rationale*.

Held korespondentno ukazuje da je u njezinoj kontemporarnoj realnosti globalizacija veliko povećavanje obima političkih, ekonomskih i društvenih aktivnosti. Tako i brojni drugi autori.¹⁴ Definicija koju nudi Otfried Hefe je slična ili bazično, čini nam se, ista kao i Heldova: „Globalizacija je povećanje i intenzifikacija *worldwide* društvenih relacija“.¹⁵

Međutim, koliko se može sagledati, nije sagledana ili nedostaje jedna važna karika u sagledavanju, sledeća karika u dinamici globalizacije, sledeći stupanj realne globalizacije. Naime, nije sagledano, ili barem nije predloženo poput sagledanoga, nešto što je konkomitentno, a to je da takvo povećavanje obima političkih, ekonomskih i društvenih aktivnosti povlači za sobom ili kao najvažniju konsekvencu ima potrebu za regulacijom ili regulatornom nadgradnjom. Ta potreba je po prirodi stvari novonastala.

Ovdje je analitički značajno (opet i još jednom) napraviti najvažniju povijesnu paralelu. U najvažnijem, takvo je jedno povećavanje obima političkih, ekonomskih i društvenih aktivnosti bilo karakteristično i doista istaknuta karakteristika povezana sa razvojem modernih država i društava. Na primjer, kada je nastajala Francuska, shvaćena ovdje kao moderna ili veberovska racionalna država, istaknuta karakteristika i, štaviše, preduslov toga razvoja njezinoga bijaše upravo nešto što autori, posmatrajući ono što je najkarakterističnije za globalizaciju, opisuju kao povećavanje obima političkih, ekonomskih i društvenih aktivnosti.

¹⁴ Po Habermasu, „globalizacioni procesi nijesu samo ekonomski... Akceleracija i intenzifikacija komunikacije i trgovine smanjuje prostorne i vremenske udaljenosti“. *Postnational Constellation*, The MIT Press, 2001, str. 55.

¹⁵ Otfried Höffe, *Democracy in an Age of Globalisation*, Springer, Dordrecht 2007, str. 1.

Carinska unija

Premda, nije riječ samo o globalizaciji nego i o evroglobalizaciji, jednom riječju o povećavanju intenziteta i ekstenziteta različitih aktivnosti na regionalnoj, interregionalnoj, kontinentalnoj, interkontinentalnoj i globalnoj skali.

Svakako, kada je nastajala Francuska, intenziviranje i ekstenziviranje pomenutih aktivnosti se odnosilo na pokrajine, odnosno, tako da kažemo, povećavanje prije svega pukog obima njihovoga na interpokrajinskoj skali.

I kao što danas intenziviranje aktivnosti (na primjer – saobraćaja) generiše novonastalu potrebu za regulacijom ili regulatornom nadgradnjom, tako je i tada nova, skroz nova pojava saobraćaja ili saobraćanja između francuskih pokrajina, generisala istu, tada novonastalu, potrebu.

Iz te potrebe, pak, nastale su kao rezultat nečega što je više poput „zahtjeva vremena“ ili prosto potrebno – a ne kao rezultat kakvoga *master plan* – nove institucije, takve koje mi danas, zapravo, nazivamo nacionalne ili državne institucije. Ovdje je tome priručan primjer Ministarstvo saobraćaja, dakle, jedna institucija ili organ vlasti koji, prije svega, nikada prije toga nije ni postojao.

Razumije se da je tome tako, nije riječ samo o Francuskoj. Francuska, kako se uobičajeno smatra, prva je evropska država, uzeto u modernom smislu te riječi. Značajnost za saznanje, prije svega, treba da ima performativni momenat, način kako je nastala evropska ili moderna država, takva kakvu danas prepoznajemo kao jedno opšte poznato ustrojstvo, ustrojstvo koje niti je oduvijek postojalo, niti će, da se razumijemo, uvijek postojati – barem ne u obliku li ustrojstvu kakvo danas ima ili ne, tako u smislu sistema država ili pluralizma država.

Uzećemo i primjer Njemačke. Kako je povijesno nastala ova država, mislimo u smislu povijesne faktografije (a ne

mitologije)? Takođe – Da li je njezinome nastanku prethodilo povećavanje obima aktivnosti, tačnije: proširivanje obima političkih, ekonomskih i društvenih aktivnosti?

Podsjetićemo čitaoca da je nastanku Njemačke – drugim riječima, političkom ujedinjenju dotadašnjih njemačkih državnica – prethodilo formiranje carinske unije.

Negdje na početku XIX vijeka Njemačka je bila sva fragmentirana – i nepostojeća. Postojalo je oko 300 nezavisnih kraljevina, elektorata, vojvodstava, imperijalnih gradova, religijskih teritorija i sl. Onda, najprije je 1828. Prusija sa Hesse-Darmstadt formirala carinsku uniju koja će predstavljati jezgro predstojeće njemačke Carinske unije (*Zollverein*).

Sada, formiranje ove unije i ta unija kao takva, zapravo, obiluje primjerima za povećavanje obima aktivnosti. Prije svega, naravno, kada je u pitanju povećavanje i proširivanje obima ekonomskih aktivnosti. Ali i ne samo to. Pošto, imamo, takođe, primjer drugih aktivnosti. Uzmimo primjer saobraćaja. Uspostava carinske unije između njemačkih državnica povlačila je za sobom povećavanje, veliko povećavanje obima saobraćajnih aktivnosti... baš kao što danas uspostava carinske unije između savremene Njemačke i drugih država, članica EU prije svega, povlači za sobom povećavanje obima saobraćaja i s time povezanih aktivnosti.

Sasvim precizno, treba ukazati da nije došlo do povećavanja saobraćaja nego do pojavljivanja uopšte saobraćaja, između x i y ondašnjih njemačkih (pred)političkih entiteta. Pojavljivanje i povećavanje saobraćaja, pak, uslovljeno je direktno i konkretno ekonomskim razlozima.

Čak se i o pojavljivanju ili izumu saobraćajnih sredstava, kao što je na primjer željeznica, generalno može razmišljati u ekonomskom i ekonomističkom kontekstu ili u kontekstu prevashodnosti kapitalizma i – profita. Kako bilo, pojava željeznice, dalje, konkretno je doprinijela daljim ekonomskim

integracijama, integraciji ili nastanku države pod imenom Njemačka. Ili ako se hoće, propulzivno je mislimo tako formulisati – *njemačkim integracijama*.

Danas, kako izgleda, pomenute, (kako ih nazvasmo) njemačke se ili nekadašnje nacionalne integracije, integracije na sve većoj skali integrisanja, ponavljaju ili podražavaju na većoj (i najvećoj) geografskoj skali i takođe na višem povijesnome stupnju, samo što se u devetnaestome vijeku ono mnoštvo državnica integrisalo u nastajuću državu Njemačku dok danas, kako je i očigledno, Njemačka se dalje integriše u nastajuću nad-državnu i post-državnu tvorevinu, koju neki od autora iz oblasti evropskih studija, pogotovo nakon Ugovora iz Lisabona, opisuju kao neku vrstu kontinentalne ili federativne države. Dakle, kako god da bilo, prioritet i značajnost ima saznanje da je formiranje te Unije, nad-nacionalne ili post-nacionalne tvorevine ili kontinentalne federativne države intenzivno i insistentno u toku, stalno se konkretizujući i približavajući realizaciji njezinoga finalnoga uzroka.

Kako bi se to razumjelo i pravilno razumjelo, treba podsjetiti da je i nastajanje Evropske unije shvaćene da je recentno *state-like* tvorevina tj. identifikujući njezine *state-like characteristics*¹⁶, prethodilo uspostavljanje (samo) carinske unije.

Da li se sada isti proces, isto zbivanje, ponavlja ili podražava, samo kako smo podvukli na većoj ili sve većoj i najvećoj geografskoj skali i na višem povijesnom stupnju? Kako izgleda, pred nama je ovdje vodeće pitanje.

Hoćemo da ukažemo na veliku podudarnost koja se prosto nameće istraživaču ove problematike, a to je ona koja je nađena u opetovanju koncepta „carinske unije“? Kada je u pitanju

¹⁶ Sonia Mazey and Jeremy Richardson, “EU Policy – Making: a Garbage Can or an Anticipatory and Consensual Policy Style?”, in: Yves Meny, Pierre Muller and Jean-Louis Quermonne (eds.), *Adjusting to Europe*, Routledge, London and New York 1996, str. 41.

istorijat EU, poznato je da ova nastaje kao „Evropska zajednica za ugalj i čelik“. Njen značaj nije samo hronološki ili jubilejski, budući da EU ne samo da počinje i otpočinje kao „Evropska zajednica za ugalj i čelik“ (EZUČ), pošto se u pravnom i pravom smislu te riječi temelji u istoj. Međutim, obično se nekako previđa šta je formalno i sadržinski, odnosno u pravnom smislu, „Evropska zajednica za ugalj i čelik“, naime, formiranje EZUČ je formiranje carinske unije, najprije za proizvode uglja i čelika. Znači, EU je otpočela kao formalna i faktička carinska unija.

Kao što je ranije pojašnjeno, EU otpočinje kao realna carinska unija. EEZ je prije svega carinska unija. Samo – suprotno nekim učestalim i učmalim mnjenjima da je EU nekada davno bila carinska unija no da je sada, tako da kažemo, prerasla tu fazu djetinjstva integracija i sad je nešto drugo – treba napomenuti da je EU i dalje ono što je bila na početku. Jeste ona dalje išla u transformacije i u više stupnjeve ili slojeve integrisanosti... dublje, čvršće, interdependentnije integracije – zemlje članice se jesu dalje ujedinjavale u zajedničko tržište i jedinstveno tržište i monetarnu uniju – no EU je i dalje ostala (i) carinska unija, koja unija danas uključuje sve države članice, pored toga i neke zemlje nečlanice.

Kako se o tome konfluentno i komparativno primjećuje: „Zollverein, njemačka carinska unija, koja je izgradila platformu za naciju-državu Njemačku, bila je viđena, barem od strane nekih Evropljana, kao model za buduću EU“. ¹⁷

Zato nam se čini da bi se moglo ovako zaključiti: „Zollverein je ono što predstavlja, možda, najbolju analogiju sa Evropskom unijom(...) Evropska unija, kao Zollverein, primarno je jedinica za trgovinske i ekonomske svrhe. *Zollverein* je imala, kao Evropska unija, zajedničku carinsku i trgovinsku politiku, i približila se tome da postane monetarna unija pošto je od 1838. postojala

¹⁷ Vinsent Cable, “The Diminished Nation-state: a Study in the Loss of Economic Power”, Daedalus; Spring, 124, 2; Research Library, 1995, str. 49.

jedinstvena valuta koju je svaka država članica mogla koristiti zajedno sa njenom vlastitom valutom, rješenje za problem evropske valute koje je jednom predložio Džon Mejđzor. *Zollverein* je, onda, kao Evropska unija, preobrnila spoljašnju trgovinu u unutrašnju trgovinu kroz uspostavu unutrašnjeg tržišta¹⁸.

Tome rečenome treba dodati i to da se ovakvo ponavljanje i podražavanje o kojemu je riječ, dešava na prelasku jedne povijesne epohe u drugu – tačnije, prelazak jedne epohe u drugu i jeste, zapravo, rečeno zbivanje ponavljanja i podražavanja – a o kojemu prelaženju ili epohalnoj tranziciji pozicionirani autori govore redom kao o postmodernizaciji ili drugoj modernizaciji. Ili isto kao o nečemu što je *refleksivna modernizacija*.

Upravo u smislu te refleksivne modernizacije, postavlja se i pitanje da li se u naše najnovije vrijeme jedan jednom odigrani i odrađeni proces, naime, proces uspostavljanja moderne ili nacionalno-teritorijalne države, sada najnovije, iako u drukčijim okolnostima prije svega treće (post)industrijske revolucije, prosto ponavlja, dočim ovaj put svjesno ili dakle u smislu refleksivne modernizacije.

Ili kako u vezi s time razmišljaju relevantni autori, „prvo, da li je EU pokušaj formiranja države“?¹⁹

Sada, kakav god da u relističnosti odgovaranja bio odgovor ili koliko god da uzet takav i u njegovoj realističnosti odgovor bio neprihvatljiv, neće se moći osporiti da je nastajanje regulatorne nadgradnje u vrijeme nastanka modernih država/moderne države podrazumijevalo nestajanje dotadašnje, partikularne regulative, njezino, ako se hoće, ataviziranje ili abrogiranje.

¹⁸ Vernon Bogdanor, *Federalism and the Nature of the European Union*, str. 52.

¹⁹ Stefano Bartolini, *Restructuring Europe*, Oxford University Press, Oxford New York 2005, p. xiii. (Bartolini, relativno neustaljeno, koristi ustaljenu sintagmu *state formation*).

U takvom jednom smislu su onda, doista, savim u pravu autori koji globalizaciju opisuju riječju „razaranje“, doduše kao kreativno razaranje.²⁰ Ali osobito je ovdje i inače značajno sagledati da je i nastajanje moderne, danas još uvijek postojeće, nacionalno-teritorijalne države – prije svega u devetnaestome vijeku – takođe bilo ništa drugo do kreativno razaranje.

Kreativna destrukcija znači da se jednovremeno nešto stvara, a nešto razara, stvarajući razaramo ili razarajući stvaramo, nešto nastaje tako što nešto nestaje.²¹ I upravo je takva kontemporarna realnost, takva je dinamika ili realnost, kako globalizacije tako i evroglobalizacije.

Tekuća de-demokratizacija

U takvom jednom kontekstu, lakše je sada razumjeti gornje pitanje o demokratiji ili, ako se hoće, nešto što neko od autora naziva transnacionalna demokratska dilema.²² U najvažnijem i ovdje nešto šire shvaćena, dilema o kojoj je riječ odnosi se na politički izbor između institucija koje su uspostavljene ili se uspostavljaju na internacionalnom, transnacionalnom i supranacionalnom nivou i demokratskih institucija naših domicilnih država, drugim riječima, između *globalne vladavine i demokratske vladavine*.

U ovoj tački analize, naša je teza da globalizacija ne samo da podrazumijeva razdržavljenje i u stvarnosti je njezina realna sadržina upravo razdržavljenje, nego k tome i razaranje demokratskih institucija, štaviše – demokratije kao savremenog, modernog oblika političkog poretka.

²⁰ Tyler Cowen, *Creative Destruction. How Globalization is Changing World's cultures*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 2002.

²¹ Arnold Tojnbj piše o tome kao o tkanju civilizacija od strane, kako on to naziva, duha Zemlje.

²² Adam Lupel, *Globalization and Popular Sovereignty*, Routledge, 2009, preface.

Drugim riječima, globalizacija je isto što i de-demokratizacija, pozajmljujući ovdje taj izraz od politikologa Čarlsa Tilija, iako u biće nešto drukčijoj konotaciji, naime pošto je za njega de-demokratizacija jedan jezički znak kojim očito nije označeno ništa u realnosti ili kontekstu globalizacije.

Suprotno tome, globalizacija se ovdje i odavde shvata kao gotovo obavezni ili neizbježni kontekst i k tome izraziti agens de-demokratizacije i to bazično tačno u onom smislu u kojem nastajanje i nastanak savremene demokratije – dakle, demokratije postojeće kao državne demokratije ili demokratije na nacionalnom nivou – ujedno i neminovno bješe de-demokratizacija ukoliko na umu imamo dotadašnji lokus demokratije i demokratskoga života ukupno, a to je, razumije se, grad-država.

Kako o tome čitamo: „Preko dvije hiljade godina – od klasične Grčke do devetnaestoga vijeka – bila je to dominantna asumpcija zapadne političke misli da u demokratskim i republikanskim državama veličina građanskoga tijela i teritorije države moraju biti mali, zapravo po modernim standardima, veoma mali. Demokratske ili republikanske vlade, uobičajila je postavka, odgovarajuće su jedino za male države“.²³

Ali potrebno je uvidjeti „kako će radikalno veliko povećanje u skali nužno transformisati institucije i prakse demokratije“.²⁴ I upravo te radikalne transformacije institucija i praksi demokratije označavamo u ovoj analizi da su za nas i po sebi de-demokratizacija i štaviše globalizaciju poistovjećujemo (i) sa takvom jednom, dakle radikalnom, transformacijom. Takva transformacija, novo shvatanje i drukčija primjena demokratije kao ideje, društvene i pojedinčeve vrijednosti, „dovode modernu državu u oštru suprotnost sa starim idejama i praksama demokratije i republikanske vlade“.²⁵

²³ Robert Dahl, *Democracy and its Critics*, Yale University, New Haven and London 1989, str. 214.

²⁴ Ibid., str. 214.

²⁵ Ibid., str. 214.

Intencija je da se sazna i shvati kako je pred nama i već je u toku nova ili naredna transformacija, *transformacija ideje i prakse demokratije*, takva kakva će demokratiju dovesti u oštru suprotnost sa sadašnjim, istina aktuelnim ali i sve manje aktuelnim modelima demokratije, hoćemo reći, modernim shvatanjem demokratije. Doduše, ironično je to što će taj novi model demokratije – izgleda da ga probistički možemo opisati kao globalna demokratija – ponovo vratiti vitalitet onim pomenutim shvatanjima, klasičnom shvatanju demokratije, možemo kazati modelu atinske demokratije.

U smislu povijesnome ili povijesti ideja, prekretnicu je predstavljao opus Džona Stjuarta Mila i njegovo poznato djelo *Razmatranja o predstavničkoj vladi* iz 1861. godine.

Danas, postmoderni pandani Džona Stjuarta Mila su politikolozi poput Dejvida Helda (inače po uvjerenju Held je bio socijaldemokrata), takvi pozicionirani autori kojima je i lično stalo do toga da se države globalizuju i da se globalizacija dovrši kao refleksivni epohalni projekat. S time u vezi globalizaciju opisuju i propisuju kao trasiranje novog svjetskog poretka, zatim kao globalizaciju demokratije ili, ako se hoće, demokratizaciju globalizacije, neuzdrmani su u tome i veoma im je stalo do toga da se najvažnije odluke – ovdje sada već govoreći u terminima čovjeka, čitavoga čovječanstva i budućeg čovjeka ili čovječanstva – donose tamo gore, globalno ili u globalnim centrima odlučivanja; međutim, uslov koji je veoma obavezan jeste da te odluke i ti centri odlučivanja imaju demokratski legitimitet ili ih neće niti može biti.

Jedan od glavnih predloga koji bi ukoliko bi se prihvatio i realizovao, obezbijedio demokratski legitimitet neuporedivo najvažnijim, globalno donijetim odlukama, odnosno globalnim *decision making* centrima, jeste da se u budućem periodu, pored Generalne skupštine UN, uspostavi još jedan, donji dom skupštine svih naroda na svijetu.

Iako tako ne izgleda, ovaj je po sebi predlog aktuelan i to ne od juče, aktuelan u štabu globalizacije, pogotovo nakon rušenja Berlinskoga zida. Takve ideje iznosi i britanski teoretičar Džefri Segal, u studijama *Building world democracy through the UN* iz 1990. i *A UN Second Assembly* iz 1991. godine. Manje je poznato da čak postoji i „Internacionalna mreža za Drugi dom UN“, koja je još krajem 1980-ih godina uputila javni *Apel Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija za razmatranje predloga za Drugi dom Ujedinjenih nacija*. Apel je podržalo i potpisalo više od stotinu internacionalnih i nacionalnih nevladinih i drugih organizacija različitih profila i orijentacija.

Posmatrano iz šire vizure, riječ je o naporima da se Ujedinjene nacije temeljno transformišu, a magistralni pravac te transformacije jeste uspostava decizionalnog supranacionalizma kada su u pitanju glavni organi ove organizacije.

Kako se lako može vidjeti i uvidjeti, nesumnjivo, riječ je ovdje ne samo o reformi UN nego o „radikalnoj transformaciji“, takvoj koja objavljeno ili neobjavljeno smjera prema „produbljivanju globalne demokratije“, smjera, štaviše, ništa manje nego prema „radikalnoj transformaciji UN u Svjetsku federaciju nacija (*World Federation of Nations*)“.²⁶

Demokratizacija UN

U svakom slučaju, kako bi se to sada jasnije dalo vidjeti, uspostava takve skupštine – gravitacionog i institucionalnog centra jednog *large-scale* političkog sistema ili buduće i projektovane globalne demokratije – posmatrana sa stanovišta dosadašnje prakse demokratije bila bi upravo ravna de-demokratizaciji.

²⁶ Tim Murithi, “Towards the metamorphosis of the United Nations. A proposal for establishing global democracy”, in: Daniele Archibugi, Mathias Koenig-Archibugi and Raffaele Marchetti (eds.), *Global Democracy*, Cambridge, 2012, str. 132.

Pored toga, valja znati i to da u studiji *Demokratija i globalni poredak* Held – shvaćen s razlogom u ulozi dobošara sistema – pledira za novi međunarodni poredak, koji on naziva i kosmopolitska demokratija; takođe, stiže u eksplicitnosti i korak dalje od Kanta, tražeći da se Ujedinjenim nacijama daju mnogo veća ovlašćenja, ovlašćenja kakva *de facto* imaju nacionalne države. Dva „kratkoročna cilja su istaknuta – prvi, formiranje drugog doma Generalne skupštine UN. Ali, puna primjena kosmopolitske demokratije zahtijeva i formiranje autoritativne skupštine svih demokratskih zemalja i agencija – reformisanu Generalnu skupštinu Ujedinjenih nacija, ili njenu dopunu“²⁷, piše Held.

Kao što je poznato, Ujedinjene nacije su uvijek bile u disproportiji između imena i ingerencija, između onoga *de jure* i onoga *de facto*, između maksimalizma tvorevine i (relativnog) minimalizma ovlašćenja. Međutim, ovako ili onako, izgleda da takvo stanje stvari neće još dugo trajati. Heldovim riječima, „razmatranje obaveznosti primjene zakona na međunarodnoj sceni neizbježno pokreće i pitanje o ulozi prinude na regionalnom i globalnom nivou. Ako je lišen sredstava za prinudno sprovođenje zakona, institucionalni okvir za novi demokratski međunarodni poredak ne može istinski da se uspostavi“²⁸. Slijedeći, kako izgleda, Kantov zahtjev da se države „prilagode javnim prinudnim zakonima“, Held, podsjetimo, traži da se kao još jedan kratkoročni cilj postavi i „uspostavljanje efikasne i odgovorne međunarodne vojne sile“²⁹.

Prema tome, kako je i proizilazeće u proklamaciji, paralelno sa stvaranjem globalne države, stvara se i globalna demokratija, koja se još ponegdje naziva i „kosmopolitska demokratija“. Ako

²⁷ Dejvid Held, *Demokratija i globalni poredak*, Biblioteka *Libertas*, 1997, str. 317.

²⁸ Ibid., str. 321.

²⁹ Ibid., str. 325.

je tako, dakle, ako se demokratija u sadašnjosti i sutrašnjosti doista planetizuje, onda je potrebna nova formulacija, koja bolje izražava ono što se ukazuje kao problem, onakav problem prethodeći drugim povezanim problemima.

Pitanje je bilo, naime, kako da se koncept demokratije, ustanovljivanje i upriličavanje kojega je povezano sa strukturom grčkoga polisa, podigne sa manjeg na veći nivo, odnosno sa nivoa grada-države na nivo nacije-države. Kako se pokazalo, kako se pokazuje, nije ni na koji način moguća numerička ekspanzija demokratije, transformacija na osnovi novih inkomparabilno velikih brojeva i statističkih veličina, koja bi očuvala ono što je bila bit koncepta, tako bez obzira na aksiološko kontekstuiranje njegovo.

Tako, „druga demokratska transformacija“, tako ako se hoće – mini globalizacija demokratije – povijesno je postavljena po cijenu bitne rekonceptualizacije a slobodno možemo reći i iznevjeravanja osnovne i originalne paradigme, koja se najjasnije pokazuje u prelasku sa participativne na predstavničku demokratiju. (Razumije se u ovome je analiza intencionalno manje empirijska a više idealno-tipska, više i po tome što se zanemaruju mnogi divergentni aspekti povijesne dinamike).

Prema tome, uzeto kako je u naše vrijeme, uzeto u predvečerje nastajanja jednog sasvim novog svijeta, uzeto i u predvečerje nastajanja tako nazvanog Novog svjetskog poretka ili globalne Države-Planete, „treća demokratska transformacija“ zahtijeva novu formulaciju, i pitanje: *Kako je moguća demokratska globalizacija, i kako je moguća globalna demokratija?*

Tragajući za odgovorom, korisno je da se uz druge podsjetimo i primjera konkretne, znači već postojeće suprademokratske institucije, Evropskog parlamenta u Strazburu. Evidencija već pomenute asimetričnosti, velika razlika u broju poslanika iz različitih zemalja Evropske unije, ovdje još jednom angažuje

analizu. Pitanje koje se postavlja je temeljno i teorijsko, tako s obzirom na sve verifikabilnije pomijeranje, pomijeranje ili ako se hoće – distorziju, distorziju koja znači postepeno premještanje od konsenzualne i konsocijalne (Lijphart) demokratije do jedne *cutting edge* demokratije, jedne *asimetrične demokratije bez demokratije*.

Razumije se, dilema je duboka, treba je recipirati i razumjeti kao vitalnu za demokratiju „trećeg talasa“. Poblje određena, sastoji se u tome da se dospije do pravične reprezentacije, no dospjevši onda se pokazuje enigmatičan rezultat: ako se ravnomjerno zastupaju građani s obzirom na njihov broj, tada je zadovoljen princip demokratske reprezentacije. Ali rezultat je nepravilan, jer je iz njega direktno proizilazeća faktička majorizacija.

Opet, ukoliko se težište stavi na plan i namjeru onemogućenja majorizacije, tada konsekvntno države od 5 i 50 miliona stanovnika predstavlja isti broj delegata. A ako se u ovome, pak, zaputi ka rješenjima kao što su „moralne izborne jedinice“(Gatmanova-Tomson), odnosno, tako nazvani „ustavni patriotizam“ (Habermas), tada se otvaraju pitanja i problemi neke sasvim nove i neuporedivo razlikujuće, supernacionalne (postdemokratske) homogenizacije.

Uzevši sve to i drugo u obzir, postavljeno u drugoj, koliko radikalnoj toliko i dalje realnoj formulaciji, glavno pitanje od sada glasi: *Kako demokratija može biti spašena od globalizacije?*³⁰

U vezi sa tim, mogu se čitati mišljenja teoretičara koji iznose stav kako globalizacija „podrazumijeva da je demokratija nebitna pa time predstavlja do sada najozbiljniju prijetnju u istoriji demokratije“³¹.

³⁰ Navedeno prema: Frank Cunningham, *Theories of Democracy*, Routledge, London and New York 2002, str. 199.

³¹ Claude Ake, “Dangerous liaisons: the interface of globalization and democracy”, in: Axel Hadenius (ed.), *Democracy’s victory and crisis*, Cambridge University Press, 1997, str. 285.

Kada, dalje, procjenjujemo osnovanost toga pitanja, imajmo na umu činjenicu da – kako je u prethodnome i nagoviješteno – uvećavanjem polja primjene u smislu sve veće teritorije kao baze za demokratiju, neće biti bez posljedica u odnosu na strukturu i sadržaj te iste demokratije, mislimo i na njenu identičnost sa njom samom. Tu činjenicu više nego jasno potvrđuje historijska analiza ili revizija, koja u fokus interesovanja postavlja onaj proces, postavlja one procese, koje možemo definisati kao stvaranje nacionalnih demokratija. Konkretna „druga transformacija demokratije“ je veoma razlikujuća od „prve transformacije demokratije“. Pokazuje se tako da koncept demokratije nije – jer nikako i ne može biti – indiferentan u odnosu na zahtjeve koje postavlja širenje teritorije i uvećavanje stanovništva.

Tu se stiže do osnovnog pitanja, kojim su se bavili klasici političke misli i filozofije. „Najpre, teže se upravlja državom kad su odstojanja velika, kao što teg postaje teži na kraju duže poluge. Ona postaje i skuplja ukoliko se stupnjevi uprave umnožavaju: svaka varoš ima najprije svoju upravu, koju narod plaća; zatim, svaka pokrajina, pa dolaze velike oblasti satrapije, vicekraljevstva, koje treba sve skupa plaćati. Ukoliko se penje sve više, a uvek na štetu nesrećnoga naroda; najzad dolazi vrhovna uprava, koja sve zdrobi“³².

Drugo jedno pitanje koje je postavljeno u klasičnoj političkoj misli takođe je veoma aktuelno: „Isti zakoni ne mogu da budu pogodni za tolike razne pokrajine, koje imaju različite običaje, koje žive pod suprotnim podnebljima i koje ne mogu da podnose isti oblik vladavine“³³. U istoj analizi piše da „kao što je i sama priroda utvrdila granice rastu dobro građenog čoveka, izvan kojih sama stvara ili divove ili patuljke, tako isto postoje, u vezi s pitanjem najboljeg uređenja države, granice u pogledu njene

³² Žan Žak Ruso, *Društveni ugovor*, Filip Višnjić, Beograd, 1993, str. 58–59.

³³ *Ibid.*, str. 59.

mogućne veličine, kako ne bi bila ni prevelika za dobro upravljanje, ni premala za samoodržanje“³⁴.

Zaključak koji usljeđuje je logičan, monteskjeovski, ovdje i za nas relevantan: „Ako u raznim državama broj magistrata treba da je u obrnutoj srazmeri sa brojem građana, onda iz toga izlazi da, uopšte uzev, demokratska vlada odgovara malim državama, aristokratija srednjim, a monarhija velikim“³⁵.

Novi stupanj centralizacije

Nekada puki kontekst predstavlja jedino kontekst manipulacije, ili prosto manipulaciju, te je potrebno iskoračiti izvan konteksta koji je kontekst, kakav je u stvari, zadat, zadati kontekst, slobodno možemo kazati: nekorespondentan, osim toga predstavlja okvir ili mogli bismo reći i stegu za razmišljanje kao razmišljanje ili ukoliko je razmišljanje.

Nije li to i definicija onoga što se naziva *soft power*. Šta je *soft power*? Riječ je o moći, možda prije svega, određivanja, *nametanja okvira za raspravu i razmišljanje*.³⁶

Zašto je problematičan, inače aktuelan i influentan, političko-politikološki set ideja o demokratizaciji globalizacije? Ili globalizaciji demokratije? Ili zašto je zaista problematičan političko-politikološki set ideja o demokratizaciji UN ili demokatskim\demokratskim Ujedinjenim nacijama?

Najvažniji razlog je tu pred nama – svaki od ta tri seta političko-politikoloških ideja svodi se bazično na isto, svodi se naime na de-demokratizaciju demokratije. Primjera radi, uzmi-mo u razmatranje planove da se sadašnja OUN demokratizuje. Takvi su planovi, dakle, sastavni dio cjelokupnog plana da se OUN reformiše i transformiše.

³⁴ Ibid., str. 58.

³⁵ Ibid., str. 74.

³⁶ Up.: Joseph Nye, *Paradox of American Superpower*, Oxford University Press, 2002, str. 9.

Neka bi se naše razmatranje fokusiralo na predloge da se Generalna skupština reformiše, tako što bi umjesto jednodomne, kakva je dakle sada, postala dvodomna skupština ili parlament.

Prije svega, doista, potrebno je saznati i shvatiti da su svi uticajni, aktuelni ili raniji, zagovaratelji demokratizacije globalizacije ili demokratizacije UN ujedno, dakle, globalisti. Drukčije rečeno, zalažu se za globalizaciju, globalizacija je njihova intimna ideologija, inače, ideologija koju dalje pretaču u naučni diskurs i nauku, ukoliko je nauka.

A pošto se zalažu za globalizaciju, znači li to onda da se zalažu za razdržavljenje? Na to pitanje možemo odgovoriti pitanjem: A kako bi to bilo ili moglo drukčije? Može li biti, naime, pitajmo se još jednom, globalizacije koja je bez razdržavljenja?

Svakako, razumije se da je tako, velika je razlika i razlikovanje među svima ovima autorima u tome da li se zalažu, tako da kažemo, više za krajnje razdržavljenje – koje se kao takvo onda operativno izjednačava sa nestajanjem države ukoliko je država – ili pak za neku vrstu kontrolisanog razdržavljenja, nakon kojega bi država i dalje nastavila da postoji u nekoj formi ili formalno.

Gledano iz drugoga ugla na ovo isto, više fenomenologijski, ovdje je zapravo riječ o a) centralizaciji, novoj, daljnjoj centralizaciji, ovoga puta na kontinentalnoj i globalnoj razini i b) problemu i problematici konkretnoga stupnja te centralizacije.

Kada kažemo: novoj, daljnjoj centralizaciji, dovoljno je podsjetiti na vjerovatno ključno saznanje morfogeneze države, teorije modernizacije i savremene povijesti, a to je da se nastajanje moderne države operativno izjednačava sa centralizacijom ili sveukupno svodi na centralizaciju, tako da u onoj mjeri u kojoj se centralizacija operativno realizuje isto tako i država, dakle u istoj onoj mjeri se realizuje i država i *vice versa*.

Francuska, koju smo već i ranije pominjali, budući prva moderna država, nije nastala u nekom kratkom vremenskom

periodu ili jednim političkim činom, a pogotovo ne preko noći nego, radije, tokom nekoliko vjekova, koje u ovom kontekstu možemo nazvati prikladno vjekovima centralizacije ili vjerovatno preciznije pokušaja centralizacije. U tom smislu, realistična je slika nastajanja francuske države na kojoj se smjenjuju plime i osjeke centralizacije i decentralizacije. Stoga, moderna francuska (konačno) „centralizovana država ima svoje porijeklo u naporima francuskih monarha da konsoliduju njihovu moć, počevši od dinastije Kapeta (987–1328)³⁷ i kulminirajući sa Burbonima (1589–1792)“.

Ili drugim riječima o istome, gledano iz ugla interesovanja drugoga jednoga autora, govorimo o centralizaciji društvene moći koja tek treba da postane (stvarno) politička i (stvarno) državna te o „centralizovanom institucionalnom razvoju“ i o tome da „aktuelno održavanje i konkretizacija državnih funkcija zahtijeva razvoj centralnih institucija“.³⁸

Sada se taj proces, ili možda možemo kazati – projekat, konkretizujuće ponavlja i podražava ili jednostavno – nastavlja. Kako to uvjerljivo objašnjava Klod Ake, „globalizacija se ovdje shvata kao raširivanje³⁹ procesa, praksi, i struktura s kraja na kraj prostora, osobito od nacionalnog prostora do globalnosti. To je transnacionalizacija stvari“.⁴⁰

Ali ovo raširivanje procesa, praksi i struktura povijest i povijesne nauke zapravo već poznaju, samo velimo na manjim geografskim skalama i u ranijim povijesnim periodima. Na primjer, kada je u pitanju transport ljudi ili roba, najprije se odvijao, onoliko koliko ga je uopšte i bilo, faktički samo u

³⁷ Ili Kapetovića, kako se to uobičajilo.

³⁸ Stephen Deng, *Coinage and State Formation in Early Modern English Literature*, Palgrave Macmillan, 2011, str. 16, 23.

³⁹ Autorov prevod engleskoga termina *stretch*.

⁴⁰ C. Ake, “Dangerous liaisons: the interface of globalization and democracy”, str. 285.

okvirima francuskih provincija. Zatim dolazi do raširivanja, konkretno to znači da se saobraćaj počinje odvijati u širim i sve širim proporcijama, primjera radi između Burgundije i Bretanje, a ne samo unutar Burgundije i Bretanje.

Danas, evropeizacija saobraćaja podrazumijeva ne samo to da je ukupno intenziviran internacionalni saobraćaj s jednoga kraja Evrope na drugi i natrag, nego i političke konsekvence, mislimo ovdje na tzv. zajedničku politiku saobraćaja, odnosno to da EU temeljem toga ima ili je stekla nadležnosti u oblasti saobraćaja, nadležnosti (i) nad saobraćajem u državama (članicama) (član 4, član 91 i dr. Ugovora o funkcionisanju EU). Analogno, globalizacija saobraćaja zahtijeva(će) globalizaciju regulacije saobraćaja i saobraćajne legistlative, bazično tačno onako kako je svojevremeno nacionalizacija saobraćaja u (nastajućoj) Francuskoj povlačila za sobom nacionalizaciju regulative i legistlative iz te odnosne oblasti.

Kako o tome čitamo kod Čarlsa Tilija: „Trebalo je dugo vremena da nacionalne države – relativno centralizovane, diferencirane, i autonomne organizacije uspješno zadobiju prioritet u upotrebi sile unutar zamašnih, heterogenih, graničnih, i jasno ograničenih teritorija – da zadominiraju mapom Evrope. Godine 990, prije hiljadu godina, ništa u svijetu feuda, lokalnih lordova, vojnih osvajača, fortifikovanih sela, trgovinskih gradova, država-gradova, i manastira nije predskazivalo konsolidaciju u nacionalne države. Čak i prije petsto godina, 1490. g. budućnost je bila otvorena; uprkos čestoj upotrebi riječi ‘kraljevstvo’, imperije od ove ili one vrste zauzimale su većinu evropskog pejzaža... U nekom vremenu nakon 1490. g. Evropljani su poništili alternativne mogućnosti, i odlučno otpočeli u pravcu stvaranja sistema konzistentnoga gotovo u cjelini sa relativno autonomnim nacionalnim državama. U naše vlastito vrijeme, štaviše, vidimo znake da ove autonomne nacionalne države ustupaju mjesto

internacionalnim blokovima, ugovorima, tržištima, i mrežama gradova“. ⁴¹

Prema tome, kako bismo razumjeli globalizaciju, treba da razumijemo evro-globalizaciju a da bismo (pravilno i potpuno) razumjeli globalizaciju i evroglobalizaciju treba da poznamo ili proučimo dinamiku nastanka moderne, nacionalno-teritorijalne države ili prosto – moderne države.

Sada, ovakav kontekst je određujući, ovakve promjene su značajne i kada je u pitanju demokratija, pitanje budućnosti demokratije. Pošto, dozvoljavamo ponešto pojednostavljeno, demokratija u bazičnom smislu nije ništa drugo nego oblik samoupravljanja, takav politički sistem u kojemu je legalno ili formalno-pravno jedno političko tijelo ono koje upravlja i kojim se upravlja.

Koncepcija demokratija, mislimo na modernu ili predstavničku demokratiju, obavezno, imajuća je pravnu dimenziju. To konkretno (i uprošćeno) znači da demokratija ima veze sa donošenjem zakona. Ipak, valja istaći, specifičnost i popularnost demokratije je prije svega u tome što je donošenje kolektivno obavezujućih odluka legitimno, dakle, ako se hoće – demokratsko. Bolje reći, *građani demokratske pravne države razumiju sebe kao autore zakona, koji se zakoni odnose na njih kao građane i prinuđavaju na poslušnost.* ⁴²

Upravo u toj tački, mislimo najvažnijoj, dešava se promjena. Pomalja se jedna krajnje negativna tendencija koja dovodi u pitanje demokratiju ukoliko je demokratija, naime, ⁴³ „danas, razvoji sumirani pod terminom 'globalizacija' doveli su čitavu ovu konstelaciju u pitanje“.

Glavnina promjena je u sljedećem: „Ideja da su društva sposobna za demokratsku samokontrolu i samoostvarenje do

⁴¹ Charles Tilly, *The Long Run of European State Formation*, str. 138–9, dostupno na: https://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1993_act_171_1_3036

⁴² J. Habermas, *Postnational Constellations*, str. 101.

⁴³ Ibid., str. 60.

sada se vjerodostojno ostvarivala samo u kontekstu nacionalne države“⁴⁴, no, danas i ne od juče, „globalizacija je sve promijenila“.⁴⁵

Predlog za koji brojni autori žive i pridobijaju druge je i sljedeći: „Konstruktivni kompromis je globalna demokracija koja dopušta postojećim demokracijama da zadrže široka prava i uvodi dodatnu ‘kontinentalnu’ razinu vlasti. (Hefe).

Svojoj (više preliminarnoj) gore navedenoj definiciji globalizacije, Hefe dodaje sljedeće: „Bilo da se radi o unutarnjoj i vanjskoj sigurnosti, pružanju socijalne brige, ekonomskom prosperitetu ili zaštiti prirodne okoline, većina odgovornosti koje zahtijevaju ljudsku samoorganizaciju, a koje se temelje na državnosti i vladavini prava sada se protežu izvan državnih granica“.⁴⁶

Problem uspostavljanja, odnosno vaspostavljanja, demokratije ili ljudske samoorganizacije s one strane toga što mi uobičajeno nazivamo država, moderna država ili nacionalna država i sl, zapravo je vrlo intrigantan i to utoliko više ukoliko se k tome povezuje i sa razmišljanjima i planiranjima o tome da se uspostavi/vaspostavi i pravda ili organizovana pravda, dakle, takođe s one strane još uvijek postojeće nacionalne države.

Obezbeđivanje pravde (ili pravdi) uspostavama ili vaspostavljanjima s one strane nacionalne ili moderne države možemo smatrati i posmatrati spornim-po-sebi ali i ne samo po sebi (ili afektivno) nego i s obzirom na argumente.

U tom smislu, sporno je ukoliko ne izgubimo iz vida (tako usljed inercije, dejstava skrivenih ubjeđivača ili retoričke efektnosti autora advokata globalizacije i globalizma) da „svaki oblik pravde zavisi od koordinisanog ponašanja zamašnog broja ljudi,

⁴⁴ Ibid., str. 61.

⁴⁵ Philip G. Cerny, “Globalization and the changing logic of collective action”, in: *International Organization*, str. 596.

⁴⁶ O. Höffe, *Democracy in an Age of Globalisation*, str. 1.

nešto što ne može biti postignuto bez zakona poduprtog monopolom fizičke sile“.⁴⁷

Isto je kada je u pitanju demokratija – ne može je biti, naravno u praksi, ukoliko je ne obezbjeđuje i omogućuje monopol fizičke sile.

S jedne strane, demokratija je donošenje koji zakoni manifestuju volju jednoga kolektiviteta ili političkoga tijela, naravno ako ne svih, onda u svakom slučaju većine stanovnika određene pravno-političke i organizacione jedinice. Kada je jednom donijet i kako se to kaže stupio na snagu, zakon zahtijeva prihvatanje i poslušanje. Toga, kako je bjelodano, nigdje i nikada ne bi bilo kada zakon ne bi bio sankcionisan, odnosno, poduprt, negdje u pozadini, prijetnjom upotrebe fizičkog nasilja ili kažnjavanjem.

Drugim riječima, ili u većoj konkretnosti i jasnoći, potpuno je jasno da „nećemo vidjeti širenje globalne pravde na duže staze dok najprije ne uspostavimo jake supranacionalne institucije koje ne teže pravdi nego opštim interesima i reflektuju nejednakosti u pregovaračkoj snazi između postojećih država“.⁴⁸

Dakle, „fokus je na izgradnji supranacionalnih institucija“.⁴⁹

Ko je suveren?

Pitanje demokratije s one strane države, tačnije: transfera demokratskih ingerencija na internacionalni, supranacionalni i globalni plan, kako sada vidimo, sporno je i to sporno ne u maloj mjeri. Osmišljavajući detaljno temu, tražeći pravi put do postizanja meritornosti, shvatamo da se pitanje iz naslova ovoga teksta, inherentno, odnosi i na nešto što se u literaturi naziva i „globalizacija rizika“, a negdje se naziva ili počinje da naziva „globalne emergencije“.

⁴⁷ Thomas Nagel, *Problem of Global Justice*, str. 115, dostupno na: <https://people.brandeis.edu/~teuber/Nagel-The-Problem-of-Global-Justice.pdf>

⁴⁸ Ibid., str. 146.

⁴⁹ J. Habermas, *Postnacionalne konstelacije*, str. 53.

Iznad demokratske države ili državne demokratije – demokratija je kao takva uopšte u pitanju – danas se nalazi Damoklov mač eklatantne emergencije, odnosno prava da se ukine pravo. Do danas, takvo je pravo pripadalo isključivo državi. Država je ta koja ima pravo da – naravno pod određenim, njezinim zakonom i ustavom opisanim i propisanim okolnostima – ukine i ponovo uvede pravo.

Sada je aktuelna inicijativa da se to pravo ukidanja prava transferiše na vladavinske instance i institucije s one strane nacionalne i demokratske države, kako to pokazuje i primjer nečega oko čega se kao u delirijumu pregovara a naziva se tzv. Pandemijski ugovor.

S time u vezi, dalje krčeći puteve ka najvažnijem ili traženom meritornosti, istini ili meritumu onoga mišljenoga, shvatamo da problematiku koje smo se tekuće poduhvatili da je potpuno razumijemo i uspješno objasnimo ipak ne možemo shvatiti, barem ne u potpunosti, ukoliko se ne prisjetimo opusa i u naše dane aktuelnog autora, njemačkoga pravnika Karla Šmita.

Naime, Šmitova politikologija, ili politička teologija, otvara i čini ključnim pitanje suvereniteta, odnosno suverenosti, pitajući se veoma o tome šta je zapravo to što onoga nekoga koje suveren čini suverenim.

Šta je suverenost? Šta je suverenitet? Šta je unutrašnja, realna sadržina suvereniteta ili suverenosti.

Ko je suveren?

Ovakva pitanja su aktuelna. Danas se susrećemo i sudaramo s njima u ambijentu globalizacije, onakve kakva je bivajuća i kakva će biti, skroz nezavisno od proklamacija i sistemski sugerisanih tunelskih vizija, drugim riječima u kontekstu globalizacije kao razdržavljenja i de-demokratizacije.

A po Šmitu, „suveren je onaj ko odlučuje o vanrednom stanju“.⁵⁰ To je njegova, famozna, definicija suvereniteta ili

⁵⁰ Carl Schmitt, *Political Theology*, University Chicago Press, Chicago and London 2005, str. 6.

suverenosti. Globalizacijsko razdržavljenje, kakvo jeste, inherentno obuhvata, direktno i indirektno pogađa upravo suverenitet, suverenost još uvijek postojećih država – te dakle i Crne Gore – i to ne u maloj mjeri i to u razmjerama nečega što je realnost desuverenizacije ili *realna desuverenizacija*. Globalizacija je kao takva izjedna sve ovo troje, dakle – razdržavljenje, dedemokratizacija, desuverenizacija, riječ je ovdje o tri konspekta istog procesa, istoga projekta, iste negacije ili iste kreativne destrukcije.

Ukoliko hoćemo da razumijemo kako stvarno izgleda globalizacija, kakve su realne posljedice globalizacije, treba da se najprije usredsredimo i pogledamo kako nabujali tokovi globalizacije veoma veoma – ali takoreći neprimjetno – abrazijski djeluju na državu i demokratiju, postojeće državne i demokratske institucije, mijenjajući bitno političku i poretkovnu topografiju.

U tome nam je smislu prikladan primjer institucije koju nazivamo parlament. Kako se uobičajeno smatra, parlament je, ili će biti, glavni gubitnik (evro)globalizacije. I inače, uobičajeno je već među autorima studirateljima evropskih integracija da se marginalizacija institucije parlamenta kao takvog smatra, maltene, automatskom posljedicom evropeizacije date države. Argumentacija je gotovo ustaljena: „Transfer nadležnosti i policy-making-a na evropske institucije redukovali su zakonodavnu nadležnost nacionalnih parlamenata, koji su često svedeni na transpoziciju evropske legislative“.⁵¹ Štaviše, citirani autori ističu u prvi plan da se „nacionalni parlamenti mogu smatrati žrtvama procesa evropskih integracija“.⁵²

To što je iznijeto nam pokazuje i dokazuje nešto mnogo važnije – po našem mišljenju i očigledno – naime, to da je onda *eo ipso* došlo do novih pomjeranja kada je u pitanju, tako da kažemo,

⁵¹ Theo Jans and Sonia Piedrafita, “The Role Of National Parliaments In EU Decision-Making”, Eipascope, 2009/1, str. 19.

⁵² Ibid., str. 19.

zakonodavna djelatnost na Kontinentu ili gorepomenuta glavna tendencija, naime, takvih konkretnih pomjeranja koja vehementno idu u pravcu sve manje zakonodavne aktivnosti država članica a u korist sve većeg *zakonodavstvovanja supranacionalnog zakonodavca*.

Dalje, ovdje telegrafski, drugi je primjer ustava. (Evro)globalizacija rapidno dovodi u pitanje ustanovljenu ustavnost, budući da ustav prestaje da bude najviši pravni akt, takav akt donijet skupštinski od strane naroda jedne države, koja se država tim aktom konstituiše.

Ranije smo rekli da i postavljanje pitanja, krucijalnih pitanja, predstavlja epistemološki korak naprijed. U tom smislu, ukoliko bismo ovdje sada htjeli ili, recimo, uopšte mogli postaviti samo jedno ali krucijalno pitanje, tada bismo vjerovatno ovako izabrali i takvo bi jedno pitanje bilo sljedeće:

*Da li je moguća globalna demokratija bez svjetske države?*⁵³

Ukoliko hoćemo da na opipljiv način shvatimo (dakle već sada) kako će funkcionisati demokratija s one strane nacionalne države – ili konkretnije s one strane, izvan ili iznad Crne Gore – možda će biti dovoljno da podsjetimo kako smo zapravo i živeći u nekoj vrsti takve, stratifikovane demokratije, naime, ukoliko sebe ne smatramo samo građanima Crne Gore nego i opština u kojima živimo.

Paralelno s time, prema intuitivnoj jasnoći i shvatanju može nas povesti i podsjećanje da stanovnici onih država članica aglomeracijske, zasad jedine supranacionalne organizacije, poznate pod nazivom Evropska unija, žive takav jedan politički život, kako to pokazuju i upravo održani izbori za kontinentalni parlament.

S postojećim i projektovanim poperivanjem demokratskih instanci i institucija dalje tamo gore, iznad sadašnjih i dosadašnjih, očekivano ili predvidivo dolazi do neke vrste raslojavanja,

⁵³ Up.: Eva Erman, “Does Global Democracy Require a World State?”, *Philosophical Papers*, Vol 41, No. 1, 2019.

tako da kažemo, viđeno prema kriterijumu važnosti. U isto vrijeme, javna sfera ili demokratska javna sfera se značajno i u dosad nepoznatim razmjerama širi – i to veoma, dolazi možemo reći tako u konačnome do njezinoga poogromnjivanja – ali i podvaja i smanjuje. Pojavljuju se dvije demokratske agore, nacionalna i nadnacionalna, čemu treba dodati i daljnje (projektovano, velimo, očekivano) raslojavanje nadnacionalne demokratske agore, prije svega onoliko ili u onoj u mjeri u kojoj skupština UN bude postajala atipična demokratska institucija, legislator, hoćemo reći manje i manje samo donosilac rezolucija i sl. nego i geunini donosilac zakona, zakona koji će kao takvi biti važeći i obavezujući, prinudni zakoni u čitavome globalnome arealu.

Treba pomenuti i napomenuti, ukoliko, misaono ili tekstualno ili u budućnosti ili u realnosti supranacionalne globalizacije, uspostavimo ili vaspostavimo demokratiju kontinentalno – očito kao rezultat ili postizanje cilja kontinentalizacije Kontinenta – ili globalno – očito kao rezultat ili postizanje cilja projekta globalizovanja – takvo nešto nikako ne treba poimati tako da bi takvo nešto trebalo da znači da se u reminentnim ili razdržavljenim državama sada i od sada pronalazi neko prelaženje ili prešlost na autoritarne sisteme vladavine⁵⁴ nego, radije, prošlost onoga što danas podrazumijevamo kada kažemo: demokratije, jednom riječju terminalnu postignutost već danas postizane de-demokratizovanosti, jednu de-demokratizovanost demokratije u razdržavljenim državama.

Ili riječima drugoga autora, nešto ovako je pogotovo očekivano s obzirom na to da će u „predvidivoj budućnosti transnacionalne snage nastaviti da podrivaju nacionalnu autonomiju“ te s obzirom na situaciju u kojoj danas, uveliko, „vlade država postaju lokalne vlade“.⁵⁵

⁵⁴ Nešto što razumije se kao takvo nije isključeno.

⁵⁵ Robert A. Dahl, *Democracy and its Critics*, Yale University, 1989, str.

Kako je iz ovoga rečenoga i nedorečenoga proizilazeće, narod jedne države, poput naroda ranijih gradova-država, pretrpeće značajne redukcije njegovoga kapaciteta da kontroliše odluke u stvarima koje su od značaja za njega.⁵⁶

Reference:

- Ake Claude, „Dangerous liaisons: the interface of globalization and democracy”, in: Axel Hadenius (ed.), *Democracy's victory and crisis*, Cambridge University Press, 1997.

- Bogdanor Vernon, „Federalism and the Nature of the European Union”, in: K. Nikolaidis, S. Weatherill (eds.), *Whose Europe? National Models and the Constitution of the European Union*, Oxford University Press, 2003.

- Bartolini Stefano, *Restructuring Europe*, Oxford University Press, Oxford New York 2005.

- Cable Vinsent, „The Diminished Nation-state: a Study in the Loss of Economic Power”, *Daedalus*; Spring, 124, 2; Research Library, 1995.

- Cerny Philip, G., „Globalization and the changing logic of collective action”, in: *International Organization*

- Chosal Buffin, De, *The End of Democracy*, Tumblar House, 2017.

- Cirm Mihael, *Upravljanje sa one strane nacionalne države*, Filip Višnjić, Beograd 2003.

- Dahl Robert, A., *Democracy and its Critics*, Yale University, 1989.

- Deng Stephen, „Coinage and State Formation”, in *Early Modern English Literature*, Palgrave Macmillan, 2011.

- Elijas Norbert, *Proces civilizacije*, Biblioteka Sinteze, 2001.

⁵⁶ Ibid., str. 319.

- Erman Eva, „Does Global Democracy Require a World State?“, *Philosophical Papers*, Vol 41, No. 1, 2019.
- Held David, „Democracy and globalization“, MPIfG Working Paper, No. 97/5, Max Planck Institute for the Study of Societies, Cologne, 1997, p. <http://www.mpifg.de/pu/workpap/wp97-5/wp97-5.html>
- Held Dejvid, *Demokratija i globalni poredak*, Biblioteka *Libertas*, 1997.
- Höffe Otfried, *Democracy in an Age of Globalisation*, Springer, Dordrecht 2007.
- Habermas Jürgen, *Postnational Constellations*, The MIT Press, 2001.
- Jans Theo and Piedrafita Sonia, *The Role Of National Parliaments In EU Decision-Making*, Eipascope, 2009/1.
- Levitsky Steven and Ziblatt Daniel, *How Democracies Die*, Crown, New York 2018.
- Lupel Adam, *Globalization and Popular Sovereignty*, Routledge, 2009.
- Marks Gary, *The Third Lens: Comparing European Integration and the State Building*, in: *European Integration in Social and Historical Perspective: 1850 to the present*, Jitte Klausen and Louise Tilly (eds.), Lanham, MD: Rowman and Littlefield, pp. 23–43, 1997.
- Mazey Sonia and Richardson Jeremy, “EU Policy – Making: a Garbage Can or an Anticipatory and Consensual Policy Style?”, in: Yves Meny, Pierre Muller and Jean-Louis Quermonne (eds.), *Adjusting to Europe*, Routledge, London and New York 1996.
- Murithi Tim, „Towards the metamorphosis of the United Nations. A proposal for establishing global democracy“, in: Daniele Archibugi, Mathias Koenig-Archibugi and Raffaele Marchetti (eds.), *Global Democracy*, Cambridge, 2012.
- Nagel Thomas, „*Problem of Global Justice*“, dostupno na: <https://people.brandeis.edu/~teuber/Nagel-The-Problem-of-Global-Justice.pdf>

-
- Nye Joseph, *Paradox of American Superpower*, Oxford University Press, 2002.
 - Ohmae Kenichi, *The Borderless World*, Harper Business, 1999.
 - Rifkin Jeremy, *Third Industrial Revolution*, Palgrave Macmillan, 2011.
 - Ruso Žan Žak, *Društveni ugovor*, Filip Višnjić, Beograd, 2003.
 - Carl Schmitt, *Political Theology*, University Chicago Press, Chicago and London 2005.
 - Strayer Joseph, R., *On the Medieval Origins of the Modern State*, Princenton University Press, 1970.
 - Tilly Charles, „The Long Run of European State Formation”, str. 138–9, dostupno na: https://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1993_act_171_1_3036
 - Zaiotti Ruben, *Cultures of Border Control*, The University of Chicago Press, 2011.

ĐILASOVE KONTROVERZE O CRNOGORSKOM DRŽAVNOM I NACIONALNOM PITANJU

Branislav Kovačević

The author reflects on the controversies of Milovan Đilas related to his understanding of the Montenegrin national and state issues, pointing out his inconsistency and contradictions. Đilas's basic mistake was that he derived the Montenegrin nation from the statehood of Montenegro and the Serbian ethnic tree, and not from the autochthonous Montenegrin people and their specific historical development, which is the result of Đilas's reliance on civic historiography, along with ideological misconceptions and the context of the time in which he lived. Đilas deviated from his original determination of the Montenegrin nation...The author gave a critical review of Đilas's understanding of the Montenegrin state and national issue, pointing out that even today science is not completely free from its influences. Đilas was maliciously considered the "father" of the Montenegrin nation, although it has always been a natural-historical category and an autochthonous ontological phenomenon.

Crnogorsko državno i nacionalno pitanje je za Milovana Đilasa,* političara, ideologa i mislioca, komunistu i disidenta,

* Branislav Kovačević, *Đilas heroj-antiheroj – iskazi za istoriju* – Drugo prošireno izdanje, Podgorica, 2003, str. 19–36.

Napomena: U znak sjećanja na istoričara Branislava Bata Kovačevića (7.

bilo jedno od najznačajnijih kojima se bavio ne samo u političkoj praksi, nego i u svom publicističkom i literarnom djelu. Đilas je po viđenju crnogorskog državnog i nacionalnog pitanja ne samo nedosljedan, nego i protivrječan mislilac.

U prvom izdanju knjige *Đilas heroj – antiheroj* objavio sam njegov rad „O crnogorskom nacionalnom pitanju“ (*Borba*, 1. maj 1945) u kome izlaže svoje viđenje osobenosti crnogorske nacije. I u nekoliko kasnijih radova, Đilas ostaje pri takvom viđenju. U vezi sa tim karakterističan je njegov predizborni govor na mitingu u Podgorici, objavljen u *Borbi* 30. oktobra 1945. godine. Kasnije će odstupati od prvobitnog određenja crnogorske nacije. Budući da mu se i danas pripisuje da je tvorac crnogorske nacije, nalazim za potrebno i da ukažem na Đilasove mijene u vezi sa tim. To ne govore samo neupućeni ili oni koji u političko-propagandne svrhe šire takve ocjene, već i pojedini istoričari, pa i akademici, koji pišu da je crnogorska nacija komunistička izmišljotina.

Da bi se bolje shvatio neki društveni fenomen, pa i nacionalni, neophodno ga je posmatrati u kontekstu vremena i uslova njenog nastanka. Nacionalna svijest kod balkanskih naroda nastaje, jača i razvija se u uslovima ugroženosti, borbe za opstanak, samoodbrane, spasavanja i nastojanja da se u borbi oslobode dugovremenog življenja pod tuđinskom vlašću. U stvari, egzistencijalna borba bila je generator narastanja i afirmacije nacionalne samobitnosti, nacionalne svijesti i svrha borbe i života uopšte. Taj proces u Crnoj Gori bio je izraženiji nego kod drugih balkanskih naroda zato što otpor tuđinskoj moći nije nikada prestajao i što su Crnogorci uspijevali da u

decembar 1933, Podgorica – 6. jun 2009, Podgorica), višedecenijskog direktora Istorijskog instituta Crne Gore, profesora Filozofskog fakulteta Univerziteta Crne Gore i člana Matice crnogorske i Dukljanske akademije nauka i umjetnosti, *Matica* publikuje ovaj njegov tekst kao značajan naučni prilog crnogorskom nacionalnom pitanju (Priredio Marijan Mašo Miljić).

stalnoj borbi izvojevaju samostalnost, sačuvaju i razvijaju svijest o sopstvenoj samobitnosti.

Proces stvaranja crnogorske nacije može se pratiti, na primjer, od druge polovine XVIII vijeka. To, pored ostalog, omogućavaju i pisma vladike Vasilija Petrovića i vladike Petra I Petrovića Njegoša, iz kojih se jasno vidi da oni prave bitnu razliku između crnogorskog i drugih naroda iz okruženja.

Vladika Vasilije u pismu grofu Petru Ivanoviču Šuvalovu od 16. decembra 1757. godine između ostalog, obavještava o nevoljama crnogorskog naroda, ugroženog od „muhamedanaca i zavidnih Mlečana“, a koji se drži „pokroviteljstva uzvišenog sveruskog dvora, da bi i naša ostala braća hristijani, oni koji stenju u turskom podaništvu: Albanezi, Makedonjani, Srbi i Bugari, gledajući na našu protekciju, ne samo u pravoslavlje ostali, nego kada dođe dan, s nama se sjedinili u službu sveruske slavne imperije“.

Za vrijeme boravka u Moskvi, vladika Vasilije Petrović u pismu Praviteljstvujuščem senatu (29. april 1753) traži da Rusi ne primaju Srbe koji se predstavljaju kao Crnogorci bez njegove svjedodžbe. Ovo zbog toga što bi se „pod imenom dobrih Crnogoraca mogle javljati kojekakve varalice, kakvih može biti već ima, te da ne bi svojim lošim djelima ružili slavu i čast crnogorskog naroda.“

I u drugim svojim pismima vladika Vasilije naglašava postojanje pravoslavnog crnogorskog naroda; „obštestva crnogorskog“, praveći distinkciju u odnosu na druge južnoslovenske narode. Obraćajući se mletačkom principu (prvaku) (15. juna 1757) vladika Vasilije izražava protest „što vi sami Mlečani nacion naš nazivate sčevunima i to je nepravda, mi nijesmo sčevuni, no rod čestiti i slavni i ne od skupštine, no od velikih careva i imperatora privilegijama osvjedočeni i utvrđeni“.

U pismu ruskoj carici Jelisaveti (10. septembra 1758) crnogorski vladika Vasilije podsjeća na prošlost svoga naroda i sudbinu drugih država i naroda pod turskom vlašću: „Nije

nepoznato, kako je poslije pada pod otomansku Portu Grčkog carstva, Srpske države i mnogih drugih vlastelinstava, crnogorski, primorski i brdski narod, po primjeru svojih hercega Đurđa Kastriote i Ivana Crnojevića, kroz prirodnu hrabrost i oružje svoje slobodu svagdašnju svoju izvojevao“. A na samrtnom času 10. marta 1766. godine vladika Vasilije u svom testamentu, opsjednut sudbinom svoga naroda, moli njeno imperatorsko veličanstvo „da po uzvišenoj svojoj dobroti ovaj crnogorski narod ne ostavi“.

I mitropolit Petar I Petrović Njegoš je sasvim određen u poimanju posebnosti i samobitnosti crnogorskog naroda. On u pismu Jeremiju M. Gagiću, ruskom vicekonzulu u Dubrovniku (5/17. mart 1826) izražava nezadovoljstvo zato što rusko ministarstvo finansija ne šalje novac „pravo crnogorskom narodu“: „Mene je udivitelno što ova tisuća cekinah ne ide pravo crnogorskomu, nego slavenosrbskom narodu. Može bit neka politećska pričina tomu“. I u drugim svojim epistolama, kako navodi Jevto J. Milović, vladika Petar I naziva „naš narod crnogorskim narodom“. Tako, na primjer, u pismu (3/14. septembar 1796) austrijskom caru Francu I izražava zahvalnost što je svojevremeno austrijski car Leopold II poklonio Crnoj Gori i crnogorskom narodu u izobilju puščanog praha, olova, hartije i kremenja.

Čestitajući novom ruskom caru Pavlu I stupanje na prijesto, vladika Petar I to čini u ime svoje i u ime „černogorskoga naroda“. U pismu vicekancelaru N. N. Paninu (19. novembar/1.decembar 1799) crnogorski mitropolit Petar I navodi: „crnogorski zbor“ i „černogorski narod“.

Isto tako, i vladika Petar II Petrović Njegoš koristi sintagmu „černogorski narod“ u svojim priznanicama na „pansion“ koji je Rusija slala kao pomoć Crnoj Gori. U Njegoševo doba Crnogorcima su za izlazak iz zemlje izdavana „crnogorska provodna pisma“ i „crnogorski pasaporti“ na koje su stavljeni

pečati „Crnogorskoga praviteljstvujušćeg senata“. U pasoš je upisivana narodnost, kao, na primjer: „pokazatelj ovoga jest pop Stefan Ivanović, samdrugi, rodом s Njeguša, Crnogorci...“; „Crnogorski pasport“, izdat na Cetinju 29. novembra – 11. decembra 1844, „pokazatelj ovoga jest Joko Savov Petranović, rodом iz Gluhog Dola, Crnogorac...“ itd.

Ovdje navedeni i mnogi drugi primjeri pokazuju da su crnogorske vladike (gospodari) imale jasnu predstavu o posebnosti svoga naroda. Njihova pisma su ne samo istorijski izvori prvoga reda nego i potvrda postojanja crnogorske duhovne snage i narodnosne samobitnosti u teškim životnim uslovima, još od XVIII vijeka stiješnjeni između Osmanlijskog carstva i Mletačke Republike. U stvari, borba za opstanak pothranjivana snagom slobodarske tradicije i pravoslavne duhovnosti davala je snagu malobrojnom narodu da se u toku vijekova odupre osvajaču i sačuva svijest o sopstvenom biću.

Milovan Đilas je odmah poslije rata bio, ne samo visoki partijski i državni funkcioner, nego i neprikosnoveni ideolog. Tako je postao tumač stavova Partije i čovjek koji je trebalo da teorijski obrazloži i utemelji njena fundamentalna opredjeljenja, mišljenja i pripremi praktičnu primjenu. Na taj način je i mimo najvišeg partijskog rukovodstva dobio slobodu da definiše rješavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, pa tako i crnogorsko nacionalno pitanje. Međutim, sa ove distance se vidi da, bez obzira na odstupanje u odnosu na ranija mišljenja o crnogorskom pitanju, Đilas nije uspio da ga sagleda u cjelini, ukaže na njegove korijene i istorijsku genezu, na njegovu specifičnost, istorijske i društvene okolnosti u kojima se razvijalo i gušilo. On, čini se, nije imao za to dovoljno istorijskog, naučnog saznanja, niti neophodni teorijski osnov na kome je bilo potrebno promišljati tako delikatno, a do tada apokrifno, istorijsko pitanje, sudbinsko za dalju budućnost Crne Gore i crnogorskog naroda iz koga je i sam poticao. Može se

konstatovati da je Đilas nedovoljno poznao dalju prošlost Crne Gore, pogotovo srednjovjekovnu, iako je u vrijeme njegovog školovanja pobijedio kritički metod u građanskoj jugoslovenskoj, a osobito srpskoj historiografiji. Ali, suština, duh i naučna saznanja te historiografije bila su limitirana brojnim ograničenjima, ideološkim i političkim prije svega, posebno ispoljenim u naknadnom upoznavanju istorijske prošlosti, integralnom jugoslovenstvu i ulozi srpskog naroda u istoriji. Iako je nosila veliko romantičarsko nasljeđe, srpska historiografija u to vrijeme nije osporavala višestoljetnu prošlost Crne Gore, ni onu srednjovjekovnu prednemanjičku, istina uzimajući je kao dio srpske povjesnice, niti je mogla da previdi daleke korijene crnogorske državnosti, čak ni sa srpskim predznakom. Istina, o Duklji, pa i Zeti, vrlo se malo znalo, ali se ipak znalo toliko da je Đilas u toku školovanja i sopstvenog usavršavanja mogao i sam nešto saznati. Ali, on ne ide mnogo u dubinu. Ne spori Đilas državnost Crne Gore, ali njegova sonda ne spušta se dalje od kraja XVIII vijeka, a što se tiče crnogorskog naroda, on ga nalazi samo u XIX vijeku. Takav nepotpuni stav prema istoriji Crne Gore i crnogorskom narodu i nije mogao u vremenu poslije Drugog svjetskog rata dati radikalniji pristup partijski i Đilasov lično.

Apstrahujući crnogorsku srednjovjekovnu i kasniju prošlost, prihvatajući stavove dotadašnje srpske historiografije zdravo za gotovo, kao naučnu istinu, Đilas prezentuje mišljenje o crnogorskoj naciji kao izdanku srpskog narodnog bića. Polazeći od aksioma da su Crnogorci Srbi, a ne poseban autohton južnoslovenski narod, on je postavio pogrešnu premisu pri izvođenju zaključka o crnogorskoj nacionalnoj posebnosti, tako da se njegova elaboracija našla u velikim protivrječnostima, pravom galimatijasu, koji je nastojao da razriješi ideološki i politički. Đilas se ni kasnije nije trudio da u to svoje elaboriranje unese više jasnoće i teorijskog reda. Naprotiv, on se u mnogo

čemu, pa i u pogledu crnogorskog nacionalnog pitanja vratio na polazišta srpske građanske nauke, pa i istoriografije, izvodeći crnogorsku posebnost iz državnosti Crne Gore, a ne iz crnogorskog narodnog bića, iako se crnogorsko nacionalno pitanje, direktno ili indirektno, postavljalo ne samo između dva svjetska rata nego i ranije, u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća. Đilas je imao brojne primjere za to: u izvorima, staroj crnogorskoj periodici, memoarskim zapisima, radovima pojedinih crnogorskih intelektualaca, kao i u stranoj literaturi. U Evropi i Rusiji nijesu mogli da se načude Crnogorcima što se predstavljaju kao Srbi, a ističu svoju posebnu državu i nacionalnu istoriju. Đilas nije znao ili nije htio da zna da se u drugoj polovini XIX vijeka *crnogorstvo* isticalo naporedo ili nasuprot *srpstvu*, i u narodu i u državnom vođstvu. Ono je označavalo istorijsku, državnu i nacionalnu suštinu Crnogoraca, njihovo biće. Taj osjećaj crnogorstva posebno se ispoljavao u sve žešćem ignorisanju i obezvjeđivanju crnogorske bitnosti ne samo od Srbije i srpskih državnih intelektualnih elita, nego i od Srpstva uopšte. Đilas je taj pritisak na Crnu Goru i Crnogorce sasvim prećutao. To je vrijeme kada crnogorska narodna svijest prerasta u nacionalnu, uprkos snažnoj srpsko-pravoslavnoj ideologizaciji iznutra, iz same Crne Gore i čak od njenog državnog vrha, osobito njenog suverena knjaza Nikole, koji je na toj ideološkoj srpskoj matrici mislio da ostvari svoje megalomanske političke ambicije u tadašnjim istorijskim prilikama. Na žalost, tadašnja Crna Gora nije imala ni svoj univerzitet, ni institucije kulture i nauke, ni svoju nacionalnu istoriografiju, što bi Crnogorce suočilo sa sopstvenom prošlošću i sopstvenom nacionalnom posebnošću, oblikujući nacionalnu svijest, razgrćući korovom zarasli put prema sopstvenom nacionalnom biću. Crnogorski nacionalni pokret vođen je u pogrešnom, tuđem pravcu, prema tuđem nacionalnom principu. U tome crnogorskom nacionalnom pokretu postojao je onaj

rukavac koji je bio autohtono crnogorski, iako još nedovoljno osviješten, ali je njegovo uporište bila država, sa drugim konstituentsima koji čine naciju. Bila je velika zabluda tadašnjeg suverena knjaza Nikole da se Crna Gora kao država oblikuje i temelji na tuđem nacionalnom principu, srpskom, a ne crnogorskom. Kada je uočena ta strašna zabluda i kada se krenulo prema sopstvenom biću, bilo je kasno – nestalo je i države i dinastije, a sa njima i prava Crnogoraca na istorijsku posebnost. Međutim, svijest o crnogorskoj nacionalnoj posebnosti ipak nije nestala. Ona se, naprotiv, tek tada razgorjela i počela da dobija jasniju formu. Osim političkih argumenata, sve više su se isticali naučni, teorijski. Naporedo sa time tekla je i politička borba za crnogorsku emancipaciju. Crnogorci su tek tada shvatili da je samo samostalna, nezavisna Crna Gora garancija njihove posebnosti. No, tada je, i bez države, crnogorski narod uspio da povрати pravo na svoju naciju i bez partijske ili Đilasove volje. Obnavljanje crnogorske državnosti na nivou republike u federalnoj Jugoslaviji bilo je neminovno. Rješavanje nacionalnog pitanja u novoj državi bilo je uslov i temelj njenog opstanka. I crnogorska nacija je vaskrsela kao objektivna prirodno-istorijska kategorija. Zatvaranje očiju pred njenim postojanjem bilo je nemoguće. Komunistička partija i Đilas su samo političkom voljom ozakonili ono što stvarno postoji – što ima i svoje istorijsko i ontološko uporište – svoje biće.

Nevjerovatno je da Đilas nije uočio da i krajem XIX i početkom XX vijeka Crnogorci imaju sve konstituente nacije kao i Srbi, kao i ostali balkanski i evropski narodi. Iako i tada postoji crnogorsko nacionalno osjećanje, crnogorska nacionalna svijest, po sebi i za sebe, Đilas je to zanemario. Zašto to prerastanje crnogorskog naroda u naciju nije mogao da vidi i na razmeđu dva vijeka i da ga teorijski osmisli i promisli, vrlo je zagonetno.

Još 25. januara 1884. definisan je crnogorski nacionalni program, publikovan u *Glasi Crnogorca*:

„Crnoj Gori je životno načelo Crnogorstvo. Bez toga Crna Gora ne bi mogla živjeti, tj. ne bi mogla biti Crna Gora. Izgubivši to, ona ne bi morala materijalno propasti, u njoj bi ostale sve one iste stijene i krši, možda još zaodjenute šumom i zelenilom, ona bi se mogla još proširiti, u njoj bi moglo biti više naroda, bogatijeg i prosvjetljenijeg – ali to ne bi više bila Crna Gora kad u njoj ne bi bilo Crnogorstva“ (Navedeno prema Mijatu Šukoviću, *Ustav za knjaževinu Crnu Goru od 1905. u svom vremenu*, 57).

Crnogorstvo je bilo sinonim za crnogorsku posebnost, posebni identitet i individualitet Crnogoraca, posebno nacionalno biće, kao srpstvo za Srbe, germanizam za Njemce itd.

Milova Đilas nije poslije rata, pa ni kasnije, ulazio u taj period, ni kao komunista ni kao disident koji je prešao na građanske pozicije. Zašto? Ostaje zagonetka. I sam Đilas je ostao na Garašaninovim pozicijama. Garašanin je strahovao od izrastanja „narodne posebnosti crnogorskog naroda“. To se vidi u njegovom uputstvu Milanu Piroćancu iz 1886. kada je upućen na Cetinje sa zadatkom da utiče na mladog knjaza Nikolu i njegova „državna djela“, da jača „ideju sjedinjenja sa Srbijom“. Posebno je ilustrovana Garašaninova direktiva Piroćancu: „U sravnjivanju Srpskog naroda sa Crnogorcima ne davati nikad povode da jedno drugom pretpostavljate, no svagda govoriti kao o jednom te istom... jednom reči, sve staranje na to upotrebite da se što većma utvrdi, i upravo obljubi, ideja sjedinjenja sa Srbijom, dokazujući da će iz tog sledovati ne samo uveličanje Srpskog naroda no i nadvisuje njegovo nad ostalim nesrpskim narodima na Orijentu“ (M. Šuković, n.d. 56/57). Po povratku sa Cetinja, Piroćanac je svojoj vladi dao preporuku u svome izvještaju kao recept za ostvarenje postavljenog cilja: da se sjedinjavanje Crne Gore i Srbije najbolje osigura, prije svega,

tako što će se mladići iz Crne Gore, iz uglednih porodica, školovati u Srbiji. Tako znatno kasnije i u nešto drugačijim okolnostima i Đilas je bio jedan od tih školovanih mladića iz Crne Gore u Srbiji. A to nije zanemarljiva činjenica.

I Đilas je svoje kritičko mišljenje o crnogorskoj naciji temeljio na teorijskom polju garašaninovskog shvatanja da su Crnogorci i Srbi „jedno te isto“. Rezultat takvog političkog stava i mišljenja bila je Odluka Podgoričke skupštine, na kojoj je samozvani poslanik Savo Fatić rekao: „Mi od danas nijesmo Crnogorci, nego Srbi!“

Đilas je ostao dosljedan u isticanju posebnog državnog identiteta Crne Gore, ali je oprečan u definisanju crnogorskog nacionalnog identiteta i nacionalne individualnosti Crnogoraca.

Đilas nije imao u vidu zaokret knjaza Nikole poslije Majskog prevrata u Srbiji 1903, kada su se raspršile njegove političke iluzije o svesrpskom prijestolu, nakon čega se posvetio izgrađivanju i učvršćivanju svoje države pred izazovima XX vijeka. U to vrijeme, iako opterećena dvojnošću, sve više se afirmiše i jača svijest o crnogorskoj nacionalnoj individualnosti. Ta nacija je objektivno postojala, ali ne i samosvijest o njoj. Vrijeme do početka Prvog svjetskog rata bilo je veoma dramatično, ali i inspirativno za promišljanje. Na žalost, Đilas se njime nije u svom radu o naciji bavio, ali je svoje dileme i zablude ukomponovao u roman *Crna Gora*. Naravno, to je pisao drugi Đilas, onaj koji se odrekao svojih ranijih polazišta i našao se na pozicijama srpskih unitarista i građanskih mislilaca. Tada je Đilas prešao na pozicije tzv. „crnogorskog srpstva“, što je samo blaži pojam za velikosrpstvo. Đilas se odrekao svoga ranijeg mišljenja o crnogorskoj naciji. Drugi nijesu prestajali da poriču njeno postojanje. Đilasov lični prijatelj, Matija Bečković uzaludno tvrdi da će nadživjeti crnogorsku naciju. No, ona opstojava. Suludo je i pomisliti da pojedinac može nadživjeti nešto što je objektivno prirodno-istorijska realnost, koja postoji sama po sebi.

Pa ipak, Milovan Đilas je veliki sin Crne Gore. Ostaće u plejadi njenih znamenitih ličnosti. Uprkos svom kasnijem stavu o nepostojanju crnogorske nacije, on je dao veliki doprinos njenoj afirmaciji i emancipaciji, ali je učinio i veliku štetu. O tome će suditi istorija, istorija Crne Gore i crnogorskog naroda, odnosno one nacije iz koje je potekao, kojoj je pomogao da se uspravi i pokaže da nije nestala i da ne može nestati. A što se tiče odricanja, Đilas tu nije ni prvi ni jedini. Ali, teško je odreći se sebe i nemoguće. Zašto je to Đilas činio, odgonetnuće kasniji istraživači. Đilas je zapisao: „Svak može samo sebe da izda“.

Đilasov rad „O crnogorskom nacionalnom pitanju“, publikovan najprije u *Borbi* 1. maja 1945. godine, a potom u njegovim *Člancima* 1947. jeste ključ za otvaranje ovog pitanja u njegovom misaonom korpusu. Taj tekst je proizvod jednog vremena, u određenom društvenom kontekstu i istorijskim prilikama, u kome se rješavalo ovo pitanje, uz oslanjanje na misaono i ideološko nasljeđe koje mu je prethodilo. Prije svega, ono se oslanja na tradiciju i istoriju srpske državne i nacionalne misli i njeno markovićevsko-tucovićevsko kritičko sagledavanje, a najviše na tekovine komunističkog pokreta i njegovu doktrinu u rješavanju državnog i nacionalnog pitanja u prvoj polovini XX vijeka.

Đilasovo osnovno polazište je, uglavnom, partijsko. On Crnu Goru vidi isključivo u federalnoj zajednici jugoslovenskih naroda, uz žestoko protivljenje svakom obliku unitarizma i hegemonije, ali i svakoj težnji da se Crna Gora uspostavi kao samostalna i nezavisna država. U stvari, Đilas je čovjek svoga doba, izdanak jednog misaono-ideološkog korpusa u kome je bilo više simpatija za podnošljivi unitarizam nego za i najbezbolnije deklarativno izdvajanje iz versajske, odnosno avnojevske, jugoslovenske zajednice. Đilas je, uprkos rijetkoj kritičnosti, intelektualnoj hrabrosti i antidogmatizmu, ostao u vlasti nekih dogmi 19. vijeka, ideološki i politički zatočenik. To se vidi na samom početku teksta, koji je trebalo da bude ne samo

partijski nego i državni *manifest* u vezi sa crnogorskim državnim i nacionalnim pitanjem:

„Istorija stare Jugoslavije, kao i iskustvo ovoga rata, rječito govore o tome da su u Crnoj Gori pretrpjele neuspjeh sve one političke grupe i partije i svi oni političari, koji su htjeli da odvoje crnogorski narod od srpskog naroda (zelenaši, separatisti), bilo da zbrišu individualnost Crne Gore i crnogorskog naroda“. Obračunavši se i sa jednima i drugima, Đilas nije prestajao da gleda kroz srpsku dioptriju, niti se mogao osloboditi velikosrpskog genetskog i intelektualnog koda. On je kao neki i danas, kojevitezao nad razdvajanjem crnogorskog i srpskog naroda, ne dozvoljavajući nikakav drugi oblik povezivanja ukoliko mu nije u biću srpsko-crnogorsko jezgro. „Prema tome, svako kolebanje u crnogorskom nacionalnom pitanju – bilo u smislu razdvajanja Srba i Crnogoraca, bilo u smislu brisanja crnogorskog individualiteta – moglo bi da pokoleba narod i narodne mase, da skrene s pravilnog puta borbe za njihova prava i demokratske slobode. Narod, istorija, nikada to ne bi zaboravili ni oprostili“.

Produžavajući to intelektualno vajkanje u svom ideološkom okviru, Đilas nije predaleko išao. Na omeđenom ideološkom gumnu vrtio se oko fiksiranog stožera:

„Već u staroj Jugoslaviji, naročito pred ovaj rat, bilo je očevidno da je crnogorski narod u svojoj ogromnoj većini učinio kraj pristalicama kako potpunog odvajanja Crne Gore od Srbije, stvaranja samostalne crnogorske države, tako i s predstavnicima bezuslovnog ujedinjenja sa Srbijom, ujedinjenja po svaku cijenu, s nosiocima ideje srbiziranja, tačnije rečeno – srbijaniziranja crnogorskog naroda“.

Đilas fatalistički, čak i u federalnoj zajednici, apstrahujući ostale narode i republike (koje su države s pravom samoopredjeljenja do otcjepljenja), vidi zajedno Crnu Goru i Srbiju u svim varijantama. Po njemu je nezamisliva i

nedopustiva samostalna, nezavisna Crna Gora. Zašto?! Korijeni ovakvog stava se nalaze u slojevima njegove svijesti, čiju intelektualnu dosljednost i logiku su zarobili ideološki i psihološki faktori. Tu je i početak rascjepa u koherentnosti njegovog stava u vezi sa ovim pitanjem, u kome su u neobičnoj sprezi kritičnost i krajnji dogmatizam. To je zarobljavanje sopstvenog uma, u neslobodi koja mu nije dala da (svoju) ideju domisli do kraja. Iako je njegova analiza vrlo oštra u sagledavanju crnogorskog društva u jednom ograničenom rasponu, njegovog klasnog karaktera, predratnih, ratnih i poratnih prilika, u vezi sa nacionalnim pitanjem, Đilas je ostao zatočenik ideologija, dok državno pitanje po njemu nije sporno, osim što Crnoj Gori oduzima pravo na nezavisnost. Ali, ako se bolje sagledaju Đilasovi stavovi, državno pitanje crnogorsko je neodvojivo od nacionalnog. Njegove predrasude, zablude i iluzije, ideološke i etničke u vezi sa crnogorskim nacionalnim pitanjem, bile su kamen o vratu državnog pitanja Crne Gore. On je mislio da je crnogorski narod našao svoj put, ostvarujući nacionalnu ravnopravnost u federalnom položaju Crne Gore u Jugoslaviji, za što se izborio u ratu od 1941. do 1945. godine, smatrajući da se pitanje Crne Gore neće više nikad postavljati. Ali, kada se oburdalo državno zdanje čijem je nastajanju i sam dao doprinos, crnogorsko pitanje se iznova postavilo i kao državno i kao nacionalno. Oni koji su u tome vidjeli šansu da se dokopaju Crne Gore, mora i crnogorske istorije, u ostvarenju davnih velikodržavnih i velikonacionalnih ciljeva, potrčali su da posao brzo obave. Međutim, u tome nijesu uspjeli.

Đilas je polemisao, navodeći prividno argumente, sa unitaristima i separatnim mišljenjima, ali nije mogao (ili nije htio) da nadvisi ni sebe ni svoje doba. Napadajući unitariste, pristalice „prisajedinjenja“ i njihov ključni argument: da su Crnogorci, navodno, Srbi i da nema nikakvog smisla dozvoliti im cijepanje, uz stare floskule i stereotipe da Crnogorci „ne

samo što su Srbi, nego su najčistiji Srbi“, „kolijevka srpstva...“ Đilas, neshvatljivo, slijedi istu njihovu misao. On veli: „Crnogorci, nesumnjivo, pripadaju srpskoj grani jugoslovenskih plemena“. To su koristili i koriste neprijatelji crnogorske države i nacionalne ideje, pa su crnogorsku naciju proglasili Đilasovim izumom, a neki crkveni krugovi – Đilasovim kopiletom.

Đilas se, očito, mnogo dovijao kako da obrazloži svoje viđenje crnogorskog državnog i nacionalnog pitanja. On poseže za raznim argumentima da marksistički obrazloži formiranje nacije srpske i crnogorske. Poziva se na zakonitosti o formiranju nacije, ali se pokazuje da mu poznavanje suštine nacionalnog pitanja nije bila jača strana.

Njegova priča o procesu formiranja Crnogoraca u posebnu naciju je neubjedljiva, jer polazi od pogrešne postavke da su Crnogorci dio srpskog naroda, koji je u posebnim istorijskim uslovima evoluirao u naciju. Međutim, Crnogorci (i njihova ranija imena, Dukljani i Zečani) nijesu dio srpskog naroda, mada su se miješali sa njima i još više sa domorocima, već posebna cjelina, narod po sebi i za sebe.

Đilasa je zabluda odvela u ćorsokak: „Srbi i Crnogorci su jednog (srpskog) porijekla, jednog korijena, ali je razvitak u nacije, razvitak nacionalne svijesti, išao različitim putevima“. Na taj način Đilas je jedan južnoslovenski etnički skup (crnogorski) sveo na podskup drugog naroda. Nacionalno zdanje na takvom temelju ne bi moglo opstati i moralo bi se zidati iznova, sa sopstvene, autohtone osnove. Ali, ne politički i ideološki, već naučno.

Iako dosljedan u nedosljednosti, Đilas je izrekao i neke druge, istorijski neodržive, stavove. Recimo: „Stvaranje nacije u Crnoj Gori počelo je čitavo stoljeće kasnije nego u Srbiji“ – što nije utemeljeno na činjenicama, već bi se moglo reći obrnuto, ali je sredinom 19. vijeka došlo do regresije i kalemljenja u crnogorskoj nacionalnoj svijesti i njenom prekrivanju srpskim

etničkim, crkvenim, ideološkim i kulturnim slojevima. Đilas zaključuje da „proces formiranja crnogorske nacije i dan-danas traje“, ali se ta nacionalna svijest ispoljila sasvim u svjetskom ratu i njene nacionalne osobenosti su najoštrije došle do izraza.

Ratno vrijeme on označava kumulacionom tačkom izrastanja Crnogoraca u posebnu naciju, što je samo dijelom tačno. Crnogorski narod je tada, bar donekle, povratio svoju državnost, koju je bio izgubio, a time obezbijedio slobodu za nacionalnu emancipaciju. Prema Đilasu, Crnogorci su posebna nacionalna individualnost u odnosu na srpski narod, a ne po sebi i za sebe.

Đilasove predstave o plemenskoj tradiciji (tj. porijeklu) i tvrdnje kako se, navodno, „Crnogorci osjećaju, a i jesu Srbi“, kao i priča o srednjem vijeku, vremenu turske okupacije, dovele su ga u slijepu ulicu logike, a sve zbog pogrešne početne premise, što današnja historiografija potvrđuje. Njegova konstatacija o različitim putevima dva dijela istog naroda i različitim putevima razvitka je nataložena sofistička velikosrpska svijest.

Milovan Đilas ne samo svojim publicističkim radovima i brojnim intervjuima i u svojim romanima, posebno u romanu *Crna Gora*, istrajava na svojim stavovima o crnogorskom nacionalnom i državnom pitanju. U njemu njegovi junaci izriču pseudostavove o naciji i državi. Iako se umjetničkim djelima ili pojedinim iskazima književnih junaka ne može objašnjavati objektivna stvarnost zato što su priča, roman ili neka druga književna forma fikcija, estetska stvarnost, u izvjesnom smislu oni mogu biti od pomoći u tumačenju nekog vremena, događaja ili aktera u njima, njihovih doživljaja, misli i opredjeljenja, kao ljudi svoga doba. Mada je nenaučno i neprimjereno književnošću tumačiti istoriju i istorijska zbivanja, ponekad se i to čini pri osvjetljavanju nekih pitanja. Iako nas iskustvo uči koliko je to rizik, pogotovo ako se iskazi pojedinih junaka pripisuju autoru ili se po haloefektu bilo što iz umjetničkog djela prenosi na samog tvorca, neki pasaži mogu biti zanimljivi i u

tumačenju same autorove ličnosti ili mišljenja o pojedinim pitanjima.

U Đilasovom romanu *Crna Gora* ima pasaža koji se odnose na nacionalni identitet Crnogoraca i njihovo nacionalno osjećanje u toku Prvog svjetskog rata, uoči samog sloma crnogorske države i vojske. Đilas ovu knjigu piše u zatvoru, poslije svoje ideološke pobune, pa političkog pada, kada prelazi na pozicije građanskog intelektualca i nakon apsolutnog otpadništva, koji raskida sa svojim ranijim životom i mišljenjem, uz ispoljavanje srdžbe i revolta, kada je sujeta hipertrofirala, kada nema granica uobraženju, a uvećava se želja za osvetom.

Iako Đilasova knjiga djeluje mirno i mudrački, ne može se sakriti piščeva ustalasana unutrašnjost i traženje novih uporišnih tačaka da se preživi ne samo fizički nego i duhovno. Đilas je jednu od tih tačaka našao u povratku srpstvu kao osloncu. Zašto? To je vrlo teško reći. U romanu se Đilas obračunava sa Crnom Gorom i Crnogorcima, sa njihovom istorijskom prošlošću, sa samim sobom.

U vezi sa crnogorskim nacionalnim pitanjem zanimljiv je monolog njegovog književnog junaka Mališe Perovića, komandira narodne vojske: „Srbin sam, Crnogorac. Srbin sam jer sam Crnogorac. Ne velim da drugdje i drugačijih Srba nema – zlo nas je rasulo na sve strane, ali ja sam takav. Nijesam Crnogorac što sam Srbin, nego Srbin što sam Crnogorac. Mi Crnogorci smo so Srpstva. Nije ovdje Srpstvu sva snaga, ama jeste duša. Možeš me ubiti, sasjeći, smrviti i u prah stucati, ali što je sprsko – to ostaje, dok i trunke ima. I misao moja srpska traje dok ijedan damar mrda. Ima drugačijih Srba, mi smo oni od Kosova, što svećaju i pjevaju nesreće srpske. Zatri Kosovo u pameti, u duši srpskoj – pa ni nas nema. Srba ima“.

Iako je riječ o oficiru iz naroda, običnom čovjeku, Đilas mu je dao veliku ulogu. Ali, to je samo jedan sloj svijesti.

Đilasov Mališa je Crnogorac mitske svijesti, kome je epika zarobila um i izopačila osjećanje pripadnosti sopstvenom

nacionu, sa svim kompleksima, predrasudama, iluzijama i zabudama, oprečnostima. Takav je i autor romana. Njegov junak je čovjek svoga doba, a autor svoga vremena.

Đilas je kao čovjek, po nekom fatumu – bio između ta dva vremena, koja su se tokom života slila, stopila ujedno. On je nosio crnogorsku kob, sopstveni fatum.

Kao pristalica korišćenja literature u boljem sagledavanju istorijske istine, pojedini pasaži u romanu su korisni ako ne za definisanje Đilasovog viđenja i mišljenja o crnogorskom državnom i nacionalnom pitanju, a ono su ključ za razumijevanje jedne svijesti, mislioca koji nije mogao ostvariti koherentnost ni u životu ni u djelu.

Državno i nacionalno pitanje crnogorsko se postavljalo i prije Milovana Đilasa, ono se jednako postavlja i nakon njega. Što se tiče državnog pitanja Crne Gore Đilas ga ne spori, iako se njegovo mišljenje u vezi sa njim mijenjalo: od njegovog obnavljanja u formi republike u okviru jugoslovenske federacije do svođenja na stepen autonomije. Đilas ne poriče da „Crna Gora ima administrativno-državnu posebnost“, ali ističe da treba uvijek da „sarađuje sa Srbijom, ne gubeći svoj državni identitet, državno-političku samostalnost“. Njegovi tumači kao, recimo, Desimir Tošić to njegovo mišljenje rediguju. Tošić veli: „Đilas priznaje da bi Crna Gora mogla da zahteva položaj autonomije ali ne nacije i države“. Po njemu, Đilas se uplašio od razbijanja srpske nacije, kada su republike postale suverene. Kasnije, uoči raspada Jugoslavije, Đilas je smatrao da, ako do raspada dođe, „Crna Gora mora ići zajedno sa Srbijom, ili ka potpunoj nezavisnosti Crne Gore, zato što smatra da su Crnogorci deo srpskog naroda u širem smislu i da imaju svoja posebna, da ne kažem provincijska svojstva – drugačije istorijsko pamćenje, različitu psihologiju...“

Iz toga se vidi da je Đilas od komuniste evoluirao u privrženika srpske građanske misli, koja se nikada nije oslobodila tzv. hegemonizma, dominacije na balkanskom prostoru. Štaviše,

Đilas je 1991. godine, kada su se u Crnoj Gori radikalizovala dva politička stava, od kojih je jedan afirmisao suverenu i nezavisnu Crnu Goru, u slučaju raspada Jugoslavije, a drugi je tvrdo zastupao bezuslovnu tijesnu vezu sa Srbijom – istakao, u skladu sa svojim revidiranim stavom, odrekavši se ranijeg mišljenja:

„Ja sam uvijek smatrao da su Crnogorci Srbi, ali da postoje razlike među njima koje ne treba gušiti, kao što ih ne treba izmišljati... Crna Gora ima administrativno-državnu posebnost i ona treba da sarađuje sa Srbijom, ne gubeći svoj državni identitet, državno-političku samostalnost.“

Kontroverznost Milovana Đilasa kao mislioca, revolucionara, bivšeg ideologa, političara, komunista i disidenta, publiciste, književnika-preobraćenika i čovjeka nigdje se tako drastično ne ogleda kao na crnogorskom nacionalnom pitanju. Mišljenja sam da je to najslabija tačka koherentnosti Đilasovog misaonog sistema, Ahilova peta njegovog intelektualno-moralnog sklopa, njegove kolebljivosti, nesigurnosti u zaključivanju, straha od jeretičke sudbine, možda i taštog pragmatizma pred svevidećem Argusom sprske političke, intelektualne velikodržavne i velikonacionalne misli. Korijeni Đilasovih stavova, njegove nesigurnosti i nedosljednosti mogu se tražiti i u njegovom porodičnom krugu, u crnogorskoj političkoj dihotomiji, u misaono političkom nasljeđu, ideološkoj pripadnosti, njegovom otpadništvu, njegovoj političkoj i životnoj sudbini, u njemu samom, biću fantaste, stvaraoca.

Po Đilasu je nacija političko-ideološka, klasna, a ne prirodno-istorijska kategorija. On je usvojio političke i ideološke aksiome srpske građanske škole o balkanskim narodima i nacijama. Oslanjajući se na te aksiome, koji su prerasli u dogmu, morala je propasti njegova „teorema“ o crnogorskoj naciji.

Kao posebna bjelaško-zelenaška legura, u komunističkom kalupu izlivena, Đilas je morao doći u sukob sa samim sobom i bićem crnogorskog naroda. On je u državnom pogledu ostao

federalista, a u nacionalnom bjelaš. U njemu kao da su se borila oba ta politička opredjeljenja, da bi nadvladao bjelaški, srpski. Đilas je bježeći od sebe u metafiziku bio i ostao Srbin, ali nije htio, nije ni mogao da porekne da je Crnogorac. Na kraju on je u sebi ugušio crnogorsko nacionalno biće, a afirmisao srpsko. On je svoje lično osjećanje i ranije i kasnije, kad daje riječ o crnogorskom nacionalnom pitanju, prenosio, odnosno projektovao i na Crnogorce.

U odnosu opšteg, pojedinačnog i posebnog, Đilas je svoje pojedinačno osjećanje nametnuo posebnom, dopuštajući Crnogorcima da budu samo dio srpskog bića. Međutim, Crnogorci nijesu po opštem Srbi već Sloveni, kao i Srbi. Njihova posebnost je u istoj ravni sa srpskom. Crnogorci nijesu dio srpskog bića, iako su u njemu bili dugo zarobljeni, preko crkve još od nemanjićke državne dominacije, a ideološki i vjerski od srednjeg vijeka, do potonuća srpske države. Od tada usvojena srpska komponenta postepeno čili i nestaje, ali se kasnije obnavlja u doba evropskog romantizma i velikih ideoloških projekata.

Stvaranje crnogorske nacije na temeljima državnosti i na osnovi dukljansko-zetsko-crnogorskog naroda, počinje u drugoj polovini XVIII, a dobija jasniju formu krajem XIX vijeka, iako prigušeno političkim i ideološkim srpskim slojevima. Tek kada su Crnogorci došli u éorsokak istorije, shvatili su da su išli tuđim, a ne svojim putem.

I pored očitih zabluda i predrasuda, Đilasov doprinos crnogorskom društvu i nacionalnom pitanju nije zanemarljiv, iako počiva na *contradictio in adjecto*.

U razgovoru sa Vasilijem Kalezićem Đilas je istakao da je „promijenio mišljenje o nacionalnom pitanju, da je on Crnogorac, ali i Srbin“ (Kalezić, *Đilas, suprotnosti pisca i ideologa* Beograd 1999. str. 32). V. Kalezić je uočio Đilasove kontroverze. Jedna od njih je: nacionalno pitanje i sloboda.

Rješavanje crnogorskog nacionalnog pitanja omogućavalo je Crnogorcima nacionalnu slobodu. Poričući nacionalnu posebnost Crnogoraca, on im je, kasnije, ukinuo to pravo na slobodu. Onaj ko nije nacionalno slobodan, ne može biti slobodan uopšte. Đilas je mogao i imao pravo da sam bude što god hoće, ali ne i da fundamentalno ljudsko pravo uskraćuje narodu iz kojega potiče, namećući mu svoju ličnu kontroverzu.

Komentarišući članak „O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu“ iz 1949, u kome je, između ostalog, pisao o knjizi Jagoša Jovanovića, u cilju da podrži rad na nacionalnoj istoriji, Đilas je zapisao: „Knjigu sam očito precenio, sem ostalog i zbog toga što nisam dovoljno znao istoriju“. To samo potvrđuje da Đilas nije bio neki pouzdani poznavalac istorije.

Govoreći o sebi, Đilas je i ovo zapisao: „... čovek može ostaviti sve – dom, državu i zemlju, ali ne može sebe – ono čim živi, ono po čemu jeste što jeste“. Tako je i crnogorska nacija to što je – „ono po čemu jeste što jeste“. Ali, ne po Đilasu i po njegovom „crnogorskom srpstvu“, već po crnogorskoj istoriji i genezi.

Prilikom hapšenja i odvođenja u zatvor među onima koji su po dužnosti došli po njega, ne slučajno, bili su većinom Crnogorci. Osveta je bila po crnogorski: oni su njemu uzeli slobodu, on njima i naciju i slobodu. Oni su njega odveli po dužnosti i poslušno, a on se odrekao njihove i svoje nacije, kažnjavajući i njih i sebe.

Milovan Đilas je znao da se ponaša i pokajnički, ali se nije pokajao što je porekao naciju Crnogorcima, iako je ona objektivna realnost koja se ne daje, jer postoji po sebi. Kada je pao kao političar i ideolog, on se uplašio i uletio u srpsko nacionalno krilo – za svaki slučaj. Ono što je izgubio u komunizmu – našao je u Srpstvu. Postavlja se pitanje: što se prelomilo u njemu da promijeni stav o crnogorskom nacionalnom pitanju i da ga potpuno odbaci?! Neki su zapazili da su „kontroverze dio i sastav iste ličnosti i istog karaktera“.

Đilas je i Njegošu „nametnuo“ svoju viziju o nacionalnom identitetu: „... kao vladar Crnogorac, tradicijom Srbin, idejom Jugosloven, a u etici svečovjek – Njegoš će do kraja ostati Katunjanin u ličnom karakteru...“, pa opet kako je, navodno „Katunska nahija, zatočnik srpstva“. Taj izraz mitske svijesti, a ne racionalnog promišljanja, je postao epigon romantičarskih historičara. On je kasnije afirmisao ono što je ranije negirao, uz vidnu patetičnost, promišljajući „u tradicijama prevaziđene nacionalne i religiozne mistike“ (Kalezić, n.d. 237).

Vasilije Kalezić, vrsni znalac ličnosti i djela Milovana Đilasa, pišući o njegovim kontroverzama ističe:

„Dakle, kao 'tvoračko biće' i kao 'živi misleni komad kosmosa' Đilas o naciji i Crnogorcima misli danas potpuno drukčije nego što je mislio onda kada su na njega uticali 'objektivni uslovi' iako ne smatram da je i tada bio 'lutka' kojom drugi upravljaju ili 'vosak' u koji se sve pretvara“.

Kalezić, dalje, primjećuje kako Đilas u monografiji o Njegošu piše:

„Ideja o Crnogorcima kao posebnoj naciji prvi put se javlja u Prvom svjetskom ratu, kao pokušaj da se dubljim tobože nacionalnim razlozima opravda održavanje dinastije Petrovića i crnogorske države. Ponikla u kamarili, teza o Crnogorcima kao posebnoj naciji javlja se i jača kasnije, poslije Ujedinjenja sa Srbijom 1918. godine – izraz negodovanja narodnih, seljačkih masa s novim stanjem. Prihvatili su je kasnije i komunisti, radi slabljenja hegemonije Beograda i vezivanja za neugašenu tradiciju crnogorske državnosti.“ Đilas sada o crnogorskom nacionalnom pitanju razmišlja sa drugih pozicija. Iz ovog citata se vidi i nepoznavanje geneze crnogorske nacije i gledanje kroz srpsku dioptriju. Uostalom, što bi radio jedan narod nego da u prelomnim istorijskim prilikama sačuva i svoju viševjekovnu državu i dinastiju. Crnogorski seljaci nijesu bili nezadovoljni

samo ekonomskim položajem u državi SHS nego i nacionalnim statusom kao obezdržavljeni narod. Komunisti su samo uočili ono što je u stvarnosti bilo: da Crnogorcima treba vratiti ono što im je uzeto – naciju i državu. I Đilas se za to borio, ali je to „namjerno“ zaboravio. Kritikuje komuniste kojima je i sam bespogovorno pripadao: „I oni su dakako praktične potrebe i svoje posebne interese pravdali idealnim – u konkretnom slučaju takozvanim naučnim dokazima, koji su tada izgledali utoliko pouzdaniji što su mogli da se smjeste u kalupe Staljinovih – i ne samo njegovih, teorija o naciji kao isključivom proizvodu kapitalizma, mada se ne može sporiti da ovaj konačno daje etničkim i teritorijalno povezanim grupama državni nacionalni oblik“. Jasno je da je u pitanju jedna od Đilasovih kontroverzi, ili kako bi rekao V. Kalezić – „protivurječnosti i suprotnosti u istom čovjeku“.

Preobraćeni Đilas u istoj knjizi nastavlja o komunistima: „Prihativši da je nacija proizvod kapitalizma, kao da nije sama sebi ničim prethodila, nije bilo teško od Crnogoraca napraviti naciju, budući se kapitalizam kod njih razvijao i kasnije i sporije nego u Srbiji, a negodovanje zbog centralizma i hegemonizma i još gorih zala dobijalo crnogorski oblik – drukčije i nije moglo biti obzirom na razlike u mentalitetu, u socijalnoj strukturi i državnoj tradiciji.“

U svom konvertitizmu Đilas „zaboravlja“ da su Crnogorci postojali i prije kapitalizma, da njihovo postojanje seže u daleku prošlost kao i njihova državnost, da je crnogorskoj naciji prethodio dukljansko-zetsko-crnogorski narod.

Odrekaajući se ne samo Staljina i Marksa nego i dijalektike uopšte, Đilas umuje: „Baš sam ja, ponajprije pozvan svojim položajem u oblasti ideja i u vlasti, izvršio neodrživa teoretska obrazlaganja crnogorske nacije. Ali ni tada nijesam držao da Crnogorci nijesu Srbi – varijetet srpske narodnosti, kao što i danas držim da je još opravdana njihova administrativna posebnost“.

Samoljubivi Đilas uzima ovdje ulogu palog demijurga koji je stvorio nešto što nije postojalo – kao da se može izmisliti nešto što ne postoji! Jedino je tačno da je on sopstveni nacionalni rascjep i dvostrukost nacionalnog osjećanja svojim „teoretskim“ obrazlaganjima, kao svemoćni ideolog, nasilno projektovao u crnogorsko nacionalno biće.

Analiza Đilasovih kazivanja pokazuje, kao što smo ranije konstatovali, da nije imao, ranije ni kasnije naučne i teorijske reference za tako delikatno pitanje. On je kasnije smatrao da su njegova ranija „teoretska obrazlaganja crnogorske nacije“ – „neodrživa“, ali ne zato kako on misli nego što je njegova početna premisa bila netačna da su Crnogorci Srbi, a ne poseban etnos, tako da njegova sofistika i nije mogla da izbjegne logičku zbrku. S ove distance se vidi da su njegova kasnija „teoretska obrazlaganja“ još neodrživija, jer su netačna. On Crnogorce hoće da ubijedi da nijesu Crnogorci nego Srbi, odnosno da su i jedno i drugo, kao što je i on sam, posebno poslije ličnog preobraćenja. To pokajništvo je svojstveno ne samo njemu nego i brojnim drugim Crnogorcima, koji iz istih, ili sličnih razloga bježe od svoga bića.

U vezi sa ovom kontroverzom Milovana Đilasa Vasilije Kalezić se u svojoj knjizi *Đilas, suprotnosti pisaca i ideologa* čudi: „I ‘ono’ nekad, i ‘ovo’ sada pisao je isti čovjek, ‘isti pisac’, teoretičar i mislilac, Đilas. Kojem, kad i kako da se veruje?“

Kalezić ima svoj odgovor: „Nalazim opet nove razloge za svoju postavku: kontroverzni ‘isti pisac’, Đilas, sa mnogo pitanja i jedva mogućih odgovora. Ali, to više nije suprotnost ideologa i literate u istom čovjeku – to su protivrječnosti i suprotnosti koliko u ideologu, posebno, toliko, i u literati, posebno čudan splet ideja i misli, položaja i razloženja, ‘održivosti’ i ‘neodrživosti’ teoretskih obrazlaganja’ u istoj ličnosti, koja je time, ravna ‘fenomenu’“ (240–241).

Milovan Đilas je, takav kakav je bio, mogao da osuđuje i ispravlja ranija svoja uvjerenja i sudove o naciji i Crnogorcima,

ali ne i da osporava postojanje onoga što je bilo prije njega i što će poslije njega postojati, a to je da većina Crnogoraca, koja se nije „đilasnula“, nosi svoje biće i ne odriče se svoje nacije crnogorske, sebe.

Crnogorci su znali i znaju ko su i bez Đilasa. On je prvo rušio mitove, romantizam i mistiku, pa ih je kasnije vaspostavljao i nanovo stvarao. Nije se, očito je, mogao odreći srpskog mita, kao da mu je on za nešto ili zbog nečega bio potreban, potrebniji od hiljadugodišnje surove crnogorske povjesnice. Iz istorije je prešao u metafiziku, koju je kao viziju pretočio u roman *Crna Gora*. Ali, to nije Crna Gora po sebi iz jednog istorijskog doba nego njegovo viđenje, estetski uobličeno. To nije istorijska, već umjetnička stvarnost, književna, a ne istorijska istina.

Đilas je napisao apoteozu staroj, herojskoj Crnoj Gori i Crnogorcima, ali se okomio na onu koja ga je u vrijeme pada odbacila, kao „jeretika“, „izdajnika“, „anarholiberala“. Toj Crnoj Gori i Crnogorcima on se kao književnik i mislilac osvetio. Pokušao je da im oduzme pravo na punu državnu nezavisnost i pravo na iskonsko nacionalno biće. Osveta je bila uzajamna, po crnogorski. Pa ipak, po njegovoj smrti Crna Gora ga je, kada se konačno vratio, primila na svoje grudi, u sebe. Sudbina je htjela da se poslije nevjerovatne životne odiseje i velike ironije sudbine – Milovan Đilas vrati tamo odakle je i krenuo. Poklopili su se početak i kraj. I Crnogorci – uprkos svojoj podijeljenosti, prihvataju ga kao svoga: jedni što je pomagao da im se vrati ime – narodu i državi, a drugi što se preobratio kao i oni sami. On je ličio i jednima i drugima – kao što su i oni njemu. A to nijesu dvije Crne Gore nego jedna, i to ona koju je istorija raspolutila, pa je nanovo sastavlja – samostalnu i nezavisnu.

Priredio: **Marijan Mašo Miljić**

RIMSKO-VIZANTIJSKA PROVINCIJA PREVALIS OD POČETKA IV DO POČETKA VII VIJEKA

Dragutin Papović

This paper deals with the province of Prevalis (Praevalis, Praevalitana). The province included most of the territory of today's Montenegro, with the exception of Budva, Boka Kotorska and the area west of Nikšić. After the splitting of the Roman Empire into eastern and western parts, the province belonged to the eastern part centered in Constantinople (also called Byzantium). The author analyses the strategic importance of Prevalis in the politics of Byzantium during the 6th century, focusing particularly on the development of the cities of Doclea (Dokleja, Duklja) and Municipium S. (Komini near Pljevlja). Doclea, together with Shkodra, was the administrative and economic centre of the province and the seat of the (arch)bishopric with representative basilicas. The paper provides a critical overview of the results of previous historiographical and archaeological research on this topic.

Od nastanka Rimskog carstva prostor savremene Crne Gore bio je u okviru provincija Dalmacija i Praevalis. Provincija Dalmacija je formirana najranije 9. godine nove ere, a najkasnije u vrijeme vladavine cara Tiberija (14–37).¹ Njena granica je išla

¹ Miho Barada, *Dalmatia Superior*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1949, (93–113), 93; Grga Novak, *Prošlost Dalmacije*, knjiga I, Split, 2004, 73; Danijel Dzino, *Illyricum in Roman politics 229 BC – AD 68*, Cambridge University Press, New York, 2010, 137, 161; Radmila

od rijeke Raše prema Karlovcu, Velikoj Kladuši, južno od Novog, sjeverno od Sanskog mosta, južno do Banja Luke, oko Doboja, zatim Jaderom na Kolubaru, Zapadnom Moravom prema Ibru i dolinom rijeke Mat do Jadranskog mora.² Prema jugoistoku je dopirala do Šar-planine, a granica na jugu je bila kod Lješa.

Ovakva teritorijalna organizacija se zadržala do Dioklecijana koji je izabran za rimskog cara 284. godine. On je 297. godine podijelio Rimsko carstvo na 4 prefektore, koje su se dijelile na 12 dijeceza, a ove su se dijelile na 101 provinciju. Dioklecijan je od Dalmacije odvojio njen jugoistočni dio i u periodu između 297. i 305. formirao je provinciju Prevalis (*Praevalis*, *Praevalitana*) sa centrom u Scodri (Skadar).³ Granice provincije su išle linijom od Budve, preko Lovćena, Pustog Lisca, lijeve obale Pive i Drinom do ušća Rzava, zatim prema Ibru i planini Korab do Medovskog zaliva.⁴ To znači da je najveći dio današnje teritorije Crne Gore bio u sastavu Prevalisa, dok su Budva, Boka Kotorska i oblasti zapadno od Nikšića i rijeke Pive ostale u provinciji Dalmaciji.⁵

Riječ Prevalis je latinskog porijekla i nastala je od riječi *prae* (pred) i *vallis* (dolina).⁶ Naziv je geografski pojam koji je opisivao današnje Crnogorsko primorje ispred Skadarske kotline, iako je provincija obuhvatala znatno veću teritoriju. Provincijom Prevalis je upravljao prezes (*praeses*) i on je imao sudsko-administrativnu vlast. O vojnim poslovima se starao

Zotović, Roads and transportation routes – Roman traffic on the eastern part of the Dalmatia province territory, *Journal of Economics, Business and Market Research (JEBMR)*, vol. 2 (1), 2021, (234–238), 235.

² Grga Novak, *Prošlost Dalmacije*, knjiga I, Marjan tisak, Split, 2004, 73.

³ *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, Titograd, 1967, 241.

⁴ Živko Andrijašević, *Istorija crnogorske državnosti*, CANU, Podgorica, 2022, 37.

⁵ Isto.

⁶ Bojan Novaković, Doclea – Genta – Praevalis, *Philologia*, 5, 2007, 126.

duks (*dux*), a arhiepiskop (nadbiskup) funkcionisanjem hrišćanske crkve.⁷ Pored Skadra, veći gradovi na jugu Prevalisa bili su Doclea (Dokleja, Duklja) kod Podgorice i Lissus (Lješ).⁸ Na sjeveru provincije najveći grad je bio Municipium S. u Kominima kod Pljevalja.⁹ Najčešće i najstarije tumačenje je da je S. skraćenica od *Splonum-Splonistarum* ili *Saloniana*, dok je prema pouzdanijoj i novijoj verziji S. skraćenica od naziva *Siculotarium*, izvedenog od *Siculotae*, jedne od tri *civitates* ilirskog plemena Pirusti koje je živjelo u dolini Čehotine.¹⁰

Dalmacija je pripadala dijecezi Panonija, a Prevalis je pripadala dijecezama Mezija, Makedonija i Dakija.¹¹ Krajem IV i najkasnije početkom V vijeka Prevalis je bila u sastavu Dačke dijeceze.¹² Dalmacija i Prevalis su bile u sastavu *praefectura praetorio per Illyricum* – pretorijanske prefektur Ilirik(um). Nakon diobe carstva na Istočno i Zapadno 395. godine, prefektura Ilirik je, takođe, podijeljena na istočni i zapadni dio, pa je Prevalis bila u sastavu istočnog, a Dalmacija zapadnog Ilirika. Tako je Dalmacija bila u Zapadnom, a Prevalis u Istočnom carstvu. Nakon pada Zapadnog carstva, Dalmacija je

⁷ Pavle Mijović, „Episkopski grad“ Dioklija, u: *Od Dokleje do Podgorice*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1998, 37.

⁸ *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom I, Beograd, 1955, 33.

⁹ *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, Titograd, 1967, 221–223; Radmila Zotović, Romanization of the population of the eastern part of the Roman province Dalmatia, *Balkanika*, XXXIV, (19–38), Balkanološki institut SANU, Beograd, 2003, 21.

¹⁰ Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Centar za balkanološka istraživanja ANUBiH, Sarajevo, 1988, 204–205, 211–212. Ovu tezu je saopštio mađarski istoričar Géza Alföldy u radu „Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia“, Heidelberg, 1969.

¹¹ Pavle Mijović, Ranohrišćanski spomenici Praevalisa, *Arheološki vestnik*, 29 (1978), 642.

¹² Vladislav Popović, Albanija u kasnoj antici, u: *Iliri i Albanci*, SANU, Beograd, 1988, 202.

od 493. do 537. godine bila u sastavu Ostrogotskog kraljevstva.¹³ U ratu protiv Ostrogota Prevalis je poslužio kao baza za ratne operacije istočnorimske (vizantijske) vojske koja je osvojila Dalmaciju.¹⁴ Vizantijski hroničar Prokopije iz Cezareje je u *Istoriji ratova* opisujući borbe u ratu Vizantije i Ostrogota na području Italije oko 537. godine naveo da sa istočne obale od grada Drača „počinje pokrajina Prek(v)alis, a posle dolazi Dalmacija i time se završava zapadna granica carstva.“¹⁵ Prema jednoj verziji tada je zapadna granica Prevalisa pomjerena na liniju poluostrvo Prevlaka (Boka Kotorska) – Orijen – Somina – Volujak.¹⁶

Vizantijsko osvajanje ili „rekonkvista“ Italije i Dalmacije bilo je početak sedamstogodišnje vizantijske vlasti ili prisustva na Jadranu, odnosno sve do 1204. godine.¹⁷ Zapadni Balkan sa istočnojadranskom obalom bio je u fokusu politike cara Justinijana I (527–565) koji se borio za obnovu Rimskog carstva i rimske univerzalne ideje.¹⁸ Balkan, Jadran i južna Italija bile su strateške teritorije u carevom planu da povрати zapadnu Evropu u Romejsko carstvo (Vizantiju). Poseban interes Vizantije je bio da osigura pomorski put duž istočne obale Jadrana do Ravene, njenog uporišta u sjeveroistočnoj Italiji, jedne od carskih prijestonica i centru Ravenskog egzarhata koji

¹³ Danijel Džino, *From Justinian to Branimir (The Making of the Middle Ages in Dalmatia)*, Routledge, London&New York, 2021, 60

¹⁴ Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Prosveta, Beograd, 1969, 89; Jonh Moorhead, *Western approaches (500–600)*, in: *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500–1492* (edited by Jonathan Shepard), Cambridge University Press, New York, 2008, (196–220), 205.

¹⁵ *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom I, Beograd, 1955, 33.

¹⁶ Živko Andrijašević, *Istorija crnogorske državnosti*, CANU, Podgorica, 2022, 38.

¹⁷ Jadran Ferluga, *Vizantija i Jadransko more*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XXIX–XXX, 1991, (29–44), 29.

¹⁸ Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Prosveta, Beograd, 1969, 88.

je objedinjavao vizantijske teritorije u Italiji.¹⁹ Plovidba između Konstantinopolja i vizantijskih uporišta u sjevernom Jadranu trajala je između 6 i 8 sedmica.²⁰ Primorski dio Prevalisa je bio strateški važan za kontrolu i sigurnost te plovidbe. Pored toga, istočnojadranskom obalom je prolazio važan kopneni put koji su Rimljani sagradili u prvoj polovini I vijeka n.e. i povezali ga preko Aquileia (Akvilleja – rimski grad na oko 50 km zapadno od Trsta) sa Rimom.²¹ Put je od Akvilleje prolazio kroz sljedeća veća mjesta: Tarsatica (Rijeka), Senia (Senj), Burnum (Kistanja), Promona (Petrovo polje), Tilurium (Trilj na rijeci Cetini), Naron (Metković), Diluntium (Stolac), Doclea (Duklja), Scodra (Skadar) i Dyrrhachium (Drač).²² Od Drača preko Soluna do Konstantinopolja vodio je *Via Egnatia* (Ignatijev put), rimski put iz I vijeka nove ere, jedna od najvažnijih komunikacija na Balkanu. Za Vizantiju je on bio od presudnog značaja za vezu sa njenim zapadnim provincijama, jer je Vizantija preferirala kopnene veze.²³

Provincija Prevalis je i u kopnenoj komunikaciji bila značajna za carstvo, jer su kroz nju prolazila dva važna puta. Od Diluntiuma (Stoca) put je išao do mjesta Ad Zizio (današnji

¹⁹ Ivo Goldstein, Byzantine rule on the Adriatic (in Dalmatia, Istria and on the Western Adriatic): possibilities for a comparative study, *Acta Histriae*, vol. 7, 1999, (59–76) 60; Jonh Moorhead, Western approaches (500–600), in: *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500–1492* (edited by Jonathan Shepard), Cambridge University Press, New York, 2008, (196–220), 209.

²⁰ Donald M. Nicol, *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988, vii.

²¹ Radmila Zotović, Roads and transportation routes – Roman traffic on the eastern part of the Dalmatia province territory, *Journal of Economics, Business and Market Research (JEBMR)*, vol. 2 (1), 2021, (234–238), 235.

²² Danijel Dzino, *Illyricum in Roman politics 229 BC – AD 68*, Cambridge University Press, New York, 2010, 171.

²³ Donald M. Nicol, *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988, vii.

Ukšići u Ljubomirskom polju kod Trebinja) i tu se račvao u dva pravca.²⁴ Jedan je kroz Asamo (Trebinje) vodio do Epidaurusa (Cavtata), a drugi prema unutrašnjosti. Kontinentalni put je prolazio trasom preko Nikšića, dolinom rijeke Zete i sjevernom obalom Skadarskog jezera vodio je do Skadra i preko Lješa do Drača. Stanice između Ukšića i Skadra su bile: Leusinio (Panik u dolini Trebišnjice, danas pored Bilečkog jezera), Salthua (Riječani), Anderb(v)a (Nikšić), Varis (Povija), Sallunto (Spuž), (H)allata (Podgorica), Bersumno (Birziminio, Birziminium) – Samobor kod Hotskog zaliva i Cinna (Kodra-Maršnet).²⁵ Duklja nije bila na trasi puta, već je s njim povezana lokalnim putem do (H)allate. Arheolog Pavle Mijović smatra da je trasa puta iz Bjelopavličke ravnice prolazila između Bužina i Veljeg brda u Lješkopolje, zatim preko Tološa i Momišića do ušća Ribnice u Moraču gdje se nalazila stanica (H)allata.²⁶ Tu je bila rimska kula-stražarnica koja je kontrolisala prelaz preko rijeke i za nju je bio sagrađen „ribnički vodovod“.²⁷ Na tom mjestu su se ukrštali putevi iz pravca Bara i Virpazara, Nikšića i Skadra.

²⁴ *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, Titograd, 1967, 169.

²⁵ O ovim stanicama i njihovim lokacijama više vidjeti u: *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, Titograd, 1967; Pavle Mijović, Mirko Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Arheološki institut, Muzej Ulcinj, Beograd – Ulcinj, 1975; Mitar Pešikan, Mogućne onomastičke paralele imena putnih stanica na rimskom kontinentalnom putu kroz Crnu Goru, *Onomastica Jugoslavica*, 9, JAZU, 1982; Pavle Mijović, Alata – Ribnica – Podgorica, u: *Od Dokleje do Podgorice*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1998; Pavle Mijović, Porfirogenitovi „veliki gradovi“ Diokleje, u: *Od Dokleje do Podgorice*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1998; Bojan Novaković, Lontodokla i pitanje kontinuiteta Duklje, *Istorijski zapisi*, 1–4, 2006; Miloš M. Živanović, *Kasnoantička nekropola u Ibričevini, Nova antička Duklja*, IX, 2018.

²⁶ Pavle Mijović, Alata – Ribnica – Podgorica, u: *Od Dokleje do Podgorice*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1998, 111.

²⁷ Pavle Mijović, Mirko Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Arheološki institut, Muzej Ulcinj, Beograd-Ulcinj, 1975, 54.

Primorski put je iz pravca Epidaurusa (Cavtata) u Crnu Goru ulazio preko Sutorine kod Herceg Novog i odatle su postojala dva pravca. Jedan je skelom išao preko zaliva na poluostrvo Luštica do mjesta Rose koje je geograf Klaudije Ptolomej (100–170) sredinom II vijeka nove ere označio kao Hrisinon i na karti ga je prikazao na otvorenom moru pred ulazom u Boku Kotorsku.²⁸ Na Pojtingerovoj tabli je označen kao Resinium, a kod Ravenskog geografa Rucinium. Krajem VI i početkom VII vijeka tu je formirana episkopija.²⁹ U Rosama je pronađen rimski novac iz IV i V vijeka i ostaci antičke arhitekture, što dokazuje da su Rose bile rimsko, kasnoantičko i ranovizantijsko naselje u kojem je bila skela (traiectus).³⁰ Ovo ima i traga u istorijskoj geografiji *Ljetopisa popa Dukljanina*, koji navodi da je Krešimir, brat legendarnog kralja Pavlimira, imao vanbračnog sina Leget(c)a koji je boravio u Kotorskom zalivu u mjestu koje se zove Traiectus (Trajekt) i da je tu sagradio tvrđavu i dvor.³¹ Istoričar Ferdo Šišić navodi da je Traiectus mjesto Prevlake.³² To je stav i istoričara Vladimira Mošina.³³ Istoričar Slavko Mijušković je opovrgao ovu tvrdnju. U Boki postoje dvije Prevlake. Jedna (rt Oštro) na ulazu u zaliv, a druga Prevlaka je kod Tivta, ali se ni za jednu nije koristio naziv Traiectus.³⁴ Mijušković je dokazao da se Traiectus odnosi na Rose.³⁵ Pavle

²⁸ Mihailo Milinković, Rose – Malo Rose, Boka Kotorska – antičko/kasnoantičko naselje i srednjovekovna crkva, *Glasnik Srpskog arheološkog društva*, 13, Beograd, 1997, (167-181), 169.

²⁹ Isto, 170.

³⁰ Isto, 177–178.

³¹ *Popa Dukljanina Sclavorum Regnum*, FCJK, Cetinje, 2016, 192.

³² Ferdo Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, SKA, Beograd, 1928, 453.

³³ Vladimir Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*, Matica hrvatska, Zagreb, 1950, 77.

³⁴ Slavko Mijušković, Novo tumačenje jednog fragmenta iz „Tabula Peutingeriana“, *Istorijski zapisi*, 1, 1966, (111–129), 117.

³⁵ Isto, 118–119.

Mijović i arhitekta-konzervator Mirko Kovačević smatraju da je skela s druge strane zaliva polazila iz stanice koja je bila kod Herceg Novog.³⁶ Arheolog Ilija Pušić navodi da je ta stanica bila u današnjim Njivicama.³⁷ Jedan krak puta je iz Herceg Novog išao prema Risiniumu (Risnu) i dalje preko Acruviuma (Kotora) prema Budvi, dok je drugi krak od Rosa preko Luštice vodio ka Budvi. Ova dva kraka su se vjerovatno spajala u Grblju. Na tome putu postojao je niz manjih signalnih stanica – osmatračnica (*singula turis*) od kojih je jedna bila Vicinium, vjerovatno iznad današnjeg sela Bigovo i uvale Trašte.³⁸ Slične stanice su otkrivene na lokalitetima u Grblju – u Pjaci kod Vranovića i u Lastvi.³⁹ Put je dalje prolazio kroz Batuu (Budvu) i uglavnom je pratio savremenu magistralu do Olciniuma (Ulcinja), odakle je preko sela Zoganj vodio do Skadra.⁴⁰

Najveću nedoumicu je izazvalo lociranje Acruviuma koji pominju pisac i naučnik Plinije Stariji (23–79) i Klaudije Ptolomej.⁴¹ Klasični filolog Anton Majer je zastupao tezu da je Acruvium bio na lokalitetu Bigovo i u ovom nazivu je vidio prvobitno ime Grblja, a tu tezu je prihvatio arheolog Milutin Garašanin, uz napomenu da to tek treba potvrditi arheološkim istraživanjima.⁴² Pavle Mijović smatra da je Acruvium preteča srednjovjekovnog Kotora, odnosno da Acruvium nije bio na

³⁶ Pavle Mijović, Mirko Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Arheološki institut, Muzej Ulcinj, Beograd – Ulcinj, 1975, 58–59.

³⁷ Ilija Pušić, Novi pravac rimske ceste kroz Boku Kotorsku, *Istorijski zapisi*, 1, 1975, (127–131), 130.

³⁸ Pavle Mijović, Mirko Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Arheološki institut, Muzej Ulcinj, Beograd – Ulcinj, 1975, 59.

³⁹ *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, Titograd, 1967, 176; Pavle Mijović, Ranohrišćanski spomenici Praevalisa, *Arheološki vestnik*, 29 (1978), 650.

⁴⁰ *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, Titograd, 1967, 177.

⁴¹ Pavle Mijović, Acruvium – Dekatera – Kotor, *Starinar*, Beograd, 1962–1963, 13–14, (27–48), 33.

⁴² *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, Titograd, 1967, 216–218.

lokalitetu Bigovo u zalivu Trašte.⁴³ U Kotoru su pronađeni rimski spomenici iz prve polovine I v. p. n. e. koji pripadaju rimskim zvaničnicima koji su imali titule duomvira i dekuriona (*ordo decurionum*) iz znamenitih italskih tribusa i rodova, što je za Pavla Mijovića dokaz da su to bili upravnici *oppidum civium Romanorum* – Acruvium, preteče Dekatere (Dekaderona) Kotora.⁴⁴ U Kotoru su pronađene dvije nekropole iz III–IV vijeka, na lokalitetu Horti u sjevernom podgrađu i na lokalitetu Šuranj.⁴⁵ U Kotoru je u V–VI vijeku bilo sjedište episkopije o čemu svjedoče ostaci trobrodne bazilike pronađeni 1982. godine ispod poda crkve Sv. Marije od Rijeke (Koledate).⁴⁶ I arhitekta-konzervator Mirko Kovačević smatra da je Acruvium najvjerovatnije preteča Kotora.⁴⁷

Sjeverni i južni dio Prevalisa povezivala su dva puta. Jedan je vodio teškim planinskim terenom od Risna do Grahova, Riječana, Nikšića, preko današnjeg Šavnika, Jezera i Lever Tare ka Municipiumu S.⁴⁸ O postojanju ove komunikacije posredno

⁴³ Pavle Mijović, Acruvium – Dekatera – Kotor, *Starinar*, Beograd, 1962–1963, 13–14, (27–48), 42–43.

⁴⁴ Isto, 47.

⁴⁵ Pavle Mijović, O kasnoantičkim i srednjovjekovnim grobljima u Kotoru, u: *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Nacionalna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Ministarstvo kulture Crne Gore, Cetinje, 2019, 183–185; Mirko Kovačević, Srednjovjekovni gradovi u Crnoj Gori, u: *Velika arheološka nalazišta u Crnoj Gori*, Kolarčev narodni univerzitet, Beograd, 1977, (71–85), 78.

⁴⁶ Pavle Mijović, *Tipologija crkvenih spomenika Crne Gore*, CANU, Podgorica, 1996, 33.

⁴⁷ Mirko Kovačević, Srednjovjekovni gradovi u Crnoj Gori, u: *Velika arheološka nalazišta u Crnoj Gori*, Kolarčev narodni univerzitet, Beograd, 1977, (71–85), 78.

⁴⁸ *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, Titograd, 1967, 177–178.; Maja Parović-Pešikan, Rimski put Risinium-Salthua, *Starinar* XXIII, Beograd, 1974, 63–69.

svjedoče doseljenici iz Risna i Ag(c)ruviuma – Kotora u Munincipium S.⁴⁹ Jedan put iz Municipiuma S. je, vjerovatno preko Goražda, vodio ka Podrinju i Sarajevu i tu je bila veza sa putem Salona – Argentaria (glavni put od Salone preko centralne i istočne Bosne do Panonije), a drugi krak puta je iz Municipiuma S. išao preko Municipiuma Aureliumi (Kolovrat kod Prijepolja) u Polimlje.⁵⁰ Prema realnoj pretpostavci, drugi put iz južnih centara Pevalisa je vodio na sjever, u Polimlje, polazeći od Skadra ili Duklje dolinom Cijevne ka Gusinju i Plavu i dalje dolinom Lima do Kolovrata gdje se spajao sa putem iz Municipiuma S.⁵¹

Gradovi i stanice-utvrđenja koji su otkriveni duž dva glavna (južna) rimska puta kroz Crnu Goru svjedoče da je ona bila uključena u dinamičan život carstva, a da su na obradivim poljima, naročito na Primorju, postojala naselja *vicus* (sela) u kojima je najčešće bila luksuzna *villae rusticae* (vila rustika) u vlasništvu bogatih Rimljana, najčešće veterana – vojnih komandanata.⁵²

Provincija Prevalis je bila rijetko naseljena u periodu kasne antike, a život se koncentrisao duž morske obale i u bjelopavličko-zetsko-skadarskoj ravnici.⁵³ U predrimsko doba

⁴⁹ Radmila Zotović, Romanization of the population of the eastern part of the Roman province Dalmatia, *Balkanika*, XXXIV, (19–38), Balkanološki institut SANU, Beograd, 2003, 21.

⁵⁰ *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, Titograd, 1967, 179; Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Centar za balkanološka istraživanja ANUBiH, Sarajevo, 1974, 185; Radmila Zotović, Roads and transportation routes – Roman traffic on the eastern part of the Dalmatia province territory, *Journal of Economics, Business and Market Research (JEBMR)*, vol. 2 (1), 2021, (234–238), 236.

⁵¹ *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, Titograd, 1967, 179.

⁵² Pavle Mijović, Mirko Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Arheološki institut, Muzej Ulcinj, Beograd – Ulcinj, 1975, 61.

⁵³ Alexander Manev, Trikonhos u Doljanima u kontekstu ranohrišćanske

na teritoriji Prevalisa su živjela ilirska plemena: Ardijeji, Enhelejci, Labeati, Dokleati, Autarijati i Pirusti.⁵⁴ U historiografiji je tokom XX vijeka formirano dominantno mišljenje da su stanovnici Prevalisa bili uglavnom tzv. romanizovani i neromanizovani Iliri i manjim dijelom Romani.⁵⁵ Novija istraživanja pokazuju da je termin „romanizovani Iliri“ problematičan.⁵⁶ Nesumnjivo je da su na početku rimske vladavine na istočnojadranskoj obali i u zaleđu od II v. p. n. e. stanovnici ovih oblasti bili pripadnici ilirskih, ali je bilo i drugih plemenskih skupina kojima su Rimljani dali zajedničko ilirsko ime, jer je termin *Illyricum* bio rimski vještački kolonijalni konstrukt.⁵⁷ O etničkoj heterogenosti područja iz kasnorimskog perioda svjedoče arheološki podaci iz mlađe nekropole II kod Municipiuma S. iz II–IV vijeka u kojoj su otkrivena dva tzv. konjanička groba koja ne pripadaju lokalnoj ilirskoj (pleme Pirusti) kulturi, već moguće Sarmatima.⁵⁸ Natpisi na spomenicima s ove nekropole svjedoče o doseljenim Delmatima sa srednjedalmatinskog područja (između Krke i Cetine) od kojih su neki postali *decurions* (članovi opštinskog vijeća) Municipiuma S.⁵⁹ Osim lokalnog Dokleje, *Nova antička Duklja*, IX, 2018, (77–96), 78.

⁵⁴ *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, Titograd, 1967, 89–97.; Živko Andrijašević, *Istorija crnogorske državnosti*, CANU, Podgorica, 2022, 31–32.

⁵⁵ Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg do novijeg doba*, prva knjiga, NIP „Univerzitetska riječ“, Istorijski institut Crne Gore, Nikšić, 1991, 71.

⁵⁶ Danijel Džino, *From Justinian to Branimir (The Making of the Middle Ages in Dalmatia)*, Routledge, London&New York, 2021, 61.

⁵⁷ Danijel Džino, *Illyricum in Roman politics 229 BC – AD 68*, Cambridge University Press, New York, 2010, 178, 184.

⁵⁸ Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, Arheološka istraživanja antičkih nekropola u selu Komini kod Pljevalja, *Starinar XXXI*, Beograd, 1981, (43–50), 48.

⁵⁹ Slobodan Dušanić, Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji, *Istorijski glasnik*, 1–2, Beograd, 1980, (7–56), 23;

stanovništva koje je najkasnije od vremena cara Hadrijana (117–138) počelo da se romanizuje, u Municipiumu S. je bilo Orijentalaca, Italaca, Grka i Ilira koji su se najvjerovatnije doselili u vrijeme vladavine cara Trajana (98–117).⁶⁰ Dio doseljenika je došao iz Risna i Ag(c)ruviuma.⁶¹ Na osnovu ovog primjera može se reći da se nakon nekoliko vjekova rimske vlasti, autohtono stanovištvo uz, nekoliko talasa doseljavanja iz Italije i drugih oblasti, toliko promijenilo da je imalo malo sličnosti sa svojim precima iz gvozdenog doba ili Latenske kulture. U kasnoj antici to stanovništvo je govorilo određenim provincijskim latinskim jezikom.⁶² Lokalno stanovništvo nije uništeno, već je preoblikovano.⁶³ Autohtono stanovništvo je poslije rimskih osvajanja za samo par generacija napustilo svoj jezik i usvojilo je latinski jezik koji su pretvorili u razne dijalekte latinskog, u zavisnosti od njihovog društvenog položaja i regionalnih faktora.⁶⁴ Jednim od dijalekata kasnoantičkog latinskog jezika govorilo se u romanskim gradovima Dalmacije, a izvjesno je da je tako bilo i u Prevalisu.

Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, Arheološka istraživanja antičkih nekropola u selu Komini kod Pljevalja, *Starinar XXXI*, Beograd, 1981, (43–50), 49; Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Centar za balkanološka istraživanja ANUBiH, Sarajevo, 1988, 212.

⁶⁰ Radmila Zotović, Romanization of the population of the eastern part of the Roman province Dalmatia, *Balkanika*, XXXIV, (19–38), Balkanološki institut SANU, Beograd, 2003, 22.

⁶¹ Isto, 37.

⁶² Danijel Dzino, *Illyricum in Roman politics 229 BC – AD 68*, Cambridge University Press, New York, 2010, 22.

⁶³ Sima Ćirković, Albanci u ogledalu južnoslovenskih izvora, u: *Iliri i Albanci*, SANU, Beograd, 1988, 324.

⁶⁴ Danijel Džino, *Becoming Slav, Becoming Croat (Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia)*, Brill, Leiden&Boston, 2010, 162, 164.

Iako je, barem u početku, glavni grad Prevalisa bio Skadar, Duklja je krajem kasnoantičkog perioda postala najvažniji, a moguće i glavni grad provincije. Formirana je početkom I vijeka i ime je dobila po ilirskom plemenu Dokleati na čijoj teritoriji je nastala.⁶⁵ Klaudije Ptolomej, Plinije Stariji i historičar Apijan iz Aleksandrije (oko 95–165) su je zabilježili kao Doclea = Δόκλεα (Doklea), a njene stanovnike kao Docleates = Δοκλεατες (Dokleati, Dokleaćani).⁶⁶ Formirana je između ušća Zete u Moraču i ušća periodične rijeke Širalije u Zetu. Opasana je bedemima debljine 2 do 2,3 m.⁶⁷ Imala je dvije gradske kapije, dvije glavne ulice, dvije nekropole, most, vodovod, hramove, palate, zanatske radionice, trgovine, javno kupatilo s bibliotekom i gimnastičkom prostorijom i gradski trg (forum) sa bazilikom.⁶⁸ Gradom je upravljao *ordo decurionum* (gradsko vijeće) koji su činili *duumviri* sa različitim ovlašćenjima.⁶⁹ Prvi uspon je doživjela krajem I i početkom II vijeka, kada je dobila status municipijuma (slobodne opštine) kojim je upravljao *principes* iz plemena Dokleata.⁷⁰ Tada, pored domorodaca, dolaze stanovnici iz primorskih gradova i Italije, a grad razvija trgovinu sa Italijom, Dalmacijom i Istokom. Zbog toga je u vrijeme vladavine careva Hadrijana i Antonina Pija (138–161) postala važan trgovački centar, naročito u trgovini sa istočnim

⁶⁵ Olivera Velimirović-Žižić, Antička Duklja – rimski i vizantijski grad, u: *Velika arheološka nalazišta u Crnoj Gori*, Kolarčev narodni univerzitet, Beograd, 1977, (25–36), 26, 28.

⁶⁶ Ivan Marković, Dukljansko-barska metropolija, u: *Tri studije o Dukljansko-barskoj nadbiskupiji* (urednik i priređivač Ivan Jovović), Matica crnogorska & Nadbiskupski ordinarijat Bar, Bar, 2014, 40.

⁶⁷ *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, Titograd, 1967, 201.

⁶⁸ Isto, 202–206.

⁶⁹ Isto, 195–196.

⁷⁰ Olivera Velimirović-Žižić, Antička Duklja – rimski i vizantijski grad, u: *Velika arheološka nalazišta u Crnoj Gori*, Kolarčev narodni univerzitet, Beograd, 1977, (25–36), 32.

provincijama carstva (Dardanijom, Makedonijom i Grčkom), odakle dolazi novi talas naseljenika, tako da je u II vijeku Duklja dobila kosmopolitski karakter.⁷¹ Vrhunac razvoja je počeo nakon formiranja provincije Prevalis početkom IV vijeka kada je Duklja dobila gradsku samostalnost. To je omogućeno reformom cara Dioklecijana, pa je uspjeh grada vezan za njegovo ime i vladavinu. Ovo je vjerovatno glavni razlog što je u kasnijim mitološkim tumačenjima istorije grada isticano da je Dioklecijan formirao grad, da je po njemu dobio ime i da je Dioklecijan tu rođen.⁷² Ta teza je zapisana u djelu anonimnog hroničara *Epitome de Caesaribus* iz druge polovine IV vijeka. U njemu se navodi da se grad u Dalmaciji zove Dioclea (Diokleja) i da je iz njega car Dioklecijan, odnosno njegova majka.⁷³ On je najvjerovatnije rođen u okolini Splita, gdje je i umro, a „Epitome“ su nepouzdan izvor.⁷⁴ Grad se tada zvao Doclea, a Dioclea je kasniji naziv. Ipak, nesumnjivo je da je Dioklecijan izdvajanjem Prevalisa omogućio procvat grada. To je kod stanovnika Duklje formiralo uvjerenje o elitizmu i svijest o izvornom carskom i rimskom porijeklu, što je bio početak rimsko-dokleatskog (doklejskog, a potom dioklijskog i dukljanskog) identiteta. On je nastao kao rimsko-vizantijski državni i lokalni konstrukt.

⁷¹ Isto, 33.

⁷² Enver Imamović, Prilog rješavanju problema rodnog mjesta rimskog cara Dioklecijana, *Istorijski zapisi*, 3–4, 1975, (499–508), 502, 507; Tezu o rođenju cara Dioklecijana u Duklji posebno je obradio i prihvatio publicista Stevo Vučinić u knjizi: *Prilozi proučavanju Ljetopisa popa Dukljanina i ranosrednjovjekovne Duklje*, FCJK, Cetinje, 2017, 18–22.

⁷³ *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, Titograd, 1967, 195; Enver Imamović, Prilog rješavanju problema rodnog mjesta rimskog cara Dioklecijana, *Istorijski zapisi*, 3–4, 1975, (499–508), 502, fusnota 19.

⁷⁴ Wolfgang Kuhoff, Aktuelle Perspektiven der Diokletian-Forschung, in: *Diokletian und die Tetrarchie Aspekte einer Zeitenwende (herausgegeben von Alexander Demandi, Andreas Goltz und Heinrich Schlange-Schöningen)*, Walter de Gruyter GmbH & Co., Berlin, 2004, (10–26), 10, 13 (13), 15.

Duklja je dobila novu dimenziju identiteta i prestiža u IV vijeku. Ubrzanim širenjem hrišćanstva postala je jedan od episkopskih centara, a moguće i crkvena metropola Prevalisa. Vizantijski geograf Hijerokle je u VI vijeku u djelu *Sinekdemos* popisao 64 istočnorimske eparhije i naveo da je Duklja bila metropola Prevalisa, a ne Skadar.⁷⁵ Pavle Mijović smatra da je u Duklji u V–VI vijeku, osim sjedišta episkopije, bilo i sjedište arhiepiskopije za Prevalis, jer su tu 4 ranohrišćanske crkve, dok u Skadru i u trećem većem prevalitanskom gradu Lješju nema ni jedne crkve iz V i VI vijeka.⁷⁶

Predvođeni kraljem Alarihom Vizigoti su opljačkali Duklju 401. godine, ali se brzo oporavila.⁷⁷ Potom su je krajem V vijeka napali Ostrogoti, a moguće je da su tada njome i na kratko vladali.⁷⁸ Ovo je uticalo na slabljenje grada, kao i snažan zemljotres koji je porušio grad 518. godine.⁷⁹ Sigurno je da je oko 537. godine došla pod vlast Vizantije, odnosno cara Justinijana I.⁸⁰ Tada je počela da se obnavlja kao jedan od episkopskih gradova, ali nije dosegla prethodni nivo razvijenosti zbog opšteg propadanja gradova u carstvu od početka V vijeka.⁸¹ Osim toga,

⁷⁵ Eduard Peričić, *Sclavorum Regnum Grgura barskog (Ljetopis popa Dukljanina)*, Conteko, Bar, 1998, 59.

⁷⁶ Pavle Mijović, Ranohrišćanski spomenici Praevalisa, *Arheološki vestnik*, 29 (1978), 670; Pavle Mijović, *Tipologija crkvenih spomenika Crne Gore*, CANU, Podgorica, 1996, 32.

⁷⁷ Olivera Velimirović-Žižić, Antička Duklja – rimski i vizantijski grad, u: *Velika arheološka nalazišta u Crnoj Gori*, Kolarčev narodni univerzitet, Beograd, 1977, (25–36), 34.

⁷⁸ *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, Titograd, 1967, 253.

⁷⁹ Isto, 254.

⁸⁰ Olivera Velimirović-Žižić, Antička Duklja – rimski i vizantijski grad, u: *Velika arheološka nalazišta u Crnoj Gori*, Kolarčev narodni univerzitet, Beograd, 1977, (25–36), 34.

⁸¹ Mate Suić, Pristupna razmatranja uz problem etnogeneze Hrvata, u: *Etnogeneza Hrvata* (urednik Neven Budak), Zagreb, 1995, (13–27), 18.

rimski grad je u IV vijeku počeo da gubi civilnu funkciju i sve više se pretvarao u vojni logor. Takav je slučaj bio i sa Dukljom.⁸²

Zbog velikog značaja grada Duklje ovaj dio Prevalitane počinje da se naziva njegovim imenom, tako da najkasnije od VI vijeka postoji i istoimena oblast Doclea.⁸³ Oblast se na zapadu prostirala od Podgorice preko Nikšića do rimske stanice-kastela Salthua (Riječani) gdje je pronađen spomenik sa natpisom *Caius Epicadi filius principes Docleatium* (Gaj, sin Epikada, prvak Dokleata).⁸⁴ U gradu Duklji je pronađeno par spomenika sa natpisom Docleatium.⁸⁵

O porijeklu naziva *Doclea* postoje dva mišljenja. Klasični filolog Anton Majer je ovaj naziv izveo iz indoevropskog korijena riječi *dheuk-/dhouk* koja znači taman, skrovit, tajan, što je prihvatio filolog i istoričar Dragoljub Dragojlović i navodi da Duklja znači tamno, crno (iz toga se izvodi korijen naziva Crna Gora), dok su filolog Milan Budimir, Radmila Šalabalić i R. Radunović smatrali da riječ *Doclea* potiče od naziva za ploviti, ušće i dvije rijeke.⁸⁶ Istoričar Bojan Novaković navodi da je antički naziv *Doclea* potamonim, da u bukvalnom prevodu znači tok koji plavi i da je to stariji naziv rijeke Zete.⁸⁷ Prema

⁸² Pavle Mijović, „Episkopski grad“ Dioklija, u: *Od Dokleje do Podgorice*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1998, 38.

⁸³ Olivera Velimirović-Žižić, Antička Duklja – rimski i vizantijski grad, u: *Velika arheološka nalazišta u Crnoj Gori*, Kolarčev narodni univerzitet, Beograd, 1977, (25–36), 35.

⁸⁴ *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, Titograd, 1967, 95, 200.

⁸⁵ Ivan Marković, Dukljansko-barska metropolija, u: *Tri studije o Dukljansko-barskoj nadbiskupiji* (urednik i priređivač Ivan Jovović), Matica crnogorska & Nadbiskupski ordinarijat Bar, Bar, 2014., 40.

⁸⁶ Više o tome: Dragoljub Dragojlović, Ime Zeta u svjetlosti jezičkih relikata, *Istorijski zapisi*, 3–4, 1970, (297–306) i Bojan Novaković, Doclea – Genta – Prevalis, *Philologia*, 5, 2007, (121–128), 121.

⁸⁷ Bojan Novaković, Doclea – Genta – Prevalis, *Philologia*, 5, 2007, (121–

ovoj teoriji, bukvalan prevod značenja Dokleati (Dukljani) je Slivljani, Porječani.⁸⁸ Na osnovu toga naziva ilirsko pleme Dokleati je, navodno, dobilo svoj naziv, jer su živjeli u dolini rijeke Zete, a potom je taj naziv dat i rimskom gradu iznad ušća Zete u Moraču.

Osim Duklje, u periodu I–IV vijeka po velični i značaju istakao se Municipium S. kod Pljevalja koji je bio veliki grad opasan bedemima, sa kapijama, forumom i brojnim javnim građevinama na površini od nekoliko hektara.⁸⁹ Formiran je krajem I i u prvoj polovini II vijeka.⁹⁰ Razvio se u doba cara Marka Aurelija (161–180) i njegovog savladara Lucija Vera.⁹¹ Na njegovom području su otkrivene dvije nekropole. Starija nekropola I potiče iz perioda I–III vijeka, a mlađa nekropola II iz perioda III–IV vijeka.⁹² Vjerovatno je da se razvio kao rudarski centar, jer su u predrimskom periodu na tom prostoru bila aktivna dva rudnika (Šuplja Stijena – olovo i cink, Kozica – gvozdena ruda) koji su i Rimljanima bili važni za kovanje novca.⁹³ Istoričar Slobodan Dušanić smatra da je Municipium S. najvjerovatnije

128), 122.

⁸⁸ Stevo Vučinić, *Prilozi proučavanju Ljetopisa popa Dukljanina i ranosrednjovjekovne Duklje*, FCJK, Cetinje, 2017, 25.

⁸⁹ Radoman Risto Manojlović, Komini, Municipium S..., https://muzejpljevlja.com/komini-municipijum_s/?lang=lat&doing_wp_cron=1714207863.0485289096832275390625, datum pristupa: 27.4.2024.

⁹⁰ *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, Titograd, 1967, 223.

⁹¹ Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Centar za balkanološka istraživanja ANUBiH, Sarajevo, 1988, 212.

⁹² Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, Arheološka istraživanja antičkih nekropola u selu Komini kod Pljevalja, *Starinar XXXI*, Beograd, 1981, (43–50), 45–47.

⁹³ *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, Titograd, 1967, 34, 96–97.; Radmila Zotović, Roads and transportation routes – Roman traffic on the eastern part of the Dalmatia province territory, *Journal of Economics, Business and Market Research (JEBMR)*, vol. 2 (1), 2021, (234–238), 236–237.

bio u središtu carskog rudarskog posjeda kojim je upravljao prokurator iz mjesta Domavia (Srebrenica u istočnoj Bosni).⁹⁴ On je bio nadležan za panonsko-dalmatinske rudnike (argentarije).⁹⁵ Pored lokalnih Ilira u Municipiumu S. je bilo doseljenika od Orijeta do Dalmacije. Municipium S. je bio pod isključivim uticajem Akvileje i Salone, što se vidi u njegovom spomeničkom nasljeđu.⁹⁶ Na vrhuncu aktivnosti u grad je stizala luksuzna roba sa udaljenih destinacija, kao što je poseban oblik pehara – ditareta, pronađena u olovnom sarkofagu iz grobnice mlađe nekropole II. Ona pripada staklarskoj proizvodnji Kelna iz IV vijeka.⁹⁷ Grad je zenit dostigao za vrijeme cara Konstantina I (306–337), a krajem IV vijeka je napušten. Mogući razlozi napuštanja Municipiuma S. su iscrpljivanje dostupnih zaliha rude i opšta dezurbanizacija koja je počela u carstvu u to vrijeme. Grad je zenit razvoja dostigao dok je bio u provinciji Dalmaciji, a svrstavanjem u provinciju Prevalis ostao je van dosega šireg dalmatinskog zaleđa. Povlačenjem granice između Istočnog i Zapadnog carstva našao se na marginama i provincije i carstva.

Kao i druge djelove carstva, provinciju Prevalis je tokom IV–VI vijeka zahvatio proces hristijanizacije i razvoja hrišćanske crkve. Hrišćanska crkva u provincijama Prevalis i Dalmaciji bila je organizovana u skladu sa administrativnim uređenjem

⁹⁴ Slobodan Dušanić, Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji, Istorijski glasnik, 1–2, Beograd, 1980, (7–56), 23.

⁹⁵ Ivo Bojanovski, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Centar za balkanološka istraživanja ANUBiH, Sarajevo, 1988, 198.

⁹⁶ Radmila Zotović, Roads and transportation routes – Roman traffic on the eastern part of the Dalmatia province territory, Journal of Economics, Business and Market Research (JEBMR), vol. 2 (1), 2021, (234–238), 237.

⁹⁷ Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, Arheološka istraživanja antičkih nekropola u selu Komini kod Pljevalja, *Starinar XXXI*, Beograd, 1981, (43–50), 47.

carstva. Centar crkve u Prevalisu bio je u Skadru (ili Duklji), gdje je bilo sjedište arhiepiskopije, dok je za dio Crne Gore koji je bio u okviru provincije Dalmacije nadležna bila arhiepiskopija (nadbiskupija) u Saloni. Salonitanska metropolija je bila direktno podvrgnuta Rimu, dok je prevalitanska crkva bila podređena nadbiskupu u Solunu koji je bio apostolski (papski) vikar (egzarh) za prefekturu *Ilyricum Orientale* (Istočni Ilirik).⁹⁸ Prvi poznati prevalitanski episkopi bili su Bassus (Bas) i Senecije I s kraja IV i Senecije II iz prve polovine V vijeka.⁹⁹ Prvi poznati episkop grada Dokleje bio je Evandar (*Evandrus civitatis Diocliae episcopus*) koji je učestvovao na Četvrtom vaseljenskom saboru u Halkedonu 451. godine.¹⁰⁰ Postoji mišljenje da je on u stvari bio episkop Dioklije frigijske, jer bi potpis dukljanskog episkopa bio *civitatis Docleatinae*.¹⁰¹ Za vrijeme vladavine cara Justina I (518–527) zabilježen je prevalitanski nadbiskup Andreas.¹⁰² Car Justinijan I je u aprilu 535. godine formirao nadbiskupiju *Justiniana Prima* (Prva Justinijana) u Caričinom gradu (Lebane, Srbija) koju je priznao i papa Vigilije i nadbiskupu je dodijelio počasno zvanje papskog egzarha. Justinijani Primi je podvrgnuta i crkva u Prevalisu, a biskupije su tada postojale u Lješju, Ulcinju, Skadru i Duklji.¹⁰³ Car Justinijan je Novelom iz 545. godine Justinijanu Primu stavio u nadležnost Rimske kurije, pa je tako i provincija

⁹⁸ Eduard Peričić, *Sclavorum Regnum Grgura barskog (Ljetopis popa Dukljanina)*, Conteko, Bar, 1998, 46.

⁹⁹ *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, Titorgad, 1967, 257.

¹⁰⁰ Isto, 260.

¹⁰¹ Ivan Marković, Dukljansko-barska metropolija, u: *Tri studije o Dukljansko-barskoj nadbiskupiji* (urednik i priređivač Ivan Jovović), Matica crnogorska & Nadbiskupski ordinarijat Bar, Bar, 2014, 44.

¹⁰² *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, Titorgad, 1967, 260.

¹⁰³ Vladislav Popović, Albanija u kasnoj antici, u: *Iliri i Albanci*, SANU, Beograd, 1988, 221.

Prevalis došla (ostala) u nadležnost Rima.¹⁰⁴ Tada je prevalitanski arhiepiskop bio Foka (*Phocas Staliensis provinciea Prevalensis episcopus*).¹⁰⁵ Sačuvana su i dva pisma pape Grgura Velikog (590–604) upućena episkopu Risna, Sebastijanu 591. i 595. godine, dok su prevalitanski arhiepiskopi bili Stevan i Jovan.¹⁰⁶ Iz ovoga perioda su poznati dukljanski episkopi Pavle i Nemezion, koje pominje papa Grgur Veliki u pismima iz 602. godine, kada je prevalitanski arhiepiskop bio Konstantin.¹⁰⁷ Za Nemeziona papa navodi: *Nemesion qui se dicit Docleatinae civitatis antistitem*, a za Pavla: *Paulum Docleatinae civitatis episcopum*, – *De facinore Pauli Docleatini*.¹⁰⁸ Sigurno je da su episkopije tada postojale i u Baru, Ulcinju i Svaču.¹⁰⁹

Iz perioda V–VI vijeka potiče nekoliko reprezentativnih bazilika. To su dvije bazilike u Duklji i bazilike u Doljanima, Budvi i Kotoru. Pavle Mijović smatra da je sjedište dukljanske episkopije u V vijeku bilo u bazilici A u gradu Duklji.¹¹⁰ Bazilika B u Duklji je sagrađena nakon zemljotresa 518. godine i najvjerojatnije potiče iz Justinijanovog perioda.¹¹¹ Sagrađena je

¹⁰⁴ Vladan D. Stanković, Položaj dukljanske episkopije u ranom srednjem veku, *Crkvene studije*, 13, Niš, 2016, (15–22), 16.

¹⁰⁵ *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, Titograd, 1967, 261.

¹⁰⁶ Isto, 262.

¹⁰⁷ Tibor Živković, *Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću 600–1025*, drugo izdanje, Čigoja, Beograd, 2007, 190.

¹⁰⁸ Ivan Marković, Dukljansko-barska metropolija, u: *Tri studije o Dukljansko-barskoj nadbiskupiji* (urednik i priređivač Ivan Jovović), Matica crnogorska & Nadbiskupski ordinarijat Bar, Bar, 2014, 40.

¹⁰⁹ Dezurbanizacija i pojava „episkopskih gradova“, u: Pavle Mijović, Mirko Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Arheološki institut, Muzej Ulcinj, Beograd – Ulcinj, 1975, 66, 131.

¹¹⁰ Pavle Mijović, Ranohrišćanski spomenici Praevalisa, *Arheološki vestnik*, 29 (1978), 670; Pavle Mijović, *Tipologija crkvenih spomenika Crne Gore*, CANU, Podgorica, 1996, 32.

¹¹¹ Saura Gelichi, Claudio Negrelli, Stefano Leardi, Lara Sabbionesi,

na temeljima neke rimske građevine. Ovaj kompleks čini jezgro „hrišćanske četvrti“ iz VI vijeka, a dvije bazilike upućuju na to da je tu bio episkopski kompleks.¹¹² Pavle Mijović smatra da je bazilika u Doljanima na Zlatici (lokalitet Crkvine, oko 3 km od Duklje) sagrađena krajem V ili početkom VI vijeka.¹¹³ Grad Duklja je u V i VI vijeku imala dvije katedrale i uz crkveni kompleks u Doljanima sigurno je bila episkopski centar, a možda i crkvena metropola Prevalisa.¹¹⁴ Trobrodna bazilika u Kotoru potiče iz V–VI vijeka i sagrađena je na Šuranju na mjestu objekta iz kasnoantičkog perioda sa ilirsko-rimskom nekropolom iz III–IV vijeka.¹¹⁵ O njoj se malo zna, jer je na njenim temeljima oko 840. godine sagrađena crkva Sv. Petra oko koje je formiran benediktinski manastir, a potom je tu sagrađena crkva Sv. Marije od Rijeke (Koledate).¹¹⁶ Ni o budvanskoj bazilici nema više podataka, jer su benediktinci tu sagradili crkvu Svete Marije (*Santa Maria in Punta*) i uz nju manastir 840.¹¹⁷

Ricardo Belcari, Doclea alla fine dell'antichità. Studi e ricerche per la storia di una città abbandonata della Prevalitania, *Zbornik radova Nova antička Duklja*, III, Podgorica, 2012, (7–41), 34; Pavle Mijović, *Tipologija crkvenih spomenika Crne Gore*, CANU, Podgorica, 1996, 32; Pavle Mijović, „Episkopski grad“ Dioklija, u: *Od Dokleje do Podgorice*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1998, 40.

¹¹² Gëzim Hoxha, Polis i necropolis između suprotnosti i koegzistencije (primjeri gradova provincije Prevalis), *Zbornik radova Nova antička Duklja*, VIII, Podgorica, 2017, (125–160), 133.

¹¹³ Pavle Mijović, *Tipologija crkvenih spomenika Crne Gore*, CANU, Podgorica, 1996, 33.

¹¹⁴ Pavle Mijović, „Episkopski grad“ Dioklija, u: *Od Dokleje do Podgorice*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1998, 41.

¹¹⁵ Pavle Mijović, Acruvim – Dekatera – Kotor, *Starinar*, Beograd, 1962–1963, 13–14, (27–48), 33.

¹¹⁶ Pavle Mijović, *Tipologija crkvenih spomenika Crne Gore*, CANU, Podgorica, 1996, 33.

¹¹⁷ Pavle Mijović, Mirko Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*,

Iz ovoga perioda potiču dva trikonhosa – u Doljanima i u Baru.¹¹⁸ Trikonhos u Doljanima ima oblik trolista i služio je kao memorijalna crkva dukljanskih episkopa.¹¹⁹ Arheolog Vojislav Korać ističe mogućnost da su doljanska bazilika i trikonhos, na osnovu reljefnih ukrasa, arhitekture i plana (bazilika uz rotundu), nastali pod uticajem vizantijske Ravene, odnosno po uzoru na tamošnju baziliku uz crkvu San Vitale koju je sagradio car Justinijan između 540. i 547. godine.¹²⁰ Postoje različita mišljenja o vremenu izgradnje doljanskog trikonhosa. Pavle Mijović, kao i Vojislav Korać, tvrdi da je trikonhos u Doljanima nastao u VI vijeku.¹²¹ Arheolog Alexander Manev navodi da je trikonhos nastao u drugoj polovini IV vijeka i da je služio kao mauzolej ili martirijum, a da je u VI vijeku preuređen u crkvu.¹²² Prema njegovoj tezi, trikonhos je bio najstariji hram hrišćana Duklje i podignut je u čast nepoznatom mučeniku.¹²³ Tu se u ranohrišćanskom periodu njegovao kult mučenika i to je bila potreba hrišćana iz obližnje Duklje, jer su martirijumi u IV i V vijeku građeni izvan gradskih zidina. Barski trikonhos je sagrađen u Barskom polju na Topolici između VI i VIII vijeka i, za razliku od doljanskog, ima prezbiterijalni (dodatak oltaru) prostor.¹²⁴ To je prvobitno bila grobna (memorijalna) crkva

Arheološki institut, Muzej Ulcinj, Beograd-Ulcinj, 1975, 100.

¹¹⁸ Pavle Mijović, *Iz kulturne prošlosti Bara*, JP Kulturni centar Bar, 1995, 15.

¹¹⁹ Pavle Mijović, Ranohrišćanski spomenici Praevalisa, *Arheološki vestnik*, 29 (1978), 674.

¹²⁰ Vojislav Korać, *Doljani – Zlatica*, Podgorica, Zograf, 33, 2009, (1–8), 7–8.

¹²¹ Pavle Mijović, *Tipologija crkvenih spomenika Crne Gore*, CANU, Podgorica, 1996, 35.

¹²² Alexander Manev, Trikonhos u Doljanima u kontekstu ranohrišćanske Duklje, *Nova antička Duklja*, IX, 2018, (77–96), 91–92.

¹²³ Isto, 94.

¹²⁴ Pavle Mijović, Ranohrišćanski spomenici Praevalisa, *Arheološki*

jednog od dukljanskih ili skadarskih episkopa, jer je u sjevernoj konhi pronađen episkopski sarkofag, a potom je bio centar barske episkopije.¹²⁵ Trikonhos je imao bogato ukrašen podni mozaik. Oko njega se formiralo prvo naselje u Barskom polju.¹²⁶ Najvjerovatnije je da su oba trikonhosa oblikovana u VI vijeku, jer je ovakav oblik trikonhosa bio karakterističan za sakralno graditeljstvo na zapadnom Balkanu u VI vijeku.¹²⁷ Oni su dio ranovizantijske crkvene arhitekture sa gotovo identičnim i istovremenim trikonhosima u Caričinom Gradu, Ohridu i italijanskoj Kastelsperiji.¹²⁸ Oba su sagrađena kao episkopska „memorija“ po čemu su slični ostalim trikonhosima iz dijeceze *Illyricum Orientale*.¹²⁹

Na kraju antike grad u Rimskom carstvu je oslabio, jer je njegova ekonomska moć opala, dok se selo uzdiglo zbog velikih gazdinstava sa agrarnom proizvodnjom.¹³⁰ Ovo je bila posljedica ekonomske krize, raspadanja robovskog sistema i uspostavljanja nove ekonomije u čijem centru je bio seoski posjed sa

vestnik, 29 (1978), 656; Pavle Mijović, *Tipologija crkvenih spomenika Crne Gore*, CANU, Podgorica, 1996, 138.

¹²⁵ Pavle Mijović, Ulcinj i Bar (arheološka i kastelološka istraživanja), u: *Velika arheološka nalazišta u Crnoj Gori*, Kolarčev narodni univerzitet, Beograd, 1977, (49–70), 53; Pavle Mijović, Podni mozaici u Crnoj Gori; u: *Pradavne i davne kulture Crne Gore (fototipsko izdanje)*, Nacionalna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Ministarstvo kulture Crne Gore, Cetinje, 2019, 114.

¹²⁶ Pavle Mijović, *Iz kulturne prošlosti Bara*, JP Kulturni centar Bar, 1995, 20.

¹²⁷ Alexander Manev, Trikonhos u Doljanima u kontekstu ranohrišćanske Doka, *Nova antička Duklja*, IX, 2018, (77–96), 84.

¹²⁸ Pavle Mijović, *Iz kulturne prošlosti Bara*, JP Kulturni centar Bar, 1995, 12.

¹²⁹ Pavle Mijović, *Tipologija crkvenih spomenika Crne Gore*, CANU, Podgorica, 1996, 138.

¹³⁰ Mate Suić, Pristupna razmatranja uz problem etnogeneze Hrvata, u: *Etnogeneza Hrvata* (urednik Neven Budak), Zagreb, 1995, (13–27), 23.

kolonima – slobodnim, ali za zemlju vezanim, seljacima.¹³¹ Umjesto gradova sa samoupravom – municipijuma, primat je prešao na selo na kome su koloni postali glavna radna snaga. Novi „ruralni gradovi“ nastaju na ostacima utvrđenih gradina iz gvozdenog doba.¹³² Ovi gradovi dobijaju bedeme, stambene objekte, crkvu, basene za vodu, a od Justinijanovog perioda dobijaju državnu pomoć u jačanju utvrđenja.¹³³ Uz to, izgradnja crkava i darivanje imanja crkvi postali su manir elite, carske i provincijske vlasti kako bi stekli legitimitet svoje moći, a slično su se ponašali i nižerangirani slojevi stanovništva kako bi pokazali svoju religioznost i pokušali da dosegnu do statusa elite.¹³⁴ Hrišćanstvo se širilo kao državna religija i imperijalna ideologija.¹³⁵ Car Justinijan I je izjednačio Rimsko carstvo sa hrišćanskom vaspeljnom, a trijumf hrišćanstva za njega je bio isto što i obnova carstva.¹³⁶ On je faktički vladao crkvom, a sebe je doživljavao kao Božijeg namjesnika.¹³⁷ U periodu njegove vlasti episkopi su u praksi bili državni činovnici i jedna od njihovih dužnosti je bila da organizuju odbranu utvrđenja, a u zamjenu za to imali su pravo da za crkvu uzmu javnog zemljišta (*usus fructus*) koliko im je potrebno.¹³⁸ Okosnica ranije rimske

¹³¹ Dezurbanizacija i pojava „episkopskih gradova“, u: Pavle Mijović, Mirko Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Arheološki institut, Muzej Ulcinj, Beograd-Ulcinj, 1975, 63.

¹³² Danijel Džino, *From Justinian to Branimir (The Making of the Middle Ages in Dalmatia)*, Routledge, London&New York, 2021, 38.

¹³³ Isto, 39.

¹³⁴ Isto, 43.

¹³⁵ Isto, 28, 32.

¹³⁶ Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Prosveta, Beograd, 1969, 95.

¹³⁷ Andrew Louth, Justinian and his legacy (500–600), in: *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500–1492* (edited by Jonathan Shepard), Cambridge University Press, New York, 2008, (99–129), 107.

¹³⁸ Dezurbanizacija i pojava „episkopskih gradova“, u: Pavle Mijović, Mirko Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Arheološki institut,

(poljo)privrede *villae rusticae* (vile rustike) su vjerovatno preobražene u crkvena središta, a to je hrišćansku crkvu učinilo jednim od najvećih zemljoposjednika u VI vijeku.¹³⁹

Dezurbanizacija, jačanje hrišćanske crkve i pojava novih naselja bili su karakteristični i u Prevalisu tokom V i VI vijeka.¹⁴⁰ Otvorio se proces ruralizovanja, napuštanja municipijuma i formiranja episkopskih aglomeracija, jer je crkva preuzela primat u vođenju ekonomije.¹⁴¹ Episkopske aglomeracije u Prevalisu su tokom V i VI vijeka nastale na obodima većih polja i crkvenih imanja, na kojima su otkrivene bazilike helenističkog tipa u neposrednoj blizini: Ulcinja, Bara, Petrovca, Budve, Risna, u Grblju i na Luštici.¹⁴² One su nastale na imanjim kasnorimskih vila rustika u: Kručama, Velikom Pijesku (dvije vile), Barskom polju (Topolica), Mirištima kod Petrovca, Mirištu na Žanjicama, Prevlaci kod Tivta i u Grblju (Bigovo).¹⁴³ U blizini Bara, na lokalitetu Veliki Pijesak, otkrivena je crkva koja je nastala u VI vijeku na temeljima kasnoantičke građevine.¹⁴⁴ U blizini crkve Sv. Petra u Bijeloj nađeni su ostaci ranohrišćanske trobrodne bazilike, a ostaci istovremenih bazilika su pronađeni na ivicama polja u: Žanjicama (Sv. Jovan), Mrčevom polju (Sv. Andrija), Prevlaci

Muzej Ulcinj, Beograd – Ulcinj, 1975, 64.

¹³⁹ Danijel Džino, *From Justinian to Branimir (The Making of the Middle Ages in Dalmatia)*, Routledge, London&New York, 2021, 53.

¹⁴⁰ Pavle Mijović, „Episkopski grad“ Dioklija, u: *Od Dokleje do Podgorice*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1998, 35.

¹⁴¹ Pavle Mijović, Ranohrišćanski spomenici Praevalisa, *Arheološki vestnik*, 29 (1978), 647.

¹⁴² Pavle Mijović, *Tipologija crkvenih spomenika Crne Gore*, CANU, Podgorica, 1996, 138.

¹⁴³ Mladen Zagarčanin, O Skadru i Dokleji u provinciji Prevalis na osnovu arheoloških svjedočanstava, *Istorijski zapisi*, 1–2, 2014, 56.

¹⁴⁴ Mladen Zagarčanin, *Ranohrišćanska crkva na Velikom Pijesku*, Bar, 2012, 10.

kod Tivta, Donjoj Lastvi, Podlastvi, Budvanskom polju, Buljarici, Barskom polju, Mrkojevićima, kao i u Župi nikšićkoj, Kolovratu kod Prijepolja i u Budimlju.¹⁴⁵ Za gradnju ovih crkvenih centara u poljima korišćena je arhitektonska građa (spolije) iz obližnjih rimskih gradova.¹⁴⁶ Tako se iz raseljenih antičkih gradova pokrenula nova urbanizacija.¹⁴⁷ U rasponu od 30-ak km oko Skadra fomirano je nekoliko episkopskih gradova: Svač, Sard, Sapa, Danj, Baleč i Drivast, sa manastirom Sv. Srđa (Sergija) i Vakha (Bakha) iz VI–VII vijeka.¹⁴⁸ Gotovo u svakom plodnom polju i župi Crne Gore sagrađeni su hramovi koji su označavali crkveno imanje.¹⁴⁹

Ove aglomeracije su do sredine VIII vijeka prerasle u, kako ih je nazvao arheolog Pavle Mijović, „episkopske gradove“.¹⁵⁰ Prema mišljenju istoričarke Ivanke Nikolajević-Stojković, Mijovićeva teza o „episkopskim gradovima“ koji su se nalazili u plodnim župama u poljima Prevalisa je problematična, jer je zasnovana na opštim mjestima iz crkvenog prava justinijanske epohe i jer je taj fenomen iz drugih djelova kasnorimskog carstva Mijović pretpostavio i u Prevalisu.¹⁵¹ O tome postoji samo jedan direktan pisani dokaz. To je pismo pape Vigilija

¹⁴⁵ Pavle Mijović, „Episkopski grad“ Dioklija, u: *Od Dokleje do Podgorice*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1998, 45–47.

¹⁴⁶ Isto, 47.

¹⁴⁷ Isto, 49.

¹⁴⁸ Pavle Mijović, Ranohrišćanski spomenici Praevalisa, *Arheološki vestnik*, 29 (1978), 659; Gëzim Hoxha, Polis i necropolis između suprotnosti i koegzistencije (primjeri gradova provincije Prevalis), *Zbornik radova Nova antička Duklja*, VIII, Podgorica, 2017, (125–160), 131.

¹⁴⁹ Pavle Mijović, „Episkopski grad“ Dioklija, u: *Od Dokleje do Podgorice*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1998, 41.

¹⁵⁰ Pavle Mijović, Ranohrišćanski spomenici Praevalisa, *Arheološki vestnik*, 29 (1978), 654.

¹⁵¹ Ivanka Nikolajević, Dve beleške za istoriju Prevalisa, *ZRVI*, 20, Beograd, 1981, (9–14), 12.

(537–555) iz 550. godine u kome je naredio izvjesnom đakonu Sebastijanu da prikupi zakupnine sa crkvenih posjeda u Prevalisu.¹⁵² No, Mijović je odgovorio da se ne radi o pretpostavci, već o arheološkom metodu istraživanja koji je ravnopravan sa arhivskim i da su dezurbanizacija i stvaranje episkopskih gradova i imanja u Prevalisu neupitni.¹⁵³ Iako nema direktnih arhivskih podataka o ovim imanjima, zakupninama i visini prihoda, čini se da je Mijovćeva arheološka teza istinita, s obzirom na koncentraciju crkava pri obradivim poljima.

Osim transformacije urbanog pejzaža, na jadranskoj obali je krajem IV i početkom V vijeka počela izgradnja utvrđenja, da bi se stanovništvo zaštitilo od čestih „varvarskih“ upada i pustošenja i da bi se obezbijedila komunikacija od Akvileje do Konstantinopolja.¹⁵⁴ Nasuprot ukorijenjenom mišljenju da su ovi upadi na južni Jadran dolazili sa sjevera preko Save, u stvari su se odvijali duž *Via Egnatia*, odnosno sa istoka Balkanskog poluostrva. Sjeverni pravac je bio gotovo neprohodan zbog viskog planinskog vijenca Dinarida. Zapadni Goti (Vizigoti) su iz Mezije (Bugarske), preko Makedonije i Tesalije osvojili provincije Stari i Novi Epir i pojavili su se u Prevalisu 400. godine, a zatim su istočnojadranskim putem preko Akvileje upali u Italiju.¹⁵⁵ Istim putem su se vratili u Prevalis 403. godine.¹⁵⁶ Potom su sa istoka istim putem stigli Istočni Goti

¹⁵² Miho Barada, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb, 1949, (93–113), 93.; Ivanka Nikolajević, Dve beleške za istoriju Prevalisa, *ZRVI*, 20, Beograd, 1981, (9–14), 13.

¹⁵³ Pavle Mijović, Porfirogenitovi „veliki gradovi“ Diokleje, u: *Od Dokleje do Podgorice*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1998, 67.

¹⁵⁴ Danijel Džino, *Becoming Slav, Becoming Croat (Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia)*, Brill, Leiden&Boston, 2010, 79.

¹⁵⁵ *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, Titograd, 1967, 251.

¹⁵⁶ Isto.

(Ostrogoti), opljačkali su Drač i pojavili su se na granici Prevalisa 459. godine, a drugi put 478.¹⁵⁷ Nesigurnost se samo nastavila sa slovenskim upadima tokom VI vijeka, tako da se stanovništvo povuklo u blizinu utvrđenja na prirodno zaštićenim mjestima.¹⁵⁸ Ova utvrđenja su postala utočišta za domicilno stanovništvo, vizantijske činovnike i veleposjednike.¹⁵⁹ Tada su obnovljena utvrđenja iz gvozdenog doba – gradine. Utvrđenja su služila i kao poštanske stanice.

Ovaj proces je kulminirao u Justinijanovoj epohi kada je u zaleđu istočnojadranske obale sagrađeno na stotine utvrđenja koja su obezbjeđivala vizantijske komunikacije i granice. Tadašnji hroničar Prokopije je zapisao da su tokom vladavine cara Justinijana I u provinciji Novi Epir, koja je bila južni susjed Prevalisa, sagrađena 32, a obnovljeno 26 utvrđenja.¹⁶⁰ No, Prokopije nije naveo da je u vrijeme Justinijana izvršeno ni jedno obnavljanje starih ili građenje novih tvrđava u provincijama Prevalis i Dalmacija, dok to izričito navodi za istočne i centralnobalkanske provincije (na Dunavu, Tesaliji, Starom i Novom Epiru).¹⁶¹ To je dokaz da su se upadi Slovena sredinom i u drugoj polovini VI vijeka dešavali dominantno na istočnom i centralnom dijelu Balkana, jer su Sloveni, na primjer, 582. godine izvršili invaziju na Trakiju, Makedoniju i današnju Grčku, 586. napali su Solun, a 591. Trakiju i oblast oko Konstantinopolja.¹⁶²

¹⁵⁷ Isto, 252.

¹⁵⁸ Vladislav Popović, Albanija u kasnoj antici, u: *Iliri i Albanci*, SANU, Beograd, 1988, 213–214.

¹⁵⁹ Pavle Mijović, „Episkopski grad“ Dioklija, u: *Od Dokleje do Podgorice*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1998, 36.

¹⁶⁰ Vladislav Popović, Albanija u kasnoj antici, u: *Iliri i Albanci*, SANU, Beograd, 1988, 206.

¹⁶¹ Pavle Mijović, Je li Justinijanov limes obuhvatao Olcinium?, u: *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Nacionalna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Ministarstvo kulture Crne Gore, Cetinje, 2019, 144–145.

¹⁶² Andrew Louth, Justinian and his legacy (500–600), in: *The Cambridge*

Informacije iz savremenih izvora vezane za Slovene (*Sklavenoi*, *Sclauī*, *Sclauini*, *Sclavenes*) odnose se na istočne djelove Balkana, a samo na nekoliko mjesta su povezani sa istočnojadranskom obalom.¹⁶³ Rijetko su napadali Dalmaciju i Prevalis. Zabilježen je samo jedan masovan i razoran upad Slovena u oblast Drača 548. godine.¹⁶⁴ Tada su došli sa istoka, najvjerojatnije putem Naissus – Ulpiana – Lissus (Niš – Lipljan – Lješ), a potom su Sloveni istim pravcem došli tek oko 590. godine i opustošili su Lješ i Risan.¹⁶⁵ Sloveni su upali u Dalmaciju 550/51. a Avari gotovo pola vijeka kasnije, 597. godine.¹⁶⁶ Zabilježen je upad Slovena u Istru 599/600.¹⁶⁷ To su bili rijetki i kratkotrajni upadi, bez naseljavanja, ali su uticali na odluku carstva da ojača odbranu duž glavnih komunikacija.

U nedostatku pisanih, arheološki podaci su pokazali da je u za-
leđu provincije Dalmacije u kasnoantičkom i ranovizantijskom
periodu sagrađeno čak 412 utvrđenja, a iz istog perioda u ovoj
provinciji potiče oko 260 crkava.¹⁶⁸ Zbog nedostatka regularne
vojske u Justinijanovom periodu, posade u ovim utvrđenjima su,

History of the Byzantine Empire c. 500–1492 (edited by Jonathan Shepard),
Cambridge University Press, New York, 2008, (99–129), 126–127.

¹⁶³ Danijel Džino, *Becoming Slav, Becoming Croat (Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia)*, Brill, Leiden&Boston, 2010, 118.

¹⁶⁴ Živko Andrijašević, *Istorija crnogorske državnosti*, CANU, Podgorica, 2022, 39–40.

¹⁶⁵ Pavle Mijović, *Iz kulturne prošlosti Bara*, JP Kulturni centar Bar, 1995, 33.

¹⁶⁶ Danijel Džino, *Becoming Slav, Becoming Croat (Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia)*, Brill, Leiden&Boston, 2010, 97.

¹⁶⁷ Isto, 215.

¹⁶⁸ Danijel Džino, *From Justinian to Branimir (The Making of the Middle Ages in Dalmatia)*, Routledge, London&New York, 2021, 40, 45.

pored stajaće vojske, činili lokalni seljaci-vojnici.¹⁶⁹ To su najčešće bila manja utvrđenja za 10 do 20 vojnika, povezana sa utvrđenim gradovima na obali.¹⁷⁰ Ovaj proces je završen početkom VII vijeka.¹⁷¹ Na osnovu toga se može reći da je druga polovina VI vijeka bila period izgradnje utvrđenja i dominacije vojne elite.¹⁷² Car Justinijan I je izgradnjom ovih utvrđenja i skloništa činio sve što je mogao da zaštiti seosko stanovništvo na Balkanu od „varvarskih“ napada, a izgradnjom crkava pružio im je duhovno utočište.¹⁷³

Iako pisani podaci nijesu sačuvani za Prevalis, nesumnjivo je da je Vizantija i ovdje gradila i obnavljala utvrđenja, naročito uz najvažnije komunikacije. O tome svjedoče arheološki podaci. Tako je oko Duklje sagrađen ili obnovljen prsten satelitskih kastela: Medun, Martinička gradina, Obolon (Oblun) i Samobor (Birziminium) čime je izgrađen tipično vojni defanzivni sistem.¹⁷⁴ To je bilo neophodno, jer je neposredna okolina Duklje bila gušće naseljena. U prigradskom naselju Podgorice, Ibričevini uz tok rijeke Ribnice otkrivena je nekropola iz IV–VI vijeka.¹⁷⁵ To je vjerovatno bila nekropola rimskog naselja-utvrđenja „Kakaritski grad“ koji je postojao na padinama

¹⁶⁹ Isto, 41.

¹⁷⁰ Danijel Džino, *Becoming Slav, Becoming Croat (Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia)*, Brill, Leiden&Boston, 2010, 80.

¹⁷¹ Isto, 84.

¹⁷² Danijel Džino, *From Justinian to Branimir (The Making of the Middle Ages in Dalmatia)*, Routledge, London&New York, 2021, 197.

¹⁷³ *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500–1492* (edited by Jonathan Shepard), Cambridge University Press, New York, 2008, 27.

¹⁷⁴ Pavle Mijović, Mirko Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Arheološki institut, Muzej Ulcinj, Beograd-Ulcinj, 1975, 55.

¹⁷⁵ Miloš M. Živanović, *Kasnoantička nekropola u Ibričevini*, Nova antička Duklja, IX, 2018, (65–76), 67.

Kakaritske gore, na području naselja Masline.¹⁷⁶ S desne strane Morače u Lješkopolju na lokalitetu Megara postojala je ranohrišćanska aglomeracija, sa utvrđenjem na Malom Brdu. Medun, odnosno ilirski Meteon, se spominje u II v. p. n. e.¹⁷⁷ Bio je značajan i u rimskom periodu, a Ravenski geograf ga spominje u VII vijeku.¹⁷⁸ Martinička gradina potiče iz kasnoantičkog perioda i pretpostavlja se da je bila jedan od „episkopskih gradova“ iz Justinijanove epohe.¹⁷⁹ Tvrđava-gradina Đuteza u Dinoši pripada ranovizantijskom periodu. U njoj su otkriveni ostaci crkve iz VI vijeka.¹⁸⁰ Između donjeg toka rijeke Morače i starog ušća Cijevne u Skadarsko jezero, postojala su stara naselja u Plavnici, Gostilju, Matagužima, Karabeži i Raku sa ilirsko-helenističkom grobicom u Donjem Gostilju, utvrđenjem Obolon nad rijekom Moračom i Gornjim Blatom koji ukazuju na antičko naselje, naročito ako se ima u vidu da je tuda prolazio put od Skadra do Meduna.¹⁸¹

Temelji tvrđave Obolon (Oblun) kod sela Vukovci u Zeti vjerovatno potiču iz rimskog i kasnoantičkog perioda na što ukazuje plan. Debljina bedema je do 2 m, što svjedoči da su bili visoki. Pavle Mijović i Mirko Kovačević smatraju da je utvrđenje nastalo na akropoli ilirsko-grčkog grada i pretpostavljaju da je utvrđenje iz kasnoantičkog ili ranovizantijskog perioda iz koga se kontrolisao dio basena Skadarskog jezera i Ćemovsko

¹⁷⁶ Isto, 74.

¹⁷⁷ Istorija Crne Gore, knjiga prva, Titograd, 1967, 127.

¹⁷⁸ Pavle Mijović, Mirko Kovačević, Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori, Arheološki institut, Muzej Ulcinj, Beograd-Ulcinj, 1975, 115.

¹⁷⁹ Isto, 61, 66.

¹⁸⁰ Mladen Zagarčanin, Ranosrednjovjekovna Nekropola u Mijelama i pitanje „Komani-Kroja“ kulture na našim prostorima, *Nova antička Duklja*, IX, 2018, (97–156), 138.

¹⁸¹ Pavle Mijović, Ranohrišćanski spomenici Praevalisa, *Arheološki vestnik*, 29 (1978), 662.

polje.¹⁸² To je bilo strateško mjesto, jer su u blizini utvrđenja Žabljak (Crnojevića) i Ba(l)šova gradina, za koje nije utvrđeno iz koga perioda potiču.¹⁸³ Ba(l)šova gradina se spominje i kao Bašin Grad koji dominira putem od Zete do Žabljaka.¹⁸⁴ Pri tome bi trebalo imati u vidu da su ova utvrđenja bila uz put koji je tada prolazio kroz plodnu ravnicu, jer je Skadarsko jezero imalo prosječan vodstaj niži za 2–3 m do 1846. i 1858. godine kada je jedan rukavac rijeke Drim probio u korito rijeke Bojane, podigao nivo jezera i potopio dio trase ovog puta. Put je vodio od ušća Ribnice u Moraču, dolinom rijeke Morače kroz Zetsku ravnicu do Virpazara. Posebno je značajno utvrđenje sa grobljem koje je otkriveno na Mijelama između Veljeg i Malog Besca kod Virpazara u župnom predjelu Crmnice.¹⁸⁵ Potiče iz VI vijeka i svjedoči da su Mijeke bile važno saobraćajno čvorište na putevima koji su išli od Bara i Lastve (Petrovca) preko Sutormana i Paštrovačke gore prema Duklji i od Rijeke Crnojevića južnom obalom Skadarskog jezera prema Skadru.¹⁸⁶

Izgrađen je i niz utvrđenja sa sjeverne strane Skadarskog jezera uz put do Skadra. Sa crnogorske strane granice, nalazi se

¹⁸² Pavle Mijović, Mirko Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Arheološki institut, Muzej Ulcinj, Beograd-Ulcinj, 1975, 120.; Mirko Kovačević, *Srednjovekovni gradovi u Crnoj Gori*, u: *Velika arheološka nalazišta u Crnoj Gori*, Kolarčev narodni univerzitet, Beograd, 1977, (71–85), 80.

¹⁸³ Mitar Pešikan, Moguće onomastičke paralele imena putnih stanica na rimskom kontinentalnom putu kroz Crnu Goru, *Onomastica Jugoslavica*, 9, 1982, JAZU, (91–98), 95.

¹⁸⁴ Andrija Jovičević, *Zeta i Lješkopolje*, Štamparija „Rodoljub“, Beograd, 1926, 384.

¹⁸⁵ Pavle Mijović, Mijelski nakit i kulturna verovanja, *Starinar*, 1970, 21, (59–69), 59.

¹⁸⁶ Mladen Zagarčanin, Ranosrednjovjekovna Nekropola u Mijelama i pitanje „Komani-Kroja“ kulture na našim prostorima, *Nova antička Duklja*, IX, 2018, (97–156), 135, 142.

iliriska tvrđava Kaljaje Samoborit (Tvrđava Samobor), odnosno, prema Pavlu Mijoviću, rimska stanica Birziminium.¹⁸⁷ Etnolog Andrija Jovičević je početkom XX vijeka zapisao da su se u podgrađu Samobora još vidjele cigle od gradskog naselja, a da su razvaline Kaljaja Hotit (Hotska Gradina) na kamenom brežuljku na sat hoda od Samobora.¹⁸⁸ Gradina u Hotima se zvala i Đutec, što znači „mala varoš“.¹⁸⁹ Ona se nalazi između Samobora i toponima Fikdljat e Gradecit u albanskom Kopliku koji se odnosi na naselje, staru tvrđavu i hidronim.¹⁹⁰ U toj oblasti arheolozi su locirali rimsku stanicu Cinna (*Sinna*, *Kinna*) u gradini Kodra-Maršnjat iznad sela Gradec u Kopliku.¹⁹¹ U albanskim Kastratima na brdu Maja Neapolit nalazi se utvrđenje.¹⁹² Iako nije utvrđeno da sva ova utvrđenja potiču iz kasnoantičkog perioda, nesumnjivo je da njihova koncentracija svjedoči o značaju puta kroz ovu oblast. Ova utvrđenja se nalaze u široj zoni Hotskog ili Humskog Blata, koje se često naziva i Hotski zaliv i predstavlja najsjeverniji dio Skadarskog jezera. Sve do podizanja nivoa Skadarskog jezera 1846. i 1858. najveći dio ovog zaliva je bio kopno i tuda je u antičkom i

¹⁸⁷ Pavle Mijović, Mirko Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Arheološki institut, Muzej Ulcinj, Beograd – Ulcinj, 1975, 54; Pavle Mijović, Alata – Ribnica – Podgorica, u: *Od Dokleje do Podgorice*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1998, 120.

¹⁸⁸ Andrija Jovičević, *Malesija*, Štamparija „Rodoljub“, Beograd, 1923, 14.

¹⁸⁹ Isto, 18.

¹⁹⁰ Bojan Novaković, Lontodokla i pitanje kontinuiteta Duklje, *Istorijski zapisi*, 1–4, 2006, (251–262), 260.

¹⁹¹ Andrija Jovičević, *Malesija*, Štamparija „Rodoljub“, Beograd, 1923, 18; Pavle Mijović, Alata – Ribnica – Podgorica, u: *Od Dokleje do Podgorice*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1998, 123.

¹⁹² Bojan Novaković, Lontodokla i pitanje kontinuiteta Duklje, *Istorijski zapisi*, 1–4, 2006, (251–262), 259; Bojan Novaković, Duklja u spisu *De administrando imperio*, ZRVI, XLIX, 2012, (75–86), 81; Andrija Jovičević, *Malesija*, Štamparija „Rodoljub“, Beograd, 1923, 18.

srednjovjekovnom periodu prolazio put, o čemu svjedoči podatak da su u albanskom selu Kosani pronađeni ostaci rimskog popločanog puta ispod vode.¹⁹³

Na putu između Ulcinja i Skadra najvažnije utvrđenje je bio Svač (*Suacium*, *Suvacium*, *Sovacium*, *Soacis*) pored Šaskog jezera koji je još u ilirskom periodu imao gradinu.¹⁹⁴ U drugoj polovini VI vijeka, a vjerovatno u periodu vladavine cara Justinijana I, Svač su sagradile romejske izbjeglice iz dračke oblasti nakon slovenskih upada.¹⁹⁵ Ime grada (latinski *Suacim*) je nastalo od spajanja romanskog prefiksa „su“ sa imenom zaštitnika grada Svetim Astijem, lokalnim martirom čije su mošti donijeli doseljenici.¹⁹⁶ Svač je od tada imao odlike utvrđenog srednjovjekovnog grada.¹⁹⁷ Navodno su ga Avari razorili između 614. i 616. godine.¹⁹⁸

¹⁹³ Mitar Pešikan, Moguće onomastičke paralele imena putnih stanica na rimskom kontinentalnom putu kroz Crnu Goru, *Onomastica Jugoslavica*, 9, 1982, JAZU, (91–98), 92.

¹⁹⁴ Pavle Mijović, Ulcinj i Bar (arheološka i kastelološka istraživanja), u: *Velika arheološka nalazišta u Crnoj Gori*, Kolarčev narodni univerzitet, Beograd, 1977, (49–70), 57; Pavle Mijović, *Iz kulturne prošlosti Bara*, JP Kulturni centar Bar, 1995, 38.

¹⁹⁵ Pavle Mijović, Komanska kultura i pitanje dolaska Slovena u Prevalis, u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, Istorijski institut SR Crne Gore, Titograd, 1990, 74; Mladen Zagarčanin, Srednjovjekovni grad Svač, *Zbornik radova Nova antička Duklja*, VIII, Podgorica, 2017, (177–234), 185.

¹⁹⁶ Mladen Zagarčanin, Srednjovjekovni grad Svač, *Zbornik radova Nova antička Duklja*, VIII, Podgorica, 2017, (177–234), 185.

¹⁹⁷ Gëzim Hoxha, Polis i necropolis između suprotnosti i koegzistencije (primjeri gradova provincije Prevalis), *Zbornik radova Nova antička Duklja*, VIII, Podgorica, 2017, (125–160), 148.

¹⁹⁸ Mladen Zagarčanin, Srednjovjekovni grad Svač, *Zbornik radova Nova antička Duklja*, VIII, Podgorica, 2017, (177–234), 185.

Rimski (vizantijski) Ulcinj je bio gotovo identičan naselju iz ilirsko-helenističkog perioda i bio je jako utvrđenje.¹⁹⁹ Najvjerovatnije je u doba Justinijana I izvršena dogradnja tvrđave i više objekata, što je bilo u sklopu vizantijskog plana jačanja odbrane.²⁰⁰ Izgleda da je u VI vijeku, za vrijeme vladavine cara Justinijana I, bio predat na upravu episkopu ili drugom lokalnom crkvenom starješini na osnovu Justinijanovih novela (zakona) kojim je crkvenim funkcionerima prepušteno upravljanje odbranom utvrđenih gradova.²⁰¹ Stubovi i kapiteli prvobitne episkopske katedrale iz VI vijeka i groblje otkriveni su u cisterni gradske citadele.²⁰² U zalivu Kruče je otkrivena kasnoantička vila rustika sa djelovima podnog mozaika iz VI vijeka što govori da je Ulcinj tada doživio obnovu. Bila je centar latifundije i njen vlasnik je bio član gradskog vijeća do njihovog ukidanja 545. godine. U njoj je otkrivena ostava novca sa primjercima kovanica careva Anastasija I (491–518), Justina I (518–527) i Justinijana I. Krajem VI i početkom VII vijeka u Valdanosu je nastalo manje ranovizantijsko utvrđenje

¹⁹⁹ Pavle Mijović, Ulcinj i Bar (arheološka i kastelološka istraživanja), u: *Velika arheološka nalazišta u Crnoj Gori*, Kolarčev narodni univerzitet, Beograd, 1977, (49–70), 52.

²⁰⁰ Pavle Mijović, Je li Justinijanov limes obuhvatao Olcinium?, u: *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Nacionalna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Ministarstvo kulture Crne Gore, Cetinje, 2019, 137–238.

²⁰¹ Đurđe Bošković, Pavle Mijović, Mirko Kovačević, *Ulcinj I*, Arheološki institut, Muzej Ulcinj, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture SR Srbije, Beograd, 1981, 8; Pavle Mijović, Je li Justinijanov limes obuhvatao Olcinium?, u: *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Nacionalna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Ministarstvo kulture Crne Gore, Cetinje, 2019, 141–142.

²⁰² Pavle Mijović, Ulcinj i Bar (arheološka i kastelološka istraživanja), u: *Velika arheološka nalazišta u Crnoj Gori*, Kolarčev narodni univerzitet, Beograd, 1977, (49–70), 53.

koje je kontrolisalo ulaz u luku i bilo je ulcinjska predstraža s mora.²⁰³

Prvo naselje u Barskom polju formirano je u VI vijeku, pored ušća Rikavca u more pod Volujicom i u zoni trikonhosa na Topolici.²⁰⁴ Vjerovatno je tu prethodno bio rimski *vicus* ili vila rustika.²⁰⁵ Tu je bilo i prvo barsko pristanište. Između Budve i Bara je postojalo utvrđenje koje se u Ljetopisu popa Dukljanina pominje kao *Lastua* (Lastva, današnji Petrovac), gdje je otkrivena vila rustika sa podnim mozaicima iz IV vijeka.²⁰⁶ Odatle je preko Paštrovačke gore i Sutormana put vodio do utvrđenja u Mijelama i tako se zatvarao krug puteva i utvrđenja na liniji Duklja – Skadar – Ulcinj – Bar – Duklja.

Ovakvih utvrđenja i „episkopskih gradova“ bilo je i na sjeveru provincije Prevalis, ali znatno manje. To je zbog manjeg značaja i naseljenosti ove regije ili zbog toga što arheološka istraživanja još nijesu otkrila sve lokacije. U Nikšićkom polju takvo utvrđenje je bila Anderb(v)a ili gotski Anagastum, a na prelazu iz polja prema Bjelopavlićima Varae (Varis).²⁰⁷ Iz kasnoatničkog perioda potiču ostaci kastruma na Budetinoj glavici u Riječanima

²⁰³ Mladen Zagarčanin, Ranosrednjovjekovna Nekropola u Mijelama i pitanje „Komani-Kroja“ kulture na našim prostorima, *Nova antička Duklja*, IX, 2018, (97–156), 137–138.

²⁰⁴ Pavle Mijović, Ulcinj i Bar (arheološka i kastelološka istraživanja), u: *Velika arheološka nalazišta u Crnoj Gori*, Kolarčev narodni univerzitet, Beograd, 1977, (49–70), 52.

²⁰⁵ Pavle Mijović, *Iz kulturne prošlosti Bara*, JP Kulturni centar Bar, 1995, 98–99.

²⁰⁶ *Istorija Crne Gore*, knjig prva, Titograd, 1967, 245; Popa Dukljanina *Slavorum regnum*, FCJK, Cetinje, 2016, 182; Pavle Mijović, Mirko Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Arheološki institut, Muzej Ulcinj, Beograd-Ulcinj, 1975, 114.

²⁰⁷ Pavle Mijović, „Episkopski grad“ Dioklija, u: *Od Dokleje do Podgorice*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1998, 42.

gdje je bila rimska stanica Salthua, a ovaj kastrum je sličan utvrđenju na Martiničkoj gradini.²⁰⁸ Na lokalitetu Tumbarice u selu Donja Ržanica, udaljenom oko 10 km od Berana, na stjenovitom i strmom uzvišenju pri ulasku u kanjon Kaludarske rijeke, podignuto je utvrđenje krajem II i početkom III vijeka.²⁰⁹ Na najvišojem dijelu utvrđenja otkriveni su ostaci ranohrišćanske crkve i crkvenog dvora. Na lokalitetu je nađena fibula, slična fibulama iz nekropola Municipiuma S. i iz Duklje. Nađen je i novac careva Justinijana I i Justina II (565–578), kao i predmeti s kraja VI i početka VII vijeka. Dio objekata je služio za smještaj vojnika i branilaca utvrđenja. U blizini Berana, u nekadašnjoj župi Budimlji nalazi se stjenovito i teško pristupačno brdo Gradac ispod kojeg se od Goraške i Dapsičke rijeke formira Budimska rijeka. Na njemu je otkriveno utvrđenje koje datira iz bronzanog doba, a Rimljani su ga opasali bedemima i od njega stvorili grad, koji je vrhunac doživio između IV i VI vijeka.²¹⁰ U podgrađu su pronađeni i ostaci ranovizantijske bazilike i groblje.²¹¹ Rimske arhitekture ima u Polimlju od Andrijevice do Bijelog Polja, ali su potrebna detaljnija arheološka istraživanja da bi se utvrdilo postojanje građevina iz ovog perioda.²¹²

Na kraju Justinijanove epohe Prevalis je, kao i ostale balkanske provincije bila utvrđena, romanizovana, hristijanizovana,

²⁰⁸ Pavle Mijović, Mirko Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Arheološki institut, Muzej Ulcinj, Beograd – Ulcinj, 1975, 62.

²⁰⁹ <https://www.polimskimuzej.me/arheoloska-istrazivanja-konzervacija-i-prezentacija-arhitektonskih-ostataka-ranohriscanskog-utvrđenja-tumbarice-kod-berana/>, datum pristupa: 27.2.2024.

²¹⁰ <https://www.polimskimuzej.me/sistematska-arheoloska-istrazivanja-gradca-u-budimlji-kod-berana-2/>, datum pristupa 28.2.2024.

²¹¹ Dezurbanizacija i pojava „episkopskih gradova“, u: Pavle Mijović, Mirko Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Arheološki institut, Muzej Ulcinj, Beograd – Ulcinj, 1975, 67, i u istom djelu: Gradac, 107.

²¹² *Istorija Crne Gore*, knjiga prva, Titograd, 1967, 236–237.

premrežena strateškim putevima i integrisana u administrativni, ekonomski i kulturni sistem carstva sa osobenim lokalnim rimsko-dokleatskim (doklejskim) identitetom. Kao i na ostale balkanske provincije i na nju se odrazilo slabljenje Vizantijskog carstva. Ekonomija je počela da slabi već u Justinijanovom periodu zbog njegovih ratova, a moguće i zbog kuge. Stanovništvo je počelo da se smanjuje, a gradovi da opadaju i da se gase. Jedinstvo Ilirika koje je održavala administrativna infrastruktura Rimskog carstva srušeno je prije VII vijeka.²¹³ Osvajački pohodi širom Mediterana i ogromna sredstva koja su uložena u izgradnju odbrambenog sistema tokom Justinijanove vladavine finansijski su iscrpili carstvo.²¹⁴ Prihodi carstva nijesu omogućili izdržavanje zahtjevne odbrambene i administrativne infrastrukture, a česti ratovi samo su pogoršali državne finansije. Za vrijeme Justinijanovog nasljednika Justina II Vizantija je izgubila dio Italije, posjede u Španiji i rat s Persijom.²¹⁵ U periodu vladavine cara Mavrikija (582–602) na donjem Podunavlju i u Panonskoj niziji vođen je decenijski rat sa Avarima i Slovenima koji je doveo do poraza, pobune i zbacivanja cara 602. godine.²¹⁶ Za vrijeme vladavine cara Foke (602–610) izbio je građanski rat i raspao se vizantijski sistem vlasti i odbrane u balkanskim provincijama.²¹⁷ To je bio početak društvenog kolapsa, koji je eskalirao početkom VII vijeka. Car

²¹³ Danijel Džino, *Becoming Slav, Becoming Croat (Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia)*, Brill, Leiden&Boston, 2010, 90.

²¹⁴ Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Prosveta, Beograd, 1969, 96–97.

²¹⁵ Andrew Louth, Justinian and his legacy (500–600), in: *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500–1492* (edited by Jonathan Shepard), Cambridge University Press, New York, 2008, (99–129), 125.

²¹⁶ Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Prosveta, Beograd, 1969, 100–101.

²¹⁷ Georgije Ostrogorski, *Vizantija i Sloveni*, Prosveta, Beograd, 1970, 23.

Iraklije (610–641) je morao da najveći dio vojske povuče u prijestonicu koju su zajednički napali Avari, Sloveni i Persijanci i carstvo se jedva odbranilo 626. godine.²¹⁸ To je bila prekretnica u njegovom unutrašnjem razvoju i u funkcionisanju provincija.

Literatura:

- Andrijašević, Živko (2022): *Istorija crnogorske državnosti*, CANU, Podgorica
- Barada, Miho (1949): *Dalmatia Superior*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
- Bojanovski, Ivo (1974): *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Centar za balkanološka istraživanja ANUBiH, Sarajevo
- Bojanovski, Ivo (1988): *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Centar za balkanološka istraživanja ANUBiH, Sarajevo
- Bošković, Đurđe & Mijović, Pavle & Kovačević, Mirko (1981): *Ulcinj I*, Arheološki institut, Muzej Ulcinj, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture SR Srbije, Beograd
- Cermanović-Kuzmanović, Aleksandrina (1981): Arheološka istraživanja antičkih nekropola u selu Komini kod Pljevalja, *Starinar XXXI*, Beograd
- Ćirković, Sima (1988): Albanci u ogledalu južnoslovenskih izvora, u: *Iliri i Albanci*, SANU, Beograd
- Dragojlović, Dragoljub (1970): Ime Zeta u svjetlosti jezičkih relikata, *Istorijski zapisi*, 3–4
- Dušanić, Slobodan (1980): Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji, *Istorijski glasnik*, 1–2, Beograd

²¹⁸ Andrew Louth, Byzantium transforming (600–700), in: *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500–1492* (edited by Jonathan Shepard), Cambridge University Press, New York, 2008, (221–250), 227.

- Dzino, Danijel (2010): *Illyricum in Roman politics 229 BC – AD 68*, Cambridge University Press, New York
- Džino, Danijel (2010): *Becoming Slav, Becoming Croat (Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia)*, Brill, Leiden&Boston
- Džino, Danijel (2021): *From Justinian to Branimir (The Making of the Middle Ages in Dalmatia)*. Routledge, London&New York
- Gelichi, Saura & Negrelli, Claudio & Leardi, Stefano & Sabbionesi, Lara & Belcari, Ricardo (2012): *Doclea alla fine dell'antichità. Studi e ricerche per la storia di una città abbandonata della Prevalitania*. Zbornik radova Nova antička Duklja, III, Podgorica
- Goldstein, Ivo (1999): *Byzantine rule on the Adriatic (in Dalmatia, Istria and on the Western Adriatic): possibilities for a comparative study*, Acta Histriae, vol. 7
- Hoxha, Gëzim (2017): *Polis i necropolis između suprotnosti i koegzistencije (primjeri gradova provincije Prevalis)*. Zbornik radova Nova antička Duklja, VIII, Podgorica
- <https://www.polimskimuzej.me/arheoloska-istrazivanja-konzervacija-i-prezentacija-arhitektonskih-ostataka-ranohriscanskog-utvrdenja-tumbarice-kod-berana/>
- <https://www.polimskimuzej.me/sistematska-arheoloska-istrazivanja-gradca-u-budimlji-kod-berana-2/>
- Ferluga, Jadran (1991): *Vizantija i Jadransko more*. Zbornik radova Vizantološkog instituta, XXIX-XXX, Beograd
- Imamović, Enver (1975): *Prilog rješavanju problema rodnog mjesta rimskog cara Dioklecijana*. Istorijski zapisi, 3-4, Titograd
- Istorija Crne Gore, knjiga prva, Titograd, 1967
- Jireček, Konstantin (1981): *Istorija Srba, prva knjiga do 1537., politička istorija, drugo ispravljeno i dopunjeno izdanje*. Slovo Ljubve, Beograd
- Jovićević, Andrija (1923): *Malesija. Štamparija „Rodoljub“*, Beograd
- Jovićević, Andrija (1926): *Zeta i Lješkopolje. Štamparija „Rodoljub“*, Beograd

- Korać, Vojislav (2009): *Doljani – Zlatica*. Zograf, 33, Podgorica
- Kovačević, Mirko (1977): *Srednjovekovni gradovi u Crnoj Gori*, u: *Velika arheološka nalazišta u Crnoj Gori*. Kolarčev narodni univerzitet, Beograd
- Kuhoff, Wolfgang (2004): *Aktuelle Perspektiven der Diokletian-Forschung*, in: *Diokletian und die Tetrarchie Aspekte einer Zeitenwende* (herausgegeben von Alexander Demandi, Andreas Goltz und Heinrich Schlange-Schöningen). Walter de Gruyter GmbH & Co., Berlin
- Louth, Andrew (2008): *Justinian and his legacy (500–600)*, in: *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500–1492* (edited by Jonathan Shepard). Cambridge University Press, New York
- Louth, Andrew (2008): *Byzantium transforming (600–700)*, in: *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500–1492* (edited by Jonathan Shepard), Cambridge University Press, New York
- Manev, Alexander (2018): *Trikonhos u Doljanima u kontekstu ranohrišćanske Dokleje*, *Nova antička Duklja*, IX, Podgorica
- Manojlović, Radoman Risto, Komini, Municipium S..., https://muzejpljevlja.com/komini-municipijum_s/?lang=lat&doing_wp_cron=1714207863.0485289096832275390625
- Marković, Ivan (2014): *Dukljansko-barska metropolija*, u: *Tri studije o Dukljansko-barskoj nadbiskupiji* (urednik i priređivač Ivan Jovović), Matica crnogorska & Nadbiskupski ordinarijat Bar, Bar
- Mijović, Pavle (1962–1963): *Acruvium – Dekatera – Kotor*, *Starinar*, 13–14, Beograd
- Mijović, Pavle & Kovačević, Mirko (1975): *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Arheološki institut, Muzej Ulcinj, Beograd – Ulcinj
- Mijović, Pavle (1977): *Ulcinj i Bar (arheološka i kastelološka istraživanja)*, u: *Velika arheološka nalazišta u Crnoj Gori*, Kolarčev narodni univerzitet, Beograd, 1977
- Mijović, Pavle (1978): *Ranohrišćanski spomenici Praevalisa*, *Arheološki vestnik*, 29, Ljubljana
- Mijović, Pavle (1990): *Komanska kultura i pitanje dolaska Slovena u Prevalis*, u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, Istorijski institut SR Crne Gore, Titograd

- Mijović, Pavle (1995): *Iz kulturne prošlosti Bara*, JP Kulturni centar, Bar
- Mijović, Pavle (1996): *Tipologija crkvenih spomenika Crne Gore*, CANU, Podgorica
- Mijović, Pavle (1998): „Episkopski grad“ Dioklija, u: *Od Dokleje do Podgorice*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje
- Mijović, Pavle (1998): Alata – Ribnica – Podgorica, u: *Od Dokleje do Podgorice*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje
- Mijović, Pavle (1998): Porfirogenitovi „veliki gradovi“ Diokleje, u: *Od Dokleje do Podgorice*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje
- Mijović, Pavle (1998): „Episkopski grad“ Dioklija, u: *Od Dokleje do Podgorice*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje
- Mijović, Pavle (2019): O kasnoantičkim i srednjovekovnim grobljima u Kotoru, u: *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Nacionalna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Ministarstvo kulture Crne Gore, Cetinje
- Mijović, Pavle (2019): Podni mozaici u Crnoj Gori; u: *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Nacionalna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Ministarstvo kulture Crne Gore, Cetinje
- Mijović, Pavle (2019): Je li Justinijanov limes obuhvatao Olcinius?, u: *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Nacionalna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Ministarstvo kulture Crne Gore, Cetinje
- Mijušković, Slavko (1966): Novo tumačenje jednog fragmenta iz „Tabula Peutingeriana“, *Istorijski zapisi*, 1, Titograd
- Milinković, Mihailo (1997): Rose – Malo Rose, Boka Kotorska – antičko/kasnoantičko naselje i srednjovekovna crkva, *Glasnik Srpskog arheološkog društva*, 13, Beograd
- Moorhead, Jonh (2008): Western aproaches (500–600), in: *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500–1492* (edited by Jonathan Shepard), Cambridge University Press, New York
- Mošin, Vladimir (1950): *Ljetopis popa Dukljanina*, Matica hrvatska, Zagreb, 1950.
- Nicol, M. Donald (1988): *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge University Press, Cambridge

- Nikolajević, Ivanka (1981): Dve beleške za istoriju Prevalisa, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 20, Beograd.
- Novak, Grga (2004): *Prošlost Dalmacije*, knjiga I, Marjan tisak, Split.
- Novaković, Bojan (2006): Lontodokla i pitanje kontinuiteta Duklje, *Istorijski zapisi*, 1–4, Podgorica
- Novaković, Bojan (2007): Doclea – Genta – Praevalis, *Philologia*, 5.
- Novaković, Bojan (2012): Duklja u spisu *De administrando imperio*, Zbornik radova Vizantološkog instituta, XLIX, Beograd,
- Ostrogorski, Georgije (1969): *Istorija Vizantije*, Prosveta, Beograd
- Ostrogorski, Georgije (1970): *Vizantija i Sloveni*, Prosveta, Beograd
- Parović-Pešikan, Maja (1974): Rimski put Risinium – Salthua, *Starinar XXIII*, Beograd
- Perićić, Eduard (1998): Sclavorum Regnum Grgura barskog (Ljetopis popa Dukljanina), Conteko, Bar
- Pešikan, Mitar (1982): Mogućne onomastičke paralele imena putnih stanica na rimskom kontinentalnom putu kroz Crnu Goru. *Onomastica Jugoslavica*, 9, JAZU, Zagreb
- Popa Dukljanina Sclavorum Regnum, FCJK, Cetinje, 2016
- Popović, Vladislav (1988): Albanija u kasnoj antici, u: Iliri i Albanci. SANU, Beograd
- Pušić, Ilija (1975): Novi pravac rimske ceste kroz Boku Kotorsku. *Istorijski zapisi*, 1, Titograd
- Radusinović, S. Pavle (1991): Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg do novijeg doba, prva knjiga. NIP „Univerzitetska riječ“, Istorijski institut Crne Gore, Nikšić
- Stanković, D. Vladan (2016): Položaj dukljanske episkopije u ranom srednjem veku, *Crkvene studije*, 13, Niš
- Suić, Mate (1995): Pristupna razmatranja uz problem etnogeneze Hrvata, u: *Etnogeneza Hrvata* (urednik Neven Budak), Nakladni zavod Matice hrvatske: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, Zagreb

-
- Šišić, Ferdo (1928): *Letopis popa Dukljanina*, SKA, Beograd
 - Velimirović-Žižić, Olivera (1977): Antička Duklja – rimski i vizantijski grad, u: *Velika arheološka nalazišta u Crnoj Gori*, Kolarčev narodni univerzitet, Beograd
 - Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (1955): tom I, SANU, Beograd
 - Vučinić, Stevo (2017): *Prilozi proučavanju Ljetopisa popa Dukljanina i ranosrednjovjekovne Duklje*, FCJK, Cetinje
 - Zagarčanin, Mladen (2012): *Ranohrišćanska crkva na Velikom Pijesku*, Bar
 - Zagarčanin, Mladen (2014): O Skadru i Dokleji u provinciji Prevalis na osnovu arheoloških svjedočanstava, *Istorijski zapisi*, 1–2, Podgorica
 - Zagarčanin, Mladen (2017): Srednjovjekovni grad Svač, *Zbornik radova Nova antička Duklja*, VIII, Podgorica
 - Zagarčanin, Mladen (2018): Ranosrednjovjekovna Nekropola u Mijelama i pitanje „Komani-Kroja“ kulture na našim prostorima, *Nova antička Duklja*, IX, Podgorica
 - Zotović, Radmila (2003): Romanization of the population of the eastern part of the Roman province Dalmatia, *Balkanika*, XXXIV, Balkanološki institut SANU, Beograd
 - Zotović, Radmila (2021): Roads and transportation routes – Roman traffic on the eastern part of the Dalmatia province territory, *Journal of Economics, Business and Market Research (JEBMR)*, vol. 2 (1)
 - Živanović, M. Miloš (2018): Kasnoantička nekropola u Ibričevini, *Nova antička Duklja*, IX, Podgorica
 - Živković, Tibor (2007): *Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću 600–1025*, drugo izdanje, Čigoja, Beograd

DUBROVAČKI BALŠIĆI U DRUGOJ POLOVINI XIV I PRVIM DECENIJAMA XV VIJEKA

Marijan Premović

The Balšić surname appears in Dubrovnik sources in the second half of the 14th and the first decades of the 15th century. Some of the Balšić family members were mentioned with a clear indication of the place of their origin, whereas for other Balšić family members, it is difficult to determine whether they were from Dubrovnik or perhaps from Zeta. The documents do not provide any information about whether the mentioned Balšić family members had any connection to the Zeta rulers, so it is very difficult to identify their origins and whether any of them belonged to commoners. One of the most prominent representatives of the Balšić family who lived and worked in Dubrovnik was the well known trader Radul Balšić. He traded in wooden beams, silver, grain, and ships, and his merchant activities included credits, lending, boat renting, as well as acting as a guarantor, which shows his successful trade networking and the trust he enjoyed in the city of St. Blaise. However, there is no mention in the documents that he conducted his trading activity in Zeta.

Porodica Balšić je od 1360. do 1421. godine upravljala Zetom.¹ U tom je razdoblju postala jedna od najmoćnijih dinas-

¹ Teritorija porodice Balšić u navedenom periodu se mijenjala. Njihova se vlast s prekidima protezala od Dubrovnika do Himare (osim Kotora), dok je u unutrašnjosti povremeno obuhvatala Onogošt, Peć, Prizren i Trebinje. O teritorijalnom opsegu Balšića vidi u: Sima Ćirković, Ivan Božić, Dimitrije Bogdanović i Vojislav Đurić, *Istorija Crne Gore II/2. Od kraja XII do kraja XV vijeka. Crna Gora u doba oblasnih gospodara*, (Titograd: Redakcija za

tija između Dubrovnika i Himare. U pisanim dokumentima prvi put se spominju 29. septembra 1360. godine, u povelji kojom je srpski car Uroš V dao trgovačke garancije dubrovačkoj vlasteli i trgovcima da „slobodno mogu ići na Zetu na Balšiće“.² Srednjovjekovna Zeta Balšića i neposredno zaleđe za Dubrovnik su predstavljali područje najbližeg djelovanja najvažnijih trgovačkih interesa. Posljednjih nekoliko decenija XIV i u prvoj polovini XV vijeka grad Sv. Vlaha doživljava privredni rast. Zbog toga su stanovnici zetskog primorja poslovno bili upućeni na Dubrovnik. Zahvaljujući blizini Dubrovnika i poslovnoj saradnji, o Balšićima je sačuvan veliki broj arhivskih podataka.³

Ime Balša u poznom srednjem vijeku povremeno je prisutno na prostoru južnog Jadrana.⁴ Na osnovu njegovog oblika često je tumačeno etničko porijeklo zetskih gospodara Balšića.⁵ U fokusu našeg istraživanja nije porodica zetskih gospodara Balšića, već „drugi“ Balšići koji se spominju u izvorima Državnog arhiva u Dubrovniku. O Balšićima u gradu Sv. Vlaha pisalo se izuzetno rijetko u istoriografiji a ova problematika nije osvijetljena kroz arhivsku građu. Na osnovu istraživanja u dubrovačkom arhivu, Milena Gecić je, u svojoj neobjavljenoj

istoriju Crne Gore, 1970), 12–131; Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, (Cetinje: Obod, 2011), 171–189; Srđan Rudić, *Balšići: gospodari Zete*, (Beograd: Centar za napredne srednjovekovne studije, Beograd 2021), 43–118.

² Ljubomir Stojanović, *Povelje i pisma, knj. I, Dubrovnik i susedi njegovi. Deo 1*, (Beograd: Srpska Kraljevska Akademija, 1929), 99.

³ Vinko Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808. Dio 1, Od osnutka do 1526*, (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1980), 153–156.

⁴ B. Šekularac, *Crna Gora*, 21–25.

⁵ O porijeklu Balšića postoji puno teorija, na ovom mjestu dajemo samo izbor: Milena Gecić, *Zeta pod Balšićima* (doktorska disertacija), (Beograd: Filozofski fakultet, 1962), 3; B. Šekularac, *Crna Gora*, 21–27; S. Rudić, *Balšići*, 13–30.

doktorskoj tezi *Zeta u doba Balšića*, ukazala na podatke o drugim Balšićima u Dubrovniku. M. Gecić imala je pred sobom dosta materijala za obradu u doktorskoj disertaciji, ali ovi dubrovački Balšići nijesu bili predmet njenog istraživanja.⁶ Informacije o dubrovačkim Balšićima ukazane su i apostrofirane kod Srđana Rudića u monografiji *Balšići: gospodari Zete*, uz pozivanje na M. Gecić, identifikovan je Stipko Balšić iz Crne Gore (1348), Nikola Balšić iz Dračevice (1432), kao i Radul Balšić koji se navodi samo dva puta: 2. novembra 1378. i 20. maja 1392. godine.⁷ Saznanja spomenutih naučnika poslužila su nam kao polazna osnova, a mi smo pokušali da uz pomoć neobjavljenih izvora tu prazninu popunimo.

U drugoj polovini XIV i prvim decenija XV vijeka informacije o Balšićima sačuvane su u dokumentima iz Državnog arhiva u Dubrovniku, ali ti podaci razasuti su po serijama: *Notarske zadužnice (Debita Notariae)*, *Različiti spisi kancelarije (Diversa Cancellariae)* i *Tužbe kaznenih djela učinjenih izvan grada (Lamenta de foris)*.⁸ Informacije u arhivskim dokumentima su suvoparne, pa ih je otežano predstaviti kao povezanu cjelinu. Od sedamdesetih godina XIV vijeka, kroz prizmu očuvane dubrovačke građe, možemo pratiti dubrovačke i druge Balšiće koji se spominju. Najveći broj dokumenata našli smo za Radula Balšića, dok se ostali Balšići u Dubrovniku spominju samo po jednom.

⁶ M. Gecić, *Zeta pod Balšićima*, 3–4.

⁷ S. Rudić, *Balšići*, 31. *Stipcho Balsich de Cerna Gora* (1348) spominje se u studiji Milana Šufflaya, *Srbi i Arbanasi: (njihova simbioza u srednjem vijeku)*, Beograd: Seminar za arbanasku filologiju, 1925, 33.

⁸ Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), *Diversa Cancellariae* (dalje: *Div. Canc.*), ser. 35, sv. 15, 24, 27, 29, 30, 32–41; *Debita Notariae* (dalje: *Deb. Not.*), ser. 36, sv. 8, 10–12; *Lamenta de foris* (dalje: *Lam. de for.*), ser. 52, sv. 1.

Prvi spomeni Balšića

Ime Balša spominje se u dubrovačkoj i kotorskoj arhivskoj građi. U dubrovačkim knjigama, 18. maja 1304. godine, spominje se „Mata de Bolsith“ iz Bara, po kome je srpska kraljica Jelena slala pismo dubrovačkom knezu. U istorijskoj literaturi Mato se dovodi u vezu sa zetskom dinastijom Balšića.⁹ Nakon toga imamo spomen u kotorskoj arhivskoj građi, u oktobru 1334. godine, Bratoja Balšina. Sljedeće godine spomenuti su „Balšini grebeni“ iznad Njeguša.¹⁰

Većina Balšića spomenutih u dubrovačkim dokumentima spominje se jednom, pa je teško utvrditi njihovu porodičnu povezanost i porijeklo. U kancelarijatu, u junu 1348. godine, spominje se Nikšićanin Balšić.¹¹ U tužbama kaznenih djela učinjenih izvan grada Dubrovnika, 11. jula 1373. godine, spominje se da je Maroje Vučinin podnio tužbu protiv Nikole Balšića i ostalih iz Bijele zbog pljačke.¹² U kancelarijatu, 26. maja 1376. godine, spominje se Milodrug Balšić vezano za predaju zaloga (srebrni pojas).¹³

Radul Balšić – trgovac i kreditor

Radul Balšić je bio trgovac solidnog formata o čemu svjedoče arhivska dokumenta, u kojima se o njemu nalaze mnogi podaci. To su podaci iz kancelarijata i notarijata koji daju malo prostora

⁹ Josip Jelčić, *Zeta i dinastija Balšića: dokumentovane istorijske studije*, Podgorica: Matica crnogorska, 2010, 39; S. Rudić, *Balšići*, 30.

¹⁰ Risto Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima: (XIV–XVI vijek)*, knj. II, Titograd: Istorijski instut SR Crne Gore, 1974, 197; S. Rudić, *Balšići*, 31.

¹¹ DAD, *Div. Canc*, sv. 15, f. 117v (24. 6. 1348).

¹² DAD, *Lam. de for.*, sv. 1, f. 125v, (11. 7. 1373).

¹³ DAD, *Div. Canc*, sv. 24, f. 147v (26. 5. 1346).

za detaljniju analizu njegovog života. Serija *Različiti spisi kancelarije* sadrži dokumenta koja se odnose na zadužnice, oglase o prodaji nekretnina, tužbe, ročišta, iskaze svjedoka, presude itd. U zapisima kancelarije nalazimo važne podatke koji nam objašnjavaju pojedine probleme vezane za kreditnu trgovinu Balšića i kroz djelovanje trgovačkih društava.¹⁴ Pomeni Radula u *Notarskim zadužnicama* pružaju podatke o kreditiranju trgovine, koliki iznosi se pozajmljuju, imena vjerovnika i dužnika, rok vraćanja i slično.¹⁵ Kao što smo istakli, Radul nije bio predmet zanimanja historičara, a o njegovom životu nije se skoro ništa znalo. U historijskim izvorima postao je poznat od 1377. godine. Od tada je moguće pratiti njegov put trgovačke afirmacije – do 1415. godine. Kada govorimo o njegovim početnim kreditnim poslovima, od 1377. do 1387, potrebno je naglasiti da je bio slabije „poznat“ u trgovačkim krugovima.

U prvoj polovini aprila 1377. godine mesar Milon, gaštald (starješina) bratovštine Sv. Nikole, izjavljuje da je Radulu Balšiću na godinu dana iznajmio gabelu iste bratovštine za 63 perpera.¹⁶ Radul je bio mesar i član Bratovštine Sv. Nikole, koji je bio zaštitnik mesara na Prijekome u Dubrovniku. Na Prijekome se nalazila predromanička crkva Sv. Nikole, koja je bila središte okupljanja vjernika na svečev praznik 9. maja, uz pučki običaj dijeljenja jabuka neoženjenim pripadnicima te

¹⁴ Ignacij Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, (Sarajevo: Akademija nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine, 1976), 80–84; Esad Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1 (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2017, XI–XII.

¹⁵ I. Voje, *Kreditna trgovina*, 61–78; Esad Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne: (ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341–1526)*, Sarajevo: Institut za historiju – Historijski arhiv, 2019, IX.

¹⁶ DAD, *Deb. Not.*, sv. 8, f. 26v (9. 4. 1377).

zajednice i porodično darovanje djece.¹⁷ Radulova pripadnost Bratovštini ukazuje nam na njegovu vezu s upravnikom Milonom. Barka mu je trebala za trgovačku djelatnost. Deset godina kasnije, 1. septembra 1387. godine, Nikoje Pribojević izjavljuje da je od Radula unajmio barku za jedan perper mjesečno. Ukoliko kojim slučajem barku izgubi ili upropasti, odgovaraće Balšiću i platiće 20 perpera. Radul je 2. oktobra, mjesec dana nakon sklapanja ugovora, primio dvanaest groša.¹⁸ Zahvaljujući svom trgovačkom angažovanju iz dokumenta saznajemo da je stekao barku, koju je iznajmljivao za novac. Dana 10. oktobra 1387. godine iznajmio je svoju barku Pasku Soniću do Božića.¹⁹ U dubrovačkom notarijatu kao rok za otplatu često se navodio praznik.²⁰ Najam za barku iznosio je 11 groša mjesečno.²¹ Radul je u značajnoj mjeri učestvovao u kreditnoj trgovini. Učestalo zaduživanje ga određuje kao veoma aktivnog trgovca. U Dubrovniku su kreditni dužnici novac dobijali na osnovu garancija jemca, davanja zaloga i jemstva prokuratora.²²

Krajem septembra 1389. Radul Balšić u partnerstvu s Dimkom Tudorovićem garantuje da će Radoslav Grubišić u roku od dva mjeseca vratiti dug od 200 perpera Ostoji Nikoliću. Za istog trgovca, istog dana, garantovali su za još jedno kreditno zaduženje od 100 perpera kod kreditora Stefana Lukarevića.

¹⁷ O bratovštini sv. Nikole vidi više u: Vinicije B. Lupis i Nikolina Hazdovac Bajić, „Kult svetog Nikole – mijene kroz povijest i uloga u izgradnji suvremenog identiteta Dubrovnika“, *Crkva u svijetu* 56, br. 4, 2021, 679–693.

¹⁸ DAD, *Div. Canc.*, sv. 27, f. 30'v (1. 9. 1387).

¹⁹ DAD, *Div. Canc.*, sv. 27, f. 43'v (10. 10. 1387).

²⁰ I. Voje, *Kreditna trgovina*, 130–136.

²¹ DAD, *Div. Canc.*, sv. 27, f. 43'v (10. 10. 1387).

²² I. Voje, *Kreditna trgovina*, 119–127; Ignacij Voje, *Poslovna uspešnost trgovcev v srednjeveškem Dubrovniku*, (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2003), 90–99; Esad Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1*, IX.

Rok vraćanja duga bio je do tri mjeseca.²³ Početkom januara 1390. Brajko Radanić, Radić Petrović i Radoslav Milenović obavezuju se na isporuku 24 drvene grede Radulu Balšiću gaštaldu bratovštine Sv. Nikole u Dubrovniku i sudiji iste bratovštine Nenku Kodanoviću.²⁴ Iz notarske zadužnice saznajemo da je starješina bratovštine Sv. Nikole bio Radul. Bratstvo je funkcionisalo kao vid sindikalne organizacije tog vremena.²⁵ Jedna od specifičnosti koja je pratila trgovačku djelatnost Radula su njegovi partnerski poslovi i saradnja s mesarom Dimkom Tudorovićem, a bili su zajedno članovi bratovštine Sv. Nikole.

Njih dvojica često zajednički djeluju, pa su informacije o njima povezane. Radul je zajedno sa Dimkom, 9. jula 1390. godine, pozajmio od Blaža Menčetića 300 perpera. Rok za vraćanje kreditnog zaduženja bio je do dva mjeseca od predstojećeg putovanja.²⁶ Uzimanje kredita od 300 perpera predstavlja najčešće zaduživanje u trgovačkoj robi i izražava se novčanim iznosom. Podrazumijeva da osoba koja uzima robu na kredit (dužnik) vrati kredit u novcu, svome kreditoru poslije dogovorenog vremena. Tih je godina Radul imao uspon u trgovačkoj karijeri, pa se u notarijatu spominje 27. maja 1391. godine kao kreditor s Dimkom Tudorovićem.²⁷ Krajem proljeća 1391. godine Radul se sa Dimkom zadužio kod Martinusija de Sorgia 200 perpera.²⁸ Iz navedenih podataka vidimo da je Balšić u Dubrovniku uspješno razvijao trgovački biznis i uživao povjerenje. Tokom 1392. godine njegova trgovačka aktivnost bila je učestala.

²³ DAD, *Div. Canc.*, sv. 29, f. 13'v (28. 9. 1389.).

²⁴ DAD, *Div. Canc.*, sv. 29, f. 48'v (7. 1. 1390.).

²⁵ V. B. Lupis i N. Hazdovac Bajić, „Kult svetog Nikole“, 686.

²⁶ DAD, *Deb. Not.*, sv. 10, f. 74v (9. 7. 1390.).

²⁷ DAD, *Deb. Not.*, sv. 10, f. 113'v (27. 5. 1391.).

²⁸ DAD, *Deb. Not.*, sv. 10, f. 121v (20. 6. 1391.).

Dana 27. februara 1392. godine Luka Pelileć i Ratko Obradović izjavljuju da duguju Radulu i Dimku 84 dukata, koje će uplatiti najdalje za mjesec dana.²⁹ Istog dana Luka Pelileć, Ratko Obradović i Bogoje Dolenović uzeli su 80 dukata kredita od Radula i Dimka sa rokom otplate do dva mjeseca.³⁰ Sjutradan, Pretod Radosalić, Radan Radunović, Bogoslav Milojević i Dobretko Radunović uzeli su trgovački kredit od 103 zlatna dukata od Radula i Dimka, s rokom otplate od mjesec dana.³¹ Dana 17. maja 1392. godine Sergije Bogunović, Bogoje Drisojević krojač i Bogumil Radovanić potvrđuju da su pozajmili od Radula i Dimka 45 zlatnih dukata, a rok otplate bio je do mjesec dana.³² Sedam dana kasnije, Kostadin Radojević, Radoš Njegojević i Radin Bogojević izjavljuju da su dužni Radulu i Dimku, ortacima, 75 dukata sa rokom naplate do mjesec dana. Na margini dokumenta naznačeno je da su dužnici podmirili dug.³³

U prvoj polovini jula 1392. godine Radoslav Grupsić izjavljuje da se zadužio kod Marina Rastića 40 dukata, a Radul se pojavljuje kao jemac za 27 dukata, u slučaju da dug ne bude vraćen na vrijeme.³⁴ U aprilu 1393. godine Pripčin Mikhaljević, Radeša Njegojević i Rađen Bogojević izjavljuju da duguju Radulu i Dimku, mesarima, 87 dukata koje se obavezuju isplatiti do mjesec dana.³⁵ Dana 5. maja, iste godine, Junko Klapsić, Ratko Obradović i Borisav Bolković izjavljuju da duguju Radulu i Dimku 62 dukata i 12 groša, koje se obavezuju da će isplatiti do mjesec dana od prvog predstojećeg putovanja.³⁶ U dokumentima se

²⁹ DAD, *Deb. Not.*, sv. 10, f. 132'v (27. 2. 1392).

³⁰ DAD, *Deb. Not.*, sv. 10, f. 132'v (27. 2. 1392)

³¹ DAD, *Deb. Not.*, sv. 10, f. 134v (28. 2. 1392).

³² DAD, *Deb. Not.*, sv. 10, f. 143'v (17. 5. 1392).

³³ DAD, *Deb. Not.*, sv. 10, f. 144v (24. 5. 1392).

³⁴ DAD, *Deb. Not.*, sv. 10, f. 153'v (12. 7. 1392).

³⁵ DAD, *Deb. Not.*, sv. 11, f. 20v (24. 4. 1393).

³⁶ DAD, *Deb. Not.*, sv. 11, f. 23'v (5. 5. 1393).

Balšić spominje kao porotnik 20. oktobra 1393. godine,³⁷ a deset dana kasnije navodi se da je imovina Radina Bogojevića u rukama Milana Gjurinovića, Krasoja Gera i Radula Balšića.³⁸ Godinu dana docnije, Radul u partnerstvu s Dimkom uzima kreditno zaduženje od 342 perpera i 4 groša. Kreditör ovog zaduženja bio je Stefan Lukarević, a rok za vraćanja zajma iznosio je mjesec dana. Na margini je upisana bilješka da je njihov dug izmiren.³⁹ Iz notarijata je primjetno da Radulova platežna moć i bogatstvo postepeno rastu.

Polovinom decembra 1394. mesari Dimko i Radul uzeli su kreditno zaduženje od 350 perpera od Pripka Gracianovića, koje će povjeriocu vratiti do mjesec dana od predstojećeg putovanja. Na margini je upisana bilješka da je dug izmiren.⁴⁰ U *Debita*, 22. oktobra 1395, se spominje Radul, da je u partnerstvu s Dimkom uzeo kredit od 800 perpera od Ursa Žamanovića. Svoje zaduženje vratiće u roku od dva mjeseca. Na margini dokumenta naznačeno je da je dug izmiren.⁴¹ Zanimljivo je da se nigdje ne navodi gdje će Radul i Dimko prodavati zaduženu robu. Isti partneri, 11. decembra 1395. godine, uzeli su kreditno zaduženje od 100 perpera, od Mare, udovice Stjepana Sorkočevića.⁴² Kreditno zaduživanje uz udruženo poslovanje s Dimkom, pokazuje nastojanje da se dodatno osigura sklopljeni poslovni aranžman.

U aprilu 1398. godine sudci bratovštine mesara u Dubrovniku (Luka Lepilec, gaštald, Bogdan Bernaba i Ivanko Milovanić) sklapaju ugovor sa mesarima Radulom i Dimkom.⁴³ Iz navedenih podataka vidi se da je Radul često sarađivao sa članovima bratovštine Sv. Nikole i da je svoje kredite uspješno vraćao. To

³⁷ DAD, *Div. Canc.*, sv. 30, f. 70'v (20. 10. 1393).

³⁸ DAD, *Div. Canc.*, sv. 30, f. 75v (30. 10. 1393).

³⁹ DAD, *Deb. Not.*, sv. 11, f. 106v (8. 11. 1394).

⁴⁰ DAD, *Deb. Not.*, sv. 11, f. 112v (15. 12. 1394).

⁴¹ DAD, *Deb. Not.*, sv. 11, f. 164'v (22. 10. 1395).

⁴² DAD, *Deb. Not.*, sv. 11, f. 174'v (11. 12. 1395).

⁴³ DAD, *Div. Canc.*, sv. 32, f. 135'v (26. i 27. 4. 1398).

je primjetno iz sklapanja novih ugovora. U istorijskim izvorima nastupa zatišje za aktivnost Balšićevu do 15. aprila 1401. godine. Tada Pripko Gracijanović u kancelarijatu potvrđuje da je od mesara Radula primio srebrninu.⁴⁴ U aprilu 1402. godine, Balšić stupa u trgovačku mrežu (partnerstvo) s Ivanom Siridonovićem, Bogdanom Barnabinom i Tihiradžom Žuranovićem i zajedno uzimaju kreditno zaduženje od 202 perpera i 6 groša od Marina Nikšinog Gundulića.⁴⁵ U aprilu 1404. godine Dimko Tudorović prodaje Pulkku i Radulu Balšiću stoku.⁴⁶ Nije navedeno koja je stoka bila u pitanju. Iste godine, 23. avgusta, Balšić se spominje da je trgovao žitom.⁴⁷ Godinu dana kasnije, 5. jula 1405, Radul je ušao u kooperaciju s Dobroslavom Jurđevićem iz Risna. Njih dvojica obavezuju se da će prema gradu Sv. Vlaha izvršiti isporuku drvene građe.⁴⁸ U prvoj polovini oktobra 1406. u kancelarijatu je upisano da se plijeni imovina Radula Balšića na zahtjev zlatara Brajana.⁴⁹ Nije poznato koji je bio razlog za to i koje obaveze nije ispunio.

Radul je imao sina Dživka, koji se spominje 7. decembra 1408. godine. Tog dana Dživko je stupio u najam u Dubrovniku uz očev pristanak.⁵⁰ U aprilu 1409. godine u kancelarijatu se navodi da je Radul prodao lađu Radulju Bratoradiću.⁵¹ Iduće godine spominje se kao jamac Živku Dukjanoviću, koji će izvršiti neke poslove u Baru.⁵² Tri godine kasnije, Radul s Dimkom prodaje Živku Roganoviću i Radojku Puganiću pravo

⁴⁴ DAD, *Div. Canc.*, sv. 34, f. 43'v (15. 11. 1401).

⁴⁵ DAD, *Deb. Not.*, sv. 12, f. 76'v (13. 4. 1402).

⁴⁶ DAD, *Div. Canc.*, sv. 35, f. 61'v (26. 4. 1404).

⁴⁷ DAD, *Div. Canc.*, sv. 35, f. 91v (23. 7. 1404)

⁴⁸ DAD, *Div. Canc.*, sv. 35, f. 189v (5. 6. 1405)

⁴⁹ DAD, *Div. Canc.*, sv. 36, f. 102v (8. 10. 1406)

⁵⁰ DAD, *Div. Canc.*, sv. 37, f. 156v (7. 12. 1408)

⁵¹ DAD, *Div. Canc.*, sv. 37, f. 205v (21. 4. 1409)

⁵² DAD, *Div. Canc.*, sv. 38, f. 123v (13. 4. 1410)

na carinu bratovštine Sv. Nikole.⁵³ Iste godine Balšić se bavio prodajom drvene građe (21. septembar 1412). To saznajemo iz tužbe Ratke, žene Radika.⁵⁴ Posljednja prikupljena informacija koja spominje Radula je iz februara 1415. godine. U kancelarijatu je tada zabilježena izjava Dimitrija iz Bara i Martola Mislijenovića o novcu, tu se spominje Radul i njegov drugi sin Đurko.⁵⁵

Pomeni drugih Balšića u Dubrovniku

Krajem 1397. godine pominju se braća Radič i Danilo, sinovi *Millanci Balsich* u Kotoru.⁵⁶ Dana 6. jula 1417. godine u kancelarijatu se spominje Miloš Balšić.⁵⁷ Početkom jeseni 1432. javlja se u gradu Sv. Vlaha Nikola Balšić iz Dračevica (*Nicolaus Balsich de Draceviča*).⁵⁸ Pet godina kasnije (1437) spominje se Vučić Gojčinović *de Balsich* u Kotoru, pa Milena Gecić smatra da da odrednica *de Balsich* označava selo ili katun Vlaha.⁵⁹ I danas još ima spomena ime Balšić u nazivima, Baošić u Boki Kotorskoj, zatim Baoševa gradina, vjerovatno i Baošla u Boki Kotorskoj.⁶⁰

Zaključna razmatranja

U drugoj polovini XIV i prvih decenija XV vijeka spominje se prezime Balšić u dubrovačkim izvorima. Nije riječ o gospodari-ma i članovima zetske porodice Balšić, već o drugim članovima

⁵³ DAD, *Div. Canc.*, sv. 39, f. 61v (20. 4. 1412)

⁵⁴ DAD, *Div. Canc.*, sv. 39, f. 133'v (21. 9. 1412)

⁵⁵ DAD, *Div. Canc.*, sv. 40, f. 127'v (26. 2. 1415)

⁵⁶ S. Rudić, *Balšići*, 31.

⁵⁷ DAD, *Div. Canc.*, sv. 41, f. 119'v (2. 6. 1417)

⁵⁸ R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena II*, 197; S. Rudić, *Balšići*, 31.

⁵⁹ M. Gecić, *Zeta pod Balšićima*, 4.

⁶⁰ M. Gecić, *Zeta pod Balšićima*, 4.

s prezimenom Balšić. Jedan broj prikazanih Balšića u izvorima se spominje samo jednom i obično se navodi odakle su došli u grad Sv. Vlaha: Stipko Balšić iz Crne Gore (1348), Nikola Balšić iz Dračevica (1373) i Nikola Balšić iz Bijeles (1432). Za pojedine Balšiće teško je utvrditi da li su bili Dubrovčani ili su došli možda iz Zete: Nikšićanin Balšić (1348), Milodrug Balšić (1376) i Miloš Balšić (1417). U dokumentima se spominju po jednom i zato je nije moguće dati informacije o njihovom konkretnom prebivalištu.

Među najpoznatijim predstavnicima Balšića koji su živjeli i djelovali u Dubrovniku bio je Radul Balšić. Nemamo podatke ko su bili njegovi prethodnici. Radulova trgovačka aktivnost prikazana je kroz kreditna zaduženja, davanje kredita, iznajmljivanje barke, trgovačku umreženost i djelovanje kao jemca. Hronloškim nizom, od njegovog prvog pomena 1377. do 1415. godine prikazano je njegovo djelovanje u Dubrovniku kroz pojavljivanje u arhivskim izvorima. Radul je bio mesar, član i, jedno vrijeme, upravitelj Bratovštine Sv. Nikole koji je bio zaštitnik mesara u Dubrovniku. Od 1389. godine počinje njegova intenzivna trgovačka aktivnost. Balšić se zadužuje sam, ali najčešće se udružuje sa svojim partnerom Dimkom Tudorovićem (7 ugovora, 2.292 perpera). U nekoliko ugovora imao je partnerstva i sa drugim trgovcima. Tokom 1392. godine njegov trgovački posao kao kreditora s Dimkom bio je učestali, dali su 5 kredita čiji je ukupan iznos bio 387 dukata. To pokazuje i njegovu trgovačku umreženost, uspješno je razvijao trgovački biznis i uživao povjerenje u gradu Sv. Vlaha. Trgovao je drvenim gredama, srebrom, žitom, lađama. U dokumentima se ne navodi da svoju trgovačku aktivnost obavlja na području Zete. Radulova porodica nam je poznata po muškoj liniji, imao je dva sina: Dživka i Đurka.

U dokumentima nismo našli informacije da navedeni Balšići imaju bilo kakvu povezanost sa zetskim gospodarima, pa je

veoma teško identifikovati njihovo porijeklo, kao i da li su neki od njih pripadnici jednog zajedničkog roda. Možda je nekom od njih ime oca formom patronimika ostavilo osnovu za njegovo prezime. Rad djelimično popunjava praznine u poznavanju dubrovačkih Balšića i delegira teme za neke nove istraživačke radove.

Neobjavljeni izvori:

- Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), *Diversa Cancellariae* (Div. Canc.), ser. 35, sv. 15, 24, 27, 29, 30, 32–41
- DAD, *Debita Notariae* (Deb. Not.), ser. 36, sv. 8, 10–12
- DAD, *Lamenta de foris* (Lam. de for.), ser. 52, sv. 1.

Objavljeni izvori:

- Kurtović, Esad, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1 (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2017.
- Kurtović, Esad, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne: (ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341–1526)*, Sarajevo: Institut za historiju – Historijski arhiv, 2019.

Literatura:

- Ćirković, Sima, Božić, Ivan, Bogdanović Dimitrije & Đurić, Vojislav, *Istorija Crne Gore II/2. Od kraja XII do kraja XV vijeka. Crna Gora u doba oblasnih gospodara*, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd 1970.

- Foretić, Vinko, *Povijest Dubrovnika do 1808. Dio 1, Od osnutka do 1526*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1980.

- Gecić, Milena, *Zeta pod Balšićima* (neobjavljena doktorska disertacija), Beograd: Filozofski fakultet, 1962.

- Jelčić, Josip, *Zeta i dinastija Balšića: dokumentovane istorijske studije*, Matica crnogorska, Podgorica 2010.

- Kovijanić, Risto, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima: (XIV–XVI vijek)*, knj. II, Titograd: Istorijski institut SR Crne Gore, 1974.

- Lupis, Vinicije B. i Nikolina Hazdovac Bajić, „Kult svetog Nikole – mijene kroz povijest i uloga u izgradnji suvremenog identiteta Dubrovnika“, *Crkva u svijetu* 56, br. 4 (2021), 679–700.

- Rudić, Srđan, *Balšići: gospodari Zete*, Beograd: Centar za napredne srednjovekovne studije, 2021.

- Šufflay, Milan, Srbi i Arbanasi: (njihova simbioza u srednjem vijeku), Beograd: Seminar za arbanasku filologiju, 1925.

- Šekularac, Božidar, *Crna Gora u doba Balšića*, Cetinje: Obod, 2011.

- Voje, Ignacij, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo: Akademija nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine, 1976,

- Voje, Ignacij, *Poslovna uspešnost trgovcev v srednjeveškem Dubrovniku*, Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2003.

NJEMAČKI GROF ŠMETAU – PRETENDENT NA SRPSKI PRIJESTO 1774.

Ilija Vujošević

One of the political plans for organizing the Serbian state before "Nachertanie", was the plan of the German count and Danish general Woldemar Hermann Graf von Schmettau. In 1774, Graf von Schmettau submitted to the French Minister of Foreign Affairs, Charles Gravier Count of Vergennes, a plan for organizing the Serbian state, which, in the alliance of Turkey and France, would have had a special status as a vassal state with count Schmettau as its ruler. The original of the unfulfilled Schmettau's plan was discovered in Paris by Valtazar Bogišić in 1874, and published 165 years later by the historian Aleksandar Soloviev in 1939.

Između brojnih planova obnove srpske države prije *Načertanija* i sa pretenzijom da bude njen vladar, sporadično se u nekim istorijskim tekstovima pominje plan njemačkog grofa Voldemar Herman fon Šmetau-a (Woldemar Hermann Graf von Schmettau). Grof Šmetau je 1774. podnio francuskom ministru inostranih poslova Šarlu Gravijeu grofu od Veržena (Charles Gravier, comte de Vergennes) plan uređenja srpske države koja bi imala specijalni vazalni status u savezu Turske i Francuske. Pritom je grof sebe kandidovao za vazalnog kneza koji će uz pomoć Turske vojno ojačati Srbiju, a u građanskom pogledu izvršiti duboke reforme u duhu zapadnoevropskog

prosvjetiteljstva. Sporadično ga pominju srpski historičari Radovan Samardžić i Radoš Ljušić, s pozivom na starije srpske historičare Dušana Pantelića i Aleksandra Solovljeva, pa je istraživanje ličnosti i, posebno, izvornika konkretnog plana grofa Šmetaua iziskivalo duže pretrage domaćih i stranih izvora. Obimna historiografska građa o grofu Šmetau nalazi se u njemačkim, danskim, norveškim i donekle u francuskim izvorima, na koje se i temelji dalji opis njegovog plemićkog porijekla, bogate biografije ove svestrane ličnosti. Jedino je bilo zametno doći do izvornika ili prepisa „Memoara“ što ga je grof Šmetau podnio ministru Verženu. Valtazar Bogišić je zaslužan što je vijek kasnije u arhivu francuskog ministarstva inostranih poslova slučajno otkrio i napravio prepis tri zaboravljena dokumenta grofa Šmetaua, ali ih nije objavio. Prepise tih dokumenata će 1939. pronaći u Bogišićevoj zaostavštini profesor Solovjev i objaviti ih u „Spomeniku SANU“ 1939. godine. Tako je plan prvi put ugledao svjetlost dana poslije 165 godina, o čemu će se na kraju ovog osvrta iznijeti više detalja.

Porijeklo i biografija grofa Šmetaua

Porodica se prvi put pojavila pod imenom Szmettay u XIV vijeku. Matias V. Šmetau je došao u Šlesku oko 1470.¹ sa kraljem Matijom Korvinom, a njegovi potomci, koji su priješli u protestantsku crkvu, naselili su se u Kneževini Neise i okrugu Glatz, dok su malo-pomalo porodične loze u Ugarskoj izumrle.² Pod kraljem Matijom Korvinom porodica se prvo proširila u Šleziju, a odatle su se pojedini članovi porodice naselili u Meklenburgu, Brandenburg i u Danskoj. Stupajući u prusku

¹ Johann Heinrich Zedlers, *Schmettau*, Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste 1731–1754, str. 337.

² Franz Menges: “Schmettau, Freiherren und Grafen von” In: *Neue Deutsche Biographie (NDB)*, Band 23, Duncker & Humblot, Berlin 2007, str. 398.

službu istakli su se kao diplomate, pa su 1701. stekli plemićki rang barona. U prvoj polovini 18. vijeka brojni predstavnici ove porodice ističu se kao oficiri u pruskoj, austrijskoj, francuskoj, holandskoj i danskoj službi. Jedan od njih, Samjuel Šmetau, dostigao je čin feldmaršala, pa je 1742. za sebe i rođake dobio grofovsku titulu. Samjuelov život je, takođe, bio veoma buran, ali ovđe interesantan pomena jer je velikim dijelom bio vezan i za srpsku istoriju.³ Nerijetko se u pojedinim istoriografskim osvrtima brkaju Samjuel i Voldemar, pa je to razlog da se ovom prilikom njihove biografije jasno razgraniče.

Grof Voldemar Herman fon Šmetau

Samjuel Šmetau je rođen marta 1684. kao sin Samuela Šmetaua i Marije de Lafonten de Vikart. Pohađao je vojnu školu, ali je već sa šesnaest godina, pod uticajem ujaka koji je bio danski general, stupio 1700. u dansku vojsku. Učestvovao je u prvim borbama Rata za špansko nasljeđe na gornjoj Rajni, a 1703. prelazi u holandsku službu. Godine 1708. postao je generalni pomoćnik nasljednog princa Fridriha od Hese-Kasela, kasnije kralja Fridriha I od Švedske. Pod zapovjedništvom

³ Bernhard von Poten, "Schmettau, Samuel Graf von", *Allgemeine Deutsche Biografie* 31, (1890), str. 644–647.

generala Vakerbarta, 1715. godine imao je veliku ulogu u opsadi i primopredaji Stralsunda. Godine 1716. porazio je u tri bitke vosku Poljske konfederacije. Kralj nasljednik nagradio je njegove usluge tako što ga je imenovao za pukovnika artiljerije i komandanta kraljevske garde. Kada je uspostavljen mir, Samjuel Šmetau odlazi u Ugarsku 1717. godine, đe su carske snage bile na terenu protiv Turaka.⁴

Istakao se u borbama za Beograd kada su Austrijanci 16. juna 1717. godine priješli Savu i započeli opsadu Beograda. Turska vojska predvođena novim velikim vezirom Halil-pašom krenula je iz Jedrena kao pomoć opkoljenom Beogradu, ali je poražena 16. avgusta, a sljedećeg dana austrijska vojska je ušla u Beogradsku tvrđavu. Glavnokomandujući austrijske vojske, princ Eugen Savojski,⁵ unapređuje Šmetaua u general-feldvaht-majstora i general-kvartir majstora. Nakon Požarevačkog mira, jula 1718. godine, kojim je okončan rat sa Turskom, odlazi sa austrijskom vojskom na Siciliju i odmah stupa u borbe protiv Španaca u ratu Četvornog saveza (Engleska, Francuska, Holandija i Sveto rimsko carstvo). Tim ratom, poznatim još kao Rat za špansko nasljeđe, Španija je teško poražena u pokušaju da povрати svoje italijanske provincije, naročito Napulj i Siciliju.

Godine 1732. Samjuel Šmetau učestvuje u pohodu austrijske vojske u gušenju ustanka na Korzici nakon čega je proizveden za feldmaršal-lajtnanta, a godine 1735. ratuje na Rajni. Proizveden je za general-feldcajgmajstora (zapovjednika artiljerije) i uzeo je vidnu ulogu u austrijsko-turskom ratu 1737–1739.⁶

⁴ U pitanju je austrijsko-turski rat (1716–1718) godine, šesti po redu ratni sukob između Austrijskog i Osmanskog carstva.

⁵ Eugen Savojski (1663–1736), princ, austrijski vojskovođa i državnik. Smatran je najvećim vojskovođom svoga vremena.

⁶ U rat se aktivno uključilo i srpsko stanovništvo, predvođeno patrijarhom Arsenijem IV Jovanovićem Šakabentom. Međutim, austrijska vojska poražena je u bici kod Grocke 1738. god. Beogradskim mirom 1739. severna Srbija je

Samjuel Šmetau je bio postavljen na čelu odbrane Beograda, ali je poslije poraza grofa Sekendorfa, 1. septembra zaključeno primirje po kome su Austrijanci evakuisali Beograd. Prije nego što ga je predao, stekao je zahvalnost neprijateljskog vođe Ali-paše, pomažući mu protiv njegovih pobunjenih trupa. Potom je postao guverner Temišvara i bio carski glavni povjerenik u razgraničenju u skladu sa Beogradskim mirovnim sporazumom. Kasnije je živio u Beču đe je u aprilu 1741. proizveden za feldmaršala. Prethodne, 1840. godine počeo je prvi osmogodišnji prusko-austrijski rat, poznat kao Rat za austrijsko nasljeđe. Novopečeni austrijski feldmaršal otišao je 1741. tajno u Siciliju i stavio se u službu pruskog kralja Fridriha II, neprijatelja svoga cara. Ipak nije direktno učestvovao u tom ratu, već ga je Fridrih poslao da pregovara sa bavarskim vojvodom Karlom o savezu. Diplomatska misija feldmaršala Šmetaua je bila uspješna i Karlo je 12. februara 1742. izabran za cara Svetog Rimskog Carstva. Prvim svojim ukazom od 24. februara podario je grofovsku titulu Samjeulu Šmetau, njegovom bratu generalu Karlu – Kristofu koji je sa bratom ratovao protiv Turaka u Srbiji u dva pomenuta rata: 1715–1718. i 1737–1739. godine. Istim ukazom grofovsku titulu dobilo je još pet njihovih rođaka. Godine 1743. kralj Fridrih postavio je grofa Samjuela Šmetaua za prvog kuratora (staratelja) novosnovane Kraljevske pruske akademije nauka. U tome zvanju umro je avgusta 1751. godine u Berlinu.

Grof Voldemar fon Šmetau rođen je u Berlinu 1719. godine. Njegov otac Karl Fridrih (1691–1928) bio je baron od 1717, a majka Hedvig (1695–1725) bila je Dankinja, kćerka barona Løvendala i praunuka danskog kralja Fridriha III. Voldemar je u šestoj godini izgubio majku, a tri godine kasnije i oca. Brigu o njemu je preuzeo đed po majci, u to vrijeme saksonski ministar

ponovo vraćena Osmanlijama, a granica između Austrije i Turske ustalila se na Savi i Dunavu. Strahujući od turske odmazde, patrijarh Arsenije IV, sa dijelom stanovništva povukao se u Ugarsku, što je bila druga velika seoba Srba.

Ulrik Løvendal (Ulrik Fredrik Woldemar Løvendal), tako da je odrastao u dvorskom društvu saksonskog kralja Augusta III⁷ u Drezdenu. Od 1736. do 1740. studirao je pravo na univerzitetu u Lajpcigu i, takođe, marljivo učio jezike, od kojih je temeljito naučio grčki i hebrejski. Stekao je opsežno obrazovanje poput plemića njegovog vremena koji su bili orijentisani na Francusku. Napisao je 1738. panegirik, posvećen ženidbi španskog kralja Karla III (1716–1788) i Marije Amalije Saksonske (1724–1760). Spis je štampan na latinskom i neobično je dugog naslova: „Panegirski govor o najpoželjnijem braku najsmirenijeg i najmoćnijeg princa i gospodara, Karla, kralja Sicilije i Jerusalima, sina Španije, itd. itd. i najsmirenije princeze i dame, gospodarice Marije Amalije, kraljevske princeze Poljske i Saksonije“.⁸ Nakon studija u Lajpcigu, stupio je u službu cara Svetog rimskog carstva Karla Albrehta i istakao se u ratu za austrijsko nasljeđe⁹, te ga je car 1742. (kad i rođaka feldmaršala Samjuela) nagradio titulom grofa. Potom odlazi u Pariz, a 1744/45. i 1747/48. bori se u ratovima protiv

⁷ August III od Saksonije (1696–1763) bio je kralj Poljsko-litvanske unije koji je vladao od 1733. do 1763. Učestvovao je u Ratu za austrijsko nasljeđe, protiv Pruske (1742) i u Sedmogodišnjem ratu, ponovo protiv Pruske (1756).

⁸ W. H. von Schmettau, *Oratio panegyrica in auspiciatissimum connubium inter serenissimum ac potentissimum principem ac dominum, dominum Carolum, utriusque Siciliae et Hierosolymae regem, infantem Hispaniarum etc. etc. et serenissimam principem ac dominam, dominam Mariam Amaliam, regiam principem Poloniae et Saxoniae, Lipsiae, 1738.*

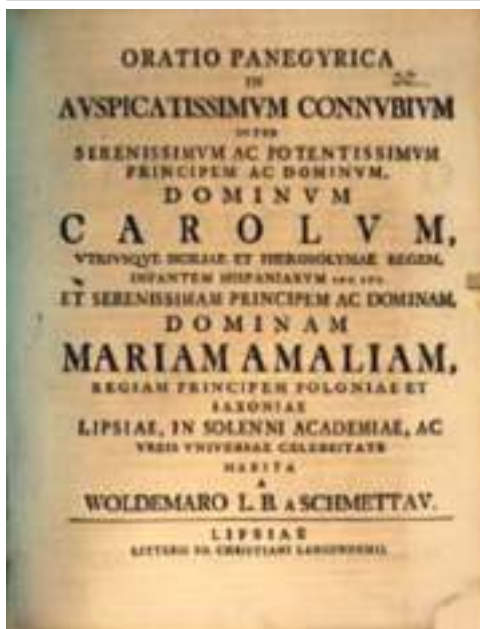
⁹ Rat za austrijsko nasljeđe trajao je od 1740. do 1748. godine. U njemu su sudjelovale sve evropske sile osim Poljske-Litvanije i Osmanskog carstva. Rat je započeo pod izgovorom da nadvojvotkinja Marija Terezija Austrijska nema pravo da naslijedi Austriju i ostale habsburške posjede zato što je žena, a stvarni razlog je bila namjera Pruske i Francuske da pokušaju poljuljati moć Austrije. Austriju su podržavale Velika Britanija i Holandija i kraljevine Sardinija i Saksonija, dok je Bavarska podržavala Francusku i Prusku.

Holandije pod vođstvom svojega ujaka, francuskog feldmaršala Voldemara de Løvendala Mlađeg.

Grof Voldemar fon Šmetau nastanio se 1746. u Danskoj đe je, zbog svojih dotadašnjih dostignuća i porodičnih veza, stupio u vojnu službu danske države. Doživio je mnoge počasti, pa 1753. bio imenovan za general-majora, da bi u Sedmogodišnjem ratu¹⁰, prvo bio na njemačkoj, a zatim na francuskoj strani. Godine 1750. kupio je biskupski dvor u Šlezvigu, a pošto je bio veliki ljubitelj likovne umjetnosti i pozorišta, 1757. je postao počasni član Akademije umjetnosti u Kopenhagenu. Unaprijeđen je u general-pukovnika 1759, potom je privremeno otpušten iz službe, da bi 1762. bio ponovo aktiviran. Glavnokomandujući, feldmaršal grof Saint-Germain, dao mu je komandu nad divizijom koja se sastojala od 4 norveška puka i novoformiranih „lakah“ divizija, i povjerio mu obezbjeđenje desnog boka armije tokom marša u Meklenburg. Ali, kao što je poznato, zbog smrti cara Petra III, do upada ruske vojske u vojvodstvo Meklenburga nije došlo, pa je taj rat završen bez „udarca mača“.¹¹

¹⁰ Sedmogodišnji rat je vođen od 1756. do 1763. godine između Austrije, Francuske, Rusije, Švedske, Španije i Saksonije sa jedne, i Pruske, Velike Britanije i Portugalije sa druge strane. Austrija i Pruska borile su se oko Šleske, a na moru i kolonijama Velika Britanija i Francuska ratovale su za prevlast u Severnoj Americi i Indiji.

¹¹ H. W. Harbou, "Schmettow, Herman Valdemar", *Dansk Biografisk Leksikon*, (Danski biografski leksikon) Band XV, Gyldendal (1887–1905) str. 202. („Overgeneralen, Feltmarskal Grev Saint-Gennain, gav S. Kommando over en Division, bestaaende af 4 norske Regimenter og de nyoprettede 'lette' Afdelinger, og betroede ham under Marchen ind i Meklenborg Sikringen af Hærens højre Flanke. Men, som bekjendt, paa Grund af Zar Peter III's Død endte Krigen uden Sværds slag“).

Naslovna strana

Oratio panegyrica...

Godine 1764. imenovan je za konjičkog generala i komandanta u Norveškoj, a kada je u aprilu osnovana posebna norveška „Ratna uprava“ (Krigsdirektorium), postao je i njen predsjednik. Prvi i najvažniji zadatak koji je Ratnoj upravi dao bio je da izradi plan za reorganizaciju norveške vojske prema Saint-Germainovim principima. Tokom tri godine provedene u Kristijaniji, pobrinuo se za reformu Slobodne matematičke škole, a 1765–66. objavio prvi vojni naučni časopis *Militairisk Bibliothek* (*Vojna biblioteka*) u nordijskim kraljevstvima. Postao je član Kraljevskog društva nauka u Trondhajmu. Ukratko, nastojao je na sve načine da norveškoj naciji dokaže simpatije i poštovanje koje mu je, prema njegovim vlastitim riječima, od malih nogu usadio njegov ujak. Grof Šmetau je ostao u Norveškoj na visokom položaju samo 3 godine. Početkom 1767. došao je u sukob sa maršalom Saint-Germainom koji nije mogao prihvatiti bezrezervnost i čvrstinu s kojom je grof Šmetau branio

ono što je smatrao ispravnim. Ne ulazeći u pojedinosti tog sukoba, na kraju je grof Šmetau uputio pismo kralju Kristijanu VII u kojem ističe da je „radiji da podnese ostavku na Generalnu komandu u Norveškoj nego da djeluje protiv svojih uverenja“. Kralj mu je dodijelio dobru penziju, isplatio mu dugove i, kasnije, 1778. odlikovao „Ordenom reda slona“. Time je završena vojna karijera grofa Šmetaua. Neki izvori navode da je 1770. s njim bilo pregovora o preuzimanju komande nad mletačkom vojskom, ali do toga nije došlo.¹²

Hroničari i poznavaoци njegove ličnosti i djela slažu se da je grof Voldemar fon Šmetau bio jedan od najvrjednijih oficira svog vremena, vojnik sa srcem i dušom koji se uvijek trudio da optimizira organizaciju vojske. Marljivo je vodio svoje trupe i bio je izuzetni poznavalac starije i novije vojne literature. Objavljivao je vojne naučne spise i promovisao vojno obrazovanje u Norveškoj ratnoj školi. Grof Šmetau je nesumnjivo bio, ne samo vještii oficir, već i značajna ličnost sa evropskim iskustvom. Zbog svog ponosa, svestranosti, pogleda na svijet i stila života morao je rano prekinuti vojnu karijeru. „Bio je dobar general, da, jedini kojeg smo imali, aktivan i pošten“,¹³ piše danski istoričar Peter Frederik Suhm (1728–1798) povodom Šmetauove smjene, a ovo mišljenje dijele mnogi njegovi savremenici. Tokom kratke 25-godišnje vojne karijere grof Šmetau bio je u službi cara Svetog rimskog carstva Karla Albrehta (Karlo VII), francuskog kralja Luja V i dansko-norveških kraljeva Fridriha V i Kristijana VII. Zbog svih dometa koje je postigao u raznim domenima istoričar Jens Glebe-Møller ga je nazvao „prosvijećeni general“.¹⁴

¹² Isto, str. 204

¹³ H. W. Harbou, „Schmettow, Herman Valdemar“, *Dansk biografisk Lexikon*, XV. Bind. Scalabrini – Skanke / str. 204 („Han var en brav General, ja, den eneste, vi havde, aktiv og ærlig“).

¹⁴ Jens Glebe-Møller, *I kamp mod dumhed og hyklere: om*

Potonje godine grof Šmetau je proveo u holštajnskom gradiću Ploenu, gdje je živio prilično usamljen i kasnije teško bolovao od astme. Bio je zaokupljen vojnim i državnim projektima, kao i vjerskim i filozofskim studijama. Bio je oženjen 1743. sa Amalie, rođene de Croix de Frechapelle (1716–1796) iz Šlezviga, ali je brak raskinut. Par je imao sinove Voldemara Fridriha (1749–1794) i dansko-norveškog generala Karla (1744–1821). Grof Voldemar Friedrich bio je njemački diplomata u danskoj službi i pisac. Sa ocem je otputovao u Norvešku 1764. i pridružio se konjičkom puku Oldenburg, ali je zbog dvoboja morao otići iz Norveške 1766. godine.

Treba dodati da je, pored vojne i filozofsko-literarne karijere, grof Šmetau bio cijenjeni mason, pa je postigao visoke diplome u ranoj mladosti. Još 1743. osnovao je vojnu ložu u Frankfurtu na Majni. Godine 1776. on je suosnivač lože „Lujza okrunjenog prijateljstva“ (Louise zur gekrönten Freundschaft) u Kilu. Od 1746. do 1760. u Hamburgu je postojala škotska loža *Schmettau*, koja je nosila njegovo ime. Visoke masonske pozicije omogućavale su mu poznanstva sa državnici, diplomatama, naučnicima i brojnim istaknutim ličnostima onoga doba. Grof Voldemar Herman fon Šmetau umro je u Ploenu 24. oktobra 1785. godine.

Filozofsko-religijski pogledi grofa Šmetaua

Kao što je naprijed pomenuto, nakon okončanja vojne karijere, grof Šmetau bio je do smrti zaokupljen vojnim projektima i teološko-filozofskim studijama. Pored ostalog, proučavao je Bibliju na izvornim jezicima. Bio je vatreni pobornik ekonomskih reformi J. F. Struensea¹⁵, pogotovo za ukidanje torture,

oplysningsmanden general W. H. von Schmettau (1719–85) (København: Museum Tusculanums Forlag, 2011), 122 s.

¹⁵ Lensgreve Johann Friedrich Struensee (5. avgust 1737–28. april 1772) bio je njemačko-danski ljekar, filozof i državnik. Postao je kraljevski liječnik

neslobodnog rada, cenzure štampe, ukidanje plemićkih privilegija i još desetak sličnih. Pod uticajem deista prosvjetiteljstva pripremio je tokom 1771. za štampu seriju od pet brojeva protiv teoloških dogmi *Blätter aus Liebe zur Wahrheit*¹⁶ („Listovi napisani iz ljubavi prema istini“). Izložio je teškim napadima, ne samo mnoštvo savremenih teologa i njihovog tumačenja Biblije, nego i sam biblijski tekst. Smatrao je da je Sveto pismo puno kontradikcija, nedosljednosti, čudnih detalja i ljudske mašte, te je optuživao teologe što nategnutim tumačenjima pokušavaju sakriti takve greške. Zahtijevao je slobodu istraživanja na teološkim fakultetima. U pet uzastopnih brojeva svoga *Blätter* otišao je dalje do Novog zavjeta, ponovo napadajući seriju nedosljednosti i ukazujući na tada provokativnu činjenicu da četvorica evanđelista nijesu bili očevici, već su pisali svoje izvještaje dugo nakon događaja raspeća. Šmetau direktno ulazi u srž hrišćanskog vjerovanja kada primjećuje da Biblija ne nudi nikakav dokaz da se vaskrsenje zaista dogodilo. Nije bilo svjedoka, niko nije dirao navodno vaskrslog, a najrazumnije objašnjenje je u tome da je vaskrsli Hrist bio samo fantazijska projekcija njegovih vjernika. Poznavao i njegovih svjetonazora smatraju da je Šmetau bio inspiriran britanskim deistima, tako da je vjerovao u prirodnog boga bez inkarnacije u Hristu. Pravo božansko otkrovenje prema grofu Šmetau sastoji

mentalno bolesnog kralja Kristijana VII od Danske i ministar u danskoj vladi. Napredovao je u vlasti do pozicije *de facto* regenta zemlje i pokušao je provesti široke reforme. Njegova afera s kraljicom Caroline Matildom izazvala je skandal i bila je katalizator intriga i igre moći koja je izazvala njegov pad i dramatičnu smrt. Dana 27/28. aprila 1772. L. J. F. Struensee i Enevold Brandt, danski dvorjanin, prvo su osuđeni na gubitak desnih ruku, a zatim na odrubljivanje glave. Njihova tijela su potom bila izvučena i raskomadana.

¹⁶ Woldemar Hermann von Schmettau, *Blätter aus Liebe zur Wahrheit geschrieben*, S. I. 1772.

se samo od dvije stvari: razuma i stvaranja.¹⁷ To su dva sveta dara od Šmetauovog boga koji su na raspolaganju ljudima.

Pomenuti Šmetauovi filozofsko-religijski pogledi su bliski Spinozinom *Tractatusu*¹⁸ koji je slijedio istu putanju: kritika Biblije, odbacivanje čudâ koja završavaju u teoriji religije društvene korisnosti. Spinoza takođe negira antropomorfizam u religiji. Za njega Bog nije ličnost, nema razum, volje ili moralnih kvaliteta, te Bog nije čovjek i ne treba mu pripisivati ljudske osobine. Na prvoj stranici, kao moto knjige piše: „Le devoir du soldat est la subordination et la bravoure, Celui du philosophe est Lamour de la Vérité“, odnosno: „Dužnost vojnika je podređenost i hrabrost, dužnost filozofa je ljubav prema istini“. Tako je, na primjer, Šmetau u svom *Blätтеру* br. 3, tvrdio da su propovijedi o Josifu, Mariji i arhanđelu Gavrilu u Novom zavjetu samo niz fikcija, odnosno da je bezgrešno začće još jedna mitska priča. Bio je to, piše Šmetau, samo neki inteligentan Jevrej koji je pustio svojoj pjesničkoj mašti na volju na osnovu jedne starozavjetne izreke: „Evo, djevica je zatrudnjela“ (Isaija 7,14). Taj prosvjeteljski, a za crkvu jeretčki, Šmetauov stav zapeo je za oko biskupu Adamu Struenseu iz Rendsburga kada je tokom ljeta 1771. putovao u inspekciju svoje biskupije.

Decembra te godine biskup je podnio tužbu na prva tri broja *Blätter*a. Posebna ironija bila je u činjenici da je biskup Adam Struense bio niko drugi do otac Johana Fridriha Struenseja, koji će, kako smo videli, upravo naredne godine, doživjeti surovu

¹⁷ U. Langen, F. Stjernfelt, *The World's First Full Press Freedom*, Published by Walter de Gruyter GmbH, Berlin/Boston, 2022. str. 143.

¹⁸ *Tractatus Theologico-Politicus* ili *Teološko-politički traktat*, filozofsko je djelo iz 1670. godine koje je na latinskom napisao holandski filozof Benedikt Spinoza (1632–1677). Ovaj Spinozin spis bio je jedan od najvažnijih i najkontroverznijih tekstova ranog modernog perioda. Njegov cilj je bio „osloboditi pojedinca od ropstva praznovjerju i crkvenom autoritetu“.

egzekuciju poslije kratke i intenzivne vladavine u kraljevskom kabinetu u Kopenhagenu. Dakle, Adam je zapravo krenuo u borbu protiv zakona o slobodi štampe svog vlastitog sina otvaranjem pravnog postupka protiv Šmetauovog *Blättera*. Tužba je odmah rezultirala zabranom daljeg objavljivanja *Blättera*, a Šmetau je morao izmjestiti štampanje preostala dva broja iz Ploena u Lübeck, izvan domašaja danskih vlasti. Šesti i naredni brojevi nijesu štampani zbog velike pravne borbe u koju je grof Šmetau bio uvučen. Sudski postupak je potrajao skoro dvije godine i prekinut je tek u proljeće 1773.

Tokom suđenja, Šmetau je bio izložen žestokim optužbama mreže klerikalnih, pravnih i vladinih institucija. Pored biskupa Struensea, na optuženog grofa Šmetaua obrušio se lokalni dekan Quirina Capsiusa u Ploenu, Konzistorium (Sveštenički sud) u Ploenu, vrhovni Konzistorium u Glückstadtu, centralne vlasti u Kopenhagenu: njemačka kancelarija odgovorna za vojvodstva Šlezvik-Holštajn, Državno vijeće i Vojni generalitet.¹⁹ Pravne prijetnje su rasle od velikih novčanih kazni do pogubljenja uz mučenje zbog bogohuljenja.

Naslovna strana
Listovi napisani
iz ljubavi prema istini

¹⁹ U. Langen, F. Stjernfelt, navedeno djelo, str. 144.

Grof Šmetau se, međutim, pokazao teškim, samouvjerenim i argumentovanim protivnikom, oštroumnim i vrlo svjesnim svojih zakonskih prava. Pored ostalog, tvrdio je da je, kao general, u nadležnosti vojnog, a ne crkvenog suda. Osim toga, klerikalno tijelo poput Konzistoriuma nije imalo pravo da procesuiru bilo kakve svjetovne slučajeve, osim pitanja braka. Vlada je preduhitrila konačnu odluku tako što je smanjila Šmetauovu vojnu penziju isplaćenu iz Kopenhagena, na šta je tvrdio da nemaju pravo i tražio je svoj novac nazad. Vlasti su brzo shvatile da je von Šmetau organizovao i lokalno izdanje prijevoda Voltera i pamflete o švajcarskom mistiku Martinu Zadeku, pa su se odjednom našli na tragu čitave struje opasnog, ilegalnog, slobodoumnog materijala. Na kraju zahtjevni postupak protiv grofa fon Šmetaua diskretno je zatvoren bez kazne. Državni savjet je u ime kralja naredio njemačkoj kancelariji da prekine slučaj, uz argument da će dalji sudski proces „učiniti ljude radoznalijim da čitaju i pronađu ovo zlo i štetno pisanje; stoga, naša je volja da naša njemačka kancelarija odmah naredi našem Konzistoriju da okonča ovaj slučaj“.²⁰ Grof Šmetau je sada bio slobodan da nastavi sa svojim istraživanjem deizma, pa je stekao reputaciju vodećeg slobodoumnika u ševernonjemačkim državama tokom 70-ih i 80-ih godina 18. vijeka. Tako je nastavio da piše o teologiji, obrazovanju, pedagogiji, emancipaciji Jevreja itd. Između ostalog, izdao je i novu seriju spisa pod nazivom *Auch Fragmente*²¹ („Takođe fragmenti“) između 1782. i 1784, koji se odnose na Lesingove kontroverzne publikacije fragmenata, tajnih deističkih spisa slobodoumnog teologa Samjuela Rejmarusa.²²

²⁰ Isto, str. 445.

²¹ Isto, str. 145.

²² Hermann Samuel Reimarus, (1694–1768) bio je njemački filozof i književnik prosvjetiteljstva, poznat po svojem deizmu, doktrini da ljudski razum može doći do religije (tzv. prirodne religije), sigurnije od religija

Šmetauov plan za Srbiju

Poslije ovog sažetog osvrtu na biografiju grofa Šmetaua, njegove svjetonazore i na čvrstu odbranu svojih uvjerenja, u nastavku slijede rezultati pretrage izvora o njegovom *Memoaru*, poslatom francuskom ministru inostranih poslova Šarl Graviye od Veržena²³ 1774. godine. Najprije, u biografskom tekstu Danske slobodne enciklopedije²⁴ uočena je naznaka pisma grofa fon Šmetaua Šarlu de Verženu: „Godine 1774. Šmetau je pisao bivšem francuskom ambasadoru u Carigradu Šarlu Graviyeu de Verženu (1717–87) u memorandumu predložio osnivanje hrišćanske srpske države u savezu sa Turskom i Francuskom. Šmetau se skromno nudio za kralja ove državu, između ostalog, i na osnovu toga što rodoslov porodice Šmetau govori o kraljevskom srpskom porijeklu“.²⁵

zasnovanih na otkrovenju. Gothold Lessing je od Reimarusove dece dobio fragmente njegovog djela pripremljenog za objavljivanje poslije smrti *Apologie oder Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes* (*Apologia ili odbrana za razumne poštovaoce Boga*). Lesing je fragmente objavio 1774. i 1777. u svojoj knjizi *Zur Geschichte und Literatur* (*O istoriji i književnosti*) pod naslovom *Wolfenbütteler Fragmente* (*Fragmenti anonimnog pisca*), što je izazvalo liberalne i konzervativne kritike kao *Fragmentenstreit* (Spor o Fragmentima).

²³ Charles Gravier, comte de Vergennes (1719–1787) bio je francuski diplomata i ministar, državni sekretar za inostrane poslove Luja XVI od 1774. do svoje smrti.

²⁴ *Waldemar Hermann Schmettau*, Den frie encyklopedi: https://no.wikipedia.org/wiki/Waldemar_Hermann_Schmettau

²⁵ „I 1774 skrev Schmettau til den franske ambassadøren i Konstantinopel, Charles Gravier de Vergennes (1717–87), og foreslo i et memorandum opprettelsen av en kristen serbisk stat i allianse med tyrkerne og Frankrike. Schmettau tilbød seg i all beskjedenhets som konge for denne staten, blant

Nastavljajući potragu za izvornikom Šmetauovog prijedloga, sljedeći navod o ovom planu nalazimo kod historičara Radoša Ljušića u knjizi II *Istorije srpske državnosti*. Pod naslovom „Ideje o obnovi srpske države“ Ljušić, kao drugi po hronološkom redosljedu,²⁶ navodi plan Voldemara Šmetaua: „Sljedeći plan o obnovi srpske države potiče od Nemca Voldemara Šmetaua. On je pisao francuskom ministru Verženu (1774) o tome da Portu treba uveriti koliku bi korist imala ako bi Srbiju dala kao feud nekom knezu, kao u slučaju Vlaške ili Moldavije. Obaveze kneza bile bi: da daje Porti određeni danak; da Srbiju ojača i štiti od neprijatelja; da održava brojno stanje turskih vojnika u Pašaluku i modernizuje ih: posle konsolidacije Srbija bi bila dužna da daje Turskoj po odred pešadije i artiljerije, sa rezervom; troškovi ovih vojnika padali bi na Portu. Suština plana je u jačanju provincije Srbije, a time posredno i Porte. Hrišćanski knez kojem bi trebalo poveriti Srbiju mogao bi biti on, koji se lažno predstavljao kao potomak kneza Lazara. Francuski ministar nije uzeo u ozbiljnije razmatranje ovaj plan“.²⁷ R. Ljušić ne navodi izvor, ali saopštava osnovnu ideju plana. Sljedeći autor koji je ukazao put ka izvornom spisu fon Šmetaua bio je kratak navod akademika Radovana Samardžića u *Istoriji srpskog naroda*. Samardžić samo kaže da: „Prvi zasad poznat predlog o obnavljanju Kneževine Srbije kao turske vazalne države podneo je 1774. godine nemački grof Valdemor Šmetau, i to preko francuske vlade“.²⁸ Međutim, bilo je dragocjeno za dalje traganje što je

annet med den begrunnelse at Schmettau-familiens genealogi forteller om avstamning fra en serbisk konge.“

²⁶ R. Ljušić, kao prvi plan navodi nacionalni program koji je izradio patrijarh Arsenije IV Jovanović Šakabenta 1736/7. godine

²⁷ R. Ljušić, *Istorija srpske državnosti*, knjiga II, Srbija i Crna Gora – novoosnovane srpske države, SANU, ogranak u Novom Sadu, i dr., Novi Sad, 2001, str. 19.

²⁸ *Istorija srpskog naroda*, knj. 4, tom 1, Srbi u XVIII veku, Srpska književna zadruga, Beograd, 1986, str. 425.

Samardžić u fusnoti uputio na knjigu historičara Dušana Pantelića *Beogradski pašaluk pred prvi srpski ustanak (1794–1904)*,²⁹ sa naznakom da se u toj publikaciji navodi literatura Šmetauovog i ostalih srpskih nacionalnih planova.

Pantelić daje u par rečenica prikaz biografije grofa Šmetaua i njegovu ponudu francuskoj vladi cijeni kao pokušaj spašavanja Turske od propasti nakon teških poraza u ratu s Rusijom (1768–1774). Poslije po Tursku nepovoljnog mira u Kučuk-Kajnardžiju 10. juna 1774. grof Šmetau predviđa skoru podjelu evropske Turske između okolnih hrišćanskih zemalja Rusije i Austrije. To bi oslabilo položaj Francuske koja je bila u prijateljstvu s Turskom, pa Šmetau procjenjuje da je povoljna prilika za Tursku, a i za Francusku, ako bi Turska Srbiju dala kao feud nekom hrišćanskom knezu, kao što je učinila sa Vlaškom i Moldavskom.³⁰ Pritom je mislio na sebe pošto je francuskom ministru Verženu, pored detaljnog plana, kao preporuku na istorijsko pravo, dostavio i izmaštane dokaze o svojem porijeklu od kneza Lazara. Pantelić je ukratko prenio obostrane obaveze i prava Srbije i Turske iz pet tačaka Šmetauovog plana. Planom je bilo predviđeno stvaranje i naoružanje srpske vojske koja bi, uz sadejstvo sa turskom vojskom, bila dovoljno moćna da brani sebe i pomaže Turskoj u budućim ratovima. Prema ispravnoj ocjeni Pantelića ovaj plan je bio, koliko nerealan, toliko i nepovoljan za Srbiju jer je ne bi obnovio kao slobodnu zemlju, nego bi je dublje gurnuo u lojalno tursko podaništvo. Međutim, Francuska se tada nalazila pred novim ratovima oko vraćanja izgubljenih kolonija, pa je Šmetauov plan „pao u arhivsku prašinu, gde je ležao sto godina, dok ga istraživači nisu izvukli na površinu“.³¹ Najzad, D.

²⁹ D. Pantelić, *Beogradski pašaluk pred prvi srpski ustanak*, SANU, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 57, Beograd 1949.

³⁰ D. Pantelić, navedeno djelo, str. 368.

³¹ Isto, str. 369.

Pantelić je naveo i baznu referencu u kojoj je izložen prepis Šmetauvog plana: rad Aleksandra Solovljeva „Nepoznati kandidat na srpski presto god. 1774“, objavljen 1939. u *Spomeniku Srpske akademije nauka*.³² Iz predgovora tome radu vidi se da je Šmetauvov dokument pronašao i prepisao iz arhive Ministarstva inostranih djela u Parizu Valtazar Bogišić.

Pretraživanjem bogate Bogišićeve arhive u Cavtatu, Solovljev je otkrio dokumenta koja je grof Šmetau dostavio francuskom ministru Verženu 1774. godine. Solovljev ističe da je Bogišić uz tekst zabilježio da ga je prepisao u Parizu 1875, nakon što mu je na njega ukazao sekretar Ruskog historijskog društva, Đorđe Štedman koji je te godine u pariskim arhivima skupljao građu o carici Katarini II. Cijeneći njegovu važnost, Bogišić je o tome obavijestio urednika *Glasa Crnogorca* Simu Popovića koji će u broju 31 od 9. avgusta 1875. objaviti bilješku pod naslovom *Vladaoc prije države*. Cjelokupni tekst bilješke glasi:

„Kao što je poznato našim čitaocima, g. V. Bogišić, pored radnje na svojoj pravoslavnoj struci, ne propušta i sve drugo što se Slovena tiče, i što na svome putovanju kao novo i nepoznato nađe, pribilježiti i proučiti: pričao nam je o jednom ljubopitljivom aktu koga je u jednoj pariskoj arhivi u kojoj je do skora radio po napomeni jednoga svoga znanca našao. G. Bogišić po svoj prilici kad samo bude više vremena štampaće ga. Taj akt između ostaloga svjedoči i to kako Njemci odavno pokazuju svoju želju da se na istoku u našim slovenskim zemljama ugnjezde. Mi ćemo ovđe samo suštinu toga akta navesti.

Godine 1774. dakle punijeh trideset godina prije ustanka u Srbiji, nekakav gof Šmetau, Njemac, predloži u tome svom memorandumu, francuskoj vladi, da pored dvije podunavske kneževine Vlaške i Moldave, bude podignuta i treća i to srpska kneževina. On je izložio u tome svome aktu veliko političko

³² A. Solovjev, „Nepoznati kandidat na srpski presto god. 1774“, *Spomenik XCI*, str. 116–135.

značenje koje bi imala ta nova država, a po svojoj njemačkoj skromnosti predloži samog sebe za glavara te kneževine. Neće se tome začuditi onaj koji zna da samo u njemačkoj literaturi ima jedan stih koji veli samo je đavo skroman. Ali za vladare trebaju neka osobita svojstva, za to taj skromni kandidat opisao je detaljno svoja vojnička djela, i dokazivao je da je do đeneralskog stepena došao. No to nije bilo dovoljno da može biti vladaoc. Napoleon koji je od đenerala postao imperator, bio je tada malo dijete u školu, a na francuskom prijestolu sjedio je Ludiak petnajesti koji nije mogao uvesti u modu takvo načelo. Za to grof Šmetau u svom memorandumu izloži francuskoj vladi cijelo svoje rodoslovlje. Tu je tek pokazao svoju pravu skromnost. On nije povukao lozu svoje porodice od Nemanjića, nego samo od kneza Lazara. On je izmislio i dokazivao da je njegovo staro porijeklo od Grebljanovića, a da su se njegovi predci poslije bitke kosovske seljakali tamo amo po zapadnim krajevima slavenskog juga, za tim stanjili se na sjeveru u Šleziji, đe je i taj kandidat imao sreću roditi se. To mu nije bilo u ono doba teško dokazivati, i predstaviti kao istinitost, jer onda ni najučeniji ljudi Jevrope nijesu gotovo ništa znali o prošlosti naroda balkanskog poluostrva, a najmanje znali su što o tome ponositi ministri kralja francuskog. Iz toga išta nevidi se da je što god po tome predlogu rađeno“.³³

Bogišić je pridavao veliki značaj tome projektu i pripremao njegovo objavljivanje na srpskom i francuskom jeziku. Međutim, dugo je naknadno istraživao podatke o grofu Šmetau, jer ga je lako bilo pobrkati sa mnogim drugim grofovima Šmetau iz 18. vijeka. Čak je preko svojega prijatelja prof. Dikela u Berlinu 1898. stupio u vezu s nekim grofom Šmetauom koji je živio u Šleskoj, dobio od njega rodoslov porodice, ali do kraja života 1908. nije stigao da obradi i objavi ovaj projekat za uređenje

³³ *Glas Crnogorca*, br. 31, na Cetinju, 9. avgusta (21 kolovoza) 1875, Godina III, str. 4.

vazalne Srbije iz 1774. Bogišić je odbio i zahtjev Milenka Vesnića 1899. da mu pošalje makar kratak članak za *Delo* jer je ranije, oktobra 1889, Bogišić bio obavijestio Srpsku kraljevsku akademiju da će joj poslati cio projekat za štampu. Takođe 1896. Bogišić je namjeravao da ga objavi u francuskom časopisu, ali se nije odlučio da li u *Revue de Deux Mondes*, ili u *Revue de droit international*.³⁴ Tako je čitava Bogišićeva građa o grofu Šmetau ležala još 30 godina u njegovoj arhivi u Cavtatu dok je A. Solovjev nije prepisao 1937. i objavio u *Spomeniku* 1939. godine.

Fragment iz *Glasa Crnogorca* 1875. godine

³⁴ A. Solovjev, navedeni rad, str. 119.

Projekat grofa Šmetaua o uspostavi, uz Vlašku i Moldaviju, i treće podunavske kneževine Srbije pod suverenitetom Porte sastoji se iz tri istovremeno poslata dokumenta. Prvi, popratno pismo „memoara“ o stvaranju kneževine Srbije od 21. novembra 1774. pisano iz Ploena u Holštajnu francuskom ministru inostranih poslova, zatim drugi, kratak rodoslov („Notice généalogique“) grofova Šmetau kojim izvodi svoju lozu direktno od kneza Lazara i treći, dosta opširni *Mémoire* kojim obrazlaže ideju, uslove i glavne crte vojničke i građanske organizacije koju bi grof Šmetau, kao srpski vladar, obezbijedio na korist koju bi imale Turska i Francuska. Kao tipičan predstavnik evropske aristokratije 18. vijeka, a i kao francuski pitomac i oficir, grof Šmetau je pisao *Mémoire* na izvanrednom francuskom, tečnim stilom i biranim riječima. Tako i pismo ministru (ne pominjući mu ime) počinje kurtoaznim podsećanjem na staro poznanstvo sa njim još iz Koblenca 1754, zatim na pismo iz Carigrada dok je Veržen tamo bio francuski ambasador, kao i na pismo koje mu je ministar 1774. uputio kad je prolazio kroz Holštajn. Žali što se sa njim tom prilikom nije srio, ali mu čestita novi ministarski položaj. Pa dodaje: „Vremenski period koji je od tada prošao neće me, nadam se, potpuno izbrisati iz vašeg sećanja. Imao sam najveću želju da priuštim sreću da vas vidim na putu kada ste prije nekoliko sedmica prošli kroz Holštajn, ali nekoliko razloga me je natjeralo da odustanem od ovog zadovoljstva“. ³⁵ Sasvim je razumljivo što je grof Šmetau, po saznanju da je njegov stari poznanik, (inače njegov istogodišnjak), postao ministar novog kralja Luja XVI, došao na ideju da mu ponudi svoj projekat o

³⁵ A. Solovjev, navedeni rad, str. 130, („L'intervalle de temps qui s'est écoulé depuis ne m'aura pas, je l'espère, rayé entièrement de votre souvenir. J'ai eu la plus grande envie de me procurer le bonheur de vous voir en route lorsque vous passates, il y a quelques semaines, par le Holstein, plusieurs considérations m'obligèrent de renoncer à cette satisfaction“).

stvaranju kneževine Srbije. Pritom je imao u vidu da će Veržen, kao ambasador tokom 14 godina u Turskoj, voditi odlučniju turkofilsku i antirusku politiku, pa je i sebe preporučio za srpskog kneza koji bi branio interese Porte i Francuske.

Čak bi se reklo da ni autor projekta nije bio do kraja uvjeren u njegovu fizibilnost, zbog čega moli ministra de Veržena da mu oprostí ako u njemu uoči, kako kaže, „himeru“, što bi u ovom slučaju značilo – neostvarivu zamisao. „Priloženi memorandum će pokazati Vašoj Ekselenciji, piše grof Šmetau, osnovni cilj mog pristupa; predmet će vam se nesumnjivo činiti vrlo jedinstvenim, nikad se ne bih usudio da o tome govorim nekom ministru čija mi ljubaznost ne bi ulila povjerenje da će, ako samo vidi himeru, sačuvati tajnu u mojim rukama, i ljubazno će mi oprostiti dosadu koju bi mu izazvalo beskorisno čitanje“.³⁶ Pored naznaka osnovne ideje koju će detaljno izložiti u trećem dokumentu *Mémoire*, u tom opširnom pismu grof prelazi na ličnu ulogu i interese, a priloženim starinskim rodoslovom (Note généalogique) od kneza Lazara potkrepljuje pravo da postane knez i turski vazal u tako uspostavljenoj Srbiji. Značajan dio pisma posvetio je svojoj vojničkoj karijeri i zaslugama u Austriji, Danskoj i u Norveškoj.

Rodoslov je sasvim izmaštán u svojoj prvoj polovini. Počinje od kneza Lazara „koga 1389. u bici na Kosovu porazi Amurat prvi, pa izgubi svoje države, slobodu i život, a iz pokolja je pobjegao sin koji se zvao Eleasar Bolco Šmetau; prešao je čamcem Dunav, stekao zemlju oko Tokaja, rođen je 1372. godine, teško ranjen u bici kod Galombaca 1412, umro 1419; sahranjen

³⁶ Isto, str. 130 („Le mémoire ci-joint fera voir à Votre Excellence le but essentiel de ma démarche; l’objet Vous en paraîtra sans doute très singulier, je n’aurais jamais osé m’aventurer d’en parler à un ministre dont les bontés ne m’inspireraient pas la confiance que s’il n’y apercevait que de la chimère, il m’en gardera au mains le secret, et voudra bien me pardonner l’ennui qu’une lecture inutile lui aurait causé“).

je u Eperiesu sa suprugom Eudoksijom Batori koja je umrla 1443“ itd.³⁷ U dvanaestom koljenu rodoslova je grof Voldemar Šmetau. Zaključuje se da je sastavljač rodoslova imao vrlo oskudne podatke iz srpske istorije kad sina kneza Lazara naziva Eleazar Bolko,³⁸ a i Bolkov tobožnji sin Mark-Stefan nosi dva imena uzeta iz srpske istorije. Solovljev detaljno analizira sva imena iz rodoslova upućenog ministru Verženu, kao i onaj što ga je Bogišić dobio 1898. od izvjesnog grofa Šmetaua iz Šleske. Solovljev je dokazao da je rodoslov grofa Voldemara fon Šmetaua s pozivom na srpsku dinastiju Hrebeljanović lažan. Solovljev, takođe, analizira i Voldemarovo pozivanje na sličnost heraldičkih grbova Raške i Šmetaua, s tom razlikom što je na srpskom grbu veprova glava sa ubodenom strijelom, a u prvom i četvrtom polju grba Šmetaua su pseće glave sa, takođe, ubodenim strijelama. „Drugo i treće polje je crno sa rijekom preko njih sa dvije zvijezde odozgo i jednom odozdo. Ovo je uspomena, tumači grof, na to da car Lazar i njegov sin Marko pogiboše s one strane Dunava, dok se Bolko spasio na ovu stranu“.³⁹ Vidi se da

³⁷ Isto, str. 131 („1) Lazare vaincu par Amurat premier perdit avec la bataille de Kossova en 1389 ses états, sa liberté et la vie; il échappa au carnage un fils qui se nomma 2. Eleasar Bolco Schmettay; il passa le Danube dans une nacelle, acquit des terres aux environs de Tockay, il était né en 1372, fut grièvement blessé à la bataille de Galombatz 1412, mourut 1419; il est enterré à Eperies avec son épouse Eudoxia Bathory morte 1443.“)

³⁸ Solovljev pretpostavlja da je grof Šmetau ime Bolco (od koga, navodno, grof vodi porijeklo, izveo prema imenu Vuk – Volko jer je vjerovatno nešto načuo o Lazarevom sinu Vuku. Međutim Vuk Lazarević nije bježao preko Dunava, već je sa bratom Stefanom poslije Kosova postao Bajazitov vazal, pa je tako i njihova sestra Olivera postala Bajazitova žena. Solovljev dalje navodi istorijske činjenice da je Vuk iz obaveza prema sultanu ratovao 1402. kod Angore i kod Carigrada i kao turski klevetnik pogubljen jula 1410. kod Plovdiva. Nije ostavio poroda i nikada nije ušao u Ugarsku.

³⁹ A. Solovljev, navedeni rad, str. 130, („le second et le troisième champ est

je njemački grof nešto načuo o Marku Kraljeviću, koga pogrešno drži za Lazareva sina, a i oko asocijacija na sličnost grbova moglo bi se još raspravljati, ali se ovđe dalje navodi samo skica grofovskog grba Šmetaua prema Reichsgrafendiplom (Diploma carskog grofa) iz 1742. godine.⁴⁰

Pretpostavlja da su na Šmetauvo interesovanje za Srbiju uticala saznanja koja je imao od svojih rođaka, braće Samjuela i Karla-Kristofa koji su, kao što je navedeno, tamo ratovali protiv Turaka u dva rata (1715–1718.) i (1737–1739). Iskreno priznaje da dovoljno ne poznaje Srbiju, a u svojim biografskim podacima niđe ne pominje da je ikad bio u toj zemlji. Tako ne zna ni broj stanovnika, ni površinu (osim da je velika oko 60 milja dužine i širine), kao ni ekonomske prilike, ali da ima odličnu klimu i veoma plodno zemljište. On kaže da dok Srbijom budu upravljali beglerbegovi i paše, Turska može lako da je izgubi. Ali ako bude data u feud knezu koji će iz osećaja dužnosti, zahvalnosti i radi svojih interesa biti potpuno odan Porti, onda će Srbija biti najjači branik cijele turske carevine. Uvidom u Solovljev rad na ovu temu, osnovne tačke Šmetauovog projekta u kratkim crtama izložili su D. Pantelić R. Ljušić u naprijed citiranim publikacijama.

Radi pune slike o projektu ovđe će biti prenešeno pet tačaka izvornog teksta *Mémoire*-a koje se odnose na vojno uređenje Srbije. Poslije dužeg uvoda kako Turska poslije niza poraza nije u stanju da u Srbiji uredi ni vojničku ni građansku upravu, ističe razloge da Francuska vlada mora ubijediti Portu da je za nju neizmjereno korisno da Srbiju „preda u feud jednom

noir traversé d'un fleuve avec deux étoiles au haut et un au bas, en mémoire des malheurs d'Eléasar, dont le père Lazare et le frère Marcus périrent au delà du Danube et lui fut seul sauvé en passant en deçà.“)

⁴⁰ E. H. Kneschke *Deutsche Grafen-Haeuser der Gegenwart: in heraldischer, historischer und genealogischer Beziehung*, Band 2, (L – Z), Leipzig 1853

prosvijećenom knezu“. Pritom, za ostvarenje svojega plana navodi sljedeće uslove:

1) Knez bi plaćao Porti godišnji dohodak u iznosu sume koja, po odbitku svih troškova ubiranja, dospjela u sultanovu blagajnu.

2) Knez bi imao da posveti sve svoje snage tome da Srbiju ojača u vojničkom pogledu tako da nijedan neprijatelj Portin ne bi smio da udari na Srbiju; za to je vrlo povoljan geografski položaj Srbije.

3) Knez će organizovati srpsku vojsku, barem onoliko koliko se sada nalazi turske vojske u Srbiji, tako da bi se mogla oduprijeti svakoj hrišćanskoj vojsci. Zbog toga Porta treba da mu pozajmi unaprijed dogovorenu sumu koju će knez zatim isplaćivati iz godišnjeg dohotka.

4) Knez će preduzeti sve mjere da pripremi srpsku vojsku tako da bi u slučaju rata, osim vojske potrebne za zaštitu same Srbije, mogao obezbijediti turskoj vojsci pomoćni korpus najkvalitetnije pješadije i artiljerije⁴¹. Za konjicu bi bio potreban samo vrlo mali broj i samo od onih vrsta za koje bi maršal Saksonije smatrao neophodnim za tešku artiljeriju; turska konjica ostaje dovoljna za druge potrebe.

5) Od feudalnog kneza (Le Prince feudataire) bi se dalje tražilo da, ako je potrebno, učini sve što je moguće da što prije digne na noge novi jednaki korpus koji bi djelovao odvojeno, ili barem stalno popunjavao gubitke onoga ko je stupio u borbu. U mjeri ovog povećanja, Veliki vladar bi dodijelio subvenciju srazmjernu vanrednim troškovima koje bi to povećanje zahtijevalo, kao što bi iz svoje riznice obezbijedio platu pomoćnog korpusa od trenutka kada bi krenuo da se pridruži vojsci; on bi, takođe, povećao artiljerijski kontingent koji bi pratio ovaj korpus.

⁴¹ U nastavku *Mémoire*-a (str. 134 rada A. Solovljeva) Šmetau pominje i broj do 20 hiljada dobrih boraca.

Čim se Srbija učini neosvojivom, piše Šmetau, bilo kom neprijatelju će biti veoma teško da napadne Turke u Evropi, a da se ne mora bojati od napada sa boka ili iz pozadine. Ako je Srbija tada već ono „što moj plan pretpostavlja da mora biti, skladište, arsenal koji će sadržavati za upotrebu Velikog Vladara sve potrebe koje nedostaju njegovim vojskama, kao što je potpuno samopouzdana pješadija, artiljerija i inženjerske škole, kultivisane i dovedene do svakog zamislivog savršenstva, od tada bih se usudio da, kao potpuno nesporan vojni aksiom, ustanovim da će od tog trenutka turska vojska ... i dalje biti superiornija od bilo koje hrišćanske, čak i ako bi pomoćni korpus koji bi Srbija obezbijedila, imao samo osam ili deset hiljada ljudi“. ⁴² Ovaj srpski vojni korpus bi, kaže, bio pokretna tvrđava koja bi služila kao siguran oslonac Turcima kada bi ih njihov način vođenja rata, ili bilo kakav panični teror naćerao na povlačenje. Oslanjajući se na svoje zavidno vojno znanje, navodi brojne strateške i taktičke prednosti po osmansku vojsku, zaključuje da bi na dan bitke ovaj pomoćni korpus, vjerovatno, uvijek odlučivao o njenoj pobjedi.

Pored navedenih obostranih obaveza nesuđenog srpskog kneza i Porte u slučaju rata, Šmetau iznosi planove za građansko uređenje zemlje u duhu evropskih prosvjetitelja. To se, po njemu, može postići usvajanjem principa neograničene tolerancije, osiguravanjem javnog obrazovanja sa posebnom pažnjom u dijelu koji neće imati veze s religijom. Najavljuje i obračun sa sveštenstvom svih vjera („Chrétiens, Turcs, Juifs, Lamas, Bonze ou Bramin“) od trenutka kada ne poštuju punu slobodu savjesti, kad hoće da se miješaju u sva pitanja izvan svoga kulta, i kada ispoljavaju mržnju prema onima drugih vjerovanja. Crkve se ne mogu suprostavljati „stavovima vlasti da im svaki pojedinac bude jednako drag, bez obzira na uvjerenje, pod uslovom da je dobar čovjek i dobar građanin“. ⁴³

⁴² Isto, str. 135.

⁴³ A. Solovjev, navedeni rad, str. 135, („...les vues du gouvernement

podrške njegovog ministra, njegov plan samo himera koja se nikada ne može ostvariti“. ⁴⁴ Tako je i bilo.

Šmetauov plan je bio neostvariv jer je, uprkos onoj njegovoj dobroj dimenziji prosvjetiteljskog uređenja Srbije, bio zasnovan na pogrešnim pretpostavkama. Kako s pravom ističe A. Solovjev: ⁴⁵ „Ceo njegov memoar tipičan je za ono doba salonske i kabinetske diplomatije koja se rukovodila načelima političke ravnoteže i dinastičkim interesima, ali najmanje je vodila računa o interesima i stremljenjima dotičnih naroda“. Nije vodio računa o nacionalnim i vjerskim osjećanjima srpskog naroda, već je radi pretenzije na srpski prijesto planirao da od kneževine Srbije načini poslušno oruđe turske politike. Njemački grof i danski general, u kontekstu ondašnjih odnosa evropskih sila, planirao je da preko Srbije ojača Tursku protiv hrišćana, pogotovo protiv Austrije i Rusije. Nije prepoznao da se Srbi već politički okreću Rusiji, tražeći njeno pokroviteljstvo u oslobodilačkim namjerama od turskoga jarma. Pa i francuski ministar grof Šarl de Veržen, koji je dobro poznao tursku politiku, samo je arhivirao Šmetauv plan, znajući da Porta ne bi u ono doba pristala da naoruža srpsku raju i da je stavi pod komandu hrišćanskog kneza.

S druge strane, grof Veržen je upravo 21. jula te 1774. godine imenovan za ministra inostranih djela, nepuna dva i po mjeseca po stupanju 17-ogodišnjeg kralja Luja XVI na francuski prijesto. Podsetimo da je pismo grofa Šmetaua upućeno Verženu 21. novembra 1744, upravo u vrijeme kada Luj XVI priprema osvetu Velikoj Britaniji za teške poraze u Sedmogodišnjem ratu

⁴⁴ Isto, str. 135, („Tout dépend de l'impression que cette idée générale pourra faire chez les Puissances, à qui la conservation de la Puissance Ottomane n'est pas tout-à-fait indifférente. L'auteur de ce mémoire est convaincu que sans la plus puissante protection de Sa Majesté Très Chrétienne et l'appui de son ministère, son plan n'est qu'une chimère qui ne pourra jamais se réaliser.“)

⁴⁵ A. Solovjev, navedeni rad, str. 129.

Grb grofova Šmetau

(1756–1763).⁴⁶ Prilika za osvetu mu se pružila uključivanjem Francuske u Američki rat za nezavisnost (1775–1783) na strani američkih kolonija. Epilog je poznat: udruženim francusko-američkim snagama zbačena je britanska vladavina u Sjedinjenim američkim državama. Razumljivo je da u kontekstu ovako krupnih istorijskih procesa na široj svjetskoj sceni, čak i da je bio realniji, Šmetauov plan nije mogao biti u prioritetu francuske diplomatije. No, bez obzira na ishod, ovđe su, radi šire slike turbulentnih vremena i prosvjetiteljskih zapadno-evropskih ideja 18. vijeka, detaljnije prikazani plan i svestrana ličnost njegovog autora.

Na kraju, treba primijetiti da u ovom planu, nominalno orijentisanom na uređenje statusa srpske poslijekosovske vazalne kneževine, tačnije Beogradskog pašaluka, grof Šmetau, svjesno ili ne, ne pominje Crnu Goru. Pominje samo okolne vazalne provincije Bugarsku, Bosnu, Vlašku i Moldavsku. Može se pretpostaviti da je na osnovu uvida u istorijske i

⁴⁶ Mirom u Parizu 1763. Francuska je Velikoj Britaniji ustupila Kanadu, zemlje istočno od Misisipija i Floride i gotovo se sasvim povukla iz Indije.

kartografske izvore znao da je podlovcenska Crna Gora iz doba vladikâ Save i Vasilija Petrovića i Šćepana Malog *de facto* slobodna zemlja. Crnogorci su oktobra 1768. sa oko 10 do 12 hiljada boraca, uz velike žrtve, odbili snažni turski napad sa tri strane (Nikšića, Podgorice i Skadra) od oko 67 hiljada dobro naoružanih vojnika. Iste godine su se oglašili o zahtjev carice Katarine II da joj se pridruže u ratu protiv Turske (1768–1774), zbog ruskog neprijateljstva prema Šćepanu Malom koji je, inače, ubijen godinu ranije od Šmetauovog plana. Činjenica da grof Šmetau svojim planom nije obuhvatio Crnu Goru, čini taj plan izuzetkom u odnosu na sve druge srpske nacionalne planove koji su bili ideološka prethodnica *Načertanija*.

SAVIĆ MARKOVIĆ ŠTEDIMLIJA – POVRATAK U JUGOSLAVIJU SUĐENJE I ROBIJA (1955–1959)

Željko Karaula

Based on archival sources and relevant literature, the paper describes the return of the Montenegrin journalist and ideologue Savić Marković Štedimlja from the USSR to Yugoslavia in 1955, the trial against him in Zagreb and the period of his imprisonment in Stara Gradiška and in Rab - Goli otok. It is evident from the article that after ten years in the Soviet gulags, Štedimlja was returned to Yugoslavia (under somewhat unclear circumstances and in a serious health condition). Štedimlja tried to use the years of imprisonment to return to Yugoslav journalism and scientific work, especially to studying Montenegrin history and culture, but this was largely prevented by both the State Security Bureau (UDB) of the People's Republic of Croatia and the prison authorities. From the available archival material, it is clear that Štedimlja was forced to cooperate directly and indirectly with the State Security Bureau as a translator, and later, after his release from prison, as its informant and associate.

Godina 1953. bila je ključna godina u jugoslavensko-sovjet-skim odnosima nakon teškog razdoblja međusobnog sukobljavanja političkih rukovodstava u vremenu nakon Rezolucije Informbiroa 1948. Staljinova smrt u ožujku 1953. rezultirala je smanjenjem sovjetskog pritiska na Jugoslaviju. Zauzvrat, u roku od nekoliko mjeseci, Tito je zaustavio daljnje reforme SKJ koje

je u tom trenutku najglasnije zagovarao Milovan Đilas.¹ U znaku normalizacije međusobnih odnosa, SSSR i Jugoslavija su do kraja 1953. razmijenili veleposlanike i ponovno uspostavili gospodarske odnose. Dana 1. srpnja 1954. sovjetski veleposlanik prenio je Titu poruku sovjetskog vođe Nikite Hruščova u kojoj je pokazao hitnu želju za obnovom odnosa između SSSR-a i Jugoslavije. Hruščov i Nikolaj Bulganjin posjetili su Jugoslaviju gdje su izrazili žaljenje zbog narušavanja sovjetsko-jugoslavenskih odnosa i obećali da će ih obnoviti na novim temeljima. Potpisali su 2. lipnja 1955. Beogradsku deklaraciju kojom su jugoslavenski socijalizam priznali kao legitimnu varijantu političkog sustava.²

Upravo u tom tonu zatopljavanja odnosa između dviju država 14. travnja 1955. sovjetski organi sigurnosti su na jugoslavensko-mađarskoj granici kod Subotice predali svoga dugogodišnjeg zatočenika Savića Markovića Štedimlju predstavnicima jugoslavenskih sigurnosnih službi (UDB-a) odnosno organima MUP-a. Prema romantiziranom prikazu toga izručenja iz pera pisca Meha Mašića, Štedimlja je predat Jugoslaviji u teškom zdravstvenom stanju jer su „iz brižljivo čuvanog vagona sovjetski policajci iznosili nekakvo zgrčeno ljudsko tijelo.“ Navodno je transport Štedimlje iz jednog sovjetskog Gulaga (iz dalekog Sibira) prema Jugoslaviji prošao tisuće kilometara pri čemu su se sovjetski policajci bojali

¹ Vidi: Desimir Tošić, *Ko je Milovan Đilas. Disidentstvo 1953–1995*, Otkrovenje, Beograd, 2003. Godine 1953. Đilas je objavio u glavnom partijskom glasilu *Borba* i teorijskom časopisu *Nova misao* niz članaka s liberalističkih pozicija, od kojih je najpoznatiji „Anatomija jednoga morala“. Ta je njegova kritička publicistička djelatnost doživjela jednoglasnu osudu Trećeg plenuma CK SKJ u siječnju 1954. Đilas biva isključen iz partijskog članstva zbog navodne neprijateljske propagande, širenja neistina i povjerljivih podataka. Oduzet mu je Orden narodnog heroja i čin rezervnoga generala.

² Detaljnije: Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949–1955*, Globus, Zagreb, 1988.

da im zatočenik na tom putu ne umre, te su stavljali gazu punu vode na njegova suha usta i gurali mu hranu samo da ga održe na životu. Prema tom opisu, Štedmilija je bio odjeven u „prnje“ i težio je svega četrdesetak kilograma. Potrebno je reći da je Štedmilija u sovjetskim gulazima niz puta poduzimao štrajkove glađu, te da je i to bio razlog njegovog teškog fizičkog stanja.

Sljedeći dan je zatočenik sproveden na zagrebački željeznički kolodvor gdje ga je preuzeo tamošnji organ sigurnosti, te je prebačen u zatvorske prostorije Okružnog suda u Zagrebu. Zanimljivo da Mašić ističe da je vijest o Štedmilijinom povratku u Zagreb uznemirila neke krugove u glavnom hrvatskom gradu jer je postojala bojazan što će Štedmilija reći u isljedničkom postupku, te na suđenju o razdoblju NDH, te da će možda neki ljudi biti inkriminirani njegovim iskazom. Također, Mašić spominje da je NR Crna Gora tražila službeno od vlasti NR Hrvatske da se S. M. Štedmilija izruči njima da mu se sudi kao „ratnom zločincu i narodnom neprijatelju“, ali to se nije dogodilo, pri čemu autor spominje intervenciju Štedmilijinog „isljednika“ Raštengorca „koji ga je poznavao još od prije rata“ te je na, navodno, njegovu intervenciju spriječeno izručenje Štedmilije Crnoj Gori.³

U sačuvanim službenim zapisima u Štedmilijinom dosijeu nije pronađen takav zahtjev sa crnogorske strane, ali je moguće da je Mašić koji je Štedmiliju dobro poznavao to saznao s njegove strane. Da je Štedmilija bio stvarno u teškom fizičkom i zdravstvenom stanju posvjedočio je i Stjepan Dolenc (njegov budući surobijaš) kada je od njega saznao da nije želio primiti nikoga iz obitelji, niti majku da ga dođe posjetiti „jer nije htio da ga vidi onako jadnog izgleda“, a odbio je izgleda i posjet jednog visokog crnogorskog dužnosnika koji mu je bio rođak.⁴

³ Meho Mašić, Zapis o Saviću Markoviću Štedmiliji (u povodu crnogorskog prvotiska), *Zbornik radova Pola milenijuma Cmojevića štamparije*, Zagreb, 1996, 149–151; 154.

⁴ Dosije SDS RSUP SRH, S. M. Štedmilija, izjava S. Dolenca 7. studenog

U nedostatku sovjetskih izvora nije jasno da li je to izručenje izvedeno na zahtjev jugoslavenske strane ili se SSSR odlučio za takav potez jednostrano. Postojeći dokumenti pokazuju da je to bio ipak jednostrani potez vođstva SSSR-a. Navodno je Štedimlija izručen Jugoslaviji „kao pomirdbeni dar nestašnom renegatu Josipu Brozu Titu, s kojim se mnogo toga isplatilo pomiriti.“⁵ Da je to bila nova sovjetska politika prema Jugoslaviji govori i činjenica da je iduće godine, isto neočekivano, pušten hrvatski komunist Karlo Štajner. Naime, 1956. godine Vrhovni sud SSSR-a obnavlja proces Štajneru i presuđuje da je prvo suđenje bilo lažno, te da nisu postojali razlozi za njegovo uhićenje i osudu, te je pušten na slobodu. Moskvu je napustio 30. srpnja 1956. godine. Nakon povratka u Jugoslaviju nastanio se u Zagrebu.⁶

Nasuprot tomu, u pismu Miroslavu Krleži od sredine lipnja 1961. Štedimlija tvrdi da je on svoj „povratak u Jugoslaviju“ izborio dugotrajnim štrajkovima glađu te da je „pušten na vlastiti zahtjev“ zbog toga.⁷ U svom pismu sekretaru CK KPJ Veljku Vlahoviću iz siječnja 1965. godine Štedimlija tvrdi da je njegovo puštanje iz logora posljedica „šest dugotrajnih i teških štrajkova glađu u sovjetskim logorima“, te, po njegovoj tvrdnji, da su neke europske radio-stanice objavile reportaže o njegovom mučenju i zlostavljanju u logoru, što je bio svojevrsni pritisak na vlasti SSSR-a.⁸ Napomenimo da su Štedimlijini postupci (štrajkovi glađu) ponešto vjerojatno utjecali na odluku sovjetskih vlasti o njegovoj ekstradiciji, no sigurno je odluka o njegovom

1997. (u posjedu autora).

⁵ Branimir Donat, *Društvo žrtvovanih hrvatskih pjesnika*, Dora Krupičeva, Zagreb, 1998, 150.

⁶ Detaljnije: Karlo Štajner, *7000 dana u Sibiru*, Globus, Zagreb, 1973.

⁷ Nacionalna Sveučilišna knjižnica Zagreb (NSK), *Rukopisna ostavština M. Krleže*, R 9291, Štedimlija Krleži, 14. VI 1961.

⁸ NSK, R 9294, *Rukopisna ostavština M. Krleže*, Štedimlija Krleži, 19. I 1965.

puštanju imala više političke implikacije i poklapala se sa procesom približavanja SSSR-a Jugoslaviji nakon razdoblja Informbiora i Staljinove smrti 1953. godine.

Petrović u vezi sa Štedimlijinim izručenjem Jugoslaviji navodi neke špekulacije na visokom političkom nivou Hruščov – Tito koje sigurno nisu pouzdane, ali i točno zapažanje da bez uvida u današnje ruske arhive neće biti moguće adekvatno objasniti desetogodišnje Štedimlijino razdoblje boravka, odnosno tamnovanja, u SSSR-u. Petrović navodi: „Pričalo se da je stigao u Jugoslaviju onda kada je našu zemlju posetio N. S. Hruščov, koji je, navodno rekao: ‘Doveli smo vam na poklon Štedimliju’. Ako je ovaj podatak tačan moglo bi se i na osnovu njega zaključiti da je ruska policija dobro bila upućena u sveukupnu delatnost S. M. Štedimlije i da je u toku deset godina, koliko je ovaj proveo u tamošnjim zatvorima i logorima, imala mogućnosti da sazna od njega mnogo štošta jer je on, živeći u Zagrebu pre i u toku rata, i krećući se u društvu komunista i najistaknutijih ustaških i nemačkih funkcionera morao znati vrlo dragocene podatke, naročito o pojedincima iz ustaškog, a isto tako i iz komunističkog pokreta. Sigurno je bio dobro obavešten o tamošnjim i tadašnjim prilikama, naročito oko stvaranja NDH, a i kasnije. Morao je on tada, s obzirom na svoj uticaj i veze, znati i takve tajne koje su se dobro čuvale i koje se, možda, još uvek čuvaju da ne dopru do javnosti. Nažalost, nama još nisu dostupna dokumenta iz ruskih arhiva na osnovu kojih bi mogli saznati, bar u glavnim crtama, i taj deo njegove desetogodišnje robijaške biografije. Šteta, jer bismo u tom slučaju mogli i morali imati mnogo veći i, možda, vrlo značajan uvid u njegov rad, tim pre jer je on posedovao ogromnu ličnu arhivu i što je imao izvanrednu memoriju.“⁹

Štedimlijino izručenje, prema hrvatskom publicisti i kritičaru Branimiru Donatu, izazvalo je iznenađenje u kulturnom

⁹ Rastislav V. Petrović, *Crnogorske ustaše*, (četvrto dopunjeno izdanje), Pleme Kući, Beograd, 2021, 85.

Zagrebu jer se o njemu nije čulo deset godina i svi su mislili da je stradao poslije rata. „Zato je vijest da se S. M. Štedimlija nalazi na Okružnom sudu u Zagrebu djelovala kao da je opet jedan Lazar uskrsno iz mrtvih.“¹⁰ Kako bilo da bilo, Štedimlija je sproveden u istražni zatvor Državnog sekretarijata za unutrašnje poslove NRH u Zagrebu gdje je zaveden u evidenciju, fotografiran i zatvoren. Imao je dugu crnu bradu prošaranu sijedim dlakama, te je općenito bio lošeg zdravstvenog stanja. Nad njim je u sljedećih nekoliko mjeseci napravljeno niz saslušanja na kojima je Štedimlija uredno odgovarao na pitanja isljednika. U rezimeu istrage protiv Štedimlije napravljenom sredinom prosinca 1955. godine, navodi se da je optuženik kroz svoj javni i politički rad do 1945. godine prošao nekoliko faza od kojih je prva bila lijevo-marksistička s kojom je raskinuo 1936/1937. godine. Nakon osnivanja NDH, po nalazima istražnih organa, Štedimlija se postupno povezuje s njemačkom i ustaškom obavještajnom službom radeći u njihovim redovima na propagandnom planu, ali i intenzivno u okviru Drljevićeve frakcije crnogorskih federalista za nezavisnu Crnu Goru pod njemačkim patronatom, odnosno, prema njihovim planovima uređenja Balkana.¹¹ Da bi se to dokazalo provedeno je niz ispitivanja svjedoka (Popović, Bašović, Zečević, Soč i dr) i pronađena je dokumentacija NDH koja pokazuje takovu Štedimlijinu djelatnost. Štedimlija je sve te navode negirao i isticao da je on preko organizacije Crnogorski nacionalni komitet (CNK) „spašavao ljude“, a svoje kontakte s visokim ustaškim i njemačkim službenicima i funkcionerima koristio u „svrhe njihove intervencije“ za te ljude. Tako je npr. agenta Gestapa Kungela, s kojim je intenzivno kontaktirao, nazvao pijancem „vrlo neozbiljnim“ s kojim se družio,

¹⁰ Donat, *Društvo žrtvovanih hrvatskih pjesnika*, 145.

¹¹ O političkoj djelatnosti Sekule Drljevića vidi: Željko Karaula, *Drljević 1885–1945. Politička biografija*, Crnogorski kulturni forum – Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Cetinje, 2022.

ali do njega nije puno držao, ili službenikom Ministarstva NDH Vladimirom Židovcem za koga je naveo da mu je bio potreban samo zbog njegovih veza sa Bugarskom i Crnom Gorom. Na kraju rezimea istrage navodi se da se prema postojećim dokazima nije mogla utvrditi Štedimlijina „odgovornost za smrt bilo kojeg lica, ali je jasno utvrđena njegova suradnja na publicističkom, političkom i obavještajnom planu okupatora.“¹²

Ukupno je istražni proces od Štedimlijnog izručenja Jugoslaviji (ekstradicija) do suđenja trajao nešto više od godine dana (13 mjeseci) i proveden je vrlo temeljito s obzirom da je ispitano više od 50 svjedoka i prikupljena različita dokumentacija NDH i Trećeg Reicha u vezi optužnice protiv Štedimlije. Posebno izazivaju pažnju u toj masi materijala oni zapisnici koji su napravljeni sa Jugoslavenima repartrircima koji su također bili u sovjetskim zatvorima (sustavima Gulaga) od 1945. do 1955. i njihovi možebitni doticaji sa Štedimlijom u tom razdoblju. Nesumnjivo je jugoslavenskim obavještajnim strukturama stalo da se detektira njegov status u tom razdoblju koji je bio posve nejasan osim činjenice da je bio zatvorenik.

Nakon toga je protiv Štedimlije pred Okružnim sudom u Zagrebu pokrenut krivični proces, te suđenje koje je trajalo od 14. do 21. svibnja 1956. godine. Optuženog je branio poznati hrvatski odvjetnik dr. Ivo Politeo, koji se unaprijed odrekao odvjetničkog honorara. Prema Donatu, suđenje Štedimlijii najavljeno je u zagrebačkim novinama i „zanimanje za (...) sudski proces bilo je neočekivano veliko, premda bijaše očito da se radi o ‘zakašnjelom’ političkom procesu posve nerazjašnjivih motiva (...).“ Osim toga, Donat napominje, i pravnu zanimljivost procesa u kojem će se raspravljati o složenim i suptilnim pitanjima političkog i kulturnog života u Kraljevini Jugoslaviji i NDH.¹³

¹² Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), fond 1561, SDS RSUP SRH, br. 002.7, dosije S. M. Štedimlija, Rezime istrage, prosinac 1955.

¹³ Donat, *Društvo žrtvovanih hrvatskih pjesnika*, 146. Donat donekle pri-

Štedimlija je osuđen na kaznu strogog zatvora u trajanju od osam godina i dvije godine ograničenja građanskih prava. Osuđen je jer je tijekom rata „suradio s neprijateljem čime je počinio krivično djelo protiv naroda“. Njegova žalba na odluku Okružnog suda u Zagrebu je odbijena pred Vrhovnim sudom NRH 27. rujna 1956. godine.¹⁴

U IME NARODA

Okružni sud u Zagrebu, u veću sastavljenom od suca Okruž. suda Bojanić Mihajla, kao predsjednika veća, te suca Okružnog suda Sladović Izidora i sudaca porotnika Radovanović Stanka, Pincetića Ljube i Krajačić Vladimira, kao članova veća, uz sudjelovanje zapisničara Zilić Ludmile, u kriv. predmetu protiv Marković-Štedimlija Savića zbog kriv. djela iz čl. 108 KZ, nakon glavne javne rasprave održane dana 14., 15., 16., 17., 18., i 19. V 1956. povodom optužnice Oružnog javnog tužništva za grad Zagreb od 16. I 1956. br. KTO 1- 24/56, u prisutnosti zamjenika javnog tužioca Hirjan Franje te optuženog istr. zatvorenika Marković-Štedimlija Savića i njegova branioca advokata Politeo dr Ive, dana 21. V 1956. je izrekao i u prisutnosti strana-ka objavio slijedeću

PRESUDU

Opt. Marković-Štedimlija Savić, sin Marković Mihajla i Marković rodjene. Lakočević Jelike, rođen 13. I 1907. u selu Stijena (Titograd), NR Crna Gora, ranije živio u Zagrebu – sada bez odredjenog boravišta, Crnogorac, državljanin FNRJ, novi-

strano zaključuje da se radilo o političkom suđenju.

¹⁴ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, br. 002.7, dosije S. M. Štedimlija, Odbijenica Vrhovnog suda NRH.

Zatvor Stara Gradiška,

<https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5960> (pristup 1. XI 2023).

nar, neosudjivan, u pritvoru, odnosno istr. zatvoru od 14. IV 1955., kriv je što je neposredno po uspostavi NDH 10. IV 1941. pa u cijelom toku okupacije, i to u Zagrebu, a potkraj okupacije u Beču sa ciljem da se u okviru okupatorskog plana razbijanja jugoslovenske državne zajednice Crna Gora proglasi samostalnom državom i uključi u tzv. novi poredak u Evropi, razvio na tom planu opsežnu publicističku djelatnost kao i političku aktivnost putem stalnog osobnog kontakta s nizom visokih ustaških i okupatorskih funkcionera te predstavnika stranih kvislinških vlada, objašnjavajući im stavove tzv. crnogorskog nacionalističkog pokreta i tražeći njihovo angažiranje u tretiranju pitanja Crne Gore u skladu s tim stavovima, te aktivno sudjelovao u formiranju Crnogorskog državnog veća pod predsjedništvom dra Sekule Drljevića dana 26. VII 1944. u Zagrebu, koje je na istoj liniji djelovalo do konca okupacije i u kojem je, pored dra Sekule Drljevića, bio najaktivniji član, a – paralelno sa opisanom djelatnošću – na širem području pomaganja okupatorskih i ustaških planova podsticanja i širenja šoviniističke mržnje između Hrvata i Srba te razbijanja spoznaje o istovjetnosti njihovih interesa i neophodnosti zajedničkog života u jednoj državi na ravnopravnoj osnovi i u zajednici s ostalim narodima Jugoslavije te u cilju slabljenja oružane borbe protiv okupatora, od osnivanja NDH pa u cijelom toku okupacije razvijao vrlo opsežnu publicističku djelatnost, provodeći kroz nju ustašku tezu, da je partizanski pokret velikosrpska zavjera protiv hrvatske države, pa tako:

1.

(a) objavio 1941. godine knjigu, „Crnogorsko pitanje“ kao izdanje navodnog Crnogorskog nacionalnog komiteta, Zagreb

b) objavio 1943. god. knjigu „Auf dem Balkan“ Verlag, „Putovi“, Zagreb,

c) objavio 1944. god. knjigu „Verschwörungen gegen den Frieden“, Verlag „Putovi“, Zagreb,

d) objavio u veljači 1944. god. knjigu „Partizani o sebi“

e) u razdoblju od lipnja do travnja 1944. publicirao niz članaka u različitim ustaškim novinama pa tako i u listu „Hrvatski narod“, Srpsko tumačenje Ante Starčevića i Antuna Radića (br. 756. od 11. VI. 1943.), „Borba protiv Euroazije“ (br. 762 od 22. VI. 1943.), „Vidov dan i Kosovo“ (br. 758. od 30. IV. 1943.) u listu *Spremnost*, „Uloga Seatona-Watsona“ (br. 72. od 11. VII. 1943.), „Osamljeni glas istine“ (br. 100 od 23. I. 1944.), „Velikosrpski kanal do mora“ (br. 102 od 6. II. 1944.), „Podrijetlo srpskog komunizma“ (103 od 13. II. 1944.), „Revolucija u Crnoj Gori“ (br. 115 od 30. IV. 1944.).

f) od travnja 1944. do travnja 1945. vršio funkciju glavnog i odgovornog urednika lista „Glas pravoslavlja“, glasila Hrvatske pravoslavne crkve, pomoćnog organa u planovima ustaške vlade i njezinoj politici denacionalizacije Srba na području NDH,

g) tokom točno neutvrđenog razdoblja 1943–1944. godine djelovao kao upravitelj knjižare „Velebit“, koja je bila vlasništvo NDH i konačno Ustaškog nakladnog zavoda te izdavala uz ostalo različite ustaške publikacije;

2.

Oko sredine prosinca 1944. godine u ime Crnogorskog državnog vijeća notom upućenom predsjedniku vlade NDH, ministru vanjskih poslova NDH i glavaru Stožera ministarstva oružanih snaga NDH i pukovniku-generalu Sertiću, s kojim je i osobno vodio razgovore, tražio da se Crnogorce, koji stalno ili privremeno borave na teritoriji NDH, kao i one koji se s Nijemcima povlače iz Crne Gore, svrsta u oružane snage NDH i angažira u borbi protiv jedinica NOV-e, a pod datumom 27. II. 1945. pripremio u svojstvu člana Crnogorskog nacionalnog vijeća pismo poslanika Hermannu Neubacheru, Hitlerovom opunomoćeniku za Jugoistok, u kome mu nudi suradnju u zajedničkoj borbi protiv neprijatelja Evrope i protiv boljševizma te u tu svrhu traži

odobrenje i pomoć za stvaranje crnogorskih oružanih jedinica, te tokom veljače i ožujka 1945. godine vodio u Beču razgovore s predsjednikom fašističke bugarske vlade Cankovom i ministrom iste vlade Statevom, kao i ministrom fašističke rumunjske vlade Giorgiescuom na liniji koordiniranja zajedničke aktivnosti u borbi protiv savezničkih snaga. Dakle, kao građanin Federativne Narodne Republike Jugoslavije za vrijeme rata politički suradjivao s neprijateljem čime je počinio krivično djelo protiv naroda i države političkom suradnjom s neprijateljem iz čl. 108 KZ, pa se po čl. 108 KZ

OSUĐUJE

na kaznu strogog zatvora u trajanju od 8 (osam) godina, u koju kaznu mu se ima uračunati vrijeme provedeno u pritvoru i istražnom zatvoru od 14. IV 1955., te po čl. 33 st. 1 i 3 u vezi s čl. 31 KZ na kaznu vremenskog ograničenja građanskih prava u trajanju od 2 (dvije) godine kao sporednu kaznu. Po čl. 90 st. 4 ZKP optuženi Marković-Štedimlja Savić se oslobadja od dužnosti naknade troškova krivičnog postupka.

Obrazloženje –
izostavljeno kao nepotrebno.

OKRUŽNI SUD ZAGREB

21. V. 1956.

Zapisničar:
Žilić Ludmila, s. r.

Pretsednik veća:
Bojanić Mihajlo, s. r.¹⁵

¹⁵ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, br. 002.7, dosije S. M.

Štedimlja, Osuda. (u posjedu autora).

U kazneno-popravnom domu „Stara Gradiška“ (1956–1958)

Kaznionica/zatvor u Staroj Gradišci kontinuirano djeluje od 1799. godine kada su u tvrđavu koja je sagrađena za Habsburške monarhije na području Vojne Krajine zatvoreni prvi francuski vojni zarobljenici. Nakon 1918. godine u njoj su bili utamničeni prvi politički zatvorenici u novoosnovanoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1929. Kraljevini Jugoslaviji). Ne postoje za sada pouzdani statistički pokazatelji o broju političkih zatvorenika tada u zatvoru u Staroj Gradišci, no sačuvane fotografije dokumentiraju da poslije 1920. godine započinje izgradnja novih objekata za potrebe kaznionice. Za vrijeme Drugog svjetskog rata zatvor u Staroj Gradišci pretvara se u ustaški Sabirni logor sredinom veljače 1942. godine koji je bio dio jasenovačkog logorskoga kompleksa u NDH.¹⁶

Nakon oslobođenja zemlje u svibnju 1945. partizanske vlasti pretvorile su logor Staru Gradišku u Zavod za prisilni rad, a potom i Kazneno-popravni dom (KPD). Za cijelo vrijeme djelovanja Kazneno-popravnog doma (reorganizacija Stare Gradiške iz logora u Kazneno-popravni dom, odnosno zatvor zatvorenog tipa učinjena je 1948. godine) uz osobe osuđene za najteža kriminalna djela, u KPD Staroj Gradišci robijali su i politički osuđenici različitih političkih ideologija i osobnih uvjerenja. Nakon rezolucije Informbiroa-a u KPD Staroj Gradišci bili su zatočeni brojni komunisti osumnjičeni da i nadalje podupiru Staljina i njegovu politiku. Prema Geigeru: „Najintenzivnija represija komunističke vlasti u Hrvatskoj, i Jugoslaviji, vrijeme je od kraja Drugoga svjetskog rata 1945. do početka pedesetih godina dvadesetog stoljeća i izmjene jugoslavenskoga kaznenog zakonodavstva

¹⁶ Detaljnije u: Filip Škiljan, *Politički zatvorenici u logorima Jasenovac i Stara Gradiška*, Spomen područje Jasenovac, Zagreb, 2009.

1951, kada se napušta sovjetski model. Broj političkih osuđenika u Hrvatskoj, i Jugoslaviji, od tada se znatno smanjuje, ali politički osuđenici u Jugoslaviji, i Hrvatskoj, i dalje imaju znatan udio među osobama osuđenima na lišavanje slobode i izdržavanje, često dugogodišnje zatvorske kazne. Jugoslavenski komunistički sustav političke je osuđenike kao „unutarnje neprijatelje“ izjednačavao s kriminalcima, te ih shodno tome osuđivao zbog „političkog delikta“ odnosno „političkog kriminala“, a za takvu vrstu „delikta/kriminala“ postojalo je razrađeno zakonodavstvo i bio je predviđen i poseban zatvorski „preodgoj“.¹⁷

Sredinom 1950-ih godina kada je Savić Marković Štedmilija bio u tom zatvoru postupak prema zatvorenicima se nešto ublažio. Po dolasku u zatvor odmah je uslijedilo šišanje do gola i prašenje DDT-jem, te mjesec dana izolacije u samici. Nakon liječničkih pregleda i psihološkog promatranja obično je određeno zatvoreniku mjesto u kojem će zatvorskom pogonu raditi. Prema svjedočenju jednog zatvorenika u to vrijeme: „Bila je to teška kazniona. U nevelikoj prostoriji, bez vode, grijanja i kanalizacije, bilo nas je trideset i dvoje. Imali smo jednu kantu za vodu i jednu kantu za nuždu. Zimi je bilo strašno hladno, te je kondenzacija u sobi bila takva da bi rukom po zidu skupljali vodu.“ Uz najavu, u posjet su zatvoreniku jednom mjesečno mogli doći članovi uže obitelji. Pisma i paketi primali su se također jednom mjesečno, te se jednom mjesečno moglo na njih odgovoriti. Uglavnom, zatvorenik je spavao u sobi bez vode i kanalizacije s još tridesetak zatvorenika različitih profila. U pravilu, niti jedan politički zatvorenik nije bio fizički maltretiran od službenika zatvora, no opasnost je prijetila od drugih zatvorenika koji su vjerovali da će,

¹⁷ Vladimir Geiger, Augustin Franić, KPD Stara Gradiška mučilište i gubilište hrvatskih političkih osuđenika, Hrvatsko društvo političkih zatvorenika Podružnica Dubrovnik, Dubrovnik, 2009. (prikaz), *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2010, 241.

ako isprovociraju političkog zatvorenika, imati blaže uvjete izdržavanja kazne.¹⁸

Nakon odluke Okružnog suda u Zagrebu od 21. svibnja 1956, te (nakon žalbe njegova odvjetnika I. Politea) odluke Vrhovnog suda NRH od 27. rujna 1956, Savić M. Štedimlija upućen je na izdržavanje kazne u KPD „Stara Gradiška“ kamo je stigao 22. prosinca 1956.¹⁹ U Hrvatskom državnom arhivu nije se sačuvao njegov službeni dosije o robijanju u tom zatvoru osim nekih fragmenata. Zbog toga, jedine relevantne podatke o Štedimliji u tom razdoblju je dao također zatvorenik KPD „Stara Gradiška“ Branimir Donat (pravog imena Tvrtko Zane), kasnije poznati hrvatski književni kritičar i pisac, te Stjepan Dolenc, mladi zatvorenik unutar tamošnjeg zatvorskog Štedimlijinog kruga. Donat se sa Štedimlijom počeo povremeno viđati i družiti (koliko je to bilo moguće u zatvorskim uvjetima) od rujna/listopada 1957. godine kada ga je osobno upoznao „na hodniku 5. b. odjela“. Prvo mu je rekao da su i zagrebački isljednici znajući da je jedva preživio deset godina u sovjetskim gulazima bili iznenađeni visinom njegove kazne koja mu je dodjeljena. Štedimlija je u Staroj Gradiški i dalje bio „krhka zdravlja“ iako se tada već pomalo oporavljao „no hodao je sa štapom i pomalo šepao. Duhom je bio čio i naši razgovori o hrvatskom međuratnom kulturnom životu bili su zanimljivi i za mene vrlo korisni“.²⁰

Štedimlija je u zatvoru Stara Gradiška, prema Donatu, radio u školi za zatvorenike i knjižnici, ali i „prevodio stručne knjige za potrebe ondašnje republičke UDBE i policije“. Također je izgle-

¹⁸ Obnavlja se zatvor Gradiška Stara, <https://lupiga.com/vijesti/obnavlja-se-zloglasna-gradiska-stara-mesicevo-sjecanje-na-godinu-i-jedan-dan-u-zatvoru> (pristup 1. XI. 2023.)

¹⁹ HR-HDA, fond 1560, KPD „Goli otok“, dosije Savić Marković Štedimlija, br. 6586. U ovom dosijeu sačuvali su se neki dopisi i dokumenti iz KPD „Stara Gradiška“.

²⁰ DONAT, *Društvo žrtvovanih hrvatskih pjesnika*, 154.

da počeo pisati i neke svoje osobne memoare (na Donatove učestale preporuke i nagovaranja), ali oni su mu, vjerojatno, bili oduzeti od strane zatvorske uprave. Donat spominje da je vodio mnogo razgovora sa Štedimlijom o protagonistima međuratnog kulturnog života u Hrvatskoj, ali ne spominje koji su to bili. Jedino piše da su razgovarali o Milivoju Magdiću, za kojega se Štedimlija iznenadio da je živ, te o Anti Ciligi. U nizu razgovora između njih Donat je, kao što je rečeno, počeo nagovarati Štedimliju da počne pisati svoje uspomene i da ih pohrani i sakrije na više mjesta da ih ne bi bilo moguće sve pronaći i zaplijeniti. Donat piše: „Za to sam imao vrlo dobre razloge, jer Savić Marković Štedimlija, za mnoga je zbivanja i brojne ljudske sudbine bio dragocjen, a možda i posljednji živi svjedok.“²¹ Što se tiče Donatove tvrdnje da je Štedimlija u KPD „Stara Gradiška“ „prevodio stručne knjige (...)“ o tome postoji i svjedočanstvo stanovitog Stjepana Dolenca. Naime, Dolenc je također robijao u Staroj Gradiški, te je negdje krajem 1956. ili središnom 1957. postao dijelom prevodilačke grupacije u KPD „Stara Gradiška“ koju je osnovao Kazneni zavod na preporuku zagrebačke UDB-e. Vođa te grupacije za prevođenje različitih dokumenata i spisa (koji su dolazili u zatvor iz središnjice UDB-a Zagreb) bio je svećenik Ćiril Petešić, a uz njega tu su uz S. M. Štedimliju bili Vlado Pavlinović, svećenik i nekadašnji urednik zagrebačkog lista *Glas koncila*, Stjepan Ivčić također svećenik i neki drugi, dok je Dolenc u toj ekipi bio zadužen za prepisivanje dokumenata – uglavnom je radio kao daktilograf i crtač.²²

Dolenc je izjavio o tom radu tamo: „Meni mladiću s nekim gimnazijskim predznanjem bilo je zanimljivo slušati: rasprave, dijaloge i polemike između tih intelektualaca i svakim danom

²¹ DONAT, *Društvo žrtvovanih hrvatskih pjesnika*, 155.

²² Upravo su ovi Štedimlijini drugovi iz „prevodilačke ekipe“ nakon njegova izlaska iz zatvora Štedimliji omogućili publiciranje njegovih radova u tadašnjem tisku Katoličke crkve u Hrvatskoj.

sam i ja obogaćivao svoj fond znanja, jer sam uistinu puno toga čuo, a ponešto i upamtio.“²³ Dalje stoji u izjavi da je Štedimlija bio dosta krupan „iako mršav i krhkog zdravlja“ te da je dosta pušio. Štedimlija je Dolencu često pričao o „strahotama Sibira“ te mu je rekao da je za potrebe Sekretarijata unutarnjih poslova SRH napisao opsežni rukopis „preko 600 tipkanih stranica – „Pod konvojem MDV“ i „I. Sibir i II. Ukrajina“.“²⁴ Prema novinaru Živku Štrižiću radilo se o nečem drugom. Naime, Štedimlija tada dobiva ponudu o „od Amerikanaca“ odnosno CIA (Središnja obavještajna agencija – *Central Intelligence Agency*), da opiše svoj život u sovjetskim logorima za priličnu svotu novaca. On je to i učinio, ali izgleda da CIA nije dobila taj materijal jer ga je zaplijenila logorska uprava, odnosno UDB-a Zagreb. Radilo se o rukopisu kasnije nazvanom „Deset godina u Sibiru“ koji je nakon Štedimlijine smrti u fondovima Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu pronašao Blažo Kilibarda i kasnije otisnula Matica Crnogorska 2004. pod istim naslovom. Treba napomenuti da potvrdu ove konstatacije uloge američke tajne agencije CIA nisam pronašao u arhivskim izvorima.²⁵

Prema istom dosijeju, S. M. Štedimlija je za vrijeme zatvora u KPD Staroj Gradiški bio „discipliniran osuđenik i prema svojim mogućnostima dobar radnik, dok u političkom pogledu nije bio zapažen.“²⁶ Osim Donatova svjedočanstva o Štedimliji u KPD Stara Gradiška postoji još kao izvor pismo samog Štedimlije

²³ Dosije SDS RSUP SRH, S. M. Štedimlija, izjava S. Dolenca 7. studenog 1997. (u posjedu autora).

²⁴ Dosije SDS RSUP SRH, S. M. Štedimlija, izjava S. Dolenca 7. studenog 1997. (u posjedu autora).

²⁵ Ž. Štrižić, Krležijanac bogatog životpisa, *Vjesnik*, br. 20935, 30. V 2006, 16, Savić Marković Štedimlija, *Deset godina u Gulagu*, I–II, Matica crnogorska, Podgorica, 2004.

²⁶ HR-HDA, fond 1560, KPD Goli otok, dosije Savić Marković Štedimlija, br. 6586, Izvješće od 10. II 1959.

koje je on 11. listopada 1967. iz Rima uputio uredniku emigrant-ske „Nove Hrvatske“ Jakši Kušanu u London. U tom pismu Štedimlja navodi: „(...) U zatvoru su me liječili i sa mnom dobro postupali. Naprotiv, velik broj mladih ljudi je čitao ne samo moje knjige, nego i glavne članke u novinama od prije rata i za vrijeme rata. U Gradišku su 1958. doveli osuđene studente iz Zagreba, koji su me zadivili solidnošću poznavanja najnovije vaše povijesti. Oni su znali sve što sam ja pisao. Imam ja boljih knjiga nego što je *Auf dem Balkan*, ali na žalost više do njih nije moguće doći (...)“.²⁷

Dana 28. kolovoza 1957. Štedimlja moli zatvorsku upravu KPD Stara Gradiška da mu se omogući da iz svoga „pologa“ koji je stigao iz Zagreba može izvući nekoliko komada tople odjeće „što je neophodno nužno u vlažnim i hladnim danima zbog ranijeg promrzavanja pojedinih dijelova tijela odnosno slabe otpornosti organizma hladnoći i vlazi.“²⁸ U odgovoru na ovu molbu od 3. i 10. rujna 1957. od strane zatvorske uprave, koja mu to odobrava, vidljivo je da je svjedočanstvo Donata i Dolenca točno jer se spominje da mu treba udovoljiti jer Štedimlja radi u „ekipi“ već spomenute prevodilačke grupacije u KPD Stara Gradiška koju je osnovao Kazneni zavod na preporuku UDB-e Zagreb.²⁹ Izravno se to vidi i iz zahtjeva Kulturno-prosvjetnog aktiva KPD Stara Gradiška da se S. M. Štedimlja pismeno pohvali za svoj rad u prevodilačkoj grupaciji, što je od strane zatvorske uprave odbijeno.³⁰

²⁷ Jakša KUŠAN, *Bitka za Novu Hrvatsku*, Otokar Keršovani, Rijeka, 2000, 303–304.

²⁸ HR-HDA, fond 1560, KPD Goli otok, dosije Savić Marković Štedimlja, br. 6586, Dopis upravi KPD Stara Gradiška, 28. VIII 1957.

²⁹ HR-HDA, fond 1560, KPD Goli otok, dosije Savić Marković Štedimlja, br. 6586, 28. VII. 1957 i odgovori KPD Stara Gradiška od 3. i 9. IX 1957.

³⁰ HR-HDA, fond 1560, KPD Goli otok, dosije Savić Marković Štedimlja, br. 6586, Zahtjev Kulturno-prosvjetnog aktiva KPD Stara Gradiška, 23. IV 1958.

Donat je bio iznenađen kada je Štedimlija premješten u svibnju 1958. u KPD Rab – Goli otok što izgleda, prema njegovim zapisima, nije bilo zbog još težih kazneno-popravnih mjera već navodno zbog liječničke preporuke da se zatvorenik po mogućnosti preseli u bolje klimatske uvjete iz zdravstvenih razloga. Naime, Štedimliji je kao teškom atrofičaru s brojnim nezalječenim bolestima prijašnjih logora u SSSR-u KPD Rab – Goli otok određen kao „klimatsko liječilište“.³¹ Prema dokumentima KPD Stara Gradiška od svibnja 1958. (7. V 1958) Štedimlija je prebačen na daljnje izdržavanje kazne KPD Rab (Goli Otok) te se navodi da je tijekom tamnovanja u KPD Stara Gradiška Štedimliji dozvoljeno pisanje sinopsisa na temu „Smrt Smail age-Čengića“ navodno na „konkursu“ nekog filmskog poduzeća na koji će se poslati ovaj sinopsis. S obzirom da zatvorska uprava nije dobila upute oko toga od DSUP NRH spomenuti materijal je poslan zajedno sa Štedimlijom na KPD Rab – Goli Otok „te da oni naknadno postuppe s tim materijalom po vlastitom nahodjenju.“³² No, iz jedne bilješke na dopisu pomoćnika uprave KPD Stara Gradiška Srečka Župana upravitelju KPD Rab – Goli otok vidljivo je da je Štedimlija izričito poslan u KPD Rab – Goli otok na zahtjev „I. odjela UDB-e FNRJ“ iz za sada neutvrđenih razloga.³³

KPD Rab – Goli otok (1958–1959)

Kao što je već spomenuto u godini 1948. dogodio se najdramatičniji trenutak za KPJ, Jugoslaviju i poredak koji je KPJ stvorila od kraja rata. Riječ je o dramatičnom sukobu s tada najjačom vojnom silom na svijetu, koja će pokušati staviti

³¹ Donat, *Društvo žrtvovanih hrvatskih pjesnika*, 154–155.

³² HR-HDA, fond 1560., KPD Rab – Goli otok, dosije Savić Marković Štedimlija, br. 6586, Upravi KPD Rab – preprata i dostava materijala, Stara Gradiška, 7. V 1958.

³³ HR-HDA, fond 1560, KPD Rab – Goli otok, dosije Savić Marković Štedimlija, br. 6586, Preprata i dostava materijala, 7. V 1958. (Bilješka od 1. X. 1958.)

Jugoslaviju pod svoju kontrolu, sličnu onoj koju je uspostavila u svim satelitskim zemljama istočne Europe. Naime, nakon Drugog svjetskog rata, Jugoslavija je slijedila gospodarske, unutarnje i vanjskopolitičke ciljeve koji nisu bili u skladu s interesima Sovjetskog Saveza i njegovih saveznika iz Istočnog bloka. Kada je sukob između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza postao javan 1948, prikazan je kao ideološki spor kako bi se izbjegao dojam borbe za vlast unutar Istočnog bloka. Iako su ga obje strane predstavljale kao ideološki spor, sukob je bio i proizvod geopolitičke borbe na Balkanu koja je također uključivala Albaniju, Bugarsku i komunističku pobunu u Grčkoj, koju je Titova Jugoslavija podržavala, a Sovjetski Savez se tomu potajno protivio. „Na drugome zasijedanju u Bukureštu, 28. lipnja 1948, donesena je rezolucija *O stanju u KP Jugoslavije*, u kojoj je odbijanje jugoslavenskog vodstva da se podredi sovjetskoj politici označeno kao izdajničko i protusovjetsko (na trećem zasijedanju u Budimpešti, potkraj studenoga 1949, Informbiro je donio rezoluciju *Jugoslavenska kompartija u rukama špijuna i ubojica*).“³⁴ U Rezoluciji se govori da je KPJ izdala međunarodnu radničku klasu i također pozivaju i „zdrave snage“ unutar KPJ da zbače Tita. Započeo je „prvi otvoreni i javni sukob između komunističkih partija.“³⁵

Raskolom je započelo informbiroovsko razdoblje čistki unutar Komunističke partije Jugoslavije. U početku spora KPJ je poticala svoje osnovne organizacije da se angažiraju u otvorenoj raspravi o *Rezoluciji*. Mnogi su to uputstvo doslovno shvatili i uključili su se u raspravu otvoreno govoreći pozitivno ili negativno o *Rezoluciji*. Oni koji su na tim sastancima zauzeli jugoslavenski stav o *Rezoluciji*, ostavljeni su na miru. Protivnici su pak odmah bili izolirani, degradirani ili isključeni. U početku su

³⁴ Informbiro, <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=27415> (pristup 1.

X 2023). Detaljnije u: Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, Globus, Zagreb 1990.

³⁵ Odd Arne Westad, *Povijest hladnog rata*, Fraktura, Zagreb, 2021, 135.

te sankcije bile shvaćane kao obične disciplinske mjere, no kako se sukob zaoštravao, sve je više „ibeovaca“ bilo uhićeno. Vodstvo Jugoslavije objavilo je „kontrarevoluciju“ – rat protiv „ibeovaca“ koji su tada bili ocijenjeni kao glavni neprijatelji, daleko opasniji od antikomunista. Tijekom sukoba sa SSSR-om od 1948. do 1956. godine u Jugoslaviji je uhićeno, te potom administrativno ili sudski kažnjeno 15.737 osoba. Uhićenja i suđenja „ibeovaca“ odvijala su se u tajnosti kako bi se umanjio značaj opozicije. Zatvorenici su bili zatvarani u logorima naslijeđenim od prethodnih režima: Sisak, Stara Gradiška, Sremska Mitrovica, Zenica itd. No, s vremenom, politički vrh se odlučio na potpunu izolaciju zatvorenih pristaša SSSR-a „kao odgovor na sve veći diplomatski, ekonomski i vojni pritisak SSSR-a, kao i na brojnost uhapšene ibeovske opozicije.“³⁶

Rješenje je bilo nađeno na dva nenaseljena otoka između otoka Raba: Goli otok i Sveti Grgur. Prikladno nazvan Golim otokom jer osim što je bio nenaseljen, na njemu nije bilo nika-kve vegetacije, samo kamen. Tamo je organiziran zatvor, a prvi „ibeovci“ u njega su dovedeni u srpnju 1949. godine. Kroz njega je „prošlo najviše zatvorenih ibeovaca, više od tri četvrtine ukupnog broja kažnjenih i osuđenih.“³⁷ Zatvorenici koji su dolazili morali su proći kroz šibe poredanih izluđenih zatvoreni-ka koji su bili primorani tući pridošlice ne bi li im time i sami pokazali da su se preobrazili. Zatvorenike su mučili beskonačnim i besciljnim sizifovskim poslovima. Morali su, npr. nositi kamenje iz kamenoloma do vrha obližnjeg brežuljka. Ta bi se radnja ponavljala bez prestanka sve dok ne bi došla zapovijed da ih se nosi natrag. Drugo, zatvorenici su naizgled sami upravljali

³⁶ Martin Previšić, Broj kažnjenika na Golom otoku i drugim logorima za ibeovce u vrijeme sukoba sa SSSR-om (1948–1956), *Historijski zbornik*, br. 1, 2013, 177.

³⁷ Previšić, Broj kažnjenika na Golom otoku i drugim logorima za ibeovce u vrijeme sukoba sa SSSR-om (1948–1956), 192.

logorom. Načelo „toplog zeca“, koje je u rječniku zatvorenika značilo muke stroja, kroz koji su svi morali protrčati prije nego steknu pravo da tuku nove pridošlice, svuda je funkcioniralo.

Ipak postupno, prema Jakiru, u „razdoblju od rujna 1951. do travnja 1952. dolazi do ukidanja batinanja u *špaliru*, gdje je sada prisutno samo pljuvanje i vikanje na novopridošle logoraše; poboljšava se prehrana i higijena; gradi se karantena i nova bolnica; sam proces političkog preodgoja provodi se s manje rigidnosti, posebice u inzistiranju na denuncijacijama – općenito popušta nasilje. Popuštanje golootočkoga teškog režima još će se ubrzanije nastaviti (*treća faza*) potkraj 1952. i početkom 1953. godine, kada se svi uvjeti općenito poboljšavaju (npr. gradi se sanitarni čvor s tuševima), sve do toga da su u 1953. čak dopušteni i posjeti rodbine na Goli otok kao i primanje paketa, što je sve vjerojatno ubrzano i Staljinovom smrću u ožujku 1953. godine.“³⁸ Tada dolazi do popuštanja dotadašnjeg režima. Da logor Goli otok prestaje u formalnom smislu biti logor govori i činjenica da je u 1953. godini on ustrojen kao Kazneno-popravni dom (KPD) Rab – Goli otok odnosno službeno samo KPD Rab vjerojatno da se izbriše prijašnja njegova uloga. Naravno, nasilje je i dalje bilo sporadično prisutno na Golom otoku sve do 1956, međutim više ne masovno i sistemski kao od 1949. do 1951. godine. Do 1956. će biti puštene sve zatvorene osobe kažnjene ili suđene kao pristalice Rezolucije Informbiroa. Nakon što je Jugoslavija normalizirala odnose sa Sovjetskim Savezom, zatvor na Golom otoku prelazi u pokrajinsku nadležnost NR Hrvatske.³⁹

³⁸ Aleksandar Jakir, Martin Previšić, *Povijest Golog otoka*, Fraktura, Zaprešić, 2019. Vidi na: *Povijest Golog otoka*, <https://www.matica.hr/hr/592/povijest-golog-otoka-29673/> (pristup 3. X 2023)

³⁹ Cijeli ovaj odlomak koristi već spomenutu knjigu – Martin Previšić, *Povijest Golog otoka*, Fraktura, Zaprešić, 2019. *passim*.

Dakle, Savić Marković Štedimlija dolazi u zatvorski kompleks KPD Rab – Goli otok u razdoblju kada se on u suštini pretvara u klasični zatvor za osuđene zatvorenike na sudskim procesima u NR Hrvatskoj, maloljetnike, te zatvorenike političke (u manjoj mjeri) ili kriminalne orijentacije. Prema zatvorskom dosjeu S. M. Štedimlija stigao je u KPD Rab 9. svibnja 1958. kada biva upisan u registar osuđenika. Po zdravstvenom pregledu od 9. svibnja 1958. utvrđeno je da je osuđenik općenito u lošem zdravstvenom stanju, da je bolovao od pelagre od 1946. do 1949, da je visine 179 cm, od zubiju ima samo sedam, ali da je sposoban za rad u lakšim uvjetima.⁴⁰ Prema evidenciji u istom dosjeu toga dana je Štedimlija rekao referentu da ima majku u mjestu Stijeni kraj Titograda i brata Vlada koji živi u Titogradu, te da ne zna kuda će po isteku kazne. Navedeno je i da odlično govori i piše ruski i njemački jezik. Izjasnio se nacionalno kao Crnogorac, bez imovine, neoženjen, po zanimanju novinar s naobrazbom od 8. razreda gimnazije i 2. semestra Pravnog fakulteta u Zagrebu, do sada neosuđivan. Kazna mu je trebala isteći u travnju 1963. godine.⁴¹

U ožujku 1959. od strane jednog sobnog starješine, također osuđenika – napisana je njegova karakteristika i dosadašnji rad. Tu se navodi da je Štedimlija pri dolasku u KPD Rab određen za administrativne poslove u stolariji, da bi nakon nekog vremena bio oslobođen toga posla zbog „pisanja istrage“, da bi nakon toga nastavio posao u stolariji kao običan radnik. Zbog lošeg zdravlja skraćeno mu je radno vrijeme. Prema tom izvješću (sobni starješina potpisan s pseudonimom) Štedimlija se smatra „politički nesigurnim“ kao publicista pun „starih buržoaskih shvatanja, odnosno shvaćanja različitih samo ne socijalističkih“.

⁴⁰ HR-HDA, fond 1560, KPD Rab – Goli otok, dosije Savić Marković Štedimlija, br. 6586, *Zdravstveni pregled*, 9. V 1958.

⁴¹ HR-HDA, fond 1560, KPD Rab, dosije Savić Marković Štedimlija, br. 6586, 9. V 1958.

Navedeno je da se osuđenik „smatra veličinom“ te da ima „veliki i oštar jezik, a uz to je prilično tvrdoglav“. Dalje stoji da se zbog bolesti i starosti „boji slobode“ odnosno egzistencije vani. U KPD Rab nije imao nekih prijatelja, osim Jole Markovića s kojim je bio u rodu.⁴²

Uglavnom, prema jednom zatvorskom izvješću Štedimlja se pri dolasku u KPD Rab ponašao vrlo povučeno i pasivno, bio je discipliniran osuđenik i dobar radnik. Nakon nekog vremena našao je svoj krug „prijatelja“ među osuđenicima te je u par navrata i održao na kulturno-prosvjetnom polju i nekoliko predavanja što je dozvolila zatvorska uprava.⁴³ Štedimlja je zbog svoga lošeg zdravstvenog stanja imao posebnu privilegiju da na preporuku zatvorskog liječnika nakon posla može ležati dva sata u svojoj ćeliji. Zbog otežanog hoda na posao omogućena mu je „nastamba“ koja se nalazi blizu njegovog radnog mjesta „jer se otežano kreće od žice do radilišta“. Već od srpnja 1958. godine Štedimlja ima niz zahtjeva za zatvorsku upravu. Tako traži da mu se dozvoli da nastavi pisanje beletristike i znanstvenih radova za što mu je potrebno da ima pristup „pologu“ svojih bilješki i knjiga koje je donio iz Zagreba,⁴⁴ da može iz knjižnice posuđivati veći broj knjiga i zadržavati ih kod sebe duže vrijeme, da mu se omogući posebno korištenje izdanja Leksikografskog Instituta u Zagrebu, te da može posuđivati knjige izvan zatvorskog kruga. Osim toga, traži redovan pristup svojoj prepisci s odvjetnikom. Štedimlja napominje da je spreman kopije svega što napiše u zatvoru dati zatvorskoj upravi koja bi tako imala

⁴² HR-HDA, fond 1560, KPD Rab, dosije Savić Marković Štedimlja, br. 6586, Izvješće – sobni starješina, 5. III 1959.

⁴³ HR-HDA, fond 1560, KPD Rab, dosije Savić Marković Štedimlja, br. 6586, bilješka o ponašanju – S. M. Štedimlja – bivši novinar.

⁴⁴ Ovo nije baš jasno – o kakvim bilješkama i knjigama se to radi iz Zagreba kada je Štedimlja došao iz SSSR-a bez ničega. Izgleda da se ipak radi o spisima sa njegovog sudskog procesa u Zagrebu.

uvid u njegovo pisanje. Međutim, u jednom pismu upravi zatvora od 17. srpnja 1958. spominje da već tri mjeseca nema vijesti od svoje majke, a nije mu dozvoljeno da piše svojoj strini koja bi ga mogla o njoj obavijestiti što ga „baca u očaj“. Nakon toga se žali upravi da je imao više prava i povlastica u KPD Stara Gradiška što je paradoks jer je na neki način ovdje prebačen da mu se ukupno stanje poboljša – a on je izgubio neka prava koja je imao prije. Po napomeni uprave zatvora izgleda da su njegovi zahtjevi odobreni.⁴⁵

Iz ranih dopisa Štedimlije zatvorskoj upravi od 10. srpnja 1958. razvidno je da je on napisao scenario za film pod naslovom „Smrt Smail-age Čengića“ te ga je želio anonimno poslati na konkurs upravi poduzeća Lovćen film u Budvi. S obzirom na datum dopisa, taj rukopis je napisan u KPD Stara Gradiška što potvrđuje i dokument KPD Stara Gradiška gdje stoji da mu je pisanje sinopisa „Smrt Smail-age Čengića“ dozvoljeno u slobodno vrijeme.⁴⁶ Na Štedimlijinom dopisu piše da je njegov zahtjev odbijen, a autor ovog rada je taj scenario našao u Štedimlijinoj ostavštini koja je ostala nakon smrti njegove supruge Ljubice Klančić i poklonio ga Crnogorskom fakultetu za Crnogorski jezik i književnost.⁴⁷

Iako je po presudi suda u Zagrebu Štedimlija bio osuđen na osam godina zatvora, te mu je kazna trebala isteći 14. travnja 1963. odlukom SIV-a (Savezno Izvršno Vijeće) o pomilovanju osuđenika od 29. studenog 1958. kazna Štedimliji je smanjena

⁴⁵ HR-HDA, fond 1560, KPD Rab, dosije Savić Marković Štedimlija, Goli otok, 17. VII 1958. Pismo pomoćniku upravnika KPD Goli otok V. Đuroviću.

⁴⁶ HR-HDA, fond 1560, KPD Rab – Goli otok, dosije Savić Marković Štedimlija, br. 6586, Preprata i dostava materijala, 7. V 1958.

⁴⁷ HR-HDA, fond 1560, KPD Rab, dosije Savić Marković Štedimlija, Goli otok, 10. VII 1958, Aleksandar Radoman, Ko je autor istorije školstva i prosvjete u Crnoj Gori, <https://www.antenam.net/kultura/165876-ko-je-autor-istorije-skolstva-i-prosvjete-u-crnoj-gori> (pristup 13. II 2024)

sa osam na četiri godine, te je on pušten iz zatvora 11. travnja 1959. godine.⁴⁸ Iako za ovo nema za sada neposrednih pouzdanih izvora, neki podaci govore da je Štedmilija morao prihvatiti tijekom istrage i u zatvoru određenu suradnju sa UDB-om, a ona mu je zauzvrat svojim kanalima omogućila smanjenje kazne. Koliko zadataka je izvršio po njenom nalogu i do kada je ta suradnja trajala, također nije poznato. Poznat je samo jedan slučaj. Naime, izgleda da je Štedmilija na osnovu svojih prijašnjih poznanstava s nekadašnjim komunistom i tadašnjim političkim emigrantom Antom Ciligom dobio zadatak da se sastane s njim i ispita situaciju oko njega za potrebe UDB-e. U to vrijeme kontroverzni Ante Ciliga je napravio zavidnu karijeru na Zapadu uglavnom svojim knjigama. Njegova knjiga iz 1938. godine *U zemlji velike laži* (na engleskome *The Russian Enigma*), napravila je tada senzaciju u krugovima Zapadne Europe. Ciligina antisovjetska i antikomunistička publicistička djela doživjela su prije i nakon Drugog svjetskog rata više izdanja te bila prevođena na njemački, talijanski, engleski, španjolski i japanski jezik. Odgovarajući na interes koji na Zapadu postoji za SSSR, objavljuje svoja biografska djela na raznim jezicima iako mu trajna preokupacija ostaje Jugoslavija i hrvatsko-srpski odnosi. Nakon rata trajno se smješta u Rimu, gdje mu prihodi od izdavanja knjiga omogućuju skroman život. Nastavlja objavljivati knjige: *La Yougoslavie sous la Menace Interieure et Exterieure* (Jugoslavija suočena s vanjskim i unutarnjim prijetnjama) objavljuje 1951, te sljedeće godine knjigu *Dokle će hrvatski narod stenjati pod srpskim jarmom?* Potom dolaze i poznati memoari *Sam kroz Europu u ratu* (*Alone Across Europe in War*). U emigraciji je nastavio s novinarskim radom surađujući u listovima hrvatske emigracije *Biltenu Hrvatske demokratske i socijalne akcije*, *Na pragu sutrašnjice* (kojima je bio i urednik), *Hrvatskom listu* i

⁴⁸ HR-HDA, fond 1560, KPD Rab, dosije Savić Marković Štedmilija, Obavijest o sniženju kazne, 14. XII 1958.

drugima. U člancima koje piše u tom razdoblju posvećuje pažnju položaju hrvatskog naroda i Hrvatske u Jugoslaviji, te piše o odnosu SSSR-a prema hrvatsko-srpskim odnosima u Jugoslaviji.⁴⁹

⁴⁹ Ante Ciliga (Šegotići kraj Vodnjana, 20. II 1898. – Zagreb, 21. X 1992), hrvatski političar i publicist. Od 1918. član Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, ubrzo postaje komunist, te 1919. djeluje kao agitator i potiče vojničku pobunu u Varaždinu. Pobjegavši, u Pragu započinje studij filozofije, a 1920. odlazi u rodnu Istru gdje početkom 1921. organizira ogranak Komunističke stranke Italije, te je među vođama Proštinske bune nakon slamanja koje se vraća u Prag. U Zagreb dolazi 1922. te završava studij doktoriravši 1924. temom iz marksističke filozofije. Potkraj iste godine postaje sekretar Oblasnoga komiteta Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) za Hrvatsku i Slavoniju te član Politbiroa Centralnoga komiteta KPJ, ali je 1925. izgnan te odlazi u Beč gdje je predstavnik KPJ pri Balkanskoj komunističkoj federaciji. Od 1926. u SSSR-u, do 1928. predavao na Komunističkom sveučilištu nacionalnih manjina Zapada u Moskvi, a 1928–29. na Lenjingradskom Komunističkom sveučilištu. Kao trockist uhićen je 1929, te od 1930. zatočen u logorima pokraj Verhneuraljska, Jenisejska i Čeljabinska. Pušten potkraj 1935. zahvaljujući talijanskom državljanstvu, 1936–41. živio u Parizu postupno napustivši trockističke pozicije u korist socijaldemokratskih. Njegova memoarska knjiga *U zemlji velike laži (Au pays du grand mensonge)*, 1938.) doživjela je nekoliko izdanja (konačno 1977) te je prevedena na više svjetskih jezika i jedno je od prvih djela koje s pozicija razočaranoga bivšeg boljševika razotkriva staljinizam, s plastičnim opisima sovjetske svakidašnjice i pojedinih povijesnih događaja (poput pobune u Kronštadu), a protostaljinističke članke tada objavljuje i u zagrebačkom časopisu *Nova Evropa*. Potkraj 1941. vraća se u Hrvatsku, uhićen je 1942. i zatočen u Jasenovcu odakle je pušten u siječnju 1943. te surađuje u *Spremnosti*; daljnje protusovjetske članke iz tog lista skupio je u knjizi *Deset godina u Sovjetskoj Rusiji* (1943). Od 1944. u Berlinu, u proljeće 1945. prelazi u Švicarsku, a nakon završetka II. svjetskog rata živi u Parizu te, od sredine 1950-ih, u Rimu gdje je izdavao i uređivao časopise *Bilten Hrvatske demokratske i socijalne*

Takovu Ciliginu djelatnost pomno su pratile jugoslavenske obavještajne službe, ali nisu imale tada neposredni doticaj s njim ili njegovim krugom, odnosno svoga obavještajca u tim krugovima. Tu je očito trebao poslužiti Štedimlja koji je Ciligino djelo dobro poznao, a i njega osobno za vrijeme NDH. Vrlo brzo nakon izlaska iz zatvora, negdje krajem 1959. ili početkom 1960. godine Štedimlja putuje u London i javlja se Ciligi u Rim. O tome je Ciliga progovorio tek 1987. godine u beogradskom časopisu *Duga*. Ciliga navodi: „Posle mnogo godina, otprilike 1960/61, možda i godinu ranije, dobio sam od Štedimlje pismo iz Londona u kome mi je predlagao da se sret-nemo negde u Severenoj Italiji, pošto nema novca da dođe do Rima. Meni je to bilo sumnjivo i ponudio sam mu da mu ja pla-tim dolazak i odlazak Trst – Rim – Trst. Kad smo se konačno našli, ispričao mi je kako su on i Sekula Drljević napustili Zagreb 1945. i kako su Sekulu ubili četnici u jednom logoru, a njega su zarobili Rusi i poslali daleko u Sibiriju, gde je za sovjetski režim agitovao među zarobljenim njemačkim nacisti-ma. Rekao mi je da su ga dugo Rusi isledjvali, jedanput i neki Berijin nećak, koji ga je pitao nešto o meni, konkretno šta sam

akcije i Na pragu sutrašnjice. Nakon rata, uz memoare *Sam kroz Evropu u ratu* (1954), u kojima pripovjeda svoju sudbinu u razdoblju 1939–45 (uključujući i boravak u jasenovačkom logoru koji prikazuje kao logor smrti), objavljuje djela kojima ostaje istaknuti kritičar sovjetskoga političkog sustava *Lenjin i revolucija* (*Lénine et la Révolution*, 1948), *Sibir* (*Sibérie*, 1950, nastava-k knjige *U zemlji velike laži*) te djela o socijalističkoj Jugoslaviji (koju podjednako kritizira zbog političke prakse i položaja Hrvata te nacionalnih odnosa općenito) – *Državna kriza Titove Jugoslavije* (*La crisi di stato della Jugoslavia di Tito*, 1972), *Jugoslavenski labirint* (*Il labirinto jugoslavo*, 1982). Pod pseudonimom Tone Valić objavio i zbirku novela na istarskoj čakavštini *Štorice iz Proštine* (1944). U Hrvatsku se vratio 1990. Ciliga, Ante, Hrvatska enciklopedija.

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=11854> (pristup 1. III 2024)

radio na Antiboljševičkom kongresu u Beču. Pričao mi je da je čak i Luburić radio za Ruse, da su ga naši udbaši na kraju rata otkrili u Budimpešti, ali su ga Rusi sklonili negde i omogućili mu da pobegne na Zapad. Očigledno, Štedimlija je za Udbu trebalo da utvrdi da li imam neke veze sa Luburićem i Jelićem, jer su me u svojim listovima često citirali. Tito je, naime, do kraja sumnjao da sam ja i pored svega do kraja ostao ruski čovek. Na kraju mi je Štedimlija to otvoreno priznao: da ga je Udba poslala na sastanak sa mnom da utvrdi da li ja stvarno podržavam kominformovsku liniju među ustaškom emigracijom (Jelić, Luburić), pošto se Tito stalno bojao da Rusi nešto petljaju iza njegovih leđa.“⁵⁰

⁵⁰ PETROVIĆ, *Crnogorske ustaše*, 93.

SINOVI KRALJA NIKOLE U SPLETKAMA I SVJEDOČENJIMA ZA VRIJEME PRVOG SVJETSKOG RATA

Milan Šćekić

Based on the testimony of contemporaries, the essay deals with the intrigues of the sons of King Nikola's, princes Danilo, Mirko and Peter, during the First World War.

O sinovima kralja Nikole do 1918. godine uglavnom se pisalo afirmativno. Tako je jedan austrougarski list 1913. godine objavio, vjerovatno naručen tekst, u kome se, između ostalog, za najstarijeg kraljevog sina, prijestolonasljednika Danila, tvrdi da je rođen 1871. godine, da se obrazovao na Dvoru svoga oca, da govori sve moderne jezike, da je generalisimus crnogorske vojske, da je odličan strijelac, da je omiljen u narodu, kao i da će biti „dostojni zamenik svoga oca“. Za srednjeg sina kralja Nikole, princa Mirka se navodi da je rođen 1879. godine, da je u braku sa Natalijom Konstantinović imao pet sinova, od kojih su s proljeća 1913. godine bila živa trojica (Mihailo, Pavle, Emanuel), da se obrazovao na Cetinju, da govori nekoliko modernih jezika, da je temperamentan, „okretan i oštrouman“, dok se za najmlađeg kraljevog sina, princa Petra, ističe da je rođen 1889. godine, da se obrazovao u Njemačkoj (Univerzitet Hajdelberg), da je vojničko vaspitanje stekao na Cetinju, da je pred početak Prvog balkanskog rata imenovan za komandanta Zetsko-brdske brigade, da je prvi metak u ratu sa Osmanskim carstvom ispalio iz brzometnog topa...

Za razliku od štampe, savremenici o njima nijesu pisali na afirmativan način. Naprotiv, bili su vrlo kritični prema sinovima crnogorskog suverena. Istina, važno je napomenuti da je većina tih napisa nastala poslije 1918. godine, kada je o dinastiji Petrović Njegoš, kralju Nikoli i njegovim sinovima bilo poželjno pisati u negativnom kontekstu, posebno o periodu Prvog svjetskog rata, čime im se nastojala pripisati krivica za vojni slom i navodnu izdaju Crne Gore. Zato istoričari, prema ovoj vrsti izvora, moraju imati velike rezerve. Jer su pojedina svjedočenja tendenciozna i imaju za cilj da unize ugled kraljevih sinova i dinastije Petrović Njegoš.

Kada su počele ratne operacije između Crne Gore i Austrougarske, prijestolonasljednik Danilo je boravio u Francuskoj, bez želje da se vrati u zemlju. Zbog neprimjerenog ponašanja i odsustva osjećaja odgovornosti prema domovini koja se nalazila u ratu, prema nekim podacima, ministar spoljnih poslova Petar Plamenac, zahtijevao je od kralja Nikole da se prijestolonasljednik vrati u Crnu Goru i predložio da se uputi u Francusku jedan diplomata i da ga dovede. Iako je crnogorski kralj odbio prijedlog ministra spoljnih poslova, srpski poslanik na Cetinju je navodno saopštio predstavniku jedne savezničke države da je kralj Nikola bio veoma ljut na prijestolonasljednika Danila, koga su u crnogorskoj prijestonici počeli da nazivaju izdajnikom. Zbog nepovoljnih glasina na račun prijestolonasljednika Danila, ruski vojni agent Nikolaj Potapov svjedoči da se kraljica Milena navodno razboljela. Za razliku od žene, prema nekim tvrdnjama, kralj Nikola je odsustvo najstarijeg sina bezuspješno pokušavao da opravda i umiri javnost širenjem kontraglasina, da prijestolonasljednik ne dangubi u inostranstvu već obavlja poslove od državnog značaja „kako bi ubrzao dolazak francuske i engleske eskadre“. No, kraljevo lukavstvo, dovitljivost i vještina manipulisanja, tih dana su malo koga uvjerali da je prijestolonasljednik u inostranstvu obavljao državne poslove.

Kralj Nikola je, prema nekim izvorima, više puta telegrafski pozivao prijestolonasljednika da se vrati u Crnu Goru. Šifrovane telegrame navodno mu je slala i princeza Ksenija, a vladarska porodica je izgleda angažovala i italijansku kraljicu Jelenu Savojsku „da utiče na patriotska osjećanja svoga brata i da ga natjera da se vrati“ u domovinu. U iščekivanju da dođe prijestolonasljednik, prema nekim podacima, otišao je u Ulcinj Jovan Plamenac da ga čeka, ali od njega nije bilo ni traga ni glasa. Zadovoljan zbog odusustva starijeg brata sa kojim se nije slagao, princ Mirko je navodno, kad god bi sreo nekoga od dvorske svite zjurado ponavljao da prijestolonasljednik „neće doći“.

Sumnje zbog boravka prijestolonasljednika Danila u inostranstvu dale su povoda raznim glasinama, da crnogorska vojska ne napada Skadar jer se najstariji sin kralja Nikole tobože sporazumio sa Austrougarima, što je potkrepljivano činjenicom da prilikom granatiranja Bara „nijedna granata nije ispaljena u pravcu prestolonasljednikove vile ‘Topolica’“. No, kada je postalo izvjesno da će se prijestolonasljednik vratiti, na Cetinju se, prema nekim podacima, pričalo kako se kraljev sin vraća jer je osjetio da će Austrougarska pretrpjeti poraz, dok su mnogi vijest o prijestolonasljednikovom dolasku razočarano propratili zajedljivim komentarima: „Samo nam još on fali...E, sada će nam pošto se on vrati, krenuti.“

Zadovoljan što mu se sin napokon vraća u Crnu Goru, kralj Nikola je, tvrdi ruski vojni agent, izvijestio načelnika Vrhovne komande Božidara Jankovića, da prijestolonasljednik dovodi u Bar oko 40 oklopnjača i dva aviona, nastojeći da ubijedi sagovornika da je to bio razlog njegovog odsustva iz Crne Gore. Zato mu je navodno saopštio da bi bilo dobro da upozori crnogorske vojnike da paze da ne obore avione! Jer bi u slučaju da ih obore prijestolonasljednikov trud bio uzaludan. Tako je kralj Nikola pravdao najstarijeg sina, prijestolonasljednika Danila. Ali, kako je zbog nezadovoljstva stanovništva vladarska

porodica, prema nekim podacima, na sve načina urgirala da se vrati, posebno kralj Nikola, prijestolonasljednik Danilo je, sve su prilike, nevoljno došao u Crnu Goru 6. septembra 1914. godine (Novica Rakočević tvrdi da je prijestolonasljednik stigao 5. septembra, iako arhivalije svjedoče da je najstariji sin kralja Nikole u Bar stigao 24. avgusta po starom kalendaru u 6 časova ujutru), u pratnji francuskih ratnih brodova. Zbog nezadovoljstva koje je vladalo u zemlji, vijest o dolasku prijestolonasljednika Danila u Crnu Goru upućena je komandnom kadru da je saopšti područnim jedinicama crnogorske vojske. Koliko je prijestolonasljednik bio nezadovoljan što je morao da se vrati u Crnu Goru, tvrdi Nikolaj Potapov, govori podatak da se sa ađutantom, majorom Blažom Vrbicom, koji je insistirao na njegovom povratku, po dolasku u crnogorsku prijestonicu navodno posvađao i dodijelio ga francuskim artiljercima, da bi poslije njihovog odlaska Vrbica dospio u štab divizijara Mitra Martinovića. Tako je, prema ovim podacima, major Vrbica bio kažnjen zbog insistiranja da se prijestolonasljednik Danilo vrati u Crnu Goru.

Po dolasku na Cetinje, prijestolonasljednik se navodno kurtoazno raspitivao kod članova Vlade o prilikama u crnogorskoj vojsci i finansijama, kao i da li su na sigurnom oko 50.000 kruna koje je donio iz Francuske. U razgovoru o situaciji na evropskim frontovima i ishodu rata, prijestolonasljednik je, prema nekim podacima, uvjeravao okolinu da je trijumf Centralnih sila neminovnost, dok je tobože porodicu ubjeđivao da će ruska vojska uprkos početnim pobjedama na kraju biti poražena: „Sačekajte, sačekajte, ruske pobjede su privremenog karaktera. Oni će u svakom slučaju biti pobijedjeni...“ Iako nije bila tajna da je simpatisao Centralne sile, žena ađutanta crnogorskog kralja, prema nekim podacima, odala je Rusima da je prijestolonasljednik za katolički Božić 1914. zarobljenim austrougarskim oficirima poslao „mnogo šampanjca i raznih zakuski“.

Vjera u pobjedu Centralnih sila nije ga navodno napuštala ni kada je bilo izvjesno da je njihov poraz neminovan. Tako je, prema svjedočenju Nika Hajdukovića, aludirajući na prijestolonasljednikovo germanofilstvo i neizbježan poraz Centralnih sila, kralj Nikola pred kraj rata tobože upitao najstarijeg sina: „Kako ti ga bi Dano?!“. Ali, prijestolonasljednik se navodno nije dao zbuniti, odgovorivši ocu da je rano prognozirati pobjednika jer rat nije završen: „Pa, Tata! Ne može se još ništa pouzdano i pozitivno kazati, rat je u jeku, a ratna sreća se često mijenja, čas na jednoj, čas na drugoj strani... Pratim Tata događaje. Preuranjeno bi bilo davati definitivne zaključke o pobjedi jedne ili druge zaraćene strane“. Optužujući ga kao germanofila, Hajduković bez čvrstih argumenata tvrdi da je prijestolonasljednik patološki mrzio Ruse („nije ih mogao zamisliti“): „Poznata je stvar da se u dvorcu njegovom na Cetinju priredilo veselje, kada je kod Čušime Rusija izgubila svoju flotu, iznenadnim napadom japanske flote u tom moreuzu. Zna se takođe da je u istom dvorcu, knjaz Danilo podigao zdravicu u čast japanskog oružja, kada je general Stesel, poslije devet mjeseci očajničke borbe, primoran bio da preda Japancima utvrđeni grad Port Artur i da je povodom toga, u znak protesta, ruska vojna misija napustila Cetinje i da je trebalo mnogo truda i vremena da se odnosi između Petrograda i Cetinja unekoliko poprave, ali ne i potpuno izglade i izravnjaju.“ Za razliku od Hajdukovića, vojvoda Gavro Vuković tvrdi da je ovu aferu inspirisao jedan ruski diplomatski predstvanik na Cetinju, koji je u *Novom vremenu* oklevetao najstarijeg sina crnogorskog knjaza da se „napijao u zdravlje Toga“, kao i za brojne druge stvari.

Po dolasku u Crnu Goru prijestolonasljednik Danilo je navodno pokušavao da ubijedi ruskog vojnog agenta Nikolaja Potapova, da je patriotski orijentisan i da se iskreno raduje pobjedama ruske vojske nad Njemcima. Tako je, tobože, nakon što mu je ruski vojni agent saopštio da su njemačke trupe

pretrpjele „totalni poraz“ od ruske vojske, prijestolonasljednik teatralno skinuo kapu sa glave, koljenima pao na stepenik trijema, usmjerio pogled ka nebu, prekrstio ruke na grudi i kazao: „Hvala Ti, Gospode Bože naš!“, a potom navodno povikao: „Živjela Rusija!“ Ako su ovi podaci tačni, i ako je uistinu najstariji sin kralja Nikole mislio da će vrsni obavještajac i odličan poznavalac crnogorskih prilika, kakav je nesumnjivo bio Nikolaj Potapov, nasjesti na njegovu amatersku glumu i izvršiti nadležne u Petrogradu da je crnogorski prijestolonasljednik nepokoljebljivo uz Rusiju, ozbiljno je potcjenio njegovu inteligenciju. Jer je Potapov preko saradnika iz Crne Gore bučno motrio na vladarsku porodicu i navodno došao do nepobitnih dokaza, da je prijestolonasljednik Danilo „preko svog brata Petra i njemu odanih nitkova“ vodio propagandu protiv Rusije.

Mlađeg brata, princa Mirka, prijestolonasljednik Danilo je neizmjereno mrzio, istina, i Mirko njega. Dok se princ Mirko nalazio zatočen u Dvorcu na Kruševcu, prema nekim podacima, prijestolonasljednik Danilo je tražio od njega da potpiše da se odriče svojih, kao i prava svoje djece na prijesto. Jer nipošto nije želio da ga u slučaju abdikacije naslijedi princ Mirko i njegovi sinovi. To potvrđuje i Risto Popović, koji tvrdi da mu je serdar Janko Vukotić pričao da je molio princa Petra da posreduje kod prijestolonasljednika Danila da im pomogne u vezi afere oko zauzimanja Skadra 1915. godine. Iako je princ Petar posredovao kod brata, prijestolonasljednik mu je navodno kazao da će to učiniti jedino pod uslovom ako kralj Nikola njega, princa Petra, proglasi za nasljednika crnogorskog prijestola: „Hoću, ako će Gospodar tebe (Petra) oglasiti za našljednika jer za Mirka raditi neću.“

Ako je vjerovati ruskom vojnom agentu, koji je izuzetno kritičan prema crnogorskoj dinastiji, divizijar Mitar Martinović mu je tobože kazao i da je kralj Nikola nesrećan čovjek, da se navodno nalazi na mukama od porodice koja je protiv njega, kao

i da mu se najviše suprostavlja prijestolonasljednik Danilo: „Ukoliko nešto ne može da postigne kod oca – on se razboli i padne u postelju. Tada Kraljica počinje da se zauzima za sina i nemilosrdno proganja Gospodara. Ako i tada Kralj ne popusti, Kraljica se ‘razbolijeva’, pri čemu joj se temperatura sa normalne podiže na 40 stepeni, a zatim odmah spada na normalnu, pa se ponovo povećava do 40 stepeni. Za to vrijeme svi govore o njenoj skorijoj smrti... Najzad se Kralj predaje i ispunjava Nasljednikov kapric i svi ‘ozdravljaju’...“ Prema nekim podacima, sredinom 1915. godine prijestolonasljednik Danilo se posvađao sa kraljem Nikolom jer mu nije dozvolio da ode u Švajcarsku, gdje je navodno trebalo da se liječi. Štaviše, zbog „energičnog insistiranja“ prijestolonasljednika da mu dozvoli da ode u inostranstvo, kralj Nikola mu je tobože prijetio da će ga internirati.

Bez obzira da li su ove tvrdnje tačne, neambiciozan, praktično beskoristan i nezainteresovan za prilike u zemlji, prijestolonasljednik je za vrijeme rata u Crnoj Gori, prema nekim izvorima, živio kao namćor i hipohondar: „Priještolonašljednik mrzi i na sebe i na cio svijet – silom se načinio bolestan, dok se zbilja razbolio. Izgleda svu je brigu sveo na tome da pođe iz Crne Gore i više se ne vrati.“ Ako mu je to uistinu bio cilj, na kraju je uspio u naumu, napustivši Crnu Goru za vrijeme rata. Takav je, prema svjedočenju savremenika, bio prijestolonasljednik Danilo.

No, kakav god da je bio prijestolonasljednik Danilo, njegov brat, princ Mirko je u moralnom smislu bio nesumnjivo gori. Iako neki savremenici govore za njega da je bio „dobrog srca“ i pokazuju razumijevanje za njegov sukob sa starijim bratom i ocem, spletakarenjem, koje mu je bila duhovna hrana, neistinama, infantilnim i neprimjerenim ponašanjem nanio je mogo štete vladarskoj porodici. Zato ne čudi što mu kralj Nikola nije dozvoljavao da prisustvuje Krunskom savjetu, da se miješa

u državne poslove, i što ga je za vrijeme Prvog svjetskog rata internirao u Dvorac na Kruševcu. Jer je princ Mirko bio na sve spreman, i kao takav loša reklama za dinastiju i Crnu Goru. U prilog tome svjedoči predstavnik jedne strane države u Crnoj Gori, koji je zabilježio da se princ Mirko, „kao i uvijek“, i u crkvi ponašao neprimjereno: „Namigivao je sestrama svaki put kad bi neko ušao u crkvu, a zatim bi mu se glupi osmijeh ukočio u licu“. Tako se, ako je vjerovati ovim tvrdnjama, srednji sin kralja Nikole ponašao kao gilipter, koji je navodno iz automobila dobacio predstavniku Rusije u Crnoj Gori: „Vive L' Autriche!“ (Živjela Austrija!)

Za razliku od starijeg brata, princ Mirko je bio vrlo ambiciozan i nije birao sredstva da se domogne prijestola. Pored karaktera, prinčeve ambicije pothranjivalo je neslaganje sa starijim bratom koje se, prema svjedočenju jednog savremenika, vremenom pretvorilo u mržnju, i ocem, koga je, prema nekim podacima, ogovarao da se, kao ni prijestolonasljednik Danilo, ne raduje pobjedama ruske vojske. Iako je katkad neprimjerenim ponašanjem odavao utisak infantilne osobe, ispravno je rezonovao da mu za dolazak na prijesto treba podrška velikih sila. Prema prinčevom mišljenju, put do trona vodio je preko Petrograda. Zato je navodno ruskom vojnom agentu kazao da posjeduje kompromitujuća pisma za prijestolonasljednika, u kojima je tobože najstariji sin kralja Nikole, između ostalog, savjetovao Austrougare da napadnu Srbiju, kao i pisma kompromitujuće sadržine za prijestolonasljednikovog ađutanta Blaža Vrbicu, koja je tobože slao austrougarskom vojnom atašeu na Cetinju Gustavu Hupki. Princ Mirko je navodno molio ruskog vojnog agenta kada fotogafiše pisma, da fotografije preda lično ruskom caru i saopšti mu od koga ih je dobio.

Da bi ubijedio Ruse da ga podrže, tvrdio je navodno da austrougarska agentura na Cetinju i prijestolonasljednik

Danilo žele da princ Mirko abdicira, da bi za nasljednika proglasili princa Petra: „*Oni znaju da je Pero isti takav austrijski špijun kao što je Danilo ... Sva ta austrijska gamad koja sada okružuje moga oca ne želi mene, zato što neću igrati kako oni sviraju...A sa Perom će sve ostati po starom.*“ Nakon toga je navodno princ Mirko uvjeravao ruskog vojnog agenta da je kralj Nikola rusofil, ali da je on najveći rusofil u dinastiji Petrović Njegoš. Što se tiče dinastije Karađorđević, Nikolaj Potapov tvrdi da mu je princ Mirko kazao da je Rusiji odan jedino kraljević Aleksandar, ali ne kao on. Iako se na sve načine trudio da zadobije naklonost Rusije, njegovi planovi očigledno nijesu zavređivali veću pažnju pojedinih ruskih predstavnika na Cetinju, koji su princa Mirka smatrali nezrelom i previše ambicioznom osobom koja je umislila da će postati kralj.

Preko svojih saradnika za vrijeme rata princ Mirko je agitovao protiv crnogorske Vlade i Janka Vukotića, a u korist divizijara Mitra Martinovića, tvrdi Risto Popović. Serdar Vukotić je sumnjao da iza glasina koje je pronosio upravitelj Dvorca na Kruševcu da su vojnici Riječke brigade sramotili na ‘Tisi Gojkovića’ Janka Vukotića „i govorili da nije bio tu Gospodar da bi ga bajonetima raznijeli“, poticale od princa Mirka i njegovih saradnika jer upravitelj Dvorca na Kruševcu nije prisustvovao tim događajima. Pred polazak kralja Nikole u Nikšić 1915. godine, sve su prilike, princ Mirko je pisao, ili naložio da se napiše, anonimno pismo u kojem se kralju Nikoli prijetilo ubistvom. Iako nije posjedovala čvrste dokaze, crnogorska vlada je iz dva razloga vjerovala da je princ Mirko inspirisao ovu aferu: jer je i ranije praktikovao da piše anonima pisma, i što se afera dogodila u momentu kada se srednji sin crnogorskog kralja nalazio u Nikšiću.

Želja da se domogne trona nije ga napustila ni nakon vojnog sloma Crne Gore. Naprotiv, nakon odlaska kralja Nikole, princ

Mirko je tvrdio kako mu je navodno otac iz Skadra poslao familijarni statut, iako je kralj Nikola, prema riječima Radomira Vešovića, „u duši želio Mirkovu smrt“ i „podigao bi zlatni spomenik onome koji bi ga od Mirka oslobodio“. Jer su ambicije princa Mirka da se proglasi za vladara nakon odlaska kralja Nikole iz Crne Gore toliko porasle, da su neki članovi Vlade s pravom zabilježili da princ Mirko prosto „izgore za vladarskom krunom“, stalno im sugerišući: „Evo vi na raspoloženje moja osoba pa činite što god hoćete!“ Pritom, konstantno je napadao sestre, naročito Kseniju, prijestolonasljednika Danila, koga je posprdno zvao Danguba, i mlađeg brata Petra – Pjotra. Iako je bio dobar strijelac, i godilo mu da ga porede sa dedom, vojvodom Mirkom Petrovićem Njegošem, koji je kao komandant crnogorskih trupa nanio težak poraz osmanskoj vojsci na Grahovcu 1858. godine, ako je vjerovati nekim izvorima, od deda očigledno nije naslijedio hrabrost. Naprotiv, kada je januara 1916. godine u Podgorici izbio sukob između crnogorske žandarmerije i Albanaca predvođenih Isom Boljetincom, iz Podgorice je pobjegao kod Austrougara, u obližnje selo Kokoti, gdje se sastao sa oberstom Kolerusom, tvrdi Risto Popović.

Konačno, najmlađi sin kralja Nikole, princ Petar, za vrijeme Prvog svjetskog rata bio je komandant Lovćenskog odreda. Za razliku od starije braće, koja su se za vrijeme rata nalazili na pristojnoj udaljenosti od fronta, i svojom neodgovornošću, nezrelošću, svađama, spletkama i ambicijama nanijeli zasi-gurno više štete nego koristi Crnoj Gori, princ Petar je bio sa vojskom. Po tome se drastično razlikovao od braće, koja praktično nijesu vidjela neprijatelja, a kamoli učestvovali u ratnim operacijama. Ipak, istoričari ga opisuju kao osobu nedoraslu tom pozivu, dok mu savremenici, ne bez zlobe, izmišljanja i pretjerivanja, spočitavaju da se na položaju komandanta Lovćenskog odreda navodno ponašao nedolično,

razvratno, poročno.... Tako je, prema jednom inostranom predstavniku koji nije bio ni malo naklonjen dinastiji Petrović Njegoš, zbog čega se u njegovu objektivnost mora sumnjati, princ Petar tobože u Budvi svakoga dana „priređivao najbestidnije orgije sa lokalnim djevojkama, dok mu vojna muzika priređuje muzičko zadovoljstvo“. Optuživali su ga bez dokaza da je navodno zbog noćnih orgija u Budvi poslije osam sati uveče bio zabranjen izlazak na ulicu, kao i da „neprestano pijanči“, da je „po nekoliko dana provodio sa kćerkom Vuka Vuletića u Ulcinju“... Postoje takođe nedokazane tvrdnje da je bolovao od sifilisa, a na njegovo neprimjereno ponašanje, prema nekim izvorima, navodno se i prijestolonasljednik Danilo žalio divizijaru Mitru Martinoviću. Imajući u vidu da su mnoge optužbe na račun sinova kralja Nikole bile neutemeljene i tendenciozne, vjerno svjedoče kakva je propaganda vođena protiv kraljevih sinova i dinastije Petrović Njegoš.

Niko Hajduković je tvrdio da su se oficiri iz štaba Lovćenskog odreda kojim je komandovao princ Petar, ponašali osiono prema srpskim dobrovoljcima rodom iz Splita, koji su bili upućeni u Primorsku obast. Tako je poručnik Rako Đurković, navodno zbog nepristojnog ponašanja ošamario jednog dobrovoljca, zbog čega je protestovalo srpsko poslanstvo na Cetinju. Razlog zbog kojeg je poručnik Đurković udario srpskog dobrovoljca, prema Hajdukoviću, bio je bizaran: „Onijema u štabu nije bilo ugodno da gledaju vojnike dobrovoljce u uniformi Srbije sa šajkačama na glavi, pa je trebalo tu šajkaču silom zbaciti“. A kada se uoči odlaska kralja Nikole iz Crne Gore govorilo o tome da jedan kraljev sin ostane u zemlji, princ Petar „hoćашe prije dati se ubiti nego to učiniti“. Štaviše, Risto Popović tvrdi da je princ Petar „napisao nekakvu izjavu kojom se odriče sviju prava“, samo da ne ostane u Crnu Goru. Tako su, kada su austrougarske snage

zauzele Crnu Goru krajem januara 1916. godine, najstariji i najmlađi kraljev sin bili daleko od domovine, dok se srednji sin kralja Nikole, princ Mirko, iako je zemlja bila okupirana, a on narušenog zdravlja, i dalje nadao da će se domoći vladarskog položaja...

KLASIFIKACIJA TERORIZMA

Marko Kusovac

Terrorism is classified according to different criteria, and all classifications have a primarily theoretical and methodological character and are not mutually exclusive. Any classification must contain a wide variety of issues, because terrorism consists of various activities. Terrorism can occur at local, national and international levels. The classification, or typology of terrorism, helps to identify which type of terrorism should be investigated, that is, to determine the type of counter-reaction to a terrorist action. Classifications of terrorism are based on causes, motives, goals, tactics and means used by terrorists. It is precisely this variety of appearances, causes and motives that make its classification complex.

Klasifikacije terorizma se mogu izvršiti prema različitim principima. Zbog njegove kompleksnosti, dinamizma i obilja pojavnih oblika, moguće su brojne klasifikacije terorizma prema raznovrsnim kriterijumima.

Ono što posebno otežava svaku klasifikaciju terorizma jeste postojanje mješovitih oblika u svijetu terorizma. Recimo, jedna organizacija koja se bori za svoj seperatistički cilj može zbog motivacije članstva ili zadobijanja moćnih međunarodnih saveznika istovremeno biti i religijski ili ideološki veoma opredjeljena, ili, pak, organizacija koja koristi samoubilačke

metode, može koristiti u velikoj mjeri i konvencionalne terorističke metode.

Metodološka škola kojoj pripada većina stručnjaka iz ove oblasti upućuje na klasifikacionu standardizaciju koja podrazumijeva da je najcjelishodnija, najpreciznija i najsveobuhvatnija ona klasifikacija koja se vrši prema glavnim ciljevima terorizma, odnosno prema:

- programatsko-ciljnoj orijentaciji terorista,
- prema njihovim pretežnim metodama i sredstvima,
- prema tipu aktera – subjekata terorizma.

Uopšte, klasifikaciju je moguće izvršiti samo ako se poštuje načelo pretežnosti i ustanovljavanja nekog svojstva kao najbitnijeg, a ne ukoliko se traga za nekakvim, u veberovskom smislu, čistim modelima terorizma.

Klasifikacija prema programatsko-ciljnoj orijentaciji

Terorizam je izrazito ciljna djelatnost. Ciljevi terorista i terorističkih organizacija uvijek odslikavaju društveno-političke okolnosti i istorijsku situaciju miljea u kome teroristi nastupaju u ime tih ciljeva. Upravo to nastupanje u ime ciljeva već iznuđuje i uveliko i strukturira svaku klasifikaciju prema ciljevima, jer moramo prihvatiti da teroristi najbolje znaju za šta se bore i šta im je najvažniji cilj. Iako je greška kada se uzima u obzir samo taj najvažniji cilj terorista a ostali ciljevi terorista zanemaruju, još je veća greška kada se neki sporedan cilj terorista izjednači sa glavnim ciljem ili kada se sporedni cilj proglašava glavni.

Terorizam se prema glavnim ciljevima može podijeliti na sljedeće tri grupacije:¹

¹ Dragan Simeunović, *Terorizam: opšti deo*, Pravni fakultet Univerziteta Beograd, Beograd 2009, str. 83.

1. Ideološki motivisan terorizam

- Ljevičarski terorizam
- Desničarski terorizam

2. Etno-separatistički terorizam

3. Vjerski fundiran terorizam

- Terorizam sekti
- Terorizam fundiran na interpretacijama velikih religija

Ciljevi terorista ne moraju uvijek biti postavljeni tako da imaju opšti opseg važenja. Neke terorističke grupe imaju za cilj takve promjene koje se tiču cijelog svijeta, druge bi, pak, da stvari mijenjaju samo u okviru svoje religijske ili nacionalne sredine ili države, treće imaju jako posebne i uske ciljeve, a čak mogu imati i samo jedan cilj (primjeri: slučaj kod grupa za zaštitu prava životinja ili grupa koje se bore protiv pobačaja).

Klasifikacija terorizma prema sredstvima i metodama

Klasifikacija terorizma prema sredstvima

Teroristi će uvijek koristiti ono sredstvo koje najviše može da zastraši, a koje oni mogu da posjeduju i znaju da upotrijebe.

Prema sredstvima koja teroristi pretežno koriste, ili se spremaju da koriste, može se izvršiti sljedeća klasifikacija terorizma na:²

- Klasični (konvencionalni) terorizam
- Biohemijski terorizam
- Nuklearni terorizam

² Isto, str. 83

Klasifikacija terorizma prema metodama

Često se gubi iz vida složenost terorizma kao pojave, pa se sva pažnja obraća samo na njegovu nasilnu dimenziju. Terorizam predstavlja složenu djelatnost sastavljenu od niza specifičnih aktivnosti koje same po sebi nijesu nasilne, a nužne su da bi teroristička organizacija mogla da funkcioniše. Na primjer, finansiranje, propaganda, mobilizacija članstva i simpatizera, kao i brojne druge aktivnosti predstavljaju načine ili metode održanja jedne terorističke organizacije frunkcionalnom. Ona ne može da postoji i da funkcioniše bez finansijskih i drugih sredstava, bez članstva i bez određenih oblika podrške. Ipak, ukupnost metoda kao i onaj metod u nekoj od sfera terorizma koji ih ponajviše profilira, određuju i tip terorizma. Ako nečiji terorizam ni po čemu ne odskače od uobičajenih, već klasičnih predstava o terorizmu, on će klasifikaciono tako biti i tretiran. Ako, pak, samoubilački metod kao kod Al Kaide predstavlja isključivi metod borbe, onda se njena aktivnost može nazvati samoubilačkim tipom terorizma.

Ukoliko teroristi u nekoj organizaciji ili mreži izrazito upotrebljavaju internet u terorističke svrhe, govori se o „sajber-terorizmu“.³

Isto tako, potreba da se imaju stalni i bogati izvori finansiranja upućuju teroriste sve više na klasične kriminalne radne, prije svega, na djelatnosti u domenu organizovanog kriminala, pri čemu je šverc droge najčešća od kriminalnih aktivnosti u koje se upuštaju teroristi, zbog čega se i koristi izraz narko-terorizam i to ne samo da se označe takvi metodi finansiranja nego i jedan poseban, hibridni oblik kriminalno-političke dijelatnosti koji je spoj terorizma i organizovanog kriminala.

³ Kometer, W. Michael, *The New Terrorism: The Nature of the War on Terrorism*, Air University Press, 2004, str. 54.

Prema metodama koje teroristi pretežno koriste može se izvršiti sljedeća klasifikacija terorizma na:⁴

- Klasični (konvencionalni) terorizam
- Samoubilački terorizam
- Sajber-terorizam (upotreba interneta u terorističke svrhe)
- Narko-terorizam

Međutim, pošto jedno sredstvo, odnosno njegova intencionalna potrošnja, ponekad predstavlja čak i glavnu pretpostavku nekog metoda, kao recimo ljudski život samoubilačkog terorizma, jedna zbirna klasifikacija terorizma prema sredstvima i metodama takođe je ispravna, a može biti ponekad i više korisna od posebnih klasifikacija.

Klasifikacija terorizma prema tipu aktera – subjekata terorizma

Iako se, kada se kaže terorizam, prije svega misli na djelatnost grupa ili organizacija, teorija, a vrlo rijetko i praksa, dozvoljavaju mogućnost da je terorizam i djelo pojedinca, naravno, ukoliko se ispune svi uslovi koji su sadržani u datoj definiciji terorizma. Isto tako, jedna klasifikacija prema brojnosti i tipu aktera mora da uvaži činjenicu da institucije ponekad ne samo da implementiraju terorizam, već su i njegovi organizatori, pa i izvršioci. Činjenicu da je terorizam nasilje protiv neke i nečije vlasti ne treba poistovjećivati sa tvrdnjom da su jedino mogući akteri terorizma nedržavni akteri.

Klasifikacija aktera može da pođe i od drugih svojstava aktera, a ne samo od njihove brojnosti ili institucionalnosti, odnosno neinstitucionalnosti. Recimo, prema njihovoj ulozi u terorizmu posmatranom kao širem društvenom procesu

⁴ Dragan Simeunović, *Terorizam: opšti deo*, Pravni fakultet Univerziteta Beograd, Beograd 2009, str. 84.

razlikuju se najmanje tri vrste aktera: prvo, akteri-izvršioci kao subjekti terorizma; drugo, nevoljni akteri-žrtve kao objekti terorizma; i treće, oni akteri kojima je upućena poruka nasiljem kao takođe jedna vrsta objekata terorizma.

I akteri-subjekti terorizma se mogu takođe klasifikovati po svojoj poziciji na hijerarhijskoj ljestvici terorističke aktivnosti i stepena organizovanosti na: pripadnike rukovodstva (akciono jezgro), aktiviste, sljedbenike i simpatizere.

Ipak jedna klasifikacija terorizma prema akterima-subjektima terorizma je najcjelishodnija kada je izvršena prema više povezanih kriterijuma: njihovoj brojnosti, stepenu organizacione povezanosti i institucionalnoj dimenziji.

Primjenjena na savremene i moguće pojavne oblike terorizma ona izgleda ovako:⁵

- Individualni terorizam
- Terorizam organizacija i ilegalnih grupa
- Institucionalni terorizam (državni i sl)

⁵ Isto, str. 84

HIPERTEKST KAO NOVI VID TEKSTUALNOSTI

Anka Vučinić Gujić

The essay points to the difference between printed text and hypertext and, accordingly, a change in the reading paradigm. The author emphasizes characteristics of reading in hypertext as a new kind of discursive practice.

Čitanje je višestruko složena djelatnost i zahtijeva multidisciplinarni pristup imajući u vidu određenost teksta različitim tipovima diskursa. Uključuje više aspekata (komunikacijski, doživljajno-saznajni, stvaralački i dr), a aktiviranjem emocionalnih, misaonih i sazajnih procesa povećavaju se recepcijske sposobnosti i razvijaju različite strategije čitanja.

Borhes je zadržanost knjigom kao produžetkom memorije i imaginacije stavio iznad ostalih izuma koje je smatrao produžetkom tijela (mikroskop i teleskop produžetak njegovog vida, telefon produžetak glasa, plug i mač produžetak ruke). U tom kontekstu, Aleksandrijska biblioteka za njega je „pamćenje čovječanstva. Šta je naša prošlost do jedan niz snova. Kakva je razlika između pamćenja snova i pamćenja prošlosti. To je funkcija koju obavlja knjiga.“ (Borhes, 1990: 3). Mišel Montenj je u literaturi vidio jednu formu sreće, doista beživotno zadovoljstvo i jedan od svojih oglada posvetio je knjizi.

Tekst određuju društvene i kulturne okolnosti jednog društva, ali se njegov značenjski potencijal aktivira u recepcijskom činu čitaoca. U tom smislu svaki tekst ima svoju eksplicitnu i implicitnu vrijednosnu stranu i ne možemo govoriti o njegovoj značenjskoj neutralnosti. Poput Heraklita koji je govorio da ne možemo dva puta ući u istu rijeku smatrajući da je stalna samo promjena, modifikuje se i naše prihvatanje tekstova, kao i horizont očekivanja. Tumačenje tekstova uključuje kontinuiranu otvorenost za nove pristupe, pa poput Geteove misli da „svaki čovjek čita svog Homera“, može se zapaziti da i pojedinac uočava diferencirane tekstualne poruke u skladu s različitim životnim dobima i shvatanjima. Fluidnost čitaoca mijenja knjigu jer je i konotacija riječi drugačija. Osim toga, za uspostavljanje valjane jezičke komunikacije potrebno je da pošiljalac i primalac poruke dođu do zajedničkog koda. U književnosti, nesklad između pošiljaoca i primaoca estetske poruke može biti veći zbog vremenske distance, obrazaca kulture i dr, što uslovljava distinkciju između izvornog teksta i alteriteta (čitaočevog razumijevanja teksta). Na taj način čitalac kao učesnik komunikacijskog procesa doprinosi proizvodnji značenja, a književnost predstavlja veliki dijalog kroz istoriju.

Brze promjene u različitim domenima i potreba da budemo adekvatno socijalno integrisani sa odgovarajućim znanjima i vještinama, ukazuje na potrebu za proširivanjem paradigmi čitanja. U zavisnosti od funkcije jezika, tj. da li je samo sredstvo za saopštavanje podataka ili je nosilac stvaralačke poruke – razlikuju se kognitivne, metakognitivne i društveno-afektivne strategije čitanja.

Osim relacije autor – tekst – primalac, u komunikacijski model se usljed razvoja savremene tehnologije i unosenja vantekstovnih priloga pored termina tekst, uključuje i hipertekst. U ovom kontekstu hipertekst je novi vid tekstualnosti u digitalnoj književnosti.

„U kompjuterskoj književnosti hipertekst je vrsta elektronske obrade teksta koja umjesto njegovog tradicionalnog pravolinij-skog čitanja nudi mogućnost mnogostrukog pristupa. Hipertekstualnost podrazumijeva istovremeno postojanje različitih informacija, od uobičajenih referenci i literature, preko geografskih mapa, ilustracija, do veza sa drugim ostvarenjima u okviru istog opusa ili u odnosu na druge pisce i periode itd.“ (Popović, 2010: 265).

Uočljive su razlike između štampanog (tradicionalnog) teksta i hiperteksta na osnovu njihovih suštinskih osobenosti i načina recepcije. Štampani tekst je strukturno i jezički zatvoren i usmjerava recepciju čitaoca na taj način što mu i pasivan princip omogućava cjelovit uvid. Hipertekstualnost se bazira na fragmentarnosti i zahtijeva aktivan čitalački čin. Čitalac bira pristup i sopstvenim strategijama uspostavlja semantičnost teksta. Čitanje hipertekstualne književnosti podrazumijeva vještinu asocijativnog pristupa i savladavanja fragmentarnosti teksta. Mnoštvo informacija i multimedijско okruženje uslovljavaju novi pristup tekstualnosti i zato je neophodno da se unapređuju strategije čitanja, osvijeste i otkriju sopstvene čitalačke sposobnosti. Digitalne kompetencije, raznovrsni mediji sve češće će biti novi oblik kritičke kompetencije. Usmjerenost ka hipertekstu tražiće uvježbanost u vidu mentalne koordinacije i brzog donošenja odluka. Zato se hipertekst određuje kao softver koji omogućava korisniku čitanje tekstova koji su povezani linearnim ili nelinearnim vezama, kao i kreiranje novih veza između pojedinačnih riječi ili djelova teksta.

Otvara se mogućnost drugim korisnicima, da pretraživanjem neotvorenih linkova razvijaju nove strategije i ponovo aktuelizuju odnos forme i značenja. Istraživači su otkrili da ljudi dok pretražuju internet iskazuju različit obrazac moždane aktivnosti od onoga koji imaju kad čitaju štampani tekst. Čitaoci štampanih izdanja sa straničnom organizacijom teksta imaju

jaku aktivnost u područjima povezanim s jezikom, pamćenjem i vidnom obradom, ali slabu aktivnost u regijama povezanim s donošenjem odluka i rješavanjem problema. Korisnici digitalno organizovanog teksta iskazuju veliku aktivnost u svim tim područjima mozga dok pregledaju i pretražuju web-stranice, ali dubinsko čitanje i drugi činovi trajne koncentracije postaju im teški. Takođe, istraživači su ukazali na razliku i u pamćenju na osnovu informacija dobijenih sistematičnim proučavanjem štampanih tekstova i onih dobijenih elektronskim pretraživanjima. Tehnologija nas nekada sprečava da koristimo maksimalno umni potencijal, a prikupljene informacije kratkoročno pamtimo jer nijesu obrađene, tj. nije došlo do apstrahovanja i formiranja trajnih znanja. Borhes je pisao tekst o knjizi prije ekspanzije računara, ali bi se u tom kontekstu multimedijalno okruženje moglo smatrati produžetkom više čovjekovih čula, uključujući svakako i mentalne aktivnosti.

Bitne odlike hipertekstovnog čitanja su cikličnost, reverzibilnost i ponavljanja. Posebna povezanost linkova u hipertekstu kao novom vidu pismenosti zahtijeva savladavanje sekvencijalne i asocijativne organizacije teksta. Za razliku od linearnog čitanja teksta (od početka do kraja), hipertekst omogućava uvid i u dodatne podatke (video-sekvence, zvukove i animaciju), čime vodi do dodatne informacije. Napuštanje stranične organizacije teksta i kretanje kroz hipertekst može biti interesantno zbog mnoštva različitih linkova od kojih neke očekujemo, pojedini su iznenađujući, mnogi privlačni, ako su dobro opremljeni slikom ili zvukom. Zbog neznanja, nespremnosti ili nesposobnosti pretraživanje se može pretvoriti u nerješivi lavirint ili površno nizanje bez sintetizovanog smisla. Umjesto pretraživanja knjige na osnovu sadržaja ili indeksa pojmova, tekst na internetu isprepleten je hipervezama. Postojanje mogućnosti više linkovnog kretanja kroz tekst, uslovljava i više različitih tumačenja.

Internet je doprinio promjeni paradigme čitanja u određenom istorijskom kontekstu i podstakao njegove nove vidove. Umberto Eko u okviru predavanja *Od interneta do Gutenberga* održanog ističe da računarska komunikacija putuje ispred nas, dok knjige putuju čitaočevom brzinom. U zavisnosti od vrste medija u kojem se tekst javlja i načina njegove povezanosti sa ostalim informacijama, inicira se drugačiji pristup čitaoca/istraživača. Čitanje se pretvara u eksperiment, recepcijski i stvaralački. I ako je korišćenje novih obrazaca (digitalna organizacija teksta) usmjerena više na istraživačke mogućnosti, a ne dubinsko usvajanje znanja, nesporno dovodi do razvijanja novih čitalačkih kompetencija.

Literatura:

- Borhes, H. (1990), *Usmeni Borhes*, Beograd, Izdavačko preduzeće Rad.
- Buzan, T. (2000), *Brzo čitanje*, Beograd, Finesa.
- Carr, N. (2011), *Plitko: Što Internet čini našem mozgu*, prev. Ognjen Strpić, Zagreb, naklada Jesenski Turk.
- Eco, U. (1996), *Od interneta do Gutenberga*, prev. Ognjen Strpić, <http://www.umbertoeco.com/en/from-internet-to-gutenberg-1996.html>
- Lešić, Z. (2010), *Teorija književnosti*, Beograd, Službeni glasnik.

- Popović T. (2010), *Rečnik književnih termina*, Beograd, Logos Art/Edicija.

- Rajić, Lj. (2009), *Umeće čitanja*, Beograd, Geopoetika.

- Rajić, Lj. (2008), *Tekst u vremenu*, Beograd, Geopoetika.

ESTETSKE VRIJEDNOSTI U ROMANU KONAK ĆAMILA SIJARIĆA

Avdo Nurković

In his work on the anthropological profile of women in Ćamil Sijarić's novel „Konak”, author Avdo Nurković writes about Sijarić's literary portrayal of women, both from the Oriental and Orthodox worlds, with particular focus on the physical and spiritual descriptions of his heroines.

Radnja romana *Konak* (1971) situirana je u prve godine vladavine kneza Miloša (1815–1839) u Srbiji, u godine, dakle, poslije srpskih ustanaka, kada se naziru konture nove srpske države, koja, kao snažna gromada poslije oseke, izranja iz mora turskog carstva. Voda se povlači i oni što ih ona sa sobom nije povukla, ostaju kao lađe na suhu, da polako, bespomoćno, dotrajavaju posljednje dane – „jer sultan je rekao: ko pokuša da izađe iz gradova Srbije, tome nek se udari svaki zulum. A knjaz od Srbije rekao drukčije: koje tursko uho ne izađe, neka trpi ono što ga snađe”.¹ U tom mutnom vremenu, bezizgledno zatvoren u svom konaku u Beogradu, sa svojim haremom, dotrajava jedan od nekadašnjih silnika – turski spahija Lemeš-aga, čije posljednje dane bilježi evnuh Alija, čuvar njegovog harema, koji se i sam kloni svome kraju, još s jedinom mišlju: kako da se dokopa zavičaja, Akova, koji neprestano sanja, i da tamo, miran, ispusti staračku dušu.

¹ Rajko Petrov Nogo, *Kritičari o djelu Ćamila Sijarića*, knjiga 8, Radnički univerzitet „Pivo Karamatijević“, Priboj, 1979, str. 131–134.

Roman opisuje događaje iz faze dekadencije turskog carstva i sav je natopljen filosofijom i osjećanjima dekadencije, njenim duhom odiše sve što je u vezi sa Lemeš-agom i njegovim konakom – statičnost života, psihologija, atmosfera, senzibilitet, snovi i uspomene, naročito naglašen senzualni, čulni život. Sijarića ne zanimaju široki zahvati u društveni život, rekonstrukcija historijskih događaja: konak nije prizma kroz koju bi se, spektralno, širila slika historijske epohe, njenih dominantnih duhovnih i materijalnih sila, opisivali junaci i tragične žrtve društvenih potresa, analizirali moralni principi jednog svijeta, slabost ili snaga ljudskih karaktera koji na njima počivaju, itd. Konak je jedna mala ada, pored koje huji matica snažnog životnog toka, ali pogled piščev nije uprt u tu maticu, već u to ostrvo, koje se više ničim pridodati ne može, ni na šta nadovezati, i ničim spasiti – nikakvih mostova nema da se ode, a erozija s njega odnosi grumen po grumen tla, dok ga konačno voda ne potopi i nestane bez glasa. I to tragično finale čitalac sluti ne samo po snažnim prodorima vode i u samu avliju konaka (dolazak Kulaša i njegove kaznionice), već prvenstveno po bolesnom senzibilitetu rezignacije i fatalizma, koji zrači kako iz Lemeš-age, tako i iz njegovog posmatrača i hroničara njegovih posljednjih dana – haduma Alije, Lemeš-agine žene Eme-hanume i žena iz njegovog harema Dženete i Urfe.

Cijeli je roman ispisan kao tužaljka, kao bolan uzdah, kao starački žal za mladošću, snagom i ljepotom. Taj nostalgично-bolni ton romanu daje ne samo ostarjeli i nemoćni Lemeš-aga, već i njegov takođe ostarjeli hroničar i čuvar harema hadum Alija. Suština Lemeš-aginog pogleda na život sažeta je u ovih nekoliko riječi, koje on kazuje čuvaru svoga harema: „Ja sam vidio da (svijet) leži na sablji. Pričom uspavljuješ. A sabljom budiš. Priča je, hadume, magla kroz koju hodiš a ne znaš kud hodiš; a sablja te, hadume, sama vodi naprijed“.² Sa životnim

² Rajko Petrov Nogo, *Kritičari o djelu Čamila Sijarića*, knjiga 8, Radnički

iskustvom koje izražavaju ove riječi, s iskustvom čovjeka koji je sa sabljom obišao svijet, kojeg je sablja vodila naprijed i penjala skalom društvene moći, on je, međutim, igrom viših sila, dospio u kućni zatvor svoga konaka, pao u zaborav, u potpunu anonimnost, koja je negacija čitavog njegovog života, o kojem priču – ne voli, a snage nema da ga nastavi: „Gaziš duboko pod zvijezdama, u nekakvoj zemlji što se Srbijom zove, kroz nekakvu bašću što se nikako ne zove – kao što se nikako ni sam ne zoveš, jer (...) izgubio si svoje ime – i glavu, i pamet, i din, i glas, i nijem si“.³ Došlo je drugo vrijeme, i Lemeš-agi je potpuno jasno šta se zbilo, on nema nikakvih iluzija, ničemu se ne nada. U njemu je ostala još samo gordost čovjeka koji je imao moć, i prezir prema novom, šićardžijskom svijetu, u kojem se do ugleda i slave dolazi sitnim računima, ne više hrabrošću i vještinom zamaha sablje, dostojanstvom koje na tome počiva.

„Svaka pjesma koju bi mu zapjevale (žene iz harema), navodila ga je na razmišljanje: da je svijet bio i prošao; da je nastalo novo vrijeme u kojem zemlja – i ova srpska, i tamo turska, hrani nekakav sitan svijet, sve same puste izjelice, šićardžije i muftadžije, i da se više nema sa kim živjeti“.⁴ U situaciji prisilnog emigranta, koji se u domovinu ne smije vratiti, Lemeš-aga se zatvara u svoj ponos, prezrivo okreće leđa „sitnom svijetu“ šićardžija i muftadžija, koje je na površinu izbacio veliki potres društvenih promjena. „Otmjeno živi, otmjeno propadaj, kao što i priliči lozi od koje si otpao!“ A „kad se propada, u merak se pada“, veli hadum, pogađajući time u suštinu dekadentne psihologije i njenog stava prema životu. U merak pada i Lemeš-aga: posljednjim što ima kupuje još jednu robinju za svoj harem, a iz konaka se na bitpazar iznose posljednji dekorativni simboli

univerzitet „Pivo Karamatijević“, Priboj, 1979, str. 14–15.

³ Isto, str. 45.

⁴ Rajko Petrov Nogo, *Kritičari o djelu Čamila Sijarića*, knjiga 8, Radnički univerzitet „Pivo Karamatijević“, Priboj, 1979, str. 46.

negdašnjeg njegovog društvenog statusa i moći, sudovi od bakra, srebene toke, zlatnom žicom izvezeni kundaci pušaka, od mjedi mangale i demirli tepsije, sadžaci i nadžaci, „sve staro i izlomljeno, kao (što je izlomljena) turska carevina nad Srbijom“⁵, uz bolan hadumov uzdah: „Aman, derman, prošlo je tursko“⁶ i jasnu svijest o bliskom kraju: „Napuniše se odaje striza od basme, jer samo se rezalo i šilo, a jelo se, Šer-Ane, kao da je Bajram. Na sve strane teklo je i doticalo, ali ne znam dokle će: do onog srebrnog balčaka od sablje, a od balčaka neće moći dalje, jer biće kraj“.⁷

Sav je taj dekor tipično dekadentan, i njegovo osipanje tipično dekadentno, i okretanje onih koji tu žive uspomenama tipično dekadentno, jer uspomene „nikad ne znače početak, nego svršetak“, kao što je tipično dekadentno potpuno zatvaranje ovog svijeta u sebe i nemogućnost njegova da sagleda i razumije smisao društvenih promjena. Lemeš-aga u svemu „polazi od sebe, a ne polazi od onih što su uz ovaj prevrat i nered zauzeli njegove zemlje, pa sad i šeher zauzimaju, od kojeg će načiniti selo, jer oni su seljaci“.⁸ Veze sa svijetom on je pokidao, šta se u svijetu oko njega zbiva on ne razumije, svemu okreće leđa: „Nemoj, veli svom evnuhu, da mi donosiš glasove o tome šta svijet radi po svijetu; neću ništa da dolazi do mene“.⁹ Sa aristokratskom gordošću i prezirom prema ustalasanoj opančarskoj raji Srbije i prema Turskoj, koja ga je zaboravila, odbacila kao staru, isluženu stvar, i prepustila sudbini, računajući valjda da bi on i njemu slični, ostavši tamo gdje su zatečeni, još nešto mogli značiti za tursku stvar, Lemes-aga „kao s nekakve visoke kule“ gleda i na Srbiju i na Tursku, iako je svjestan da mu je, kako kaže svom

⁵ Isto, str. 37.

⁶ Isto, str. 37.

⁷ Isto, str. 43.

⁸ Isto, str. 58.

⁹ Isto, str. 90.

evnuhu, mandal udaren pred noge: „jedan od cara, jedan od kneza, a jedan, hadume, od boga, pa me ni car neće, ni knez neće, ni bog neće, neće ni zemlja turska, ni zemlja kaurška, ni grob me neće“. ¹⁰

Taj mazohizam aristokratske gordosti prožet melanholičnim sjećanjem na prošlost dat je u romanu kao izraz potpune dekadentne bespomoćnosti i besperspektivnosti, u kojoj se više nikakav Godo ne očekuje, izraz nemoći da se shvate novi pravci istorije i nađe neka duhovna osa oko koje bi se dalje gradio život. Uzalud Lemeš-aga u „bunar svojih misli“ ¹¹ spušta kofu, iz njega ne izvlači ništa do gole, praktične, svakodnevne naruđbe: „Da prodaš, hadume, na čaršiji“, „Čaj, hadume“, „Dovedi mi, hadume, onu ženu...“ U tom bezizlazu, njemu, nekad čovjeku od moći i akcije, sad ostaje kao jedina aktivnost opijanje erosom: kad sve aktivnosti prestanu, kad se padne u samoću, erotski nagon jača, kao iluzorna kompenzacija za pasivnost i društvenu nemoć. Sijarić je u romanu dao majstorsku analizu tog psihološkog raspoloženja, u punoj osjećajnoj raskoši dekadentnih nijansi, istočnjačke senzualnosti, duševne slasti i čulnog meraka, ostvarenu i, u našoj literaturi jedinstveno suptilnoj, rafiniranoj, artistski iznijansiranoj, duhovno oplemenjenoj slici orijentalne haremske erotike, u kojoj evnuh Alija opisuje kako Lemeš-agi priprema i privodi njegovu miljenicu iz harema, Dženetu.

Osnovna piščeva namjera bila je, očigledno, da u romanu da sliku psihološkog stanja jednog svijeta u propadanju s punom sviješću o svom neminovnom i bliskom kraju. I ta slika je ostvarena u izvanrednom lirskom sjaju nostalgije, žala i opraštanja od života, u stilu barokne pripovjedačke kićenosti. Ali, nju još upečatljivijom, reljefnijom, plastičnijom čini kontrastna slika,

¹⁰ Rajko Petrov Nogo, *Kritičari o djelu Čamila Sijarića*, knjiga 8, Radnički univerzitet „Pivo Karamatijević“, Priboj, 1979, str. 67.

¹¹ Isto, str. 37.

tačnije, kontura novog svijeta u pozadini, koji nastaje i svojom brutalnom sirovošću i svirepošću lomi sve pred sobom, bez ikakvog osjećanja i razumijevanja za istrošene suptilnosti, za njanse, za psihologiju, moral, pogled na svijet starog svijeta. U konak Lemeš-age jednog dana dolazi sa svojim ljudima Kulaš, Milošev čovjek, koji, u ime nove vlasti, iznajmljuje jedan dio konaka i u njemu otvara svoju kaznionicu, gdje kažnjava i iznuđuje priznanja od neposlušnih, odmetnika ili naprosto onih koji su se svojom moći i ugledom suviše izdigli, pa postali opasni Milošu. Pred očima Lemeš-aginog evnuha koji ta mučenja posmatra i osluškuje s prozora, izrasta silan, grub, nemilosrdan, ciničan tip junaka novog vremena kojeg je izbacila stihija prevrata i dala mu vlast u ruke. Kulaš je „mlad, jak i bijesan, i sva je slika i prilika svoje mlade države.“¹² On sam za sebe kaže:

„U mojoj (duši) je nemirno kao u Srbiji pa izmahujem; izmahujem kao da klinove maljem zabijam; treba puno klinova u Srbiji zabiti, da se utvrdi. Ona ti je danas kao kuća koja se gradi iznova, pa se u njoj mnogo kuca, a sve po čovjeku ... zato što se država od ljudi gradi“¹³ Takav, „mlad, jak i bijesan“, on na svojoj duši nosi rane zadobijene u tom prevratu, koje kao da liječi zanosom kojim gradi novu državu: „kad u meni nešto dođe, kad me ugrabi, kad poludim, ja ne gledam ni pravog ni krivog, svi su oni meni tada krivi; liječim se njima, kao suvim travama sa tavana. Ja, znaš, imam vlast, i ona me opije kao piće, i što više te ljude bijem, u meni je tako kao da sve više pijem, a piće vuče piće“.¹⁴

Praktičar, koji svoj posao radi sa zanosom, u žurbi, Kulaš stupa u kontakt sa evnuhom, ali u tom kontaktu ima svoju računicu (da se dokopa jedne Lemeš-agine robinje iz harema, a

¹² Miloš I. Bandić, *Kritičari o djelu Čamila Sijarića*, knjiga 8, *Letopis Matice srpske*, god. 148, knj. 410, sk. 3, septembar 1972, str. 280–285.

¹³ Isto, str. 123.

¹⁴ Isto, str. 122.

da zauzvrat oslobodi ropstva njenog brata), i kao čovjek od akcije, ne voli praznu priču već da se kratko i jasno odmah pređe na stvar: kada evnuh u prvom kontaktu s njim počinje epski izdaleka i opširno, kako to već voli dojučerašnji svijet, bolesno uživajući i gubeći se u priči: „Da mi je hartije koliko je neba, da mi je mastila koliko je mora, a godina koliko je zvijezda, pa ni tada, gospodine, ne bih stigao da ti iskažem moje stanje i moju nevolju“. Kulaš ga odmah prekida, pokazujući na mengele kojima muči ljude: „Kad ovim pritegnem, meni sve to iskažu za tri minuta“. ¹⁵ Tu slijepu silu vlasti, koja „ne gleda ni pravog ni krivog“, Sijarić prikazuje vanredno upečatljivo u ovoj sceni mučenja osumnjičenog kneza, u kojoj Kulaša vidimo na djelu, kako, s demonskim cinizmom i sadizmom, poput Andrićevog Karađoza, miješa lični užitak graditelja, prisnost kontakta sa žrtvom, skoro saučešće, sa programiranom zanatskom preciznošću i rutinskom vještinom egzekutora:

„Kulaš je nastavio; udarao je i brojao: dva, tri, četiri... a sa svakim udarcem tabani onoga kneza podigli bi se gore za štapom kao da mu prkose, a dalje mrdnuli debeli brkovi i oči žmimule; inače je gledao u nebo, ka kojem je, u svoje vrijeme, dizao i svoj krvavi barjak pod Karađorđem.

Kad je Kulaš namirio deset udaraca, stao je; komad štapa, odlomljen udaranjem, digao je sa trave i stavio ga knezu na prsa, veli mu:

– Ovo ti je deset. Na svakih deset udaraca turiću ti na prsa po komad štapa, da znaš koliko si ih dobio, i koliko ti ih je još ostalo da ih dobiješ; neka je pošteno, niti ću ja tvoje, niti ćeš ti moje.

Knez je dolje ćutao. Gledao je jednako u nebo, kao da tamo vidi svoj barjak.

– Ako treba da se odmoriš, pričekaćemo, veli mu. Nije od kneza dobio odgovor.

¹⁵ Miloš I. Bandić, *Kritičari o djelu Čamila Sijarića*, knjiga 8, Letopis Matice srpske, god. 148, 410, sk. 3, septembar 1972, str. 84.

– Bi li pio vode; imaš pravo na vodu, na sve imaš pravo, samo na tabane nemaš pravo; oni su moji dok te udaram; hajde da nastavimo.¹⁶

Oni koji su se dočepali vlasti lome i one koji su se poput ovog kneza, pod Karađorđem, borili za novu državu, a kasnije, po čuđnoj logici borbe za vlast, postali za nju opasni. U suočenju tog novog svijeta sa svijetom što ga predstavlja Lemeš-aga nema dramskog sukoba, niti je on moguć: iz rezignacije i fatalizma ne rađa se nikakav otpor. I posljednje što Lemeš-agi ostaje jeste da raspusti žene iz svoga harema, a iza njega, veli, „nek ostane ćutnja“. „Nek ostane ćutnja“ to je izraz najdubljeg poraza, posljednji plamičak svijesti u mrkloj noći potpune napuštenosti i zaborava, potpunog pada u ništavilo, presuda samom sebi, samoubilački rez britvom preko grla. Talasi promjena tiho preplavljaju konak, odnoseći iz njega one u kojima je još ostao dašak života: žene, „ptice bez krila“, koje „niju smjele u široki svijet“¹⁷ same, odvođe neki kolari, zavaravajući ih, kao malu djecu, lažnim obećanjima, a evnuh Alija se ukrcava na lađu, u neizvjesnoj nadi da će svoju dušu, već u nosu, kroz nemirnu Srbiju, pronijeti do dugo žuđenog akovskog zavičaja.

Konak je roman o propasti turskog feudalnog svijeta, i ta propast je u njemu opisana s neobičnom snagom uživljavanja i njenog sagledavanja iznutra: ona je sagledana i ispričana sviješću haduma Alije, samog pripadnika tog svijeta, njegovom opservacijom, njegovim načinom mišljenja i osjećanja svijeta. Hadumova svijest je kao ona drhtava, slabašna svijeća, toliko puta spominjana u romanu, koja hoda konakom i osvjetljava ga blagim svjetlom intime. U romanu sve se, simbolično, dešava pred lelujavim, nestalnim plamenom svijeeće, koja osvjetljava intimu, dušu, ne pokret, ne akciju: pred njom hadum vodi svoj

¹⁶ Isto, str. 81.

¹⁷ Miloš I. Bandić, *Kritičari o djelu Čamila Sijarića*, knjiga 8, Letopis Matice srpske, god. 148, knj. 410, sk. 3, septembar 1972, str. 175.

dnevnik, u tonu intimnog obraćanja svom omiljenom piscu, persijskom mudracu Šer-Anu, u čijim mudrim knjigama traži duhovno uporište; pred njom Lemeš-aga sluša noću priče svojih robinja, koje ga nastoje oživjeti, trgnuti iz letargije, pjevaju mu, igraju, pokazuju svoje zanosne draži; pred njom svoje bezglasne noći provodi i Lemeš-agina žena Eme-hanuma, ostarjela, ostavljena, izolovana u samoću svoje odaje, za života „već mrtva“...

Taj simbolični nokturno jednog umirućeg svijeta dat je u oštrom kontrastnom tonu sa jarkim svijetlom dana, pod kojim se u avliji konaka odvijaju scene mučenja, kojim se gradi i učvršćuje jedan nov poredak, nova država, nov svijet. Sve je to predstavljeno gustim emocionalnim namazom pripovjedačke palete, i nigdje se Sijarić nije pokazao toliko pjesnikom koliko u ovom lirskom romanu, pokazujući time da i čisto lirska imaginativna evokacija jedne daleke istorijske epohe može imati snagu i upečatljivost vizije zasnovane na dokumentu i istoriji.

Prvo iznenađenje koje donosi *Konak* je u koncepciji glavnog junaka, kao osovine, kao središnje svijesti romana. U trenutku (koji vjerovatno, ipak, neće biti dugovječan) kad se jedan dio naše savremene literature, a o strukturi i ponašanju tzv. zabavne i revijalne štampe da ne govorimo, gotovo opsjednut erotsko-pornografskim kompleksom kao neakvim oslobađanjem, u svojoj pretjeranosti i primitivnosti, pretvara u novo zarobljavanje i tiraniju nad duhom, u stvorenje svetinja, fetiša i svetišta brutalnog, agresivnog, komercijalizovanog erotizma, kulta spolnosti, ljubavne seksualne tehnike, putenosti, potentnosti, u takvom času, kao da se diskretno, dobroćudno ruga histeriji tjelesnosti, ili kao da naprosto hoće da okrene drugi list, da u mirnoj smjernosti, u skladu sa svojom tvoračkom prirodom, vaspitanjem, mentalitetom, u skladu s vremenom koje u romanu prikazuje, pokaže da su moguća i drugačija viđenja, Sijarić na književnu scenu izvodi evnuha, koji o sebi kaže, s grčem gorčine, da

nije ni muško ni žensko, ni mač ni korice, u svojoj neizlječivoj nesreći, jedno smireno, mudro, dobrodušno biće.

Sljedeći gest, u strukturalnoj sferi romana, jeste dovođenje jedne nepoetične, sumorne stvarnosti u zonu poezije. Sijarićeva proza je, doduše, i ranije naginjala ritmičkom izrazu i lirizmu, ali je (treba, npr. vidjeti naslove njegovih knjiga) u tome bilo znatnih folklornih primjesa i mješavina, folklornog zvuka i simbole. Nešto od toga ostalo je i u *Konaku*, no, presudniji od tih recidiva bio je, svakako, napor da se pronađu nova rješenja, neke nove formule pripovjedačkog izraza.

Pada, najprije, u oči naslov ovog romana. U tom naslovu ne nalazimo neku možda simboličku objektivnost višeg stepena i dalekosežnije metaforičnosti, ali izvjesno asocijativno jezgro u njemu nesporno postoji.

Konak je i naslov drame Miloša Crnjanskog (1958). No, osim te ne toliko bitne koincidencije, postoji još jedna primjetna podudarnost: kao Crnjanski u *Seobama* (1929), tako i Sijarić u *Konaku* svako poglavlje počinje kratkim epigrafom, koji se potom, doslovno, ili malo preinačen, ponavlja u sklopu ostalog teksta. Time roman daje utisak organizovanosti, planskog sastava, izrađivanja, kao što se time, takođe, u strukturi djela kontinuirano održava ili povremeno pojačava intenzitet njegovoga poetskog djelovanja.

Svoju strogu strukturiranost i literarnost Sijarićev roman ispoljava i karakterističnom pozicijom i situacijom u kojoj se nalazi njegov glavni junak: kasno u noći, on sjedi u svojoj maloj sobi i pri svjetlosti svijeeće – u slutnjama i čežnjama, u tjeskobnoj mucii postojanja, pateći, i on i drugi s njim, i zbog sebe i zbog svijeta što je takav kakav jeste, težak, traljav i žalostan, nikakav, pa se više nema s kim živjeti – ispisuje svoju ispovijest, ovaj oman.

Od prve njegove rečenice („Duboko je zašla noć, o, Šer-Ane, a ja jednako sjedim u mojoj odaji i gledam svijeću kako

dogorijeva...” do kraja, održavana je i održana ta svečana intonacija obraćanja, invokacije, apostrofe, koja u početku, doduše, djeluje upadljivo, pomalo izvještačeno i namješteno, čak komički patetično, da bismo se, postepeno, u plimi kazivanja, kroz, što duža, što kraća poglavlja ovog djela, i na to navikli, kao na jednu od romanesknih konvencija.

Taj epideiktični ton u pripovijedanju sadrži ponekad elemente sevdaha, odnosno sevdalijskog, elegičnog raspoloženja ponekad čisto deseteračke stilizacije u prozi („Kad je soko ptica, o, Šer-Ane, na jabuku od zlata padao, na jabuku vrh zlatna mizdraka, a s mizdraka vojnu na ramena...“), što bi se, takođe, moglo ispisati i ovako:

„Kad je soko ptica, o, Šer-Ane, na jabuku od zlata padao, na jabuku vrh zlatna mizdraka, a s mizdraka vojnu na ramena.“¹⁸

Ponekad kao da čujemo samog autora kako govori, svojim karakterističnim, odsječnim kadencama usmenog pričaoca („Busen zemlje odozgo, i lijepo. Na proljeće nići će trava po busenu, pa i to lijepo.“); češće, pak, nalazimo kontemplativno-poetske vizije, bizarnog, surovo-sjetnog daha i sadržaja:

„I ja im, Šer-Ane, držim svijeću. Kad se jedna ugasi, zapalim drugu. Tako kao da oni dolje nešto pišu, a ne pišu ništa, nego bez potrebe muče svoja tijela, a niko ih na to ne tjera; mnogo je muka na ovome svijetu kojih se ljudi sami prihvaćaju; kad bi im se neko nametnuo, žalili bi se do cara: aman, aman zuluma! Tek moje je da im držim svijeću. O, kako se gledaju; o, kako su sami na svijetu, kao da su prvi božiji ljudi. Nijesu više ropkinja i gospodar, nego su putnici koji putuju... Do koje li će vode i trave, do koje, Šer-Ane, mjesečine?“¹⁹

¹⁸ Miloš I. Bandić, *Kritičari o djelu Čamila Sijarića*, knjiga 8, Letopis Matice srpske, god. 148, knj. 410, sk. 3, septembar 1972, str. 196.

¹⁹ Miloš I. Bandić, *Kritičari o djelu Čamila Sijarića*, knjiga 8, Letopis Matice srpske, god. 148, knj. 410, sk. 3, septembar 1972, str. 221.

U ovom paragrafu moguće je pratiti artistski, poetski duh pisca u procesu, na radu. Scena sparivanja kojoj evnuh, sa svijetom u ruci, i sa gotovo mazohističkom bezazlenošću, prisustvuje, prilika je da se uporedno manifestuje nekoliko raspoloženja: evnuhovo uzdržano gađenje, ali i blago odobravajuće čuđenje pred prizorom u kome on nikad nije mogao učestvovati; prilika je to i za jednu opštiju meditaciju o ljudskim naravima; i, na kraju, u posljednjoj rečenici paragrafa, za lirsku štimung-sliku opuštanja, slobode, beskraj, koja svojom eteričnošću kontrastira i distancira se od blaga čulnosti za kojim svijet toliko gine.

Navedeni paragraf mogao bi se, takođe, smatrati tipičnim primjerom Sijarićevog pričanja i pripovijedanja u ovom romanu, sa osobenim istočnjačkim, bajalačko-sanjalačkim zanosom ritmičkog jezika i ritualnog priznanja. Naposljetku, ne veliča se, ne apostrofira se tu i ne priziva makar ko; taj Šer-Ane, to je, objašnjava s poštovanjem i bezmjernim, vjerničko-pokloničkim uvažavanjem junak Sijarićevog romana, jedan učenik i mudri Perzijanac koji je umro prije sto godina, i za sobom ostavio sto svojih knjiga, od kojih se mudrije ne mogu naći ni prije njega, ni poslije njega... Taj inspirativni, nevidljivi sagovornik javlja se tu kao utjeha i ohrabrenje u evnuhovom životnom i pisarsko-spisateljskom, čemernom jadu i brižnom, bolnom nespokoju.

Tegobe življenja i teškoće pisanja kod njega se prepliću, mada bi se reklo da su ove druge čak veće, znatnije.

U Sijarićevom romanu je problematizovano pisanje kao specifična ljudska intelektualno-proizvodna djelatnost. Pisanje je, po oscilirajućim shvatanjima zapisivača u Konaku, napor, zabava, samorazgovor. U romanu se, zatim, mjestimično s parodičnom upornošću, provlači i ponavlja evnuhovo priznanje kako piše i briše, piše pa briše. No, pisanje i njegov produkt, priča, čuvar je ljudskih uspomena i uspomena na ljude. Između alternativa: da svijet leži na sablji ili na priči, čitamo dalje u romanu, evnuh nas-

toji da uvjeri svoga gospodara, bivšeg vojnika, u ovo drugo:

Svijet leži na priči – tvrdi on, ali je, čini se, daleko od toga da bi ga u to mogao ubijediti.

Otuda svakako i sve one neizvjesnosti intelektualnog čina, pisanja i potrage za istinom, obznanjene na samom početku romana, za istinom jedino egzistentnom i mogućnom kao istinom bića, istinom samotnog, ugroženog subjekta. Daljnje raspletanje tih konsekvenci bilo bi možda neophodno i vrijedno kad one, na žalost, u svojoj osnovi ne bi isuviše drastično podsjećale na jedno već poznato, slično stanovište i proceduru?

Svi odreda, junaci *Konaka* na izvjestan način su taoci, čime je privremenost njihova položaja, ne samo unaprijed određena, već do krajnosti potencirana. U takvom stanju, zajednička strategija njihove mentalne samoodbrane zasniva se na pokušaju tobože čvrstog identitarnog autodefinisanja i građenja jednako utješne konceptualne slike drugog, kako bi što bezbolnije trpjeli agoniju u koju su dovedeni sticajem istorijsko-političkih okolnosti. U dodiru sa stvarnošću, ma kakve taktičke poteze protagonisti romana povlačili, identitarne konstrukcije se urušavaju, proklizavaju i remoduliraju upravo na način da neka od konceptualno isključenih ili zanijekanih sastavnica identiteta preuzme primat blagodareći u najvećoj mjeri drugom koji od konstruktivnog postaje konstituirajući, od osmišljenog, osmišljavajući faktor nove konfiguracije osobnog ja. Po srijedi je u stvari jedinstveni okvir za pojedinačne drame identiteta koje se percepcijski sravnjavaju u prividno neutralnom međuprostoru centralne svijesti romana, u optici haduma Alije, čiji verbalno visokopostavljen, tobože intelektualno superioran i vjersko-moralistički idealiziran vrijednosni sistem, dodatno traumatizira svako otkriće vankonceptualne različitosti. Njegovo prijanjanje uz istočnjački determinizam i fatalizam predstavlja komfornu osnovu naturalizacije retorički dizajniranog identitarnog konstruktora. Alija

koristi svaku priliku da se zakloni iza Božije volje refrenički ponavljajući iskaze tipa: „Sve što sam učinio, po božjoj naredbi sam učinio...Nek je tako kako bog hoće... nek je volja božja i neka je naše da mu volju slušamo“. Od sastavnica svoga identiteta na kojima u autodefinisanju insistira, a to su: doba, zavičaj, profesija, pol i intelektualni status, konceptualna prednost pripada posljednjim dvjema. No, upravo su one najjače zahvaćene erozivnim procesima i pokazuju se najmanje stabilnim, budući da predstavljaju krajnosti neposredno izložene vrtlozima životnog svijeta: na jednoj, evnuh fikcionalizira svoju radnu inferiornost („Nije moje da svijetu dodajem ono što on nema kad ne mogu ni sebi da dodam što nemam – pa sam evnuh“), a na drugoj, kao kompenzaciju, umišlja intelektualnu nadmoć. On bi, naime, da poistovjeti polno i rodno i tako ovjerodostoji svoj defanzivni background, kojim će prevrednovati traumu svoje socijalne isključenosti, ali i obezbijediti koliko-toliko lagodnu distancu od hirovitih životnih zapleta i relaksaciju u suplementarnom svijetu literature i ugodnih razgovora sa Šer-Anom, svojim omiljenim piscem i idealnim adresatom, koji, bahtinovski kazano, postaje internalizirana različitost, dobija ulogu naslovljenika (trećeg u dijalogu), ili svojevrzne utopijske supstitucije za izostanak razumijevanja i bliskosti u komunikaciji sa zbiljskim sabesjednicima okovanim u stereotipe koji im pridaje okruženje (ponajviše sam Alija), ili to čine sami sebi. („Sa drugim, čini mi se, i ne umijem da razgovaram... Kad sam s njima, nijesam ni s kim – jer vrijeme koje provodim s njima nije vrijeme, nego jedna praznina u vremenu... priznaje on“).

Na planu polnosti, hadumov izolacionizam, određen fizičkom činjenicom falusne hendikepiranosti, besprijeckorno funkcioniše. Uskraćen za erotsku čulnost, senzacije seksualnog čina on svodi na vlastitu mjeru metaforički ih prevodeći u druge poznate mu

registre i vokabulare: gastronomski, tehnički, vjerskodidaktički, poetski, agrarni čak. uza sve ne propuštajući priliku da narcisidno poentira svoju navodnu superpoziciju u odnosu na polno funkcionalno okruženje: „...ja taj čitab ne umijem da čitam, ja joj tu hodža ne umijem biti, jer ja sam, ŠerAne, jedan hadum. Pa mi to dođe kao druga vjera, u kojoj ne znam kako se moli... Kad joj svučem jelek i košulju, njeno tijelo će se bijeljati kao pilav — koji ću, kao da sam aščija, ponuditi mome gospodaru ... Tek nije moje da se pitam o tome, moje je toliko ... da je svučem. Ono drugo nek dođe samo od sebe: ono je drugo kao sahat: treba ga naviti pa da otkuca ... Daj im, bože, veselo kucanje... Za ostalo nek se moj gospodar potrudi sam; trudi se tako kao da hoće da uzjaše konja, a sedlo visoko.“

Za razliku od polnosti, stvari drukčije stoje sa Alijinom rodnom identifikacijom koja u praksi varira poprimajući nepredviđene vidove zavisno od položaja koje zauzima u srezu među različitim diskursima i identitetima. Akcija i participacija u životnom svijetu iznevjerava njegovo fiksno samoodređenje na ekvidistanci među rodnim polovima: ja nijesam ni gore ni dolje, ja sam po sredini – jer ja sam, ŠerAne, jedan hadum, pa sam u tome po sredini – ni ka muškom ni ka ženskom rodu, ni ka ovoj ni ka onoj svijeci, moja svijeca je usamljena“. U razgovoru sa Lemeš-aginom hanumom, jednom ženom u haremu, kojoj nije službeno nadređen, on doživljava relaksirajuću femininu inklinaciju: „I ne znam otkud, i ne znam zašto – ali ja sam se toga trenutka dok sam gledao Emehanumu, osjećao više žensko nego muško, a nikad me takva osjećanja – ni da sam muško ni da sam žensko, nijesu do tada spopadala; jer ja sam bio ni jedno ni drugo, nego sam bio između to oboje – u neakvoj praznini, ŠerAne, kroz koju sam išao prazan, ja – evnuh“.

Razlozi koji hadumov projekat neutralnosti čine utopijskim u

osnovi su praktične, ponekad prozaične naravi. Po polnim predispozicijama, naime, on je idealan medijator u rješavanju muško-ženskih zapleta, dapače, falusna uskraćenost u takvim se situacijama ukazuje kao izvor moći koju drugi ne posjeduju i kapital čija upotrebna vrijednost ima visoku cijenu. U početku, opsjednut vlastitim identitarnim umišljajima, Alija gradi mit o sebi kao oličenju praznine i neposredovanja: „Niti sam kada što imao – niti izgubio; onaj ko nema – nema šta da izgubi“, da bi uplitanjem u igru strasti i ucjena, u kojoj je njegova uloga sve, samo ne sporedna, uvidio da „nema čovjeka koji ništa nema ... svak ponešto ima da da, pa je ovaj svijet i davanje i uzimanje“. Latentni agonalni identitet probuđen je vrtlozima zbivanja i on mu se, ne bez sladostrasti, prepušta: „... preda mnom se razastrla kao pred bratom ili pred sestrom jer ja mogu biti oboje – ja sam evnuh. I duša je moja na obje strane – i gdje je muško i gdje je žensko, i po sredini između to dvoje. I ima, Šer-Ane, u tom dobra, jer ja sam šav među ljudima, jer ja sam među njima jedna čuprija“.

Posljedice „kupoprodaje“ najizrazitije su na planu rodne identifikacije koja nesmišljeno varira u punom kapacitetu spolnih krajnosti – od ženskog u spomenutom primjeru, u verbalnom suprotstavljanju upravitelju mučilišta Kulašu, kada Alija sam sebi ne vjeruje otkud mu tolika muška snaga i hrabrost. Na primjer: „Čini mi se da više nijesam ono što sam bio, sem to da sam i sada evnuh, a drugo je sve u meni drukčije. Ima u meni, Šer-Ane, nešto što ima ona ropkinja i nešto što ima onaj Kulaš, i više ne znam ko sam i šta sam, sem toliko da sam star i da slabim sve brže“.

Upravo unutar toga sistema sliku o sebi i svijetu izgradili su likovi poput Lemeš-age i Kulaša. Okolnosti i zbivanja idu u smjeru kojim homogeni konstruktiv njihovog osobnog ja biva potkopavano, suprotno slučaju evnuha Alije. Riječi koje pritom

izgovara zapravo su literarizirani teorijski diskurs o identitetu kao promjenljivoj konfiguraciji uslovljenoj zavisnošću, potisnutoj različitosti i prikrivenim zazorom.

Literatura:

Primarna:

- Sijarić, Ćamil, *Konak*, Djelo

Sekundarna:

- Nurković, Avdo „Estetska dimenzija Sijarićevih romana“, *Vaspitanje i obrazovanje* časopis za pedagošku teoriju i praksu br. 1–2, Zavod za udžbenike i nastavna srestva, Podgorica 2018.
- Olujić, Grozdana, *Pisci o sebi*, Mlado pokoljenje, Beograd, 1959.
- Nogo, Rajko Perov, *Kritičari o djelu Ćamila Sijarića*, knjiga 8, Radnički univerzitet „Pivo Karamatijević“, Priboj, 1979.
- Bandić, I Miloš, *Kritičari o djelu Ćamila Sijarića*, knjiga 8, Letopis Matica srpske,
- God. 148, knjiga, 410 sk. 3, 1972.
- Milačić, Božo, „Jedno novo književno ime“, u knjizi *Crnogorske književne teme*, NIO Pobjeda, Titograd 1979.

- Milošević, Velimir, „Razgovor je duši poslastica“, u knjizi *Čamila razgovora*, Savremenici o Čamilu Sijariću, priredio Faruk Dizdarević, Međurepublička zajednica za kulturno prosvjetnu djelatnost, za izdavača: Isak Kalpačina, Pljevlja 2001.

- Vučković, Radovan, „Folklor i priroda u djelu Čamila Sijarića“, u hrestomatiji: *Crnogorska književnost u književnoj kritici VI* (neorealizam), pripremio Slobodan Kalezić Univerzitet Crne Gore, Podgorica 2003.

POJAM GENIJA U KLASIČNOJ NJEMAČKOJ FILOZOFIJI: KANT I ŠOPENHAUER

Vlado Jovanović

The concept of genius, although rooted in ancient Rome and Greece, was further developed and shaped through the philosophical perspectives of Kant and Schopenhauer. The ancient world also recognized notions of genius, but modern philosophers added depth and complexity to this concept. In ancient Rome and Greece, genius was associated with the concept of "genius loci," which meant the spirit or divine entity specific to a particular place. This connection between spirituality and place is still perceived today through concepts such as the spirits of place in architecture and art. However, the true philosophical depth and modern significance of genius became evident in the work of Immanuel Kant. Kant contemplated genius as something that cannot be rationally explained but is connected to the creative expression of the individual. Genius was something that transcended ordinary ability and was linked to aesthetic creativity. Schopenhauer further elaborated on Kant's concept of genius. He believed that genius was the feeling of the mind, and artistic creation was the closest expression of that feeling. Schopenhauer also explored the connections between art, will, and cognition.

O geniju

Koncept *genius* ima simboliku, tradiciju i genezu u dubokoj filozofskoj tradiciji i istorijskom nasljeđu, a klasična njemačka filozofija je jedno od područja u kojima je ova koncepcija

postala duboko struktuirana, analizirana i elaborirana. U ovom angažmanu, procesuiramo, identifikujemo i klasifikujemo kako su Imanuel Kant i Artur Šopenhauer spoznali, definisali i dokučili pojam genija, istražujući njihove sličnosti, razlike i doprinose filozofiji kroz intenzitet i segment otkrivanja nove upotrebljivosti i relevantnosti u novim filozofsko-društvenim sistemima.

Prije nego što se dublje zagledamo u Kantov i Šopenhauerov pristup, kritički odnos i regulatorski tok mišljenja o geniju, krucijalno je konstatovati da korijeni ove intelektualne matrice i formulacije sežu unazad u antička vremena. Tamo, u starom Rimu i Grčkoj, genije je bio povezan sa pojmom *genius loci*, što označava duh ili božanski entitet specifičan za određeno mjesto. Ovakva analogija i konfrontacija modernom modelu i šablonu još uvijek je prisutna u arhitekturi i umjetnosti, gdje se često razmatraju „duhovi mjesta“.

U antičkom svijetu, genije se takođe povezivao sa zaštitom i prosperitetom. Ljudi su često obožavali genija kao zaštitnika doma, zajednice i društva, što je otkrivalo njegovu ulogu u čuvanju i afirmisanju određenih mjesta.

Iako smo ovim uvodnikom, razdvojili kontekst antičkog svijeta od modernih shvatanja, dotadašnja poimanja postavila su osnovu za razumijevanje razvitka i razmaha koncepta kroz vjekove, ostavljajući traga na kasnije kulture i filozofske tradicije, uključujući njemačku filozofiju.

Dok se moderno shvatanje, tumačenje i promišljanje genija fokusira i koncentriše na izvanrednu kreativnost i talenat, antički svijet je genija posmatrao kroz prizmu između ljudi i prirode, duhova i mjesta. Ova dvostruka geneza koncepta genija – kao duhovnog zaštitnika i izvanrednog stvaratelja – čini osnovu za dalje razmatranje Kanta i Šopenhauera, čije poimanje genija reflektuje i proširuje, svrsihodno nadograđuje smisao ove tradicije. Metodološkim pristupom, u sljedećim istraživačkim

sekcijama rada, istražićemo kako su Imanuel Kant i Artur Šopenhauer, u duhu njemačke klasične filozofije, interpretirali i oblikovali pojam genija u skladu sa svojim filozofskim pogledima i kako su doprinijeli razvoju ove konceptualne matrice u filozofiji, načinivši intelektualni prostor da se tezi naslovne sintagme pruži nova, moderna, društvena i potencijalna upotrebnost.

Kant i filozofija genija

Imanuel Kant, kenigzberški pregalac, u filozofskim krugovima donosi neizbrisiv trag svojim revolucionarnim doprinosima modernoj filozofiji, a njegova važnost se najbolje prikazuje kroz njegovu *kritiku* i *teoriju etike*, unoseći dubok i neizmjeran uticaj na filozofsku misao i razvoj epistemologije, metafizike i etike tokom 18. i 19. vijeka. Shodno tome, jedan od najuticajnijih filozofa klasične njemačke filozofije, duboko se bavio konceptom genija u svojoj estetici, posebno u svom djelu *Kritika moći suđenja*.¹ Njegova hipoteza, formulacija i premisa se može studioznije raščlanjivati kroz niz komplementarnih aspekata.

Genije je prirodna sklonost koja daje umjetnicima, kad je u njima prisutna, pravo na izražavanje njihovih estetskih zamisli bez posmatračevih uputstava, bez šablona i bez zahtjeva za

¹ *Kritika moći suđenja* je treća od tri višestruko dalekosežne filozofsko-kritičke knjige Imanuela Kanta, objavljena 1790. godine. Ova knjiga se bavi problemima poput estetike i teleologije, a generiše Kantovu filozofsku evaluaciju o umjetnosti, prirodi, i pojmu ljepote. Knjiga se sastoji iz dva osnovna aspekta, prvi dio se suočava sa estetikom i ljepotom, dok se drugi rukovodi teleologijom u prirodnom svijetu. Ova knjiga imala je znakovit, impresivan i natprosječan uticaj na kasnije filozofske teorije umjetnosti i estetike, dočim se smatra klasičnim postignućem u oblasti estetike. Kant uvodi važne pojmove kao što su „sud o lijepom“, genije, „teleološki sudovi“, „estetski osjećaj“.

sličnost prema nekom objektu koji postoji već spolja. Kant ističe da genije nije obavezan da se potčini unaprijed postavljenim pravilima ili konvencijama u umjetnosti. On ima slobodu da izrazi svoje kreativne zamisli bez spoljnih ograničenja.

Sintetizovanjem dubokih misli Imanuela Kanta o stvaranju umjetničkih djela, dolazimo do iskaza i opservacije da se njegova promišljanja o estetici baziraju na ideji da je umjetnost inherentno subjektivna i da se estetsko iskustvo ne može koncentrisati na objektivne kriterijume ili univerzalne norme ljepote. Kroz segmentaciju i kvantifikaciju atributa, koji vrlo apodiktčki, u odnosu *jedna-drugoj* grade dinamizam i fundament sposobnosti, prethodno artikulisanih u kapitalnom djelu, Kant je postavio temelje za opažanje kreativnih individua u umjetnosti. Ova sposobnost genija da segmentira i kvantifikuje različite attribute u umjetničkom stvaralaštvu, čineći ih harmoničnim i jedinstvenim, doprinosi bogatstvu umjetničkog izraza i inspiraciji koju umjetnost pruža (Kant, 2013).

Tom smislu, Kant pruža novu vrijednost, zbrojeći da „s punim pravom bi trebalo nazvati umjetnošću samo proizvođenje putem slobode, to jest putem one slobodne volje koja svoje radnje zasniva na umu“ (Kant, 2013: 199). Kant, shodno tome, ratifikuje tvrdnju da bi se umjetnošću moglo nazvati samo ono stvaralačko djelo koje proizlazi iz slobodne volje. Ovaj modus svoje postupke zasniva na razumu, odnosno umu, što znači da umjetnik slobodno i samostalno bira kako će izraziti svoje kreativne zamisli. Um ovdje predstavlja sposobnost razmišljanja, planiranja i kreativnog oblikovanja ideja. Kantov naglasak, impuls i težište na slobodnoj volji sugerise da umjetničko djelo ne treba da bude produkt i efekat segregacije i prisile, naime strogih pravila ili spoljnih normi. Umjesto toga, umjetnik bi trebalo da ima slobodu da stvara i izrazi svoje unutrašnje inspiracije i zamisli. Ova sloboda ključna je u izražavanju individualnosti, sadržajnosti i virtuoznosti u umjetničkom djelu.

Ergo, kantovski sugerisano i kodifikovano – temelj umjetničkog stvaralaštva predstavlja slobodna volja i um, čitavo težište integrisanja sprovedeno je u perspektivi koja promovise ideju da je umjetnost duboko povezana sa kreativnošću, slobodom i izražavanjem unutrašnjih, razumskih zamisli, čime se omogućava bogatstvo i raznovrsnost u svijetu umjetnosti (Kant, 2013: 200, 201).

Sa ove filozofske pozicije, postavlja se pitanje, kako Kantova teorija o slobodnoj volji i razumu utiče na sagledavanje genija i njegovu ulogu u stvaranju umjetničkih djela?²

Kant definiše genija kao osobu sa izuzetnom kreativnom snagom. Genije je onaj ko ima sposobnost da stvara originalna i inspirativna umjetnička djela. Kant ističe da se genijalna kreativnost ne može naučiti, adresirati, reflektovati ili inkorporirati drugima. To je nešto što dolazi iz samog umjetnika.

² Razum i sloboda volje igraju ključnu ulogu u filozofiji Imanuela Kanta. U Kantovoj filozofiji, razum se odnosi na intelektualni dio uma koji se bavi pitanjima etike, morala i praktičnih odluka. Kant je isticao bitnost, svrsihodnost i dimenziju uma u konstruisanju moralnih normi i principa. Razum je kompetentan i kvalifikovan za apstraktno razmišljanje, analizu moralnih problematika i donošenje moralnih odluka. Kant je bio poznat po svojoj teoriji moralne slobode volje. On je tvrdio da ljudi imaju slobodu volje da delegiraju i angažuju svoje moralne postupke, iako su podložni određenim moralnim zakonima i imperativima. Kant je naglašavao da sloboda volje nije isto što i sloboda od spoljnih uticaja, već sposobnost da se donesu moralno odgovorne odluke na osnovu autonomnih moralnih principa. Kantova teorija slobode volje izvire iz njegove ideje autonomije, gdje autonomija predstavlja sposobnost pojedinca da postavlja moralne norme samostalno, bez spoljnih naredbi ili pritisaka. Sloboda volje se stoga odnosi na sposobnost da se djeluje u skladu sa ovim autonomnim moralnim principima. Kant je razvio svoju teoriju razuma i slobode volje putem svojih etičkih radova. Ovi radovi se bave pitanjima moralnih principa, kategorija dužnosti i slobode volje.

„Genije jeste talenat (prirodna obdarenost) koji umetnosti propisuje pravilo. Pošto talenat kao urođena stvaralačka sposobnost samoga umetnika spada u prirodu, to bismo se mogli izraziti i ovako: Genije je urođena duševna sposobnost (ingenium) pomoću koje priroda propisuje umetnosti pravilo“ (Kant, 2013: 207).

Kant tvrdi da je genije slobodan da demonstrira i reflektuje svoju umjetničku viziju koristeći slobodnu volju da stvara djela koja fokusiraju i reprezentuju njegove unutrašnje ideje i inspiraciju. Ova sloboda i samostalnost u stvaralačkom procesu čini genija ključnim u umjetnosti. On, takođe, smatra da su djela genija lijepa zavještanja i da imaju estetsku vrijednost. Ljepota umjetničkih djela proizlazi iz sposobnosti genija da uskladi različite estetske elemente i segmentira atribute na način koji izaziva osjećaj ljepote kod posmatrača.

Na osnovu dosadašnjih stavova, dolazimo do preferencije ka transponovanju obrazaca lijepe umjetnosti i genijalne umjetnosti.³

Kod Kanta koncepcija lijepog, preciznije estetika, posjeduje stanovite i mnogobrojne aspekte i ideje koje se tiču percepcije

³ „Estetska je umetnost zabavna kada zadovoljstvo prati predstave kao čiste oseće; ona je lepa kada zadovoljstvo prati predstave kao vrste saznanja“ (Kant, 2013: 203).

„Zabavne su one umetnosti kojima se smjera jedino uživanje; takve su sve one draži koje su u stanju da društvu za trpezom pruže zabavu kao što su interesantno pripovedanje, veština da se društvo navede na slobodan i živ razgovor, da se šalom i smehom raspoloži za izvesno komično ponašanje, pri čemu, kao što se kaže, može ponešto da se nasumice izbrblja, gde niko ne želi da primi odgovornost za ono što govori, jer je svaki govor usmeren samo na trenutnu razonodu, a ne na neki trajan materijal za razmišljanje ili ponavljanje. (Tu, najzad, spada i način na koji je sto snabdeven radi uživanja, ili tu spada čak i muzika za vreme obeda, naročito prilikom velikih gozbi...) (...) Osim toga, tu spadaju sve igre koje nemaju nikakvog drugog značaja osim što doprinose da vreme neprimetno teče“ (Kant, 2013: 204).

umjetnosti i estetskog iskustva. Lijepa umjetnost, skladno Kantu, generiše artikulisanje estetskog zadovoljstva koje se iščitava iz slobodne igre mašte i razuma u doživljaju umjetničkog djela. Lijepa umjetnost ne pogoduje praktičnim suštinama, svrhama i ciljevima. Ona nije oslonjena na konkretnim interesima. Ona izaziva čisto estetsko zadovoljstvo, što znači da se vrednuje na osnovu čulnih doživljaja i emocija, a ne na osnovu koristi ili moralnih aspekata. Kant ističe da je lijepa umjetnost nešto što se promatra zbog samog doživljaja ljepote, bez potrebe za racionalnom analizom, ili praktičnim ciljevima⁴ (Kant, 2013: 202, 203, 204).

Nasuprot tome, genijalna umjetnost akcenat stavlja na djela umjetnosti koja su indikator stvaralačke dinamike, darovitosti i senzibilnosti, poznatije kao genije. Ovakva umjetnost obično se manifestuje inovacijama, životnošću i unikatnošću. Umjetnik koji je obdaren genijalnošću, ima sposobnost da konstruiše djela koja su jedinstvena i koja se izdvajaju iz mase. Genijalni umjetnici često rade s velikom slobodom i autonomijom. Oni ne moraju slijediti stroga pravila ili konvencionalne standarde, već su u stanju da slijede svoju kreativnu viziju i instinkte. Genijalna umjetnost često ima duboke i složene nivoe značenja. Ona može izazvati razmišljanje i interpretaciju kod posmatrača, dočim pruža višeslojne i duboke emocionalne reakcije.

Njena relevantnost i vrijednost se ne analiziraju i afirmišu samo u trenutku i vremenu kada je stvorena, već i tokom

⁴ „I tome nasuprot, lepa umetnost jeste takav način predstavljanja koji je sam za sebe svrhovit, i koji, mada je bez svrhe, ipak unapređuje kulturu duševnih moći radi društvenog opštenja“ (Kant, 2013: 204).

„Opšta saopštljivost jednog zadovoljstva povlači za sobom već po svome pojmu da to zadovoljstvo ne sme da predstavlja neko uživanje koje potiče iz čistog oseta, već takvo uživanje koje potiče iz refleksije; i tako estetska umetnost kao lepa umetnost jeste takva umetnost koja se upravlja prema refleksivnoj moći suđenja, a ne prema čulnom osetu“ (Kant, 2013: 204).

vremena, kao takva, ona je prisutna u različitim disciplinama.⁵

Razlike između *genijalne* i *lijepa* umjetnosti se zasnivaju na različitim konceptima i kriterijumima koje sprovodimo u ocjeni umjetničkih djela⁶ (Kant, 2013).

- Genijalna umjetnost najčešće se integriše i prožima sa iznimno kreativnim umjetnicima koji posjeduju dar za spontano i originalno stvaranje. Genijalnost se bazira na fleksibilnosti umjetnika da izrazi svoju funkcionalnu i autentičnu viziju i kreativnost.

- Lijepa umjetnost se više fokusira na doživljaj ljepote koji proizlazi iz slobodne mašte i razuma. Iako i lijepa umjetnost može biti originalna i kreativna, njen naglasak nije na genijalnosti umjetnika.

- Genijalna umjetnost često teži da izrazi duboke emocije, složene ideje ili da izazove intelektualno razmišljanje. Može biti provokativna, eksperimentalna i izazovna.

- Lijepa umjetnost ima za cilj izazvati čisto estetsko zadovoljstvo, bez potrebe za praktičnim, moralnim ili kognitivnim interesima. Ona se vrednuje zbog samog doživljaja ljepote.

- Genijalna umjetnost može biti vrlo arbitrarna i izazivati višestruke kontrakcije, kritike i reakcije od strane različitih ljudi. Ona je uvijek otvorena i pogodna novom načinu konceptualizacije i interpretacije.

- Lijepa umjetnost teži da bude univerzalna u svom privlačenju i sposobna je izazvati čisto estetsko zadovoljstvo bez obzira na individualne preferencije.

- Genijalna umjetnost posjeduje efektivan i konstantan uticaj na kulturu i umjetnost, smatrajući se „klasičnom“ zbog svoje impresivne evaluacije.

- Iako lijepa umjetnost može ostaviti prodoran i izražajan

⁵ „Umetnost pak uvek ima određenu svrhu da nešto proizvede“ (Kant, 2013: 205).

⁶ Pogledati raspravu o estetskim sudovima (Kant, 2013).

efekat, njen primarni angažman nije na regulatorno-održivom kulturnom nasljeđu, već na trenutnom estetskom zadovoljstvu.

„Ma kako stajala stvar sa ovom definicijom, bilo da je ona čisto proizvoljna, bilo da odgovara pojmu koji se obično povezuje sa rečju genije ili da mu ne odgovara, ipak se već unapred može pokazati da prema značenju reči koje smo ovde usvojili lepe se umetnosti moraju posmatrati kao umetnosti genija“ (Kant, 2013: 207).

Iznošenje okvirne i fundamentalne formulacije genija kod Kanta

Uklapajući elemente revizije prvog dijela našeg studija, slobodno se može kazati da je Kant genija posmatrao kao pojedinca koji posjeduje nešto što se ne može racionalno objasniti – sposobnost da se izrazi originalnost i estetska vrijednost koja prevazilazi obične norme. Ovaj koncept genija povezan je s kreativnim izrazom pojedinca i stvaralaštvom koje prevazilazi racionalnost. Suština Kantovog pristupa leži u ideji da genije nije običan stvaralac, već neko ko prevazilazi uobičajene norme i obrasce. Genije je taj koji hrabro istražuje nepoznate teritorije kreativnosti, izlazi iz okvira ustaljenih pravila i donosi nešto što se do tada nije spoznalo.

Dok Kant raspravlja o lijepoj umjetnosti, između ostalog navodi, da je lijepa umjetnost zapravo umjetnost genija. Pošto, kako u svom pisanju on obrazlaže, „svaka umetnost pretpostavlja pravila čijim se zasnivanjem pre svega jedna tvorevina, ako treba da se naziva umetničkom, zamišlja kao moguća. Ali pojam lepe umetnosti ne dopušta da se sud o lepoti njene tvorevine izvede ma iz kojeg pravila koje za odredni osnov ima neki pojam, te, dakle, koje uzima za osnovu neki pojam o načinu na koji je taj sud moguć“⁷ (Kant, 2013: 207, 208). Shodno tome,

⁷ Kant postavlja koncept „estetskog prosuđivanja“ koje se zasniva na

vodeći se premisom da se genije uzdiže iznad svih propisanih normi umjetnosti, tačnije nadilazi ih svojom originalnošću i metafizičkom predispozicijom, slijedi „da je lepa umetnost moguća samo kao tvorevina genija“ (Kant, 2013: 208).

Imajući to u vidu, Imanuel Kant ističe četiri ključna kriterijuma, odnosno osobine, predispozicije i strukturna okvira koja po njegovom mišljenju definišu genija: „1) talenat da se proizvede ono za šta se ne može propisati nikakvo određeno pravilo – ne dar umešnosti za ono što se može naučiti na osnovu nekog pravila; originalnost, dakle, mora da predstavlja prvu osobinu genija. 2) pošto može da postoji i originalna besmislica, to tvorevine genija moraju biti u isto vreme uzori, to jest moraju biti egzemplarne, dakle, mada same nisu postale putem podržavanja, one ipak moraju drugima da služe radi podržavanja, to jest radi upravljanja ili kao pravila prosuđivanja. 3) da sam genije nije u stanju da opiše kako proizvodi svoju tvorevinu, niti to može naučno da pokaže, već genije daje pravila kao priroda; i stoga ni sam začetnik jedne tvorevine, za koju ima da zahvali svome geniju, ne zna kako se u njemu stiču ideje potrebne za tu tvorevinu, niti je takođe u njegovoj moći da takve ideje pronađe po svome nahođenju ili planu da ih drugima saopšti u takvim spisima koji ih osposobljavaju da proizvode takve iste

doživljaju ljepote, a ne na strogo definisanim pravilima ili konceptima. Lijepa umjetnost nije nešto što proizlazi iz apstraktnih pravila ili tehnika. Umjetnost, kako je shvata Kant, ima svoj jedinstveni karakter i ne može se tumačiti, kao takva, da je u stanju samoj sebi propisati ili pronaći pravilo. Za razliku od obične umjetnosti, koja da bi se smatrala umjetničkom, mora da slijedi određene norme. No, njegova struktura lijepe umjetnosti ide korak dalje, pa na taj način zahtijeva nešto više od unaprijed definisanih pravila ili standarda. U konačnici, za Kanta ljepota umjetničkog djela zahtijeva subjektivno prosuđivanje i osjećajnost. Svako posmatračko iskustvo umjetničkog djela je jedinstveno i zavisi od subjektivnih impresija i osjećaja pojedinca. Ono prelazi čisto racionalno poimanje i ne može se adaptirati na matematičke ili naučne principe.

tvorevine. (Otuda je najzad i reč genije verovatno izvedena od genius, naročitog duha koji je dat čoveku pri rođenju, koji ga štiti i rukovodi, a od čijeg nadahnuća potiču one originalne ideje) 4) najzad se vidi da priroda pomoću genija ne pripisuje pravilo nauci, već umetnosti, pa i to čini samo ukoliko umetnost jeste lepa umetnost.“

Djela koja proizvodi genije ne smiju biti nepraktična ili besmislena. Ona moraju služiti kao uzor i primjer drugima. Iako se genije ne pridržava unaprijed fiksiranih pravila, njegova djela postaju standardi, prioriteti i normativi koje drugi slijede ili koriste kao kriterijume za sopstveno stvaralaštvo. Genije ne može racionalno objasniti kako je stvorio svoje djelo, niti može naučno pokazati taj postupak. Umjesto toga, Kant tvrdi da genije daje pravila kao priroda, tačnije njegova kreativnost i inspiracija dolaze izvan racionalne kontrole i razmišljanja, slično kao što priroda funkcioniše po zakonima. Isto tako, može se reći da Kant ističe prirodu genija, koja se ne pripisuje pravilima nauke, već umjetnosti!⁸ Njegova kreativnost i

⁸ Kantov pristup leži u razlikovanju između umjetnosti i nauke, pri čemu svaka od njih ima svoje posebne karakteristike i metode. Nauka, prema Kantu, slijedi striktnu zakonitosti prirode i koristi metod koji se oslanja na objektivne činjenice, iskustva i logičko razmišljanje. Naučni pristup ima svoja jasno definisana pravila, metodologiju i norme koje su usmjerene ka objektivnosti i univerzalnosti. S druge strane, umjetnost, posebno ona koja proizlazi iz genija, prema Kantovom viđenju, nije podložna istim ograničenjima kao nauka. Genije u umjetnosti donosi nešto novo, originalno i neobjašnjivo striktnim pravilima. Umjetnički proces genija je, prema Kantu, više vezan za subjektivno izražavanje, kreativnost i slobodu. Kant ne eliminiše relevantnost i potrebitost nauke, već izopštava da umjetnost, posebno umjetnost genija, ima svoju slobodu i autonomiju, koja se ne može inkorporirati u metodologiju i norme naučnog postupka i predmeta istraživanja. Nauka je orijentisana ka objektivnosti, dok je umjetnost genija orijentisana je ka subjektivnosti i stvaralačkoj slobodi. Dakle, Kant ne govori da je nauka manje vrijedna ili

stvaralački proces doprinose umjetnosti, pogotovo lijepoj umjetnosti, o kojoj je bilo riječi u prethodnim paragrafima (Kant, 2013: 209, 210, 211, 212, 213, 214).

Za dalje tumačenje genija u Kantovoj filozofiji, razmatranje odnosa genija i ukusa predstavlja esencijalno ustrojavanje spoznajnog stava o ljudskom doživljaju i vrednovanju umjetnosti. U svom pisanju, Kant konstatuje: „Za prosuđivanje lepih predmeta kao lepih potreban je ukus, ali za samu lepu umetnost, to jest za proizvođenje lepih predmeta potreban je genije.“ (Kant, 2013: 214). Zapravo, Kant tvrdi da su genije i ukus međusobno angažovani, preciznije rečeno, opostojani u procesu estetskog kategorizovanja i percipiranja umjetničkih djela. Genije je predstavljen kao kreativni apsolut koji donosi nove ideje i autentične izraze, dok ukus tvori sposobnost za prepoznavanje i uvažavanje te iste kreativnosti. Hodajući po ovoj filozofskoj paradigmi, od Kanta saznajemo sljedeće: „Ako se genije posmatra kao talenat za lepu umetnost (što za sobom povlači specifično značenje te reči), pa se želi da se u tome smeru raščlani na one moći koje se moraju slučiti zajedno da bi sačinile takav jedan talenat, onda je potrebno da se postavi tačna razlika između prirodne lepote za čije se prosuđivanje zahteva

važna, već pokušava apostrofirati različite domene ljudskog iskustva i spoznaje, shodno tome, Kant naglašava da umjetnost, tačnije umjetnost genija, ima svoje specifične karakteristike koji je postavljaju na neki drugi nivo autonomije u odnosu na naučne pristupe. Ovaj citat to i obrazlaže: „Tako se može vrlo dobro naučiti sve ono što je Njutn izložio u svome besmrtnome delu *Principi filozofije prirode*, ma kako da je bio potreban jedan tako veliki um, da bi se tako nešto pronašlo; međutim, niko ne može naučiti da duhovito pravi pesme ma kako bili iscrpni svi propisi za pesništvo, i ma kako izvanredni bili njegovi uzroci. (...) međutim, nijedan Homer ili Viland nije u stanju da pokaže kako se njegove fantastične, a ipak u isto vreme misaone ideje ističu i saglašavaju u njegovoj glavi, i to zbog toga što ni on sam to ne zna, te, dakle, takođe ne može nikoga o tome da poučiti“ (Kant, 2013: 210, 211).

samo ukus, i umetničke lepote za čiju mogućnost (na koju se u prosuđivanju takvog jednog predmeta moramo takođe obazirati) zahteva genije“ (Kant, 2013: 214, 215).

Postepeno, dok genije razvija svoja djela, ukus ih prepoznaje kao izražajne i estetski vrijedne, čime se umjetničko djelo stavlja u fokus estetskog iskustva. Kant tvrdi da ukus nije samo slučajno ratifikovan skup preferencija, već sposobnost da se prepozna univerzalna ljepota u umjetničkim djelima. Osoba s dobrim iskustvom može prepoznati vrijednost genija u umjetničkom djelu, a na taj način i opaziti njegovu univerzalnu privlačnost. Shodno tome, ukus predstavlja sredstvo za prepoznavanje kvaliteta u umjetničkim djelima koja su stvorena genijem (Kant, 2013: 215, 216, 217, 218). Stoga, umjetnička djela koja su kritički priznata često se vide kao harmonična sinteza između genija i ukusa.

Genius, kao umjetnik, mora da posjeduje određene moći duše koje ga čine sposobnim za stvaranje svojih djela. Kant tvrdi da genije posjeduje izuzetnu maštovitost i sposobnost da prenese svoje doživljaje svijeta kroz umjetničko djelo, odnosno posredstvom duha. U skladu s tim, genije se ističe svojom sposobnošću da koristi svoju uobrazilju na jedinstven način kako bi stvorio djela koja izražavaju duboka umjetnička i estetska svojstva. Uobrazilja igra ključnu ulogu u tom procesu, jer omogućava geniju da razvija nove ideje, vizije i koncepte. Kant je takođe isticao da je duh u estetskom smislu „oživljujući princip u duševnosti“. To znači da umjetnost, pod vođstvom genija, ima moć da oživi i probudi različite aspekte ljudske duše. Umjetnička djela genija, stvorena uz pomoć uobrazilje, pri čemu Kant razlikuje produktivnu i reproduktivnu⁹ uobrazilju, imaju

⁹ Kant definiše uobrazilju kao sposobnost da se predstavi ono što nije prisutno u trenutnom iskustvu. To je moć da se stvori unutrašnja predstava, mentalna slika ili koncept bez obzira na spoljni svijet. Uobrazilja omogućava ljudima da kombinuju, modifikuju, sintetizuju pojmove i predstave u svojim

sposobnost da duboko utiču na emocije i intelekt pojedinca, ispoljavajući njihovu maštovitost i estetski osjećaj.

U kontekstu veze između uobrazilje i genija, Kant je isticao da genijalni umjetnici koriste svoju kreativnu uobrazilju kako bi prenosili svoje subjektivno doživljavanje svijeta. Ova sposobnost da prenesu svoje jedinstvene vizije i ideje omogućava geniju da stvori djela koja se izdvajaju i izazivaju duboka estetska iskustva kod posmatrača ili slušalaca.

Kant je smatrao da uobrazilja i razum (dvije polazne duševne moći kod genija) rade zajedno u stvaranju umjetničkih djela. Pri čemu, uobrazilja kao takva se odnosi *pokorno* prema razumu, dok razum daje i strukturu i red umjetničkom djelu. Uobrazilja služi kreativnoj i originalnoj noti kod genija i njegovog stvaralaštva. Umjetnici koriste svoju uobrazilju da oblikuju i transformišu sirov materijal iz spolnog svijeta u nešto novo i unikatno. Ovakav proces, prema Kantu, zahtijeva ravnotežu između intelekta i kreativne slobode. Shodno tome, Kant genija stvrstava u posebnu kastu pojedinaca koji posjeduju jedinstvene stvaralačke moći.

umovima, stvarajući nove koncepte i ideje. Jedan od ključnih aspekata Kantove filozofije je njegovo uočavanje dviju uobrazilja: produktivna i reproduktivna. Reprodutivna je sposobnost da se sjećamo i reprodukujemo mentalne slike i predstave koje smo već iskusili. Produktivna uobrazilja, s druge strane, omogućava stvaranje novih predstava i koncepta. Kant smatra da je produktivna uobrazilja stvaralačka moć koja nam omogućava da stvaramo nove ideje, umjetnička djela i filozofske koncepte. Kant je vjerovao da umjetnička djela, kao što su slike, muzika i književnost, zahtijevaju kreativnu upotrebu produktivne uobrazilje. Umjetnici koriste ovu moć kako bi artikulisali svoje subjektivno doživljavanje svijeta kroz svoja djela.

Kant tvrdi da se znanje formira kroz interakciju između čula i uma, a uobrazilja ima ključnu ulogu u sintezi senzornih podataka u smislene pojmove. Uobrazilja, kao stvaralačka moć saznanja, omogućava stvaranje novih ideja, i doprinosi procesu stvaranja znanja. Ona, prema Kantu, predstavlja neodvojivi dio našeg saznanja i umjetničkog izraza (Kant, 2013).

Njihova umjetnost ima sposobnost da inspiriše, duboko dirne i obogati ljudsku dušu. Premda, koncept genija „predstavlja obdarenost za umetnost a ne za nauku“ (Kant, 2013: 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230).

Uz sve navedeno, Kantov pristup geniju iskazuje jednu od ključnih karakteristika, a to je paradoks između neobjašnjive kreativnosti i racionalnosti. Iako genije stvara djela koja se ne mogu racionalno objasniti, Kant tvrdi da genije takođe mora posjedovati duboko spoznanje svoje oblasti. Genije nije potpuno izgubljen u haosu; on shvata pravila i norme svoje umjetničke discipline, ali ne biva ograničen njima. Genijalnost je sposobnost da se razumije postojeći okvir, ali i da se izazove i transformiše.

Za Kanta, genije predstavlja vrhunsku manifestaciju uma koji transcenduje uobičajene kodove razmišljanja, jer djeluje kao priroda sama, beskompromisno i nezavisno, ostavljajući duboki trag u ljudskoj spoznaji.

Kant i njegov koncept genija, kao i njegova estetika, predstavljali su inspiraciju i intelektualno izvorište raznorodnim misliocima nakon njega.

Šopenhauer i filozofija genija

Klasična njemačka filozofija protkana je oštrim promišljanjima i segmentima koji su konstruisali naše percipiranje i razlučivanje svijeta čistih fenomena i čovjeka sagrađenog u istom. Predmet analiza ovog poglavlja koncentriše se na filozofsko nasljeđe Artura Šopenhauera, eminentnog i ključnog erudite s početka 19. vijeka, čije su refleksije, premise i opservacije o geniju i ljudskom razumu pružile trajni efekat na filozofsku misao i umjetnost.

Šopenhauer se rodio 1788. u Danzigu, odnosno Gdanjsku u današnjoj Poljskoj. Isto tako, postao je autentičan i privlačan intelektualnom jezgru po svojoj filozofiji koju zasniva na

konceptima volje, intelekta i umjetnosti. Njegova jedinstvena perspektiva prema prirodi ljudske egzistencije i esencije svijeta promijenila je tok filozofije, a njegova dubinska promišljanja o geniju dodatno obogatila intelektualno nasljeđe ovog filozofa i same istorije filozofije.

Misao filozofa svih umjetnika, kako ga često nazivaju, nerijetko intrigantna, kontroverzna i škakljiva za vrijeme u kojem je živio, otvara vrata za spoznaju i tumačenje koncepta genija. Šopenhauer genija posmatra kao pojedinca osobite i vanserijske intelektualne i umjetničke izuzetnosti, čiji su izvorišta inspiracije sposobna pokriti transcendentne visine i prenijeti univerzalne istine. Stratifikacijom njegovih stožernih pisanja i citata, pokazaćemo kako su Šopenhauerova propitivanja genija oblikovala njegove stavove o umjetnosti, kreativnosti i ljudskoj prirodi.

Ovo poglavlje studije će se infiltrirati dublje u Šopenhauerovu filozofiju genija, istražujući kako je genijalnost definisana u njegovom konceptu, kako geniji osjećaju otuđenost zbog dubine saznanja koja posjeduju i kako njihova djela prenose duboka saznanja o prirodi volje i čovjekove sudbine. Kroz reviziju i elaboraciju njegovih djela poput *Metafizika lepog* i *O geniju* nizom ekstrapolacije saznanja, verifikovaćemo kako su njegove spoznaje oblikovale vrednovanje genija i njihovu trajnu važnost u filozofskom rasuđivanju.¹⁰

U kontrastu sa Hegelovom vizijom istorije kao procesa progresivnog samorazumijevanja duha kroz dijalektičko prevazilaženje spoljašnjih suprotnosti, Šopenhauer predstavlja svijet kao mjesto gdje dominira iracionalni princip volje. Prema

¹⁰ Ovaj revidirani uvod pruža dublje razumijevanje Šopenhauerovih stavova, aspekata i pogleda na genija i postavlja temelje za opširno ispitivanje njegovih poimanja i njihovog uticaja na klasičnu njemačku filozofiju. Nakon ovog implementiranja u dio problematike istraživanja, možemo se usredotočiti na analizu ratifikaciju fundamentalnih djela i citata kako bismo bolje dokučili Šopenhauerov princip, mehanizam i model genija.

Šopenhaueru dimenzija fenomena se smatra čistom iluzijom i predstavom, dok se suština stvarnosti nalazi u volji, koju on smatra pravom „stvari po sebi“ i metafizičkim temeljem svega što postoji. Iz ovog ugla, Šopenhauer sugerise da Platon i Kant mogu da se usaglasu u ocjeni peceptivnog i senzornog, tačnije osjetnog svijeta koji kao pojava sama za sebe nema inherentu vrijednost, već dobija značenje kroz ono što ostaje skriveno, svoju stvarnost gradi putem onoga što se nalazi iza njega. Za Kanta je to stvar po sebi, dok su kod Platona to ideje.

Šopenhauer takođe istražuje domen predstave kao znanje koje se odnosi na položaj subjekta i objekta, vezano za forme prostora i vremena, kao i princip kauzalnosti. On identifikuje četiri načina na koje subjekt razumije uzročne odnose između objekata, a detaljno ih analizira u svom radu *O četvorostrukom korijenu principa dovoljnog razloga*¹¹.

On ističe da se ispod svijeta predstave, koji je iluzorni svijet fenomena, nalazi volja. Sa voljom se može suočiti samo putem tijela, koje integriše volju za životom, ali i putem umjetnosti koja pomaže subjektu, da raskorači izvan okova volje. Umjetnost, prema Šopenhaueru, ključna je za svrhu postizanja oslobođenja od volje. Njen prioritet se manifestuje u činjenici,

¹¹ Ovo djelo zapravo predstavlja doktorsku disertaciju Artura Šopenhauera iz 1813. Ona je bila postulat njegovog intelektualnog angažmana, koja prvenstveno propisuje filozofske principe koji propisuju opšti uzrok u svemu. Gete, njegova prva intelektualna ljubav, imao je priliku čitati Šopenhauerovu doktorsku disertaciju. Svjetionik intelekta devetnaestog vijeka, Gete, postao je ne samo iznimno cijenjen od strane Šopenhauera, već je i služio kao izuzetan primjer genija o kojem je ovaj filozof pisao s divljenjem. Iako su se njihovi putevi na kraju razdvojili, Gete je ostao u definiciji Šopenhauerovog genija kao vrhunski primjer stvaralačkog uma. Šopenhauer, unatoč nesuglasicama, nije mogao zanemariti nevjerovatnu dubinu i raznolikost Geteovog genija, čineći ga, prema Šopenhaueru, jednim od najboljih egzemplara istinskog stvaralačkog duha.

da se ideje moraju percipirati u njihovoj čistoti i reprodukovati kroz komplementarne oblike artikulisanja kao što su slikarstvo, poezija, arhitektura, skulptura itd.

Umjetnost je inspirisana genijem, sposobnošću koja omogućava umjetniku da dosegne najviši nivo izraza, a njen krajnji cilj je da vodi pojedinca do spoznaje ideja u njihovoj čistoti. Kroz ovaj proces, subjekt postaje čisti subjekt znanja, oslobođen od volje, uz to i sposoban za kontemplaciju i razumijevanje dubokih istina svijeta, na prethodno razrađen sistem negiranja volje.

Šopenhauer istražuje razliku između lijepog i uzvišenog u umjetnosti, pri čemu lijepo otkriva apsolutnost ideje u individualnosti, dok uzvišeno vodi subjekta do spoznaje suštine i osjećaja uzvišenosti.

Čitava njegova filozofija počinje sa konceptom volje kao polazne tačke i indikacije, preduslova, matrice i strukture. Univerzalne sile koja pokreće sve pojave u svemiru. Ona je infantilna, iracionalna i permanentno teži samoodržanju i reprodukciji. No, volja nije lako dostupna ljudskom razumu i svijesti. Štaviše, ona je izvor patnje i nezadovoljstva, pošto ljudi često ne uspijevaju zadovoljiti svoje želje i strasti.

S druge strane, intelekt predstavlja razum i sposobnost razumijevanja svijeta oko sebe. Intelekt služi kao sredstvo, i kao takav „dejstvuje u službi volje, dakle u svojoj prirodnoj funkciji“, kako o tome piše Šopenhauer (Šopenhauer, 2022: 7). On, kao takav, služi kao sredstvo koje nam omogućava da analiziramo stvari, donosimo zaključke i razmišljamo o svijetu. On je postulat saznanju, međutim, intelekt je podređen volji i shodno tome često služi za opravdavanje i afirmisanje želja volje, jer intelekt „saznaje zapravo samo odnose stvari: to jest saznanje, na prvom mestu, njihove odnose na samu volju, kojoj on pripada, čime ti odnosi postaju njegovi motivi, a zatim, takođe u prilog potpunosti toga saznanja, i odnose stvari jednih prema drugima“ (Šopenhauer, 2022: 7).

Jasno definisanim modusom Šopenhauer iznosi premisu da se saznanje u osnovi temelji na intelektu, ali je često iskrivljen željama. Čovjek, u većini slučajeva, interpretira svijet kroz instrument pokušaja da zadovolji svoje strasti i želje. To vodi do iluzija, predrasuda i subjektivnih interpretacija stvarnosti. Šopenhauer smatra da je većina ljudskog saznanja „voljno svjetlo“ (will-light), odnosno saznanje koje je oblikovano voljom.

U susretu prethodno navedenom, Šopenhauer daje notu raznolikosti, pošto izuzetke vidi u genijima. Geniji su pojedinci koji su u stanju da transcenduju volju i intelekt, na taj način doživljavajući čisto saznanje. Oni su u stanju afirmisati svijet onakav kakav jeste, bez iluzija i deformacija. Geniji su oni koji posjeduju duboko artikulisanje esencije i prirode stvari. Njihovo saznanje nije podložno željama i volji; oni imaju estetsko saznanje (Šopenhauer, 2022: 13).

Šopenhauerova filozofija saznanja i ideja dostiže svoju kulminaciju u umjetnosti. Genije koristi umjetnost kao način izražavanja svog dubokog senzibiliteta prema svijetu i vizionarstva postojanosti. Umjetnost omogućava geniju da prenese svoje „čisto saznanje“ drugima kroz simbole, boje, zvuke i riječi. Kroz umjetnost drugi ljudi mogu doživjeti trenutke čistog razumijevanja i oslobođenja od svakodnevne patnje. Umjetnost postaje put prema istini, stožer obzirnosti prema osjećaju za dublje aspekte ljudske egzistencije (Šopenhauer, 2022).¹²

Već je postalo jasno da Šopenhauerov koncept filozofije saznanja i ideja naglašava duboko pesimističan pogled na ljudsku prirodu, gdje volja često vodi do patnje i nezadovoljstva. Geniji, kao disidenti sa metafizičkom predispozicijom, imaju sposobnost da dožive istinu i prenesu je drugima kroz umjetnost.

¹² „Pretežno razvijena sposobnost saznanja, koja je prikazana u dva ranija poglavlja, iz koje postaju sada prava umetnička, pesnička pa, štaviše i filozofska dela, zapravo je ono što obeležavamo imenom genija“ (Šopenhauer, 2022: 27).

Šopenhauer je bio duboko utemeljen u kantovskoj filozofiji, tačnije, dobar dio njegovih sekundarnih pisanja su dopuna Kantove filozofije. U toj filozofskoj egzibiciji, normiranje Kantove filozofije, najbolje se ogleda u razlikovanju između fenomenalnog svijeta (stvarnosti koju percipiramo) i noumenalnog svijeta (apsolutna stvarnost koja nam je nedostupna). Prema Kantu, naše saznanje o svijetu temelji se na oblikovanju svijeta kroz našu percepciju i razum, a nije nužno odraz stvarne, nezavisne stvarnosti. Šopenhauer je preuzeo ovaj koncept i dalje ga razvio.

On tvrdi da je subjekat saznanja, tj. čisti subjekt, ima ključnu ulogu u formiranju našeg saznanja o svijetu. On smatra da čisti subjekt predstavlja onaj dio nas koji percipira i razumije svijet. No, ono što je posebno važno u Šopenhauerovoj filozofiji jeste da subjekt saznanja nije autonoman i apsolutan entitet. Umjesto toga, subjekt saznanja duboko je povezan sa voljom i intelektom.

„Svako stanje, svaki čovek, svaka scena iz života treba da se shvataju samo čisto i objektivno i samo njih treba uzimati za predmet prikazivanja, bilo kičicom, bilo rečima, ako se hoće biti zanimljiv, prijatan i zavidan. Ali ogrezne li u životu, čovek postaje isto što i on, a tu (kaže se često) neka sam đavo izdrži.“

Prema Šopenhaueru, naše saznanje je duboko prožeto voljom, kao što smo već koncipirali. Volja oblikuje naše strasti, nagone i želje, a ovo utiče na našu percepciju svijeta. Naša volja utiče na ono što primjećujemo i kako to interpretiramo. Subjekt saznanja nije objektivni posmatrač, okovan je i uslovljen voljom (Šopenhauer, 2022: 20, 21, 22). Iako koncept koji je razvio Šopenhauer, sugerise subjektivnost saznanja, on takođe naglašava da postoji dublji, univerzalan aspekt subjekta saznanja. To je aspekt koji može transcendovati, a koji omogućava genijima, iznimnim pojedincima, da dožive čisto saznanje koje nije podložno volji i nagonima.

Genije, a već smo to konstatovali, predstavlja posrednika između volje i intelekta. Genije je osoba koja je duboko

osjetljiva na sukob između ova dva principa i ima sposobnost da transcenduje ova dva narativa. Ključna karakteristika genija je intuicija, on ima duboku intuiciju o prirodi stvari, za razliku od običnih ljudi. Prema Šopenhaueru, on je osposobljen za duboko promišljanje i razumijevanje prirode volje i intelekta, zahvaljujući intuiciji. On izražava svoju intuiciju kroz umjetnost. Umjetnost je sredstvo putem kojeg genije prenosi svoje spoznaje drugima¹³ (Šopenhauer, 2022: 29, 30, 31, 32). Umjetnost nije samo estetski užitak već i način prenošenja dubokih istina o svijetu. Kroz umjetnost, genije omogućava drugima da dožive trenutke oslobođenja od patnje i čisto saznanje.

Genije je individualac sa svojim jedinstvenim darom i načinom izražavanja. No, ono što čini kroz umjetnost ima univerzalnu vrijednost. Njegova djela dotiču univerzalne teme i osjećaje koje mnogi ljudi mogu prepoznati i razumjeti. On predstavlja most između individualnosti i univerzalnosti, jer njegovo djelo pomaže drugima da dožive duboke istine putem jedinstvenih izraza.

Kod Kanta, rekosmo, cilj je umjetnosti da uvijek nešto proizvede. Ono što najčešće umjetnost proizvodi jeste *sloboda* – čovjek koji je vođen razumom, svoju individualnu slobodu stiče kroz kontemplaciju, što Šopenhauer objašnjava na sljedeći način:

¹³ „Najbliži izražaj, što ga jedno ovakvo obilje moći saznanja izaziva, pokazuje se većinom u onome što je prvo i najbitnije, to jest u *intuitivnom* saznanju, i prouzrokuje obnavljanje istog u jednoj slici; tako postaju slikar i vajar. Kod ovih je, prema tome, put od genijalnog shvatanja do umetničke produkcije najkraći: otuda je oblik u kome se, u ovom slučaju, genije i njegova delatnost manifestuju najjednostavniji, a njegovo opisivanje najlakše. Pa ipak, baš nam je ovde pokazan izvor iz koga potiču svi pravi proizvodi, u svakoj umjetnosti, takođe i u poeziji, pa, štaviše, i u samoj filozofiji; ali taj proces, doduše, nije baš tako jednostavan“ (Šopenhauer, 2022: 29, 30).

„Ako je čovek pri kontemplaciji, to jest pri estetičnom posmatranju jednog objekta, samo još čist subjekt saznavanja, iako je volju zaboravio, u to njegovo osećanje blaženstva ipak će se uskoro umešati jedan tih bol, koji je, zapravo, jedno tiho ali obesposokavajuće osećanje na ličnost, to jest na volju. Neo-bavešteni tada misle da je to samo jedno sećanje na žalosne okolnosti u kojima se oni baš sada (a u stvari uvek) nalaze. U istini pak taj bol dolazi zbog toga što čisti subjekt saznavanja posreduje svoje saznavanje pomoću jednog neposrednog objekta, koji je neminovno otelovljenje, manifestacija jedne volje.

Genije se sastoji u saznanju ideja. Genijalni ljudi zato kontemplanju predmete. Otuda genije, zapravo, svetli samo iz očiju, pošto pogled čoveka koji kontemplanju ima u sebi nečega čvrstog, živahnog, a često se, takođe, (kao kod Getea) primećuje preko zenice belina. Negenijalne nimalo ne interesuje ideja koju jedan predmet izražava, nego samo odnos toga predmeta prema drugim i, naposljetku, prema sopstvenoj ličnosti. Otuda oni ne kontemplanju, retko kad nešto dugo fiksiraju, a kad god što posmatraju brzo su gotovi. Zbog toga njihovo oko ni nema ono obeležje genija.

Štaviše, prosti i obični filistri imaju baš nešto suprotno kontemplanju, žmirkanje. Otuda je njihov pogled posve žmirkav, što se naročito izražava kada oni da bi bolje videli, često oči skupljaju (connivere). To izvesno ne čini, bar ne stalno, nijedan istinski genijalan čovek; čak i ako je i kratkovidan.“ (Šopenhauer, 2016: 92, 93).

Uz sve ovo, pored slobode, genije mora da posjeduje i dozu odgovornosti prema sebi, zatim prema drugima.

„Jasno je da geniju nezavisnost njegove ličnosti i slobodno vreme moraju biti preči od svih ostalih dobara. Jer zadovoljstva i počasti, koje čovek dobiva po cenu žrtvovanja svoje slobode i slobodnog vremena, smišljene su za obične ljude, dok za genija to nema apsolutno nikakve vrednosti“ (Šopenhauer, 2016: 102).

Izuzetno nadaren kreativac i pojedinac ne treba da teži materijalnim nagradama, već vođen unutrašnjim strastima i izražavanjem, genije, treba da zadrži svoju autonomiju i ne bi trebalo da se podvrgava konvencionalnim očekivanjima društva. Njihova genijalnost dolazi iz unutrašnjeg svijeta, i trebalo bi da ostanu odani svojoj autentičnosti. Na taj način genije propada, gubi svoju genijalnost, zakržljava.

Šopenhauer daje primjer Getea, koji je zbog svojih želja, žrtvovao svoje najljepše godine svijetu. On smatra da je genije, kao metafizička predispozicija, koju je svijet dao geniju, najvažnija i najveća moguća blagodat. Njegov intelekt treba da je slobodan čitavim svojim naporom (Šopenhauer, 2016: 103). Šopenhauer smatra da intelekt, o kome je prethodno govoreno, treba da bude iskorišćen na najbolji način. Postizanje višeg nivoa svijesti kroz kontemplaciju, predstavlja jedan od aduta koji genije može da pruži čovječanstvu. Da je genije apologet intelekta, jasno je kao dan. Između ostalog – Šopenhauer kaže da se genije „sastoji u izvesnom abnormnom izobilju intelekta i njegovoj upotrebi u primeni na ono što je opšte u životu, a na korist celog čovečjeg roda, umesto da se upotrebljava na službu jedne individualne volje“. Dužnost genija jeste da se oduži svijetu za ono što mu je podario, tako što će predvoditi svijet ka novom saznanju i osloboditi ga patnje i svjetske, kosmičke volje, odnosno njenih okova. To je najveća dužnost genija.

„Svet ne može *genijalnom čoveku* dati ništa bolje, ne može mu pokloniti ništa plemenitije, nego da mu da baš *njega samog*: a on mu to daje time što mu omogućava da sa svojim snagama i svojim vremenom potpuno nezavisno i neograničeno raspolaže“ (Šopenhauer, 2016: 103). Iz te zahvalnosti, on mora negirati volju (kontemplacijom) i novim saznanjem se polako vraćati u svoju metafizičku osnovu.¹⁴

¹⁴ Šopenhauer smatra da je umjetnost izražavanje dubokih spoznanja i istina

Genije doživljava privremeno oslobođenje od dominacije volje kroz akt stvaralaštva. Kroz umjetnički čin, genije se privremeno oslobađa od patnje koja proizlazi iz djelovanja volje. Umjetničko stvaralaštvo postaje sredstvo za privremeni bijeg od svakodnevne egzistencije i priliku za uživanje u čistom saznanju. Bilo da se radi o književnosti, muzici, slikarstvu ili vajarstvu, Šopenhauer tvrdi da svaka od tih umjetnosti proizlazi iz patnje. Umjetnici, kako bi izrazili svoje unutrašnje svjetove, koriste stvaralačku energiju koja proizlazi iz vlastitih patnji. U tom smislu, umjetnost postaje sredstvo pronicanja patnje i izražavanja suštine iz nesklada volje (Šopenhauer, 2022).

Svi ljudi dijele isto iskustvo patnje, shodno tome, umjetnost postaje sredstvo koje povezuje pojedince. Individue koje prolaze kroz teške životne situacije ili osjećaju duboku unutrašnju borbu često traže izlaz u umjetnosti. Potreba za izražavanjem, koja proizlazi iz patnje, pokreće stvaralački impuls kao način suočavanja s teškoćama života.

o svijetu. „Ne samo filosofija nego i lepe veštine idu, u svojoj osnovi, za tim da reše problem života“. Ključna karakteristika umjetnosti prema Šopenhaueru je da ona premošćuje jaz između volje i intelekta. Umjetnik, prema njemu, ima sposobnost prodora u srž stvari i razumijevanja univerzalnih istina. On ističe da je umjetnost duboka i univerzalna, jer dotiče teme i osjećaje koje mnogi ljudi mogu prepoznati. Iako su prikazana drugačije, umjetnička djela prenose iste temeljne ideje. Umjetnost, uz sve to, oslobađa privremeno od patnje. Ona nije samo dekoracija ili zabava, već način izražavanja dubokih spoznaja (Šopenhauer, 2022: 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73). „Prema tome, svakom umjetničkom delu zapravo je cilj da nam prikaže život i stvari onakve kakve su one u istini, ali ih, kroz maglu subjektivnih i objektivnih slučajnosti, svako nije u stanju da shvati neposredno. Zadatak je umetnosti da tu maglu razgoni“ (Šopenhauer, 2022: 68).

Dihotomija pojmova genije / talenat i neke šire perspektive koncepta genija kod Šopenhauera

Dihotomija između genija i talenta predstavlja krucijalan aspekt tumačenja filozofije genija Artura Šopenhauera. Talenat prožima djelotvornosti koje se mogu naučiti i razvijati, genijalnost proističe iz nespornih intelektualnih i umjetničkih sposobnosti koje su izvan dosega tipičnog obrazovanja ili vježbe. Šopenhauer na talenat gleda kao na nešto učeno i stečeno, dok je genijalnost inherentna i rijetka. Geniji posjeduju dublje uvide i sposobnosti koje nadmašuju uobičajene ljudske granice. Genijalnost se ne može reprodukovati ili prenijeti putem običnog učenja. Šopenhauer o tome piše:

„Prema tome i slušamo da se kao genijalna u prvom redu označavaju ona dela, koja polaze neposredno od opažaja i na opažaje se obraćaju, dakle dela iz oblasti likovne umetnosti, a naročito poezije, koja svoje opažaje posreduju putem mašte. Već ovde pada u oči razlika između genija i običnog talenta; talenat je jedno preimućstvo, koje se više sastoji u većoj okretnosti i oštirini diskurzivnog, a ne intuitivnog saznanja. Onaj što je njim obdaren misli brže i tačnije od ostalih; genije međutim gleda u jedan drugi svet koga ostali ne vide, a kad gleda u onaj svet, koji je svima pred očima, on u njega dublje prozire, zato što se on u njegovoj glavi prikazuje objektivnije, dakle čistije i jasnije“ (Šopenhauer, 2022: 27).

Na koncu toga, Šopenhauer govori o tome da genije ima čistiju i jasniju sliku stvari, jer njegova percepcija nije obložena subjektivnim predrasudama ili ograničenjima, već ona prodire u suštinske aspekte stvarnosti, posebno kroz svoj intuitivni izraz u poeziji i slikarstvu.¹⁵

¹⁵ „Ko je rođen sa talentom, taj u njemu nalazi svoju sreću i ne treba mu

Šopenhauer govori o poeziji da je „ona veština da se pomoću reči razigra moć uobrazilje“ (Šopenhauer, 2022: 76). O tome, koliko je poezija značajna na imaginarnoj ljestvici umjetnosti, govori činjenica da Šopenhauer, između ostalog, govori da „bez likovnih umetnosti može se i biti; (...) ali bez muzike i poezije nema nijednog“ (Šopenhauer, 2022: 77). Poezija kroz svoj jezik i simbole omogućava nam da razumijemo dublje aspekte ljudske prirode i volje. Estetsko saznanje, kao pojam u korelaciji sa umjetnošću i poezijom, predstavlja trenutak kad smo uronjeni u umjetničko djelo i doživljavamo ga s potpunom koncentracijom, zaboravljajući našu svakodnevnu egzistenciju. U ovom trenutku volja se povlači, i mi se uranjamo u kontemplaciju i emocionalno iskustvo. To je trenutak oslobođenja od patnje i uranjanja u čistu percepciju. Šopenhauer smatra da je poezija sposobna za prenošenje dubokih osjećaja i saznanja. Pjesnici koriste riječi, odnosno jezik, kako bi demonstrirali intuiciju o čovjekovoj sudbini i prirodi volje. Prema Šopenhaueru ljudi čitajući tragične stihove pronalaze zadovoljstvo u patnji, pri čemu poezija može izraziti ljudske sudbine i različite prirode kroz emocionalni intenzitet.¹⁶

nikakve druge nagrade: i njemu će biti lakše da se brani od oskudice nego od čitave vojske nepozvanih suparnika, koje je izlegao sjaj novca, kao što se od sunčeve toplote legu crvi; ovome dolazi još i to, da je Midas uvek sklon i da pruži lovorov venac Marsijasu“ (Šopenhauer, 2016: 108).

¹⁶ „Kažem: pesnik treba svoje junake tako da stvara kao što ih stvara i sama priroda, treba da ih pusti da misle i govore, svaki prema svom karakteru, kao što rade stvarni ljudi“ (Šopenhauer, 2022: 97). Ovdje, koncept pjesničkog genija podsjeća vrlo na univerzalni pojam genija kod Kanta, tj. um koji sprovodi dejstvo prirode.

Kao najbolje primjere pjesničkog i vajarskog genija, Šopenhauer je vjerovatno smatrao Šekspira u poeziji i Fidiju u skulpturi. „Zato se može reći: veliki pesnik, na primer Šekspir, to je čovek koji i budan može da radi ono što

Pored analiziranja umjetnika i raznih umjetničkih izraza u domenu genija i genijalnosti, Šopenhauer je isto tako razmatrao kako duh inspiracije zapravo proizlazi iz dublje povezanosti s univerzalnom voljom, čime je obogatio svoje promišljanje o prirodi umjetničkog nagona. Zapravo, on je razmatrao odnos između instinkta i umjetničkog nagona u filozofiji. On instinkt posmatra kao ključnu manifestaciju volje. Kao takav, instinkt, predstavlja fundamentalnu nužnost za samoodržanje i reprodukciju, što u potpunosti oblikuje ljudsko ponašanje. Ljudi su pod uticajem svojih instinkata i ti instinkti često vode njihove postupke i odluke.

Umjetnički nagon, ili nagon za umjetnošću, proizlazi iz iste volje koja stoji iza instinkta. No, umjetnički nagon predstavlja pokušaj transcendovanja instinktualnih potreba i težnji. Umjetnički nagon podstiče ljude da izraze duboka saznanja i emocije na način koji nadilazi čisto biološke potrebe (Šopenhauer, 2022: 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114).

Filozofiju genija Šopenhauer posmatra i kroz različite aspekte ljudske psihe i iskustva, uključujući i pojam ludila. On vidi ludilo kao posebno stanje ljudske svijesti u kojem normalne veze između volje i intelekta gube ravnotežu. Ludilo dovodi do gubitka kontrole uslovljeno spoljašnjim uzrokom, koje preplavljuje intelekt. U tom smislu, ludilo predstavlja izlazak volje izvan granica kontrole koje intelekt pruža. Ono je povezano sa voljom na način da se pojedinac podvrgava njenim hirovima i impulsima bez racionalne kontrole. Ludilo može izraziti ekstremne oblike strasti i ponašanja koja su inače potisnuta u normalnom stanju svijesti. Šopenhauer ističe da je ludilo, iako odvajanje od normalnog razuma, u svojoj esenciji

svi mi možemo da radimo u snu. Tako je i Fidija, smišljeno i svesno, mogao ono što mi svi možemo samo u snu, to jest da stvori čovečiji lik“ (Šopenhauer, 2022: 103).

vrsta oslobođenja. Normalna svijest, prema njemu, podložna je racionalnim ograničenjima i kontroli volje. Ludilo, s druge strane, može razbiti te okove i omogućiti pojedincu da doživi ekstremne osjećaje i sekundarna stanja svijesti (Šopenhauer, 2022: 61, 62, 63, 64, 65, 66). Kroz psihološku panoramu, definisanje ludila kod Šopenhauera možemo sagledati kroz prizmu ekskluzivne note kreativnosti. Geniji često pokazuju neke oblike *kontrolisanog ludila* u svojim stvaralačkim procesima. Ludilo može biti izvor inspiracije i kreativnih izraza koji izlaze iz okvira svakodnevne svijesti. Mnogo prije Šopenhauera, Aristotel je tvrdio da „nema genija bez trunke ludila“.

Sve u svemu, Šopenhauer u svom opusu iznosi zanimljive stavove o geniju, a to uključuje i njihovu usamljenost zbog nesposobnosti da pronađu sebi ravne. Šopenhauer smatra da su geniji pojedinci s izvanrednim sposobnostima, često u umjetnosti ili intelektualnim područjima. Međutim, prema Šopenhaueru su geniji često odvojeni od društva, jer njihova kontemplacija i intuicija su pozicionirane na mnogo višojem položaju, pa se stoga rijetko mogu povezati sa običnim ljudima. Genije se izoluje zbog svoje intelektualne i emocionalne distance od drugih.

Šopenhauer takođe govori da su geniji samostalni duhovi, a primjere istih navodi kroz svoje čitavo djelo *O geniju*, dajući svoje mišljenje o ljudima, koji su se, slično njemu, često povlačili u samoću kako bi se posvetili svojim mislima i stvaralaštvu. To je, prema njemu, nužno kako bi se očuvala njihova kreativnost i sposobnost prodora u dubine intuicije. Genije se osjeća usamljenim ne samo zbog nemogućnosti pronalaženja sebi ravnih među običnima, već i zbog potrebe za tišinom i kontemplacijom kako bi razvio svoje vještine. Unatoč njihovoj usamljenosti, geniji ostavljaju dubok i trajan uticaj na svijet. Njihova djela spoznaje često obogaćuju ljudsku kulturu i inspirišu druge. Šopenhauerova

filozofija genija naglašava važnost tih izvanrednih pojedinaca u razumijevanju ljudske prirode i univerzalnih istina, ostavljajući dubok i trajan pečat u povijesti ljudske misli i stvaralaštva.

*Konačan iskaz o filozofiji genija kod
Kanta i Šopenhauera kroz prizmu divergencija*

Prethodna egzegeza otvorila je vrata filozofskim perspektivama i tumačenjima koncepta genija u djelima Kanta i Šopenhauera. Na osnovu ove analize, sada je prigodno istaći suptilnosti koje proizlaze iz njihovih različitih filozofskih pogleda na ovaj ključni pojam. Ova egzegeza ne samo da nudi uvid u filozofske perspektive Imanuela Kanta i Artura Šopenhauera u kontekstu koncepta genija, već pruža potporu za dublju diskusiju, dalja tumačenja i proširivanje interpretacija ovog ključnog filozofskog pojma. Unutar ove analize, postavljeni su temelji za istraživanje ideja koje proizlaze iz različitih filozofskih stanovišta, čime se stvara prostor za bogatiju i nijansirajuću distribuciju istih u okviru filozofske zajednice.

Kantov pogled na genija reflektuje se kroz prizmu originalnosti i sposobnosti stvaranja djela koja transcendeju ustaljene norme. Ovaj koncept genija u kantovskoj filozofiji proizlazi iz dubokog izraza umjetničke introspekcije. Šopenhauer pristupa geniju kao suštinskom osjećanju uma koji prevazilazi racionalne granice. Genijalnost, prema Šopenhaueru, predstavlja direktnu povezanost umjetnika s univerzalnom voljom života. Kant ističe da, iako genije stvara djela koja izmiču uobičajenim normama, istovremeno mora posjedovati duboko shvatanje i artikulisanje unutar svojih oblasti. Originalnost, sa perspektive Kantove filozofije, nije potpuno izolovana od racionalnog temelja. Dok, s druge strane, Šopenhauer naglašava iracionalni karakter genija, čija stvaralačka moć izmiče racionalnom analiziranju.

Genijalnost je, prema Šopenhauerovom shvatanju, vođena unutrašnjim osjećanjem, apstraktna i neuhvatljiva.

Što se tiče divergencija u domenu estetike, kantovska estetika povezuje genija s estetskim zadovoljstvom koje proističe iz originalnosti djela. Genijalna djela podstiču divljenje i inspiraciju, stvarajući estetski ugođaj. Šopenhauer vidi genija kao posrednika između intelekta i volje, gdje estetika postaje sredstvo transcendentnog, omogućavajući posmatraču da se uzdigne iznad svakodnevnog života. Kant koristi genija kao sredstvo za bolje percipiranje prirode estetskog iskustva unutar svoje filozofije. Genijalnost igra ključnu ulogu tumačenja umjetničkog izraza kod Kanta, dok Šopenhauer pridaje veći značaj geniju, gdje on postaje ključno sredstvo za izražavanje i razumijevanje univerzalne volje, središnjeg koncepta u njegovoj filozofiji.

Naposljetku, treba konstatovati, Šopenhauer je svoje učenje gradio na postulatima filozofije Kanta, shodno tome, postavlja se pitanje, kako su Kant i Šopenhauer percipirali svoj vlastiti genijalni doprinos filozofiji? To se ne može utvrditi sa sigurnošću, jer van filozofske paradigme, tumačenje genija u apsolutnom iznosu može se vršiti samo na osnovu analogija.

Zaključak

U zaključku, istraživanje konstrukta, koncepta i fenomena genija kroz prizmu klasične njemačke filozofije, posebno kroz egzegezu i interpretaciju više pisanja Imanuela Kanta i Artura Šopenhauera, pruža dubok uvid i kritički osvrt na prirodu ljudske kreativnosti i individualnog doprinosa u društvu. Kroz stratifikaciju njihovih filozofskih djela i perspektiva, postaje očigledno da genijalnost ne može biti jasno definisana i često je podložna subjektivnim tumačenjima.

Suočavanje sa izuzetnim intelektualnim sposobnostima drugih, kompleksna osjećanja proizlaze iz interakcije ega i samopouzdanja, krucijalnih indikatora u percepciji vlastitih kompetentnosti u animozitetu sa drugima. Različite klasifikacije, odnosno formulacije i definicije genija u duhu klasične njemačke filozofije otvaraju širok spektar interpretacija, što zadovoljava višestruke perspektive pojedinaca, ali istovremeno može stvarati nesigurnosti i nedoumice. Neophodnost uvažavanja talenata postaje očigledna u kontekstu klasične njemačke filozofije, gdje se svaki pojedinac poziva da doprinese svojim predispozicijama širem društvenom kontekstu. Prepoznavanje i podrška istinskim genijima, onima koji svojom izuzetnom kreativnošću i intelektom obogaćuju društvo, postaje esencijalni aspekt očuvanja ljudske raznolikosti, a istovremeno regulisanju filozofskog duha.

Koncept genija, duboko utkan u korijen klasične njemačke filozofije, zavaljujući intelektualnim naporima Imanuela Kanta i Artura Šopenhauera, ostaje relevantan i u savremenom sklopu kao cilj razumijevanja ljudske prirode i kreativnog izraza. Njegova fluidnost i prilagodljivost različitim kontekstima čine ga izazovnim, ali, istovremeno, ključnim elementom u filozofskom pristupu pojmu individue u odnosu na društvo.

Literatura:

- Kant, I., & Кант, И. (2013), *Kritika moći suđenja: (odlomci)*, Oktoih; Štampar Makarije.
- Schopenhauer, A., & Шопенхауер, А. (2022), *O geniju*, Edicija.
- Шопенхауер, А., & Schopenhauer, A. (2016), *Метафизика* лепог, 2. izd, Партенон.
- Kant, I., & Кант, И. (2019), *Kritika čistoga uma*, Dereta.
- Arthur, S. (2016), *The World as Will and Representation*, Aegitas.

EGZISTENCIJALIZAM OD KJERKEGORA DO HAJDEGERA

Ilija Kapičić

This is a story about the philosophy of existence and structuralism. The roots of existentialism go back to the 19th century, to Nietzsche and Kierkegaard, but it became a modern philosophy immediately after World War II. It left behind many important works and remained an important element of contemporary thought. After it, came structuralism. The ultimate paradox of every thought is the attempt to discover something that cannot be contemplated. "The individual considers his own identity as a problem and hopes to discover the meaning of life through the exploration of the mysteries of his own existence" – Søren Kierkegaard.

Najsavremenija filosofija u Evropi neposredno nakon II svjetskog rata bio je egzistencijalizam. Cvjetao je ne samo na univerzitetima, već i u svijetu kvalitetnog novinarstva i kafanskih intelektualaca, u pjesmama, romanima, čak kabareima i noćnim klubovima. Nesumnjivo, to je jedan od najznačajnijih pokreta XX vijeka, a ostaje je važan element u savremenom mišljenju. Za sobom je ostavio veliki broj romana i drama.

Zanimljiva stvar u vezi sa njim je da je postao moderan neobično dugo nakon formulisanja njegove filosofije. Jedan od vodećih egzistencijalista, Martin Hajdeger, svoje najvažnije

djelo je napisao 1920-ih, a filosofi koji su uticali na njega pisali su čak u XIX vijeku: Niče i Kjerkegor. Iznenadno interesovanje moda za egzistencijalističke ideje koje se pojavilo 1940-ih i 1950-ih godina, zapravo je nastalo kao reakcija protiv iskustava nacističke dominacije i okupacije, iz kojeg je Evropa upravo počela izlaziti.

Ja i Bog

Osnivačem egzistencijalizma smatra se danski filosof Seren Kjerkegor (1813–1855). Većinu života proveo je u Kopenhagenu. Njegova misao uticala je na mnoge filozofe XX stoljeća, posebno egzistencijaliste. Vjerovao je da nijedan sistem mišljenja ne može objasniti jedinstveno iskustvo pojedinca. „Život se može razumjeti samo unazad, ali se mora živjeti unaprijed“. Pisao je u vrijeme neposredno nakon što je dominantni filosof tog vremena, Hegel, umro. Hegel, kaže Kjerkegor, sve objašnjava u smislu velikih zamaha ideja u kojima se aktuelne svari povezuju. Ali, ako želimo razumjeti ono što postoji, moramo pronaći neki način da se suočimo sa jedinstvenim pojedinačnim entitetima, jer su oni sve što postoji. To se posebno odnosi na ljudska bića. Hegel je vidio ispunjenog pojedinca samo kada je integrisan u veći, apstraktniji, entitet države, dok, kaže Kjerkegor, pojedinac je taj ko je vrhovni moralni entitet, pa su zapravo lični, subjektivni, aspekti čovjekovog života najvažniji. Zbog transcendentne vrijednosti moralih razmatranja najvažnija čovjekova aktivnost je donošenje odluke, jer putem izbora koji činimo, stvaramo svoje živote i postajemo to što jesmo. Pojedinac je vrhovni moralni entitet i zato je donošenje odluke najvažnija čovjekova aktivnost. Sve to ima religiozne implikacije. Vjerovao je u tradiciju protestantskog

hrišćanstva, da je najvažnije od svega odnos duše pojedinca prema Bogu.

Dva egzistencijalizma

Mnogi su se mislioci slagali sa Kjerkegorom, sve do tačke u kojoj on uvodi Boga, ali nijesu dijelili njegovu vjeru u Boga. Zbog toga su se dvije paralelne tradicije razvile, jedna uz drugu: hrišćanski i humanistički egzistencijalizam. Oba su bila najproduktivnija u XX vijeku. Nećemo ulaziti u religijsku tradiciju egzistencijalizma, osim što ćemo primijetiti da su neki od najoriginalnijih teologa XX vijeka bili u značajnom smislu egzistencijalistički mislioci koji su osjećali dug prema Kjerkegoru. Među njima su Karl Bart, Pol Johanes Tilih i Rudolf Bultman. Ovdje ćemo se baviti čisto filozofskom tradicijom egzistencijalizma, tradicijom koja se ne poziva ni na koju religiju: humanim egzistencijalizmom. I on ima svoje korijene u filozofiji XIX vijeka Serena Kjerkegora, ali i u filozofiji Ničea koji je bio zakleti ateist: „Ništa nije istina, Bog je mrtav, sve je moguće.“ Njegov naistaknutiji predstavnik u XX vijeku bio je Martin Hajdeger.

„Ukaljan nacizmom

Čovjek jedini od svih bića, kada mu se obrati glas bića, doživljava čudo nad čudima: ono što jeste“ – Martin Hajdeger.

Martin Hajdeger (1889–1976) rođen je u Badenu u Njemačkoj, iste godine kad i Vitgenštajn u Beču. Čitav život je živio u Njemačkoj, akademik. Kao student u Frajburgu studirao je kod glasovitog Edmunda Huserla (1859–1938). Huserl se smatra osnivačem fenomenologije, filozofije koja se bavi onim što se svjesno doživljava. „Ja postojim i sve što nijesam Ja samo je fenomen koji se razlaže u pojavne veze.“ Njegov uticaj se proteže na polja kao što su filozofija nauke, jezika, religije i na

društvene nauke. Hajdeger se obučavao na posebnoj Huserlovoj metodi koju ćemo ukratko opisati. Tu metodu je prikazao u svom remek djelu *Bitak i vrijeme*, koje je objavio 1927. godine, a posvetio ga je Huserlu.

Hajdeger se priključio nacističkoj partiji, a kad su nacisti došli na vlast 1933. godine, postao je prvi nacional-socijalista na Univerzitetu u Frajburgu. Međutim, Huserl je bio Jevrejin, ili barem jednim dijelom, pa je u to vrijeme Hajdeger javno prekinuo sve veze sa njim. Taj čin je uništio njegov lični ugled sve do kraja njegovog života. Godinu dana kasnije, podnio je ostavku na mjesto rektora, pa kada su Njemci poraženi na kraju II svjetskog rata bilo mu je zabranjeno da predaje šest godina, zbog nacističke prošlosti. To je od tada kontroverza i često je koriste ljudi koji se ne slažu sa njegovom filosofijom. To ga nije diskvalifikovalo da bude zanimljiv mislilac, kao ni mnoge druge koji su bili komunisti. Ideja da veliki mislilac mora biti divljenja vrijedno moralno biće romantična je, zapravo djetinjasta, i zaista joj protivrječi veliki broj primjera u istoriji filosofije, pa je ne možemo uzeti za ozbiljno.

Nacistička kontrola intelektualaca

Tipično za diktaturu nacisti su pokušali da kontrolišu svu intelektualnu misao. Nacističko Ministarstvo javnog obrazovanja i propagande vršilo je kontrolu nad svim aspektima njemačke kulture – uključujući škole, fakultete, bioskop, likovnu umjetnost, štampu i crkvu. Mnogi intelektualci morali su da bježe od slanja u koncentracione logore ili da im se priključe.

Ispitivanje iskustva

Bitak i vrijeme se pojavio kao prvi dio onoga što je trebalo biti dvotomno djelo, ali nikad nije završeno. Hajdegerova filosofija

promijenila je smjer, tako postoji ono što je od tada postalo poznato kao *rani i kasniji* Hajdeger. Kasniji Hajdeger nema nijedno remek djelo i pokušava da prikaže svoje ideje kroz proces rasprave o tuđim, iznad svega Ničeovim i presokrato-vaca, takođe i nekih pjesnika, posebno Novalisa. *Bitak i vrijeme* ostaje jedino Hajdegerovo priznato remek djelo, te se smatra jednim od izvora egzistencijalizma XX vijeka.

Korišćenje Huselovog metoda toliko je važno za *Bitak i vrijeme* da taj metod treba razumjeti prije nego što se počne raspravljati o sadržaju knjige. Huserl se slaže sa Dekartom da za svakog od nas postoji jedna stvar čije je postojanje nedvosmisleno izvjesno, a to je naša svijest, pa ako želimo da gradimo našu koncepciju stvarnosti na čvrstim temeljima, treba početi odatle. Takođe se slagao sa Hjumom, da ako gledam, recimo sto, svjestan sam stola, a ne toga da imam iskustvo gledanja u sto. U običnim okolnostima moja svijest uvijek ima tu formu: direktno sam svjestan objekta, ali ne i sebe kao objekta. Međutim, čini se da su svi moji pokušaji da se dokaže da ti objekti stvarno postoje nezavisno od moje svijesti, osuđeni na neuspjeh.

Ali, na tom mjestu Huserl daje genijalan prijedlog. On kaže: „Ne dozvolite da se zaglavite u nerješivim problemima o nezavisnom postojanju predmeta svijesti.“ Nedvosmisleno je izvjesno da oni za nas postoje kao *predmeti svijesti*, ma kakav drugi egzistencijalni status imaju, ili im nedostaje. Dakle, istražimo ih kao predmete svijesti sa apsolutnom sigurnošću da kao takvi postoje, bez ikakvih drugih pretpostavki o njima. Kao predmeti svijesti direktno su dostupni za naše istraživanje, što god da su. Stoga, ostavimo po strani pitanja na koja nema odgovora i bavimo se onim što možemo da istražimo. Najvažnija Huserlova djela su: *Logička istraživanja*, dva toma (1900–1901), *Ideje; opšti uvod u u čistu fenomenologiju* (1913), *Formalna i transcendentalna logika* (1929).

Naš svijet u kojem živimo

Tako je Huserl stvorio potpuno novi pristup filosofiji posvećen istraživanju svijesti i njenih objekata. To je sistematska analiza iskustva i postala je poznata kao fenomenologija, jer sve tretira kao fenomen (pojavu). Termin je poprimio opštu upotrebu u filosofiji, govori se o *fenomenologiji aktivnosti*, uopće bilo koje, a to znači opis analize svjesnih iskustava.

Na primjer, filosofija matematike bavi se pitanjima kao što su logičke osnove matematike, priroda broja, dokazi i tako dalje, dok se fenomenologija matematike bavi matematikom kao svjesnom aktivnošću i iskustvom koje se doživljava u radu sa njom. I naravno, postoji fenomenologija svega, ne samo percepcije materijalnih objekata, već i umjetnosti, religije, nauke, zapravo stvari koje su u nama, kao što su naše vlastite misli, sjećanje, bol, i tako dalje. Ukupna suma aktivnosti koje smo doživjeli u zbiru onoga u što smo nedvosmisleno sigurni, iako su samo fenomeni, iskustvo. Zapravo, to je naš svijet, onaj koji doživljavamo, kakav imamo i zato je za njega Huserl iskovao termin *Lebenswelt*, što doslovno znači *Svijet života*. Zbir ukupnih mogućnosti koji nudi Huserlova filosofija iscrpno je istraživanje našeg *Lebenswelt*-a.

Što je egzistencija?

Hajdeger je proučavao ovaj pristup kod samog Huserla. Ali posebni problem koji je primijenio bio je onaj do kojeg je došao sa drugačijeg polazišta. Bio je iznenađen činjenicom da su zapadni filosofi još od Dekarta problem znanja tretirali kao svoj središnji problem. Taj kartezijanski pristup vidi stvarnost kao

podijeljenu na um i materiju, subjekat i objekat, posmatrača i posmatranog, onog ko saznaje i spoznatog. Mladi Hajdeger možda nije znao za radove američkog pragmatizma, ali njegov prigovor tradicionalnoj epistemologiji ima mnogo zajedničkog sa njihovim. Smatrao je da je to netačno u odnosu na pravo stanje stvari. Mi nijesmo odvojeni od svijeta koji posmatramo. Mi smo samo sastavni dio svijeta, a naše se biće ne može zamisliti nigdje nego samo u svijetu. Naše dublje razumijevanje tajne nije znanje nego postojanje. Što je to postojanje u kojem se nalazimo ili sa kojim živimo? Kako to da bilo što uopšte postoji? Zašto prosto nema ničega?

Analiza bitka

„Mi smo entiteti koje treba analizirati“, kaže Hajdeger. Hajdeger je vjerovao da svi mi imamo neposrednu svijest o našem postojanju. Zatim sugerije da ne možemo imati tu svijest ako ne postoji neka aktivnost u kojoj se to događa. Postojanje o kojem imamo neposrednu, nedvosmislenу svijest je naše vlastito. Dakle, Hajdeger je mislio, način da se obratimo problemu egzistencije je da izvršimo fenomenološku analizu onoga čega smo svjesni, kad smo svjesni vlastitog postojanja. Tako počinje njegova knjiga *Bitak i vrijeme*. Na polagan, mukotrpan, sistematičan način on odvaja prepoznatljive niti koje čine našu svijest o vlastitom postojanju. Na primjer, on pokazuje da je ne možemo imati ako ne postoji neka vrsta polja svijesti, neka scena, ekran ili okruženje, neki svijet u kojem se to događa i zato je naše biće inherentno svjetovno. Za nas su bitak i svijet neodvojivi. Zato ga ne možemo imati dok ne postanemo svjesni da se nešto događa, a to zahtijeva dimenziju vremena, stoga je postojanje kojeg smo svjesni inherentno vremensko. Ne možemo imati svijest o našem postojanju sve

dok ono ne utiče na našu svijest. Mora nas se na neki način barem minimalno ticati da bismo ga uopšte bili svjesni. To je neizbježno, i tako dalje. Hajdeger pravi veoma duboku i pronicljivu analizu svijesti o našem vlastitom postojanju. Zaključak do kojeg konačno dolazi je da u svojim najvažnijim aspektima naš način bitka ima trojnu strukturu čiji elementi su prošlost, sadašnjost i budućnost, da je u konačnoj analizi bitak vrijeme. Hajdeger je svoju najvažniju knjigu nazvao *Bitak i vrijeme*, jer je došao do zaključka da je bitak vrijeme. Postojanje je, tako da kažemo, utjelovljeno, objektizovano vrijeme, a ljudska bića su doslovno utjelovljena. Kada se to postavi na taj način lako je vidjeti da je ova filosofija izvršila uticaj na hrišćansku teologiju.

Postati svoj

Iz tih početaka Hajdeger polazi da analizira situaciju u kojoj se čovjek nalazi. Daleko od toga da smo počeli kao izolovani pojedinci koji se zatim suočavaju sa problemom uspostavljanja kontakta sa drugim ljudima, naše postojanje od početka je zajedničko i društveno, a naš problem je da postanemo pojedinci koji pronalaze autentičan način ličnog postojanja. Sve vrijeme idemo u neizvjesnu budućnost i moramo donositi odluke bez ikakve izvjesnosti u njihov ishod. Krivica i anksioznost utiču na našu sudbinu, posebno anksioznost zbog suočavanja sa smrću. Čeznemo za tim da naši životi imaju neku metafizičku osnovu i da imaju smisao, ali nemamo garanciju da bilo što od toga stvarno postoji, a ako ne postoji, naši životi jednostavno mogu biti besmisleni, apsurdni, a značenje koje imaju je značenje koje im mi dajemo.

Geštalt psihologija

Glavno načelo Geštalt psihologije je da analiza djelova ne može omogućiti razumijevanje cjeline. Geštalt teorija koja je nastala u XIX vijeku koristi fenomenologiju – opis direktnog psihološkog iskustva. U Geštalt psihologiji cilj je da se ublaži fragmentacija i konfuzija neurotičnog i psihotičnog ponašanja jednostavno razvijanjem odnosa između pojedinca i njegove okoline. *Vrisak* (1893) Edvarda Munka duboko izražava umjetnikovu anksioznost i pesimizam koji su izazvani konfuzijom i usamljenošću postojanja.

Značenje bez Boga

Ta tema dominira egzistencijalizmom XX vijeka, preuzeta je od Ničea, a suočava se sa Univerzumom bez Boga. Traži osnovu za vrijednosti u svijetu bez ikakvog objektivnog značenja, bez ciljeva i svrhe. Pokušava da pronađe načine otkrivanja smisla prolaznog života pojedinca, bez postojanja zagrobnog života. Nakon II svjetskog rata te ideje su bile popularne, do stepena kakav se nije dogodio ni sa jednom filozofijom. U to vrijeme njihov međunarodni centar bio je Pariz, a većina pisaca egzistencijalista, idući od Hajdegera, bili su Francuzi. Onaj koji je učinio egzistencijalizam poznatim u čitavom svijetu je Žan Pol Sartr, koji nije bio samo filozof, već romanopisac i dramski pisac međunarodnog ugleda. Nastavićemo priču o njegovom egzistencijalizmu na sljedećim stranicama.

Bergson i savremena francuska filozofija *Filozofija kao grana književnosti*

„U Francuskoj, filozofija se razvila u XX vijeku kao dio opšte literarne kulture, bez nekog posebnog interesa za nauku, logiku i analizu.“

Anri Bergson (1859–1941) rođen je u Parizu, od majke Engleskinje i oca poljskog Jevrejina, a odrastao je sa francuskim kao maternjim jezikom. Radni vijek je proveo kao univerzitetski profesor filozofije, ali je bio tako atraktivan pisac da je bio čitan i uticajan izvan univerziteta. Tokom studija, na njegov rad direktno je uticao francuski romanopisac Marsel Prust (1871–1922). Najpoznatiji Prustov roman (autobiografija) *U traganju za izgubljenim vremenom (Sjećanje na prošlost, 1913–1927)* istraživanje je prirode vremena, ali i razmišljanje o francuskom provincijskom životu sa kraja 19. vijeka. Knjiga ne predstavlja hronološki narativ, već je čine asocijacije i sjećanja. Bergsonove najpoznatije knjige su *Vrijeme i slobodna volja* (1889), *Materija i pamćenje* (1896) i *Kreativna evolucija* (1907). Nagrađen je Nobelovom nagradom za književnost 1927. godine. Tokom I svjetskog rata preduzeo je nekoliko diplomatskih misija, uključujući i onu u Ameriku. Kada je 1920. godine stvorena Liga naroda postao je prvi predsjednik njene Komisije za intelektualnu saradnju. U kasnijim godinama svog života skrenuo je u religiju, shodno tome primljen je u rimokatoličku vjeru neposredno prije smrti, a taj potez je namjerno odgađao i držao u tajnosti, jer nije htio da izgleda da napušta jevrejski narod, dok su ga progonili nacisti i dok je Francuska bila pod njemačkom okupacijom.

Intuicija

Bergson je vjerovao da ljudska bića treba prvenstveno objasniti i smislu evolucije. Od početka funkcija čula u živim organizmima nije da daju organizmu *predstave* o njegovom okruženju, već da podstiču reakcije očuvanja života. Prvo čula, zatim centralni nervni sistemi, pa umovi, razvijali su se tokom bezbrojnih vjekova kao dio opreme organizma za preživljavanje i uvijek kao dodatak ponašanju, i do danas nam ono što nam pružaju nijesu objektivne slike našeg okruženja, već poruke koje nas navode da se ponašamo na određeni način. Naša koncepcija okruženja nije uopšte slična nizu detaljnih fotografija, vrlo je selektivna, uvijek pragmatična i uvijek samosvrhovita. Obraćamo pažnju samo na ono što nam je bitno, a razumijevanje našeg okruženja gradimo na osnovu našeg interesovanja, od kojih je najvažnije lična sigurnost. Samo ako se to spozna, može se razumjeti prava priroda ljudskog saznanja.

Unutar evolucije, tvrdi Bergson, postoji stalni lični nagon prema većoj i kompleksnijoj individualnosti. Bergson taj nagon zove *élan vital* ili životna sila. „Kada mislimo da će ova sadašnjost postojati i kada mislimo da postoji ona je već prošlost.“

Što se tiče evolucije, Bergson je vjerovao da mehanički procesi nasumičnog izbora nijesu adekvatni da objasne što se događa. Vjerovao je da je protok vremena suštinski za cjelokupnu stvarnost, budući da se sve stalno mijenja. Taj tok zapravo doživljavamo u sebi na najdirektniji i najneposredniji način, a ne kroz koncepte i čula. Tu vrstu neposrednog znanja Bergson zove *intuicija*. Takođe je vjerovao da imamo intuitivno znanje u vezi naše odluke da djelujemo, a time i neposredno znanje o vlastitom posjedovanju slobodne volje. Međutim, to neposredno zna-

nje o unutrašnjoj prirodi stvari prilično je drugačijeg karaktera od znanja o spoljašnjem svijetu koje nam daje naš intelekt.

Protok vremena

Ono što nam intelekt daje uvijek je materija za djelovanje, a ono što želimo da radimo je da smo u stanju da predviđamo i kontrolišemo događaje, tako da nam intelekt predstavlja svijet sa kojim se možemo nositi, svijet razbijen na djelove kojima možemo manipulirati, odvojene djelove u označenim mjerama vremena i prostora. To je svakodnevni svijet djelovanja, posla, zdravog razuma, ali takođe i nauke. Njegova očigledna korist za nas ogleda se u trijumfu savremene tehnologije koja sve više parcijalizuje stvarnost. Ali, sve je to proizvod našeg načina ophođenja prema svijetu, na potpuno isti način i iz istih razloga, kao što će izrađivač karata predstaviti živi pejzaž u smislu kvadratne geometrijske mreže. Nedvosmisleno to je korisno, doduše promišljeno, i omogućava nam da radimo stvari koje želimo, ali nam ne pokazuje stvarnost. Stvarnost je kontinuum. U stvarnom vremenu nema trenutaka. Stvarno vrijeme je neprekidni tok, bez odvojenih djelova i ne može se obilježiti mjernim jedinicama. Slično je i sa prostorom: u stvarnom prostoru nema tačaka niti odvojenih i posebnih mjesta. Sve su to sredstva uma. „Kretanje potoka zavisi od rečnog korita, ali se mora prihvatiti njegov krivudavi tok.“

Bitak i vrijeme

Živimo istovremeno u dva svijeta. U unutrašnjem svijetu našeg neposrednog znanja gdje je sve kontinuum, tok, neprestano proticanje. I, u spoljašnjem svijetu koji nam predstavlja intelekt, u kome postoje posebni objekti koji zauzimaju

određeni položaj u prostoru i koji se mjeri vremenskim razdobljima. Ali, naravno, to je ono drugo vrijeme satova i proračuna koje je intelektualna konstrukcija i nije isto što i *stvarno vrijeme* o čijem neprekidnom toku imamo neposredno unutrašnje iskustvo. Na najvišoj tački svoje filosofije Bergson poistovjećuje ovo unutrašnje iskustvo protoka vremena sa životnom silom, *élan vital*, koja neprestano iznosi proces evolucije prema vani. I, Hajdegerova filosofija je kulminirala u poistovjećenju bitka i vremena, iako su dva filozofa do istog stanovišta došli nezavisno, sa posve različitih polazišta.

Za vrijeme svog života Bergson je doživio neke sasvim značajne kritike od svojih savremenika, kao što je bila ona Bertranda Rasela. Njegove glavne primjedbe bile su, da iako je Bergson svoje ideje učinio privlačnim živopisnim analogijama i poetskim metaforama nije ih potkrijepio sa mnogo racionalnih argumenata. Ostavio ih je da se sami preporuče čitaočevoj intuiciji. Nadalje, optuživali su ga kritičari, njegove ideje ne podnose dobro logičku analizu. Njegovi branitelji odgovaraju da su sve te karakteristike zajedničke kreativnim piscima, a to je zato jer nudi uvide, a ne logičke argumente. U svakom slučaju njegovo djelo ima široku publiku i ostaje istaknuta filosofija XX vijeka.

Pakao, to su drugi

Mnoge od tih karakteristika imao je i Žan Pol Sartr (1905–1980), u velikom obilju. Ne samo da je Sartr bio brilijantan pisac, već je bio internacionalno poznat kao dramaturg i romanopisac, nešto što nijedan drugo filosof nije postigao: najbliže mu se približio Ruso koji je napisao dva uspješna romana i *Kami*, na koga ćemo se vratiti malo kasnije. Sartru je 1964. godine dodijeljena Nobelova nagrada za književnost, ali je on odbio da je primi. Možda će njegova slava kreativnog

pisca nadživjeti njegovu slavu kao filozofa. Sartre je rođen u Parizu i odrastao je kao izuzetno načitano dijete, a autobiografsku knjigu o svom djetinjstvu nazvao je *Riječi*. Možda ne iznenađuje da je postao profesionalni učitelj filozofije. Godine 1938. objavio je roman *Mučnina (La Nausée)*, koji je zapravo fenomenološki prikaz uma u procesu dezintegracije. Knjiga je pisana kao dnevnik i pripovijeda o osjećanju gađenja koje glavni protagonist doživljava kad se suoči sa svijetom materije, uključujući i vlastito tijelo. Napisao ga je tokom godina koje je proveo kao profesor u Avru. Prvo djelo njegove direktno pisane filozofije pojavilo se 1940. godine. Francuski naslov je *Imaginaro: Fenomenološka psihologija imaginacije*, a u prevodu na engleski je *Psihologija imaginacije*. II svjetski rat promijenio je Sartrov život. Nakon što se priključio francuskoj armiji uhapšen je i zatvoren u Njemačkoj. U zatvoru je proučavao Hajdegerovu filozofiju i napisao svoju prvu dramu.

Po izlasku iz zatvora živio je u okupiranom Parizu gdje je napisao svoje najvažnije filozofsko djelo *Biće i Ništa* (1943). Na kraju rata postao je slavan, dijelom kao filozof, ali više zbog svoje dvije drame *Muve (Mouches)* i *Iza zatvorenih vrata (Huis Clos)*. Njegovo predavanje *Egzistencijalizam i humanizam* (1945) učinilo je da egzistencijalizam postane legendarno poznat u poslijeratnoj Evropi. Tada se odrekao svoje akademske karijere i sasvim se posvetio književnosti. Njegova životna partnerka Simon de Bovoar (1908–1986) postala je prva međunarodno poznata feministkinja sa svojom knjigom *Drugi pol* (1949). Francuska egzistencijalistička spisateljica i esejistkinja, koja je bila Sartrova životna partnerka, bila je jedna od utemeljivača savremene feminističke filozofije. U svom romanu *Drugi pol* zalaže se za ukidanje mita o *Vječno ženskom*. Među ostalim njegovim saradnicima bio je Alber

Kami koji je dobio Nobelovu nagradu za književnost 1957. godine, u 44-oj godini. Njegova djela izražavaju otuđenje i razočaranje poslijeratnog intelektualca i uveliko puno duguju egzistencijalističkoj misli. Zatim, tu je vrsni filosof Moris Merlo-Ponti, sa kojim je Sartre osnovao časopis *Les Temps Modernes* (*Moderna Vremena*).

Sartre je bio je duboko uključen u revolucionarnu ljevičarsku politiku, često djelujući kao zastupnik ili apologeta komunizma. Nazivajući sebe istorijskim materijalistom, počeo je da piše opsežno djelo *Kritika dijalektičkog razuma*, koje je imalo za cilj da pomiri egzistencijalizam i marksizam. Ostavio ga je nezavršenim, ali je kasnije objavljen samo jedan tom.

Sartrova istorija kao filozofa jasno se dijeli na tri različite faze, od kojih je svaka pod jakim uticajem jednog ili dva druga mislioca. Huserl dominira radom iz prvog perioda koji uključuje *Mučninu*, *Imaginaro* i *Skicu za teoriju emocija* (1939). Hajdeger dominira drugim periodom, a to je bio Sartrov najuticajniji period, u kojem je objavio *Biće i ništa* (*L'Être et le néant*, 1943) i esej *Egzistencijalizam i humanizam* (1946). Hegel i Marks su dominirali završnim periodom Sartrovog stvaralaštva. U prva dva perioda bio je daleko poznatiji od ljudi čije je ideje zastupao, a to je imalo za posljedicu da su te ideje u umovima mnogih bile direktnije povezane sa njim nego sa njima.

Mi stvaramo sebe

Sartrov najznačajniji lični doprinos i ono po čemu je njegova filozofija postala poznata, način je na koji je dramatisovao slobodu pojedinca. U svijetu bez Boga nemamo drugu alternativu nego da biramo, i u tom smislu stvorimo vlastite vrijednosti. I, radeći to mi određujemo kako će se razvijati naša ličnost: „Mi stvaramo sebe.“ Nadovezao se na Ničeovu simtagmu i interpre-

tirao je na svoj način: „Ako Bog postoji čovjek nije slobodan, Bog je mrtav, sve je moguće!“

Mnogi ljudi tu slobodu i odgovornost smatraju previše zastrašujućim da bi se sa njom suočili, pa bježe od njih pretvarajući se da su vezani već postojećim normama i pravilima. A, to je ono što Sartr zove *loša vjera*. Čovjek doista, kaže on, „mora u potpunosti da izabere sebe“, a živjeti znači napraviti taj izbor i živjeti u skladu sa njim, sa *predanošću* kako je on zove. Mnogi mladi te ideje smatraju uzbudljivim, kao i veliki broj disidenata koji žude da se isključe iz društva iz bilo kojeg razloga. Međutim, u svojoj kasnijoj marksističkoj fazi, Sartr je rekao da je pretjerao u vezi mjere u kojoj se pojedinac može osloboditi pritiska društva u kome živi.

Apsurd

Sartrov prijatelj Alber Kami (1913–1960) skovao je opis apsurdna ili apsurdnosti za situaciju u kojoj ljudska bića zahtijevaju da njihovi životi imaju značenje u ravnodušnom Univerzumu, koji je sam po sebi sasvim bez smisla i svrhe. To je zahtjev koji se nikad ne može ostvariti. Ali, u tom slučaju, što je uopšte smisao života, nakon što se uopšte shvati i prihvati čista besmislenost čovjekovog života? *Mit o Sizifu* počinje riječima: „Postoji samo jedan ozbiljni filosofijski problem, a to je samoubistvo. Procjenjivanje da li je život vrijedan življenja ili nije znači odgovor na osnovno pitanje filosofije.“ Zaključuje da je uništiti sebe vrsta kapitulacije. U otvorenom pozivu na ponos: „Ne postoji ništa slično čovjekovom ponosu“ – poziva na život stoičkog odbijanja prilagođavanju kosmičkom besmislu, na život koji je u tom smislu oblik pobune protiv vlastitih kosmičkih okolnosti. Osim *Mita o Sizifu* i knjige *Buntovnik* (1951), te ideje je uglavnom razvio u nizu romana: *Stranac*

(1942), *Kuga* (1947) i *Pad* (1956). Poginuo je u saobraćajnoj nesreći 1960. godine. Roman na kojem je tada radio *Prvi čovjek* objavljen je nezavršen 1994. godine.

Kami, neobično privlačna ličnost, opisan je kao „svetac bez Boga“. Jadni bijelac iz Alžira, koga je francuska ljevica osudila da odbija da podrži alžirsko nacionalno oslobođenje odgovorio je: „Vjerujem u pravdu, ali ću braniti majku pred pravdom“. Jednom prijatelju komunisti rekao je: „Što god se dogodilo branio bih te pred streljačkim strojem, ali ti bi bio dužan da odobriš da me strijeljaju.“ Na kraju je raskinuo prijateljstvo sa Sartrom zbog Sartrove uporne odbrane terora u nekim komunističkim zemljama.

Glas tijela

Posljednji nadleko poznati, ali možda i najbolji od pariskih filozofa tog vremena bio je Moris Merlo Ponti (1908–1961). „Svijet nije ono što mislim već ono što proživljavam.“ Dao je jedan od najznačajnijih doprinosa fenomenologiji poslije Huserla. Za njega je percepcija izvor znanja, a ne proučava je konvencionalna nauka. Napisao je djela *Struktura ponašanja* (1942), *Fenomenologija percepcije* (1945), *Humanizam i teror: Komunistički problem* (1947) i *Avanture dijalektike* (1955). Njegov posebni doprinos bio je uvođenje prijeko potrebnog priznavanja važnosti ljudskog tijela u filozofiji. Fenomenolozi i egzistencijalisti skloni su da pišu da je izand svega svako ljudsko biće centar svjesne svijesti i stoga nešto što se može smatrati apstraktnim i nematerijalnim, iako niko od njih nije to zapravo rekao. Ponti je insistirao da je osnova našeg identiteta kao ljudskih bića to što smo fizički objekti, i da svako od nas ima različito i jedinstveno mjesto u vremenu i prostoru. Sve što se ikada može doživjeti svako mora doživjeti kroz jedinstveni fizički apa-

rat nekog takvog objekta: sva ostala stvarnost može se shvatiti samo iz perspektive svog jedinstvenog gledišta. Sve je to istina iako smo čak nešto više nego naše tijelo. Stalno smo svjesni svog tijela i bez njega ne možemo opažati ili djelovati. Budući da je tako, čovjekovo tijelo treba shvatiti kao subjekt ili objekt? Ono je to oboje, ali opet na neki čudan način nijedno. Ono nije bestjelesni predmet iskustva, jer je fizički objekat koji postoji u svijetu, a ipak nije objekat u svijetu poput svih ostalih materijalnih objekata jer je samosvjesni subjekat koji ima svoje iskustvo.

Moris Ponti je pisao sa velikom prodornošću i uvidom u duboke filofske probleme koji su zapetljani u subjektivnost, uključujući njen neizbježno perspektivan i, stoga, inherentno nepotpun karakter. Ti problemi predstavljaju duboke poteškoće, a njegovi spisi neizbježno postavljaju ozbiljne zahtjeve pred čitaoca. To ga je spriječilo da doživi istu vrstu slave kao Sartr i Kami. Njegovi spisi imaju trajne i velike kvalitete.

Unitar strukturalizma

Kada je Žan Pol Sartr umro 1980. godine više od 50.000 ljudi prisustvovalo je njegovoj sahrani. Pratili su njegov kovčeg od bolnice Bruse (*Brousseis*) u južnom Parizu do groblja na Monparnasu. Među političkim i intelektualnim ličnostima koje su pratile kovčeg ulicama Pariza bila je njegova životna saputnica Simon de Bovoar, te filmski glumci Iv Montan i Simon Sinjore. Postao je rijedak slučaj, filosof sa masovnom publikom.

Od tada su se vremena promijenila. Avangarda je otišla u drugom pravcu. Kasnih 1960-ih strukturalizam je u Parizu postao moderan, dio opšteg pristupa filosofiji nazvan *lingvistički obrt*. Jednostavno rečeno, strukturalizam je gledište da je svaki diskurs, bilo koje vrste, filosofski ili neki drugi, struktura u jeziku i to je sve. Tekst ne predstavlja ništa osim

samog sebe: ne postoji izvan jezika. To je navelo strukturaliste da tumače tekst prvenstveno u smislu pravila koja upravljaju različitim upotrebama jezika – da ih vidi kao diskurs, jezičku komunikaciju i tako dalje. Ovaj kritički pristup tekstovima postao je poznat kao *dekonstrukcija*.

Obnavljanje starih ideja

Vodeći marksistički filosof šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog vijeka bio je Luj Pjer Altiser (1918–1990). Pokušao je da poveže dominantne ideje strukturalizma i marksizma. Najpoznatija djela su mu *Za Marksa* (1965) i *Čitajući Kapital* (1965). Čineći to, pretekao je Sartra kao vodećeg marksističkog filozofa u očima intelektualnih avanturista. Tvrdio je da je ideologija vladajuće klase forma klasne kontrole. U isto vrijeme, uporedo sa njim, Žak Lakan (1901–1981) povezuje strukturalističke ideje sa idejama Frojda i psihoanalize. Lakan je tvrdio da je nesvjesno doslovno „strukturisano kao jezik“, a posljedica je da nam dekonstrukcija omogućava pravi način da ga razumijemo. On kaže: „Kako možemo tvrditi da nijesmo varalice?“ Lakan je reinterpretirao Frojda u smislu strukturalne lingvistike. Zbog toga je izvršio značajan uticaj na strukturalističko mišljenje.

Mišel Fuko (1926–1984) odbacio je fenomenologiju i egzistencijalizam. Vjerovao je da je svaka vrsta diskursa pokušaj da se ispolji moć nad drugima, tako da se tekstovi mogu uspješno dekonstruisati samo ako se ta činjenica ima na umu. Ličnost onih koji ispoljavaju tu moć određena je onim što čini, pa se stoga i ona može otkriti i razumjeti dekonstruktičkim postupkom pomoću onoga što govore i pišu.

Ovi i drugi pariški filosofi pobudili su široko međunarodno interesovanje, kao što su to učinili i njihovi prethodnici. Ali,

postoji jedna bitna razlika. Dok su Bergson, Kami i Sartr bili vrhunski pisci, sva trojica su dobili Nobelovu nagradu za književnost, strukturalisti i poststrukturalisti pisali su u dosadnoj prozi: teškoj, zamršenoj, zamagljenoj. Njihov stil je izveden iz pisanja analitičkih filozofa engleskog govornog područja, a kad se te rečenice razotkriju ili analiziraju često ispada da su retorički prazne. Ili ne govore ništa, ili možda nešto trivijalno ili kontradiktorno samo sebi. Kada je 1992. godine Univerzitet Kembridž dodijelio počasnu diplomu vodećem strukturalisti Žaku Deridi podigla se javna bura od strane filozofa koji su to smatrali skandalom. Međutim, ta kontroverza je pomogla da se strukturalizam zadrži u fokusu javnosti. Retorička priroda strukturalizma i poststrukturalitma, koja može otuđiti druge filozofe, može biti privlačna ljudima koji jeziku ne pristupaju kroz logičku analizu, na primjer studentima književnosti.

JATAGANOM NA PISCA

Petar Milatović

Upon the news of the founding of the Montenegrin Bank in Cetinje in 1901, the famous Serbian comedian Branislav Nušić published, in his own manner, a text in a Belgrade newspaper and made even Prince Nikola laugh. However, the insulted bank officials did not take it so well, and, as soon as the writer arrived in Cetinje, they prepared an unprecedented prank for him...

Bilo je svečano i ozbiljno. Cetinje, prijestoni grad Knjaževine Crne Gore, proslavljalo je otvaranje prve banke. Prve godine novog, dvadesetog stoljeća zahtijevale su i drugačije bitke, te je osnivanje Crnogorske banke značilo i prvi pređeni miljokaz na putu prema evropskom poimanju civilizacije. Uparađene zvanice, stariji mahom u narodnim nošnjama sa svim „svijetlim oružjem“, važno su ulazile u zgradu gdje se kočoperila novootvorena banka. Gomila nepozvanih radoznalaca s opravdanim čuđenjem tiskala se naokolo. Kakva je to proslava na kojoj ne prašte topovi s Tablje i Orlovog krša? Lažu li ti koji zbore da tu, u tu zgradu, možeš da daš jedan perper a poslije ti, iako ništa ne radiš niti se junačiš s Turcima, daju perper i po? Biva li toga?

Vijest o osnivanju Crnogorske banke stigla je, razumije se, i u Beograd, praćena svakojakim pričama, mahom posprdnim. Onda se pera latio Branislav Nušić, uvijek spreman da se naruga i nasmiје mnogima, pa i Crnogorcima, odnosno njihovom poimanju čojstva i junaštva. I u jednom, nesumnjivo duhovitom, tekstu opisao razne zgode i nezgode bančinih službenika i njihovih klijenata. Glavni junak burleske bio je debeli blagajnik, mada ni ostali nijesu bili pošteđeni (pod)smijeha. On, blagajnik,

brojao je pare obučen u paradno crnogorsko odijelo, s revolverom za pojasom, dok mu je jatagan prijeteći ležao nadohvat desnice.

Ostalo je zapisano da je mnogo godina kasnije, 1915. godine, kada je kralj Nikola k sebi pozvao Nušića, tada kao izbjeglicu pred austrougarskom silom, srpskom komediografu rekao i ovo:

- E, nasmijao si me slatko s tvojom Crnogorskom bankom! Nije bilo tako kako si napisao, ali je dobro da se čovjek sit nasmije...

Zavjerenici u akciji

Posljednji vladar iz dinastije Petrovića nije, međutim, pome-
nuo ono čemu se cijelo Cetinje osam godina ranije, 1907, gro-
hotom smijalo. A nemoguće je da to nije znao pošto na Cetinju
nijesi mogao ni jabuku divljaku krišom da ubereš, a da to gospo-
dar ne sazna.

Događaj je, pak, zabilježio Milivoj Mima Predić, dramski
pisac i muž Nušićeve kćerke Margerite Gite, i detaljno opisao u
knjizi *Nušić u pričama*, pod naslovom „Crnogorska banka“.

Po njemu, odnosno dotičnom zapisu, kad su novine s
(duhovitim) tekstom Branislava Nušića prispjele na Cetinje,
smješkali su se svi sem činovnika banke. Posebno je bio
uvrijeđen blagajnik. Društvo ismijanih brzo je napravilo malu
zavjereničku grupu namjernu da se osveti piscu. Samo kako kad
su oni bili tu, na Cetinju, a Nušić tamo daleko, u Beogradu?! Sve
što bi smislili geografija bi im pokvarila.

I kad su već izgubili svaku nadu da će moći da se osvete piscu
otrovnog pera, saznali su da će u septembru 1907. godine na
Cetinje – poslije obilaska Sarajeva, Mostara i Dubrovnika – stići
Srpsko novinarsko udruženje čiji je predsjednik tada bio
Branislav Nušić. Sad ili nikad, zakleli su se zavjerenici jedni
drugima. Najvažnije je bilo da sve učine da se u program posjete
uvrsti i obilazak Crnogorske banke, i za to su zadužili Vuka
Vuletića, predsjednika Upravnog odbora.

Čim su novinari stigli na Cetinje, Vuletić je u ime odbora za
doček pokazao Nušiću program boravka koji je bio tako zgusnut

da nije ostavljao vremena ni za najkraći predah. Umoran od dugog putovanja, Ben Akiba je zavapio:

- Ima među nama i starijih ljudi, Stevan Ćurčić, Pera Todorović i drugi, kojima je potreban pokoji čas odmora. Ne bi li se moglo štogod u programu skratiti?

- Pa, moglo bi! - rekao je Vuletić uviđavno.

Nušić je uzeo olovku i odmah precrtao „posjeta Crnogorskoj banci“. Vuletić se pobunio.

- A, to ne, nikako. Ta tačka mora da ostane.

- Mislio sam – našao se Nušić u čudu – da bi banka mogla da zanima pojedine novinare, ako eskontuje menice. Ima ih nekoliko koji bi u tome slučaju rado posetili banku.

- A ne, ne – bio je uporan Vuletić. Ta tačka mora da ostane jer je banka naša najnovija privredna ustanova o kojoj novinari moraju da pišu. Ako baš ne može cijelo udruženje da posjeti banku, jer među vama ima i dama, onda bar vi, gospodine predsjedniče, s nekolicinom novinara koji se za to zanimaju...

Nušić je samo slegnuo ramenima i bacio se na precrtavanje drugih tačaka programa.

Blagajnik pod oružjem

U banci je sve bilo spremno za doček uglednih gostiju. Svi službenici obukli su svečana crnogorska odijela i naoružali se revolverima i jataganima, a umjesto stalnog blagajnika – sitnog čovjeka s naočarima – na njegovo mjesto postavili Petka Pajevića, člana nadzornog odbora koji je bio ogroman, kao od stijene odvaljen brkajlija. Prije nego što je sjeo na mjesto blagajnika, zadjenuo je za pojas dva revolvera i položio jatagan ispred sebe.

Doček novinara bio je više nego srdačan, a Nušiću su svi tako čvrsto stezali ruku da je jedva uspijevaao da ne jaukne. Suze, međutim, nije mogao da zadrži, toliko ga je ruka boljela. Predsjednik banke proveo ga je kroz sva odjeljenja i Nušić, pošto je s rukovanjima bilo uglavnom završeno, nije mogao, videći sve činovnike pod oružjem, a da u sebi slavodobitno ne zaključi da je bio u pravu i da je sve baš onako kako je on u

svom tekstu... izmislio.

Na kraju su stigli do blagajne za kojom je sjedio Pajević, namrgođen, s rukom položenom na jatagan. Vuletić ga je predstavio Nušiću, a zatim mu rekao:

- Ovo je gospodin Nušić iz Beograda.

Pajević je spustio obrve i lice mu se pretvorilo u gnjevnu masku kad je planuo:

- Ama, je li to oni Nušić?

- Koji oni? – Vuletić se bajagi čudio.

- Oni što je pisao o Crnogorskoj banci?

- Jeste, to sam ja – sad se Nušić ljubazno umiješao u razgovor.

- A to li si ti, pogani nevaljala – tek sada je Pajević dreknuo iz sve snage, skočio sa stolice i mašio se jatagana.

- Ne, ne, pobogu brate! – zavapio je Vuletić praveći se da brani Nušića.

- Puščaj me da mu samo uši odsiječem, nek se grdan po svijetu vuče, pa nek pamti s kim se sprdao i čiji je obraz nagrдио – sad se Pajević već sasvim razgoropadio i bijesno mahnuo jataganom.

U nevjerici, skamenjen, Ben Akiba je za trenutak stajao a onda se munjevito stušio niz hodnik jedva pogodivši izlazna vrata. Sve vrijeme tog kratkog bjesomučnog trka preklapao je rukama uši, te nije čuo ni grohotan smijeh iz banke, posebno onaj grleni brkatog Pajevića. I Vuletiću je trebalo vremena da obuzda smijeh prije nego što je pohitao za Nušićem, uglednim gostom. Kad ga je stigao i zaštitnički zagrlio, rekao mu je kroz vragolast osmjeh:

- Ama, ne boj se, čče! To je samo šala. To ti je za ono što si pisao o Crnogorskoj banci. Nego, vrati se sad da ko prijatelji popijemo kavu.

- Ne vraćam se ja više tamo – prostenjao je pisac.

- Ma kad ti velim da je to bila samo šala...

- Ne volim ja šalu s jataganima – mrzovoljno je odgovorio i zaputio se prema „Lokandi“, hotelu u kojem su bili smješteni novinari iz Beograda.

Iz svoje sobe nije izišao sve dok gosti nijesu napustili Cetinje koje se dugo poslije toga treslo od smijeha.

IZGRADNJA CRNOGORSKIH PRUGA (I)

Velizar Radonjić

One of the parameters by which the economic strength of a country is measured is the development of its transport infrastructure: road, railway, air and maritime. Synonymous with the development of transport infrastructure is primarily the coverage of the country by a railway network, the total length of high-speed railways and modern trains. Fast and cheap transport of both goods and passengers can only be provided by modern railways. In Montenegro, 120 years after the arrival of the first composition from Gabela to Zelenika, there are only 327 kilometres of railway line, of which only 250 km of open railway and 77 km of station tracks, only what was inherited from former Yugoslavia.

VIA VITA – put je život, reći će graditelji puteva – i u pravu su. Bez puta nema ni života, ne bar života dostojnog savremenog čovjeka. To ne znači da nam željeznice ne trebaju. Naprotiv. Ekonomska snaga države mjeri se, pored ostalih parametara, razvojem saobraćajne infrastrukture: putne, željezničke, avio i pomorske. Sinonim razvoja saobraćajne infrastrukture predstavlja, prije svega, pokrivenost države mrežom željezničkih pruga, ukupna dužina brzih željeznica i savremeni vozovi. Ekonomija traži brz i jeftin transport i roba i putnika. To može da obezbijedi jedino savremena željeznica.

Na žalost, kad je riječ o željezničkoj infrastrukturi, u Crnoj Gori vrijeme ne da je stalo – sat se „vrti“ unazad. Dva vijeka nakon pronalaska željeznice i 120 godina od dolaska prve kompozicije od Gabele do Zelenike, Crna Gora ima svega 327 kilometara željezničke mreže, od čega samo 250 km otvorene pruge i 77 km staničnih kolosjeka.¹ Imamo samo ono što smo naslijedili od bivše Jugoslavije.

Željeznička mreža Crne Gore²

¹ Izvještaj o realizaciji programa izgradnje, održavanja, rekonstrukcije i modernizacije željezničke infrastrukture za 2016. godinu.

² Isto.

Istorija željeznice počinje prije dva vijeka. Džordž Stivenson, engleski konstruktor i pronalazač, isprobao je 27. septembra 1825. godine svoju parnu lokomotivu. Lokomotiva je na pruzi od Stoktona do Darlingtona vukla kompoziciju od 12 putničkih i 22 teretna vagona.³ Bila je to prekretnica, ne samo u transportu robe i putnika. Nakon pruge od Stoktona do Darlingtona, Stivensonu je dozvoljeno da gradi i prugu Liverpool – Mančester. Ne zaostaju ni druge države: u Francuskoj je u saobraćaj puštena prva željeznička pruga Sent Etjen –Andrezijska, a u Americi prva dvokolosječna pruga. Prva željeznička pruga u Njemačkoj izgrađena je 1835, u Belgiji 1836, u Austrougarskoj 1837, Rusiji 1838. U Italiji i Holandiji 1839. godine. Prva pruga u Aziji puštena je u saobraćaj 1845. a u Africi 1856. godine. Grade se i željeznice na Balkanu. Prvi voz stiže u Zagreb 1860. godine, Pruga od Banja Luke do Dobrinje puštena je u saobraćaj 1872. godine, a prva pruga u Srbiji 1884. godine⁴.

Iste, 1884. godine u Beogradu je, po projektu arhitekta Dragiše Milutinovića, izgrađena i Željeznička stanica, poznata daleko izvan Balkana, koja danas ima status spomenika kulture od velikog značaja.

Na relaciji Pariz – Istambul počinje da saobraća najslavniji putnički voz na svijetu – Orient Expres (*Express d'Orient*). Idejni tvorac ovog voza bio je belgijski inženjer Georges Nagelmackers. Za početak je 1874. godine, svojoj kompaniji *Compagnie Internationale des Wagon-Lits* obezbijedio koncesiju da vozi na relaciji Pariz – Beč. Prvi voz (*Éclair*) krenuo je iz Pariza u oktobru 1882. godine. Za 1350 kilometara do Beča trebalo mu je 28 sati. Već naredne godine, u junu 1883, iz Pariza za Istambul krenuo je prvi redovni voz pod imenom *Express d'Orient*. Voz je iz Pariza išao preko Strazbura, Minhena, Beča,

³ Slavko Burzanović i grupa autora, *100 godina Željeznice Crne Gore*, Štamparija „Obod“ Cetinje, Željeznica CG AD, 2008, str. 9.

⁴ Isto.

Budimpešte, Bukurešta do rumunskog grada Đurđu. Putnike su dalje prevozili trajektom preko Dunava, drugim vozom do Varne na Crnom Moru, a potom parabrodom do Istambula. Od 1885. godine voz svakodnevno saobraća od Pariza do Beča, a od 1889. godine direktno do Istambula preko Beograda.

Pruga Gabela – Zelenika

Crna Gora je bila daleko od željezničkih koridora pa je morala malo duže da čeka na prve metre svoje željeznice. Morala je da čeka rijetke periode mira u kojima bi mogla da ih gradi, a njih je bilo malo i kratko su trajali. Zato je željeznica stigla tek početkom dvadesetog vijeka. Najprije u Boku koja je bila pod Austrougarskom monarhijom. Ova željeznica je izgrađena i puštena u saobraćaj 16. jula 1901. godine. Povezivala je Zeleniku i Boku sa Uskopljem i Gabelom – ukupne dužine 155,5 km... i dalje sa Sarajevom, Bečom... Evropom. (Za one koji ne poznaju geografiju Crne Gore – Zelenika je naselje i luka u Opštini Herceg Novi). Pruga se sa 6 m nadmorske visine u Gabeli penje na 495 m n.v. kod Glavske i spušta na 2 m u Zelenici. Imala je 4 veće i 13 manjih stanica. Ovo je, kao i sve u regionu, bila pruga uskog kolosjeka (760mm), projektovana za brzine do 20km/h.

Vozove na pruzi Gabela – Zelenika, od njihovog puštanja u rad pa sve do ukidanja uskokolosječnih pruga, vukle su lokomotive serije BHStB185 i BHStB 83, proizvedene u fabrici *Kraus* u Lincu koje su pokazale kao najbolje za tip bosanskohercegovačkih pruga u koje je spadala i pruga Gabela – Zelenika.⁵

„Putnici su se vozili u vagonima prvog, drugog, trećeg pa, čak, i četvrtog razreda, koji je, u stvari, bio teretni sa klupama za sjedenje... Najluksuznije su bili opremljeni vagoni 1. i 2. razreda, sa tapaciranim sjedištima, a u vagonima 3. razreda sjedišta su bila drvena. U svim vagonima u prva tri razreda postojalo je

⁵ Isto, str. 16.

plinsko osvjetljenje i parno grijanje, a u vagonima 4. razreda peć na ugalj.“⁶

Parna lokomotiva tipa „Radikal“
vukla je prve vozove u Boki Kotorskoj⁷

Jadranska željeznica

Austrougarska monarhija je tada bila najmoćnija evropska sila, a Boka važna strateška tačka. Željeznica je omogućavala brz i jednostavan transport putnika i roba, a u ratu – transport vojnih jedinica, naoružanja i municije. Imajući sve to u vidu, Austrougarska je imala ambicije da izgradi „jadransku“ željeznicu, odnosno da prugu od Zelenike produži do Skadra. Pozivali su se na pravo koje im je davao član 29. Berlinskog ugovora: „Crna Gora će se sporazumjeti sa Austrougarskom o

⁶ Isto, str. 17.

⁷ Isto.

pravu ove na izgradnju i održavanje jednog puta i željeznice preko nove crnogorske teritorije.“ Ideja o izgradnji željeznice Zelenika – Bar – Skadar nije naišla na odobravanje Dvora na Cetinju.

Slavko Burzanović u članku „Prva Crnogorska željeznica“⁸ piše: „Na Cetinju ova ideja bila je neprihvatljiva iz više razloga. Nije se radilo samo o koristima koje bi od pruge Austrougarska vojska mogla da ima u slučaju rata sa Crnom Gorom, već i o uspostavljanju potpune ekonomske dominacije moćne carevine nad svojim južnim susjedom što bi, naravno, imalo i političke konsenkvence. Konačno, izgradnja pruge Zelenika – Bar – Skadar omogućila bi jačanje austrougarskog uticaja u Albaniji, na prostoru gdje je i Crna Gora imala i političkih i teritorijalnih pretenzija.“ Uz to, ekonomski prioriteti Crne Gore su zahtijevali izgradnju saobraćajnica koje bi povezivale neke druge djelove države. Pridržavajući se osnovnih pravila diplomatije, Kralj Nikola je zahtjeve Austrougarske odbijao sa puno diplomatskog takta, ostavljajući uvijek odškrinuta vrata za eventualni nastavak pregovora. To je i bio razlog da Austrougarska ne odustaje od ideje o izgradnji Jadranske pruge.

Početkom dvadesetog vijeka Kotor je bio važno uporište K.u.K. mornarice (Carska i kraljevska ratna mornarica Austrougarske – *Kaiserliche und Königliche Kriegsmarine*, poznatija pod kraticom *K.u.K. Kriegsmarine*). Kotor je bio njihova druga ratna luka i u njemu se iskrcavala velika količina hrane, oružja, municije i idrugog ratnog materijala. Kotor je bio važan trgovački centar i trgovačka luka.

Nepristupačan teren i odsustvo kvalitetnih saobraćajnica (postojao je samo kolski put Kotor – Krstac – Cetinje izgrađen krajem devetnaestog vijeka) ograničavali su transport roba prema unutrašnjosti Crne Gore i dalje prema Srbiji i Albaniji i bili

⁸ <https://montenegrina.net/nauka/istorija/crna-gora-u-xx-v/od-pocetka-xx-v-do-i-svjetskog-rata/prva-crnogorska-zeljeznica-slavko-burzanovic/>

ključna kočnica razvoju trgovine, samim tim i razvoja luke i grada Kotora. Crnogorski Dvor je i dalje odbijao saglasnost za izgradnju Jadranske željeznice. Istovremeno je počela izgradnja Barskog pristaništa i željeznice od Bara do Virpazara. To je značilo usmjeravanje roba prema luci Bar i njen transport željeznicom ka unutrašnjosti Crne Gore. Kotor bi time izgubio svoj strateški značaj kao trgovački centar, a u velikoj mjeri i kao vojna luka. Imajući u vidu sve ove okolnosti, kao i potrebu širenja trgovine samim tim i ekonomskog i političkog uticaja Carevine, u ministarstvima trgovine i željeznica su, 1908. godine, došli na ideju da putnike, robe i poštu od Kotora do Cetinja prevoze željeznicom. Imali su ideju da na ovom projektu okupe insdustrijalce i investitore iz Austrougarske i eventualne investitore iz Boke i Crne Gore. Za vođenje projekta je imenovan Hugo Herzfelder, jevrejin, rođen u Brnu (Češka). Herzfelder je bio ugledan i sposoban poslovan čovjek sa jakim vezama na austrougarskom dvoru, trgovačkim krugovima i industrijalcima moćne carevine. Imao je i dobre veze sa preduzetnicima iz Boke i Crne Gore.

Izrada projekta je povjerena kompaniji A.E.G. *Union Elektrizitäts-Gesellschaft* iz Beča. Projektom (urađen je samo Generalni projekat) je predviđena izgradnja željeznice od Kotora do Cetinja. Polazna stanica je bila u Luci Kotor. Pruga bi išla zalivom do naselja Muo. Tu se pravi zaokret i istočnom padinom Škaljara počinje uspon prema tvrđavi Goražda. Uspón se poslije tvrđave savlađuje sa četiri serpentine – koje su nešto malo južnije od serpentina puta. Pruga se odatle penje na prevoj Krstac. Na tom dijelu, na visini od oko 1000 metara nadmorske visine, planirana je pruga sa zupčastim pogonom (Abtov zupčasti pogon), poput nekih bosanskih pruga.

Za ostali dio pruge planiran je adhezioni pogon. Trasa pruge od prevoja Krstac prema Cetinju ne bi imala većih uspona, a planirana je obodom Kopita, Erakovića, kroz Krivačko ždrijelo, Čulice, Suvo polje i Hum do Cetinja.

Generalni projekat
za izgradnju
električne željeznice
Kotor – Cetinje

Na osnovu troškova izgradnje sličnih željeznica u Švajcarskoj i Austrougarskoj, procijenjeno je da bi kilometar pruge sa zupčastim pogonom koštao 350.000 kruna, a kilometar pruge sa adhezionim pogonom oko 150.000 kruna. Izgradnja kompletne pruge od Kotora do Cetinja bi, prema tadašnjem proračunu, koštala oko osam miliona kruna. Troškovi izgradnje električne centrale su procijenjeni na 1,3 miliona kruna, električni vod 600.000 kruna. Toliko bi koštale i četiri lokomotive, a deset putničkih i četiri teretna vagona oko 450.000 kruna. Sve, zajedno, bi koštalo oko 11 miliona kruna. Iako ova željeznica ne bi bila ekonomična, njena izgradnja je imala geopolitički i vojno strateški značaj. Za realizaciju ovog projekta nije bilo dovoljno zainteresovanih ulagača, a potom su uslijedili Balkanski, a par godina kasnije i Prvi svjetski rat pa je i električna željeznica od Kotora do Cetinja ostala samo u planovima.

Prva crnogorska željeznica

Smjenu devetnaestog i dvadesetog vijeka Crna Gora je dočekala u jednom, za nju, neuobičajeno dugom periodu mira, a prije svega kao nezavisna i međunarodno priznata država. Period bez ratova dovodi do opštecrnogorskog preporoda. Po ugledu na evropske države i Crna Gora uspostavlja novi institucionalni okvir, na Cetinju se otvaraju veleposlanstva svih država koje nešto znače na svjetskoj političkoj mapi... Počela je izgradnja putne infrastrukture, javnih građevina... rađa se i ideja o izgradnji crnogorskih željeznica

Ideja i planova je bilo više nego novca za njihovu izgradnju. Francuski stručnjaci su predlagali izgradnju pruga Plavnica – Danilovgrad, Nikšić – Skadarsko jezero i Andrijevice – Skadarsko jezero. Crnogorska vlada je 1901. godine raspisala međunarodni konkurs za izgradnju pruge od Nikšića do Bara. Očekivala je da će prugu graditi francuskim kapitalom. Crnogorske željeznice su u evropskim centrima moći i kapitala posmatrane kao dio planirane izgradnje Transbalkanske željeznice od Dunava do Jadrana pa su počele da privlače pažnju potencijalnih ulagača.⁹

U Crnoj Gori je početkom dvadesetog vijeka, na poziv Kralja Nikole, boravio inženjer Ante Dešković. Istraživao je mogućnosti iskorišćavanja rudnog blaga i hidroenergetskih potencijala. Uporedo sa tim uradio je i projekat izgradnje pruge od Nikšića do Bara, duge 150 kilometara. Dešković nije imao novca koji bi uložio u jedan ovako veliki projekat iako je bio siguran u njegovu isplativost, ali je zato u pojedinim centrima kapitala lobirao za projekte koji su bili predmet njegovog istraživanja.

⁹ Slavko Burzanović, *100 godina Željeznice Crne Gore*, Štamparija „Obod“ Cetinje, Željeznica CG AD, 2008, str. 25.

Zahvaljujući jednom od njegovih susreta, javili su se ulagači zainteresovani za izgradnju prve crnogorske željeznice. Bilo je to „Barsko Društvo“, odnosno „Compagnia di Antivari“, osnovano 1905. godine radi izgradnje kapitalnih infrastrukturnih objekata u Crnoj Gori. Društvo je osnovala grupa mladih poslovnih ljudi iz Italije, koji su dvije godine ranije osnovali i Anonimno Crnogorsko Društvo „Uprava Crnogorskog Monopla duhana“ (*Regia conteressata dei Tabacchi de Montenegro*).

Osnivači Barskog Društva su dobro poznavali političke i ekonomske prilike u Crnoj Gori i crnogorske centre moći. Zahvaljujući tome u veoma kratkom roku su dobili koncesiju za izgradnju prve crnogorske željeznice od Bara do Virpazara.

Zaključenju koncesionog ugovora prethodio je „Sporazum o uslovima ostvarivanja koncesija za izgradnju i eksploataciju Barskog Pristaništa i željeznice od Bara do Jezera“, zaključen

Dešković Antun (Ante), inženjer agronomije, industrijski projektant i preduzetnik, rođen 1856. godine na Braču.

Ante Dešković je jedan od najpoznatijih izvanjaca u Crnoj Gori sa početka dvadesetog vijeka. Predmet njegovog interesovanja i profesionalnog angažmana bilo je iskorišćavanje hidroenergetskog potencijala i rudnog blaga, izgradnja željeznica, industrijski razvoj i sl.

Imajući u vidu njegovo iskustvo na ovim i sličnim projektima u Hrvatskoj i Sloveniji, knjaz Nikola 1900. godine poziva Deškovića na Cetinje kako bi istražio i proučio mogućnosti iskorišćavanja vodenog i rudnog blaga u Crnoj Gori. Projektovao je prugu uskog kolosjeka od Nikšića do Bara dugu 150 km, pristanište u Baru i hidroelektrane na Morači: kod Manastira Morača i Podgorice. Istraživao je ležišta žive u Sozini. Date su mu koncesije za istraživanje nafte u Crmnici i za izgradnju pomenutih hidroelektrana. Ratovi koji su nastupili omeli su ostvarivanje ovih projekata.

21. decembra 1905. godine. Pola godine kasnije, 27. juna 1906. godine, zaključen je i „Ugovor o gradnji i eksploataciji slobodnog Barskog Pristaništa sa dodatom slobodnom zonom i željeznicom od Pristana do Skadarskog Jezera, kao i plovidbe mehaničkim sredstvima po Skadarskom Jezeru“. Ugovor su potpisali Andrija Radović, ministar finansija i građevina, u ime crnogorske Vlade, a u ime „Barskog Društva“ Roberto Paganini, predsjednik Društva i Josif Volpi, izaslanik.

„Barsko Društvo“ se obavezalo da će „o svom trošku i na svoj rizik“ izvršiti radove na izgradnji Barskog pristaništa, željeznice sa jednostrukim kolosjekom od Pristana do Skadarskog jezera i pristane u Virpazaru, Rijeci i Plavnici.

Pored odredbi kojima se uređuju pravna i ekonomska pitanja od značaja za davanje, odnosno korišćenje, koncesije, ugovor obiluje tehničkim rješenjima kojima se definišu tehnički uslovi izgradnje pristaništa i željeznice, što upućuje na zaključak da su na pripremi i pisanju ugovora angažovani i inženjeri građevinske struke. Tako su, na primjer, za izgradnju pristaništa u Baru ugovoreni sljedeći uslovi: „Osim docnijih građevina i proširenja za pristup lađa i za ukrcavanje, iskrcavanje i smještaj robe, Pristanište Barsko biće zaštićeno sa sjevera i sa zapada nasipom, koji će imati sa unutrašnje strane najmanje 300 metara ozidane obale, pri kojoj će moći direktno pristajati lađe koje tonu do 7 metara. Pristanište će biti vezano sa mjestom zvanim Pristan kolskim putem duž sjeverne obale poluostrva Volujice. Na istom putu sagradiće se takođe i sporedni krak željeznice za spajanje pomenutog nasipa sa željezničkom prugom Bar – Skadarsko Jezero.“ Predviđeno je, zatim, da se izgradi jedan glavni i nekoliko sporednih kanala za isušenje „Barskog Pristaništa i slobodne zone“...

Tehnički uslovi za izgradnju željeznice propisuju uslove za: kolosjek, kriivine i padove, stanice, prelaze, popravke vodenih tokova, ukrštanja sa putevima, signale, stražare, telegraf, telefon,

mostove, šine, pragove... „...Imenovana pruga gradiće se sa jednim kolosjekom, širine 0,75 m između glavnih šina, ali Društvo može položiti i drugi kolosjek iste šiirine, gdje to bude potrebno. Gornja širina šljunčanog zastora biće 1,80 m a debljina najmanje 0,20 m...“ propisana širina kolosjeka je bila manja za jedan santimetar od standardne širine kolosjeka tadašnjih željeznica, što je ovu prugu činilo jedinstvenom u svijetu. Zbog toga su lokomotive „Paganini“, „Markoni“ i „Volpi“ pravljene po specijalnoj porudžbini u Berlinu.

Posmatrano sa distance duže od jednog vijeka, može se konstatovati da su pojedine odredbe koncesionog ugovora bile ispred vremena u kojem su ugovarane. Na neke od njih bi trebalo podsjetiti i sadašnje koncesionare. Ugovor, primjera radi, obavezuje koncesionara „Za vrijeme građenja presječni putovi ne smiju se ostaviti bez privremenih prolazaka ili prelaza, već se Društvo mora postarati da je komunikacija na njima i za to vrijeme udešena i osigurana...“ Ili na primjer odredba „Rude i starine koje se pronadu pri građenju željeznice, svojina su državna.“

Barsko pristanište 1905. godine.

Foto: http://www.zpcg.me/downloads/23_53_Virpazar_Bar.pdf

„Barsko Društvo“ se obavezalo da radove na izgradnji pristaništa, željeznice i pristana u Virpazaru otpočne najkasnije do 1. maja 1906, a završi najkasnije do 1. jula 1909. godine. Ugovoreno je da se rokovi „... mogu produžiti samo u slučaju rata Crne Gore, epidemije ili koje druge neodoljive sile...“ Izgradnjom pristaništa u Baru, pruge od Pristana do Skadarskog jezera i pristana u Virpazaru, „Barsko Društvo“ stiče pravo eksploatacije „slobodnog pristaništa, slobodne zone i željeznice od Pristana do Skadarskog Jezera“, kao i pravo plovidbe „mehaničkim sredstvima“ za vrijeme od 60 godina.

Izgradnja Pristaništa i željeznice

Radovi na izgradnji Pristaništa i željeznice počeli su 10. marta 1905. godine, znatno prije zaključenja koncesionog ugovora. Kamen-temeljac je položio knjaz Nikola sa svoje jahte „Rumija“. *Glas Crnogorca* u broju 11 od 19. marta 1905. godine, pod naslovom „Prvi kamen temeljac za uređenje pristaništa u Baru“, izvještava: „U četvrtak 10. ov. mj, oko 10 sati u jutru Nj. Kr. V. Gospodar, koji je dan prije stigao na Topolicu, ukrcao se na svoj iskićeni jaht u pratnji naših velikodostojnika, vojničkih i građanskih glavara i odaslanika mletačkog udruženja, koje će ove radove izvoditi. Na krmi jahta bio je spremljen veliki kamen, u kome su bila ugravirana početna slova imena Nj. Kr. V. Gospodara i današnji datum, t.j. 10. marta 1905. g....“

... Iza toga Knjaz Gospodar, potpomognut od strane prisutnih, baci u more na ono mjesto, dokle će dopirati veliki nasip, koji će se sagrađiti, blagoslovljeni prvi kamen temeljac s riječima: „Neka ovaj rad bude u dobri čas, srećan za državu i sav narod crnogorski.“

Projekat željeznice je uradio predsjednik „Barskog Društva“ Roberto Paganini. Ukupna dužina pruge je iznosila 43 kilometra i trideset metara, a prolazila je od luke na Pristanu, sa 1,5 m

nadmorske višine, kroz Barsko polje, uz i niz planinu Sutorman, na 660 m nadmorske visine, zatim kroz Crmnicu do Virpazara na Skadarskom jezeru koji se nalazi na 14 m nadmorske visine. Na trasi pruge je trebalo izgraditi više manjih i dva zidana mosta, jedan u Crnom potoku i drugi u Limljanima. Najveći graditeljski zahvat na pruži bio je probijanje tunela kroz planinu Sutorman, širine 3,5 visine 4,5 i dužine 1.969 metara, na nadmorskoj visini od 550 metara. Tunel je čitavom dužinom obložen klesanim kamenom. *Glas Crnogorca* je početkom marta 1908. godine objavio vijest o probijanju tunela, a rimska *Tabula* je objavila „...noću između 17. i 18. marta spojena su dva komada tunela u Sutormanu“.

„Makina“ na vijaduktu Kalkavija,
između željezničkih stanica Zupci i Tuđemili,

foto: http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/dokumenti/pristan3grupa_autora.htm

Koncesioni ugovor je obavezivao „Barsko Društvo“ da kod zapošljavanja radnika na izgradnji pristaništa i željeznice prednost daje crnogorskim državljanima, a za pojedine radove isključivo „crnogorske podanike“. Dužni su bili da „pouče crnogorske radnike u vještačkim radovima“, da isplatu zarada vrše svakih petnaest dana... „Društvo je dužno osnovati fond za osiguranje radnika i njihovih porodica u slučaju smrti, bolesti ili onesposobljenja za rad...“ pisalo je u ugovoru. „Barsko Društvo“ se nije pridržavalo ovih odredbi ugovora. Slavko Burzanović pominje izvještaje komandira Nika Kusovca, koji je u ime crnogorske vlade pratio radove, a koji Ministarstvo finansija i građevina obavještava i o položaju radnika na gradilištima. „Među sačuvanim, posebno su zanimljivi izvještaji koji govore o radu Prekotaraca izbjeglih na crnogorsku teritoriju nakon nemira i sukoba sa turskim vlastima. Izbjegli zajedno sa porodicama, ovi nesretni ljudi zarađivali su tako malo da nijesu uvijek uspijevali da isplate ni troškove za hleb... Uslovi u kojima su stanovali bili su očajni, pa je prijetila opasnost da dođe i do epidemije. Tako je, na primjer, u jednoj kući na Pristanu, predviđenoj za smještaj najviše 30 osoba, u decembru 1906. godine bilo smješteno oko 200 radnika sa ženama i djecom. Bolje uslove nijesu imali ni domaći radnici koji su nerijetko, u nedostatku odgovarajućeg smještaja, spavali pod otvorenim nebom. Zbog toga su često obolijevali, nakon čega bi bili prosto otpušteni sa platom do dana bolesti.“ Nepoštovanje ugovorenih obaveza prema radnicima i njihovo šikaniranje od strane italijanskih majstora i predranika izazivalo je njihovo nezadovoljstvo, pa su bili prinuđeni da, sa manje ili više uspjeha, organizuju štrajkove i traže prava koja su im garantovana koncesionim ugovorom.

Državni komesari

Nadzor nad izvođenjem radova su vršili Državni komesari, inače visoki državni funkcioneri: Marko Đukanović, Lazar Mijušković, Andrija Radović i Savo Vuletić.

Đukanović Marko

Đukanović Marko, prvi crnogorski građevinski inženjer, rođen je 1860. godine u Nikšiću. Studirao je tehničke nauke u Parizu i stekao zvanje inženjera građevinarstva. Po završenom školovanju vratio se na Cetinje i svoju bogatu karijeru započeo u Ministarstvu unutrašnjih djela, gdje je dugo vremena bio šef Odjeljenja za građevine.

Kao prvi crnogorski građevinski inženjer, projektant i graditelj mnogih objekata, ministar vojni i ministar unutrašnjih djela, predsjednik crnogorskog parlamenta, predsjednik Državnog savjeta, jedan od organizatora Božićnog ustanka i zatvorenik zloglasne Jusovače, inženjer Đukanović, zaslužen, zauzima značajno mjesto u istoriji Crne Gore. Đukanović je, pored Josipa Sladea i vojvode Maša Vrbice jedan od najznačajnijih

crnogorskih graditelja sa kraja devetnaestog i početka dvadesetog vijeka. Njegovo ime se vezuje za projektovanje i izgradnju brojnih infrastrukturnih objekata i javnih građevina u Crnoj Gori.

Đukanović je bio jedan od komesara koji su u ime države Crne Gore vršili nadzor nad izgradnjom barskog pristaništa i željeznice od Bara do Virpazara. Projektovao je prvi danilovgradski vodovod od izvora na Slatini do Danilovgrada. Vodovod je izgrađen i pušten u rad 12. jula 1897. godine. Projektovao je kolski put od Bogetića do Donjeg manastira Ostrog, koji je završen i pušten u rad 18. maja 1902. godine. Vodio je nadzor nad izgradnjom Saborne crkve Svetog Vasilija Ostroškog u Nikšiću, čija je gradnja počela 1895. po nalogu kti-tora knjaza Nikole. Bio je nadzorni inženjer nad izgradnjom Vladinog doma na Cetinju.

Kao „državi inženjer“ učestvovao je u prvoj urbanizaciji Cetinja, koncipiranju i izgradnji gradske infrastrukture. Među brojnim objektima koje je projektovao ili gradio, posebno mjesto pripada i danas atraktivnoj porodičnoj palati poznatoj pod imenom „Kuća Đukanovića“ ili palata „Četiri godišnja doba“. Đukanović je projektovao i spomen-obelisk velikom vojvodi Mirku Petroviću i Crnogorcima koji su pali u borbi za oslobođenje Podgorice, podignut nakon oslobađenja Podgorice od Turaka. Spomenik se nalazio u Mirkovoj varoši, na glavnom gradskom trgu – sadašnji Trg republike. Nakon detronizacije dinastije Petrović i ukidanja crnogorske države spomenik je srušen, a njegovi djelovi bačeni u Moraču.

Inženjer Đukanović je imao i bogatu političku karijeru. Kao i danas, i tada je bilo gotovo nemoguće biti školovan i uspješan u svojoj struci, a ostati izvan politike. Biran je za predsjednika crnogorskog parlamenta i tu dužnost obavljao u periodu od 14. decembra 1908. do 28. avgusta 1910. godine. Od 1. septembra 1910. godine do 6. juna 1912. godine je bio na funkciji ministra

unutrašnjih djela, s tim što je, nakratko, u periodu od 19. jula do 10. avgusta 1911. godine bio na funkciji ministra vojnog. Pored pobrojanih visokih državnih funkcija, Đukanović je od 1909. do 1915. godine obavljao i funkciju predsjednika Državnog savjeta Crne Gore.

Đukanović je, sve do svoje smrti, nastavio da se bavi politikom i uključio se u rad Crnogorske stranke. Ova stranka je osnovana 1922. godine. Okupljala je ugledne ličnosti iz Crne Gore i borila se za ravnopravni status Crne Gore u novoj državi, a protiv jugoslovenskog centralizma i unitarizma. Marko Đukanović, ugledni inženjer, visoki državni funkcioner i borac za slobodu i čast svoga naroda, umro je 1930. godine.

Mijušković Đoka Lazova Lazar

Mijušković Đoka Lazova Lazar, inženjer, diplomata i političar, rođen je 24. decembra 1867. godine u Poviji – Pješivci kod Nikšića. Završio je Visoku školu za rudarske inženjere u Parizu. U periodu od 1893. do 1902. godine bio je crnogorski konzul u Skadru. Od januara 1903. do kraja 1905. godine obavlja dužnost ministra finansija i građevina u

crnogorskoj vladi. Dužnost izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra u Beogradu obavlja od oktobra 1913. do 1915. godine. Za predsjednika vlade imenovan je 20. decembra 1915. godine i na toj funkciji ostao do 29. aprila 1916. godine. Umro je u Beogradu, u 68. godini, 29. septembra 1936. godine. U graditeljstvu Crne Gore, pored ministarske funkcije, ostaće zapamćen i po tome što je zajedno sa visokim funkcionerima – inženjerima Markom Đukanovićem i Andrijom Radovićem, u ime države, vršio nadzor nad izgradnjom pruge Bar – Virpazar.

Radović Jagoša Andrija

Radović Jagoša Andrija, inženjer i političar, rođen je 28. januara 1872. godine u Martinićima kod Danilovgrada. U periodu od 1890. do 1894. godine, kao pitomac-stipendista knjaza Nikole, studirao je vojno-inženjersku akademiju u Italiji. Po završetku studija radi kao vojni inženjer. Brak sa kćerkom vojvode Boža Petrovića otvara mu sva vrata na Cetinju: bio je

maršal dvora, zastupnik ministarstva unutrašnjih djela, ministar finansija i građevina. Dva puta je imenovan za predsjednika crnogorske vlade. Njegova politička karijera obiluje kontroverzama: bio je jedan od aktera „Bombaške afere“ zbog čega je 1908. godine osuđen na 15 godina robije. Kralj Nikola ga je 1913. pomilovao i vratio na državne funkcije da bi ga 1916. imenovao za premijera. Godinu kasnije Radović postaje jedan od protivnika kralja Nikole i glavnih promotera ujedinjenja sa Srbijom. Umro je u Beogradu 1947. godine. Kao ministar finansija i građevina, sa predstavnicima „Barskog društva“ (*Compagnia di Antivari*) zaključio je u ime crnogorske vlade (27. juna 1906. godine) „Ugovor o gradnji i eksploataciji slobodnog Barskog Pristaništa sa dodatom slobodnom zonom i željeznicom od Pristana do Skadarskog Jezera, kao i plovidbe mehaničkim sredstvima po Skadarskom Jezeru“. Bio je jedan od članova državne komisije koja je vršila nadzor nad izgradnjom ove pruge. Andrija Radović je 1897. godine rukovodio radovima na izgradnji Mauzoleja vladike Danila na Orlovom kršu iznad Cetinja. Maketu spomenika uradila je kneginja Jelena, a na izradi su kao saradnici angažovani francuski arhitekta Fuše i vajar Votijer.

Puštanje pruge u saobraćaj

Kao datum završetka pruge može se uzeti 26. septembar 1908. godine. Tog dana je inženjer Pasi, telegramom obavijestio predsjednika Vlade, Tomanovića da je prva lokomotiva stigla iz Bara u Virpazar. Na redovan saobraćaj se sačekalo do završetka tehničkog pregleda izvedenih radova. Ministar finansija i građevina, Dušan Vukotić je 29. oktobra 1908. godine, u *Glasi Crnogoraca* br 60, najavio otvaranje redovnog saobraćaja za 2. novembar i zainteresovane pozvao da uvoz robe vrše preko luke Bar.

БАРСКО ДРУШТВО

Распоред пловидбе поштанских и трговачких параброда по Скадарском језеру и Бојани.

Полазак: Поштански и трговачки параброди полазе сваки дан осим недеље у 10 сати прије подне из Скадра и тичу Виру—Плавницу: понедељником, сриједом и петком, а Плавницу—Вир: уторником, четвртком и суботом. Истог дана враћају се у Скадар.

Сретање: На Виру с државном барском дилижансом у доласку и поласку.

Полазак: Из Ријеке за Вир полази сваки дан осим недеље у 11 сати прије подне и истог дана враћа се на Ријеку.

Сретање: С парабродом, који полази из Вира за Плавницу и Скадар и то: понедељником, сриједом и петком, а уторником, четвртком и суботом с парабродом за Вир и Скадар. На Виру пак с државном барском дилижансом у доласку и поласку.

Сретање: На Плавници с приватнијем подгоричкијем омнибусом у доласку и поласку.

Полазак: Из Скадра за Обод и обратно сваког дана осим недеље.

За подробија обавјештења треба се обратити односијем друштвеним агенцијама.

Р. 156. Бр. 128. 21,36

УПРАВА.

Званични огласи

Објава

Овим се ставља до знања, да ће железничка пруга Бар—Вир бити коначно отворена од 2. новембра т. г. и стајати од тога дана на расположењу за провоз робе.

Наређује се управама царинарница, да торњу објаву ставе до знања заинтересованима, како би за времена предвојни корака, да ил роба са стране долази на Бар. Трговцима се препоручује, да не пропусти користити се овим модерним комуникацијним средством у интересу добити и у времену и у трошковима.

Железничке тарифе објавиће се, чим буду коначно утврђене у смислу чл. 30. уговора с „Барским Друштвом“.

Цетиње, 30. октобра 1908 г.
Министар
финансија и трговине
Душан Букотин.

Zapravo, osnovni cilj izgradnje željeznice je i bio povezivanje pomorske luke Bar i jezerske luke Virpazar i transport roba od barske luke prema unutrašnjosti. U narednom broju 61/1908, Barsko Društvo objavljuje „Raspored plovidbe poštanskih i trgovačkih parabroda po Skadarskom jezeru i Bojani“. U broju 62 objavljen je i Privremeni pravilnik za prevoz robe željeznicom Bar – Vir, koji je prestao da važi 3. marta 1909. godine – danom stupanja na snagu tarife o prevozu.

Ministarstvo finansija i građevina, u *Glasi Crnogorca* br. 11 od 8. marta 1909. godine objavljuje „Tarifu prevoza putnika, prtljaga i roba na željezničkoj liniji Barskog Društva Bar – Virpazar“, a u broju 33 od 1. avgusta 1909. godine i red vožnje, odnosno „Raspored kretanja putničkih i poštanskih vozova“.

ДОДАТАК 33. БР. „ГЛАС ЦРНОГОРЦА“

САОБРАЋАЈ ЖЕЉЕЗНИЦЕ БАР—ВИР ПАЗАР

Кретање путничких и поштанских возова

РАСПОРЕД.

ПОЛАЗАК	Часови првог поласа	ПОЛАЗАК	Часови последњег поласа
Бар	9:10	Вир-Пазар	2:50
Поповић	9:16	Бољевићи	3:—
Зупци	9:40	Лимљани	3:25
Туђемиле	10:08	Дубрава	3:40
Суторман	10:45	Суторман	4:20
Дубрава	11:15	Туђемиле	4:55
Лимљани	11:32	Зупци	5:23
Бољевићи	11:50	Поповић	5:39
Вир-Пазар	12:05	Бар	5:45

Voz je bio podijeljen u dvije klase, prvu i treću, i iz Bara je kretao u 9:10, a stizao u Virpazar u 12:05 časova. Ili konkretno, od stanice do stanice: Bar 9:10 / Popovići 9:16 / Zupci 9:40 / Tuđemili 10:08 / Sutorman 10:45 / Dubrava 11:15 / Limljani 11:32 / Boljevići 11:50 / Virpazar 12:05. A ovako je izgledala satnica putovanja od Virpazara do Bara: Virpazar 2:50 / Boljevići 3:05 / Limljani 3:25 / Dubrava 3:40 / Sutorman 4:20 / Tuđemili 4:55 / Zupci 5:23 / Popovići 5:39 / Bar 5:45. U *Glasu Crnogorca* je data napomena da za red vožnje isključivo važi časovnik pošte u Baru.

Cijena podvoznice

Tarifa prevoza putnika je ovu dionicu dijelila na tri zone: Bar – Tuđemili i obratno, Bar – Kosovi i obratno i Bar – Vir i obratno. Cijena vožnje u jednom pravcu, za jednu zonu iznosila je dvije krune u prvom i jednu krunu u trećem razredu, četiri, odnosno, dvije krune za dvije zone i šest, odnosno, 3 krune za sve tri zone od Bara do Vira i obratno. Djeca, oba pola, do jednog metra visine plaćala su samo polovinu karte, a djeca koja se drže u krilu i ne zauzimaju posebno mjesto nijesu plaćala kartu. Državni činovnici, dvorsko osoblje, đaci i vojnici stajaće vojske uživali su popust od 30% cijene karte. Za prevoz prtljaga plaćalo se 5 para za svaki kvintal/kilometar i po 20 para po komadu prtljaga na ime manipulativnih troškova. Odrasli putnici sa punom cijenom karte nijesu plaćali za prevoz prtljaga do 20 kg težine, odnosno do 15 kg za putnike koji plaćaju pola karte. Utvrđene su cijene i uslovi prevoz roba. Utvrđene su i posebne tarife prevoza mrtvacu, hartija od vrijednosti i prevoza pasa.

Po *Pravilniku o službi* za putnike željeznicom na liniji Bar – Virpazar i Virpazar – Bar, nikome „osim Uzvišenih članova Vladalačkog doma, nije (bilo) dozvoljeno putovati bez podvoznice“, a putnici koji nijesu imali podvoznicu (putnu kartu) „moraju izjaviti vozovođi mjesto do kojeg namjeravaju da putuju, kao i klasu (razred) u kojoj žele putovati, i platiti vrijednost označenu na samoj podvoznici“. *Pravilnik o službi* dalje propisuje zabranu ulaska „opivenih“ ili putnika „pod znacima kakve priljepčive bolesti“, zatim „unošenja pasa u voz, pušenja u odjeljku za nepušače i pljuvanja po patosu“. Treba navesti i odredbu da „policijski žandari mogu putovati samo trećom klasom i to kad su pravilno snabdijevani specijalnom podvoznicom“.

Barsko Društvo

Barsko društvo

„Barsko Društvo“, odnosno „Compagnia di Antivari“ je jedno od prvih, po nekim izvorima i prvo akcionarsko društvo u Crnoj Gori, osnovano radi izgradnje kapitalnih infrastrukturnih objekata. Društvo je osnovano 1905. godine kao *Anonimno Crnogorsko Društvo na akcije, pod nazivom „Barsko Društvo“* sa sjedištem na Cetinju. Članom 3. Statuta, određeno je da „Društvo traje šezdesetpet godina počevši od 7/20 Decembra 1905. g.“

Logo „Barkog Društva“

Društvo je osnovano radi ostvarivanja sljedećih ciljeva:

„a) Sagradnja i vršenje jedne luke u Barskom sidrištu sa pridodanom slobodnom zonom...

b) Sagradnja i vršenje željeznica u unutrašnjosti Knjaževine Crne Gore i u inostranstvu.

v) Vršenje, s pravom isključivosti..“ putničkog i teretnog saobraćaja na Skadarskom jezeru „pomoću mehaničkih sredstava“. Početni kapital Društva je iznosio „...austrijskih kruna četiri miliona, podijeljena u četiri hiljade akcija donosiocu, svaka po hiljadu kruna.“

Duzepe Volpi

Pjero Foscari

predstavniici osnivača „Barskog Društva“, snimak iz 1903. godine

Foto: http://www.zpcg.me/downloads/23_53_Virpazar_Bar.pdf

Društvo su osnovali italijanski poslovni ljudi, koje su predstavljali Konte (grof) Ruđero Revedini Luidov, rođen u Mlecima i nastanjen u Trevizu, „posjednik“ i poslanik u italijanskom parlamentu; Konte Piero Foscari Anibalov, rođen i nastanjen u Mlecima, „posjednik“ i lider grupe Duzepe Volpi Ernestov, prvi grof od Misurata, rođen i nastanjen u Mlecima, industrijalac i „posjednik“. Ova grupa mladih i ambicioznih poslovnih ljudi je, prije osnivanja Barskog društva, početkom 1903. godine, po „dopuštenju Knjaževsko Crnogorskog Državnog Savjeta“ osnovala Anonimno Crnogorsko Društvo „Uprava Crnogorskog Monopla duhana“ (*Regia conteressata dei Tabacchi de Montenegro*). Zahvaljujući tome, poznavali su crnogorske prilike i potrebe Crne Gore za izgradnjom infrastrukture. Imali su i dobre odnose sa crnogorskom vlašću, što im je olakšavalo komunikaciju i uspostavljanje novih poslovnih aranžmana.

Međuratne pruge

Gubitkom državnosti i suvereniteta Crna Gora gubi i pravo da odlučuje o izgradnji putne i željezničke infrastrukture. Odluke se, nakon Podgoričke skupštine, ne donose na Cetinju. Odlučuje se u Beogradu, a to znači u skladu sa interesima Beograda, a ne Cetinja i Crne Gore.

Zato je Crna Gora, u novoj državi, na izgradnju prve željezničke pruge (Nikšić – Bileća) čekala više od 15 godina. Istovremeno, u periodu od 1918. do 1928. godine, za popravku postojećih željezničkih pruga u Jugoslaviji utrošeno je preko 635 miliona tadašnjih dinara. Treba podsjetiti i na podatak da je u periodu od 1918. do 1931. godine, u Kraljevini SHS izgrađeno 1.218 kilometara novih željezničkih pruga, na što je utrošeno 1,610 miliona dinara.¹⁰

Istina, u međuvremena je izgrađena željeznica od Plavnice do Podgorice, u dužini od 19,8 kilometara. Bila je to pruga uskog kolosjeka širine 600 mm koja je zbog dotrajale i neispravne opreme „više ličila na tramvaj“ nego na ozbiljnu i pouzdanu željeznicu. Prugu su izgradile inženjerske jedinice Kraljevske jugoslovenske vojske kao dio redovne vojne obuke i vježbe za vanredne situacije. Pruga je puštena u saobraćaj 20. avgusta 1927.

„Barsko Društvo“ je prestalo da postoji u maju 1946. godine: „Pravomoćnom presudom Vrhovnog suda NRCG od 18. maja 1946. godine broj KV 1/46 osuđeno je Barsko društvo a.d. iz Bara na konfiskaciju cjelokupne imovine na teritoriji Federativne Narodne Republike Jugoslavije u korist FNRJ.

Iz kancelarije Vrhovnog suda NRCG KV Br. 1/46.

Sudija Milutin Z. Kalezić, s.r.“

¹⁰ Šerbo Rastoder, *100 godina Željeznice Crne Gore*, Štamparija „Obod“ Cetinje, Željeznica CG AD, 2008.

godine. Polazila je od Donje Plavnice na Skadarskom jezeru, a zadnja stanica je bila u Podgorici kod Sahat kule. Izgrađena je kako bi, u nedostatku kvalitetnijih rješenja, omogućila transport roba do Podgorice do Bara i obrnuto. Robe su iz Podgorice transportovane željeznicom do Plavnice, od Plavnice do Virpazara brodom, a dalje do Bara željeznicom izgrađenom 1908. godine u doba Kralja Nikole. Nakon izgradnje pruge normalnog kolosjeka od Bara do Titograda, pruga Plavnica – Titograd je ukinuta 1959. godine, a nedugo zatim i demontirana.

Stanica Petrovići na pruzi Nikšić – Bileća¹¹

Krajem 1935. godine konačno počinje i izgradnja prve željezničke pruge u međuratnom periodu. Vlada Kraljevine Jugoslavije 31. avgusta 1935. godine donijela je odluku o izgradnji željezničke pruge uskog kolosjeka (760 mm) od Nikšića Do Bileće, u dužini od 71 kilometra. Izgradnja je počela 25. septembra 1935. godine, a kamen temeljac je postavio predsjednik vlade Milan Stojadinović. Vrijednost radova je procijenjena na 68 miliona tadašnjih dinara. Pruga je završena u julu 1938. godine i koštala je 88 miliona dinara.¹²

¹¹ Šerbo Rastoder, *100 godina Željeznice Crne Gore*, Štamparija „Obod“ Cetinje, Željeznica CG AD, 2008.

¹² Šerbo Rastoder, *100 godina Željeznice Crne Gore*, Štamparija „Obod“

Pruga je bila u funkciji sve do polovine 1976. godine kada je, nakon puštanja u saobraćaj pruge Beograd – Bar ukinuta, a potom i demontirana. O nekadašnjoj pruži svjedoče jedino napušteni ružinirani objekti nekadašnjih željezničkih stanica građenih od hercegovačkog kamena.

Literatura:

- Radonjić, Velizar, *Hronika graditeljstva u Crnoj Gori*, autorsko izdanje, Podgorica 2021. godine.
- Perazić Gavro, Raspopović Radoslav, *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878–1918, Zbornik dokumenata sa komentarom*, Podgorica 1992. godine.
- Burzanović Slavko, *100 godina željeznice Crne Gore*
- Milović Željko, „Pristan – prve decenije XX vijeka“, <http://www.montenegrina.net/>
- Andrijašević Živko i grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, Daily press Podgorica 2006.
- Grupa autora, *Crna Gora*, monografija, Književne novine, Beograd 1976.

- Anđus Vojo, grupa autora, *Građevinski fakultet u Beogradu 1846–1996 godine* monografija, Beograd 1996. godine
- Marković S. Vojislav, *Imenik diplomiranih inženjera i arhitekata na Tehničkom fakultetu Univerziteta u Beogradu 1919–1938*, Beograd 1939. godine.
- Simović Veselin Aga, *Leksikon građevinarstva*, Mladinska knjiga, Zagreb
- Pejović D. Momčilo, *Školovanje Crnogoraca u inostranstvu 1848–1918*, Istorijski institut Crne Gore,
- Grupa autora, OGP *Titograd*, monografija, Titograd, 1976.
- Grupa autora, GRO *Titograd*, monografija, Titograd, 1981.
- *Titograd*, list radnika Građevinske tadne organizacije „Titograd“, brojevi 1–89, 1979–1987. godina.
- *Opšte građevinsko preduzeće Titograd: list radnika OGP „Titograd“*, broj 1–69, 1965–1971. godina
- *Crna Gora: list radnog kolektiva GP „Crna Gora“ Nikšić*, broj 1–255, 1964–1990. godina
- *Lovćeninvest*, list SOUR-a građevinarstva broj 1–49, 1976–1987. godine
- *Zeta* list združenog preduzeća građevinarstva, broj 1–30, 1972–1975. godine
- *Titogradska tribina*, broj 1–1952, 1960–1992. godina
- *Pobjeda*, 1945–1980. godina
- *Službeni list Crne Gore*, 1945–2020.
- *Službene novine Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije*, 1919–1941.
- *Glas Crnogorca* 1874–1922. godine
- *Pogled*, časopis Inženjerske komore Crne Gore broj 1–37, 2013–2021. godine.

- Marko Đukanović (1860–1930): portreti, Radonjić, Velizar,
Izvor: *Pogled : časopis inženjerske komore Crne Gore*, ISSN 2336–
9175, God. 3, br. 5 (mart, 2013), str. 68–72

- Compagnia di Antivari, Radonjić, Velizar, Izvor: *Pogled, časopis
inženjerske komore Crne Gore*, ISSN 2336–9175, God. 3, br. 6 (jul,
2013), str. 94–98.

(nastaviće se)

U POTRAZI ZA NARODNIM KLESARIMA (IV)

Slobodan Čukić

The self-taught "master of stone" Vidak Veljov Radulović who lived in the Morača village of Jasenova, in the time when those areas were still inaccessible, embodies all the peculiarities of the indigenous folk building and stonemasonry tradition and represents its brilliant offspring.

U završnom dijelu ovog serijala bavićemo se ličnošću koja u sebi sabira sve osobenosti samorodne narodne graditeljske i klesarske tradicije i koja je njen blistavi izdanak. Riječ je o Vidaku Veljovom Raduloviću o kome imamo mnoštvo podataka. Ovaj samouki „majstor od kamena“ živio je prije jednog stoljeća u donjomoračkom selu Jasenova, u dobu kada su ti krajevi još bili teško prohodni. Vidak Veljov spada u grupu majstora koji nijesu bili skloni potpisivanju na svojim rukotvorinama. Ali, kao „potpisi“ služe njegova originalna i prepoznatljiva rješenja, koja ne nalazimo niđe drugo po Crnoj Gori. Ta originalnost učinila je da na njegove klesarije obratim pažnju mnogo prije nego što sam mu saznao ime. Tek kasnije saznao sam da je riječ o Vidaku Veljovom, kao i da su o njemu pisali Sekule Dobričanin u knjizi „Donja Morača“ (napisanoj mnogo ranije nego što je objavljena 1984. godine) i Ananije Simonović u knjizi „Jasenova i Jasenovci: od Šćepana do naših dana“ (2000). Ali, u tim djelima nijesu pomenuti elementi po kojima je ovaj narodni klesar

najprepoznatljiviji – nema ni riječi o klesanim reljefnim zmijama na obodima kamenih sanduka.

Krenimo redom. U proljeće 2021. godine započeo sam sistematsko istraživanje starih grobalja. Intenzivna potraga trajala je do kasne jeseni 2023. i obuhvatila oko 440 seoskih, varoških i gradskih grobalja s kraja na kraj Crne Gore, kao i dvadesetak grobalja u pograničnim djelovima BiH, Srbije i Albanije.

Pravac kojim se odvijalo istraživanje vodio je iz Zetske i Bjelopavličke ravnice prema Crmnici, Lješanskoj, Riječkoj i Katunskoj nahiji. Potom ka Grahovu, Nikšiću i njegovoj široj okolini, Goliji, Pivi, Drobnoj i Uskocima, i tako dalje u krug. Na područje Donje Morače i Rovaca zašao sam tek u drugom dijelu potrage.

Prvo seosko groblje koje sam obišao u Donjoj Morači bilo je u Osrecima, smještenim visoko u brdskim stranama iznad Manastira Morače. Groblje se nalazi na malenoj isturenoj brdskoj zaravni i prostire pravcem zapad-istok, u dužini od stotinjak metara. Na njemu ima starijih kamenih i novijih granitnih i mermernih grobnica, a tu je i zdanje nedovršene crkve. Ulaz je sa strane zapada.

Nedaleko od ulazne kapije naišao sam na ukrašeni kameni sanduk s krstom, ograđen metalnom ogradom. Na kamenom krstu je bio natpis:

ОВЋЕ ПОЧИВА МИЛЕТА П. МИЛОШЕВИЋ
Р. 1891. УМРО 5-11-1922 Г. И ЊЕГОВ ОТАЦ ПЕТАР
Р. 1851 А УМРО 1918 Г. ГРОБ ПОДИГОШЕ
НОВКА ЖЕНА М И МИРЈАНА М(А)ЈКА МИЛЕТИНА

Gornja ploha na sanduku nije bila ravna, već ovalna. Ono najvažnije nalazilo se na obodu gornje ploče, na strani nogu. Tamo se cijelom dužinom bočne strane protezala isklesana reljefna

položena zmija, u vidu pravilne spirale, sa jasno oblikovanom glavom i špicastim repom.

Do tog trenutka nijesam vidio takav zmijski lik.

Na podužnoj strani kamenog sanduka stajali su simboli i ornamenti – stilizovani bor i rombovi. U dnu podužnih i bočnih strana bilo je više lučnih ukrasa u vidu stilizovanih slijepih arkada.

Grobnica
porodice
Milošević u blizini
ulaza na osredačko
grobље

To nije bilo sve. Oko četrdeset metara prema istoku, u blizini crkvišta, stajao je još jedan kameni sanduk s krstom. Za razliku od prethodnog, na ovom je gornja ploha bila ravna. Na bočnom rubu gornje ploče se takođe nalazila vijugava reljefna zmija. Ali, ovdje je bila na uzglavnoj strani. Bila je isklesana na identičan način kao i ona na prvom sanduku, u obliku reljefne položene spirale, sa izraženom glavom i špicastim repom. I ova se protezala s kraja na kraj bočne strane.

Na krstu je bio djelimično čitljiv natpis:

ГРОБ МИЛУ М СТЕВАНОВИЋУ ...
УМРЛОМ У СВЈЕТСКОМ РАТУ 19. ЈА 1913
САГРАДИШ(Е) СУПРУГА ЉУБИЦА
И КЋЕР МИЛИЦА 28 ОКТ 1922 Г

Bilo je očigledno da je obje grobnice načinio isti majstor. To se, pored zmijskih likova, videlo i po prepoznatljivim dekoracijama na podužnim stranama, kao i stilizovanim slijepim arkadama.

Grobница kod crkvišta na osredačkom groblju

Osim ove dvije grobnice, na istočnom kraju groblja nalazila su se još tri kamena sanduka s krstovima, identičnog oblika. Na njima nije bilo klesanih zmijskih likova na obodima gornjih ploha, ali je bilo identičnih simbola i dekoracija.

Bilo je jasno da je sve te nadgrobne spomenike načinio isti klesar.

Na prvom kamenom sanduku, na položenom kamenom krstu, stajao je natpis:

ОВО ЈЕ ГРОБ МИЛОШ ВЕЉОВА МАШКОВИЋ 1906 Г

Na drugom kamenom sanduku je stajao natpis:

ОВЂЕ ПОЧИВАЈУ КОСТИ ИВАНА М ЈОВАНОВИЋА УМРО
31 5 1914 Г ОВИ ГРОБ ПОДИГОШЕ ЊЕГОВА МАЈКА
СТАНИЦА И ЊЕ(Г)ОВА ЖЕНА СТАКНА 1919 Г

Na trećem kamenom sanduku nije bilo natpisa.

Ovolika koncentracija rukotvorina jednog majstora na seoskom groblju u Osrecima, ukazivala je da je taj klesar najvjerovatnije živio na području Donje Morače. Prema navedenim natpisima moglo se zaključiti da je djelovao u deceniji prije balkanskih ratova, kao i u godinama nakon Prvog svjetskog rata.

Bio je to tek početak otkrivanja rukotvorina tog nepoznatog klesara. Mjesec dana nakon posjete Osrecima, krenuo sam u obilazak grobalja po Rovcima. Potraga me je dovela i do mjesta Bulje, đe sam od jednog mještanina saznao da se

Groblje na Grablji

visoko u brdima, na Grablji, nalazi crkva sa grobljem. Krenuo sam u tom pravcu bez razmišljanja. Nakon tri kilometra uspona makadamskim putem, dospio sam do crkve i groblja na brijegu, đe sam zatekao nekoliko starijih kamenih sanduka i kovčega. Ali, na njima nije bilo ničeg osobenog. Ono što je važno za našu priču krilo se u podnožju uzvišenja, u zabačenom uglu, na istočnoj strani. Tu je, u visokoj travi, ležao stari kameni sanduk s krstom. Na krstu prekrivenom lišajevima i mahovinom bio je djelimično čitljiv natpis:

... САХРАНИШЕ КОСТИ ...

РОЂЕН 1824 УМРО 1914 Г

СПОМЕН ПОДИЖЕ

ЊЕГОВА ШЋЕР ПЕТРУША ...

Sudeći po natpisu, grobnica je načinjena poslije 1914. godine, a najvjerojatnije tek nakon 1918. po završetku Prvog svjetskog rata. Na grobnici su se nalazila dva reljefno klesana zmijska lika. Bili su na obodima gornje ploče, na bočnim stranama, kod uzglavlja i kod nogu. Zmije su bile isklesane u vidu vijugavih položenih spirala, širokih oko 4 cm, koje su se protezale s kraja na kraj bočne strane – identično klesanim zmijama na kamenim sanducima koje sam vidio u obližnjim Osrecima. I nije bilo teško zaključiti da je taj kameni sanduk u Grablji načinio onaj isti majstor koji je napravio onih pet kamenih sanduka na osredačkom groblju.

Ovo je u tipološkom smislu bilo dragocjeno, jer je bilo jasno da je riječ o nekom lokalnom klesaru koji je imao prepoznatljivi manir i originalna rješenja.

Grobnica
na
Grablji

Zbog toga nijesam mogao iščekati da vidim preostala rovačka groblja – u Mrtvom Dubokom, Smolicama, na Ćeći, Istaći, Cerovici, Liješnju i Veljem Dubokom – pretpostavljajući da bi tamo moglo biti još kamenih sanduka sa klesanim zmijama na obodima sanduka koje je načinio pomenuti majstor.

Nekoliko dana kasnije krenuo sam ka Mrtvom Dubokom, što je podrazumijevalo vožnju makadamskim putem u dužini od tri

kilometra, kao i uspon izrovanim putem ka manastiru Kostriковаča, koji se nalazi iznad Mrtvog Dubokog, na nevelikom platou, a za koji mi je rečeno da ima maleno groblje.

Ova je posjeta bila puna iznenađenja i nesvakidašnjih saznanja.

Pred manastirom sam zatekao igumana Josifa Joksimovića. Sami manastir je smješten na okruglastom platou prečnika tridesetak metara, ispod okomitih kamenih greda. U središtu platoa stoji prelijepa Bogorodična crkva, građena od grubo otesanog kamena. Pred crkvom, u travi, nalaze se dvije kamene grobnice. Na prvoj nema nikakvog natpisa ni ornamenata. Druga grobnica je kameni kovčeg s uzglavnom pločom i krstom. Na kovčegu je isklesana sablja, znak da u njoj počiva neki oficir. U vrhu uzglavnika isklesano je sedam ordena u nizu,

Crkva
na
Kostrikovači

a pod njima stoji potamnjeni i teško čitljivi natpis. Fotografisao sam pažljivo sve detalje na uzglavniku, s namjerom da ih razgledam i odgonetam po povratku u Podgoricu. Zatim sam se vratio pred konak i s igumanom Josifom započeo razgovor o crkvi i grobnicama. Rekao mi je da je Kostrikovača „rovački Ostrog“, kao i da je crkva na to mjesto prenešena iz Međuriječja, đe još pokazuju mjesto na kome se nalazila. Kad smo došli do kamenog

Grobница
na
Kostrikovači

kovčega s isklesanim ordenjem, Josif je započeo staru seosku priču o starcu Jovanu Bulatoviću „koji počiva u toj grobnici“. Pripovijedao je da je stari Jovan u trenutku smrti imao preko sto godina i da bi sigurno još poživio da nije krenuo da se vere uz liti-ce za kozama – odakle se strmoglavio i poginuo.

Josif je nakon toga „začinio“ priču, dodavši da se za Jovana priča da je bio zmijar, te da se na kamenoj grobnici nalazi i kle-sani zmijski lik.

Kad sam ovo čuo skočio sam kao oparen. Grom i pakao! Kako je moguće da mi je klesana zmija promakla kada sam sve detaljno i pažljivo razgledao!? Odmah sam krenuo ka grobnici, a Josif u stopu za mnom. I imao sam što videti! Zmija čuvarica je stajala na sanduku, na obodu gornje ploče, na strani nogu. Nijesam je uočio prilikom početnog razgledanja jer sam grobni-ci prišao iz drugog pravca i svu pažnju usmjerio na uzglavnik s ordenjem. Zmija je bila isklesana na istom mjestu kao što je slučaj sa grobnicama u Osrecima i Grablji. Bila je izrađena u identičnom maniru – u vidu reljefne položene spirale s kraja na kraj bočne strane. Stajao sam, očito, pred rukotvorinom onog istog majstora.

Fotografisao sam klesanu zmiju iz raznih uglova, a onda smo prešli na odgonetanje natpisa na uzglavnoj ploči. Polagano smo iščitavali riječ po riječ, i konačno, uspjeli da ga sastavimo:

СПОМЕН ПОДИЖЕ ПАНТО БУЛАТОВИЋ
СЕБИ И СИНОВИМА МИЈАЈЛУ И
ПОРУЧНИКУ САВИ ПРЕМИНУЛИ 1923
СТАРИ ПАНТО СУ ДВА СИНА
ОВДЕ ВЕЧНИ САН ПРЕБИВА
ПОСЛЕ СЕБЕ НЕ ОСТАВИ
ОСИМ ОВЕ СПОМЕН ПЛОЧЕ
КАД КО ДОЂЕ ПА ПРОМИСЛИ
НА ОЧИ МУ САМЕ СУЗЕ СКОЧЕ 1928 Г.

Bio sam nekoliko trenutaka zatečen ovim potresnim epitafom. Iza toga sam rekao Josifu da je čudno što se u natpisu ne pominje starac Jovan, koji, kako se pripovijeda u Mrtvom Dubokom, počiva na tom mjestu. Josif je samo slegnuo ramenima. Moguće je ipak da je priča o Jovanovom počivalištu istinita. Moglo bi biti da je starac Jovan bio Pantov otac – što bi značilo da je stradao mnogo prije 1928. godine. A moguće je čak i da je bio Pantov ded i da se na tom mjestu, pred crkvom, davno, mnogo prije nego što je Panto naručio izradu kamenog kovčega za svoje sinove, nalazila jednostavna tradicionalna kamena grobnica s grubo otesanom pločom-poklopnicom i kiljanima u kojoj je počivao starac Jovan!?

O čemu god da je riječ, pitanje Jovanovog počivališta za nas nije najvažnije. Najznačajnija je klesana zmija na obodu gornje ploče kamenog kovčega. Nije više bilo nikakve dileme da sam ušao „u trag“ nekom davnašnjem lokalnom klesaru. Kako je rečeno, okolnost da se najveći broj njegovih rukotvorina nalazi na groblju u Osrecima, ukazivala je da je bio iz Morače ili iz Rovaca.

Ostao sam još neko vrijeme u razgovoru s Josifom. Iguman me je ispratio par stotina metara. Na rastanku sam mu poklonio knjigu, a onda krenuo naniže ka seoskom groblju u Mrtvom Dubokom, udaljenom oko 600 metara. Išao sam ka tom mjestu

pun poleta, potpuno uvjeren da ću naići na još koju grobnicu onog nepoznatog majstora.

Pokazalo se da me osjećaj nije prevario. Bila je to intuicija na djelu.

Čim sam kročio na groblje, sa daljine od petnaestak metara, u sredini, ugledao sam kameni sanduk s klesanim krstom. Prilazio sam mu polako. Kod uzglavlja, pod krstom, na rubu gornje ploče, stajala je položena reljefna vijugava klesana zmija. Baš onakva kakvoj sam se nadao. Bila je načinjena na identičan način kao i zmije u Osrecima, Grablji i Kostrikovači, u vidu položene spirale koja se protezala s kraja na kraj bočne strane sanduka. Bilo je to, bez sumnje, još jedno djelo istog majstora.

Grobna
na groblju
u Mrtvom Dubokom

Ovakav bajkoviti rasplet usmjerio je svu pažnju na rukotvorine tog klesara. Zbog toga sam se nekoliko dana kasnije iznova zaputio prema Rovcima. Ovog puta ka Čeći i dalje ka Istaći, Cerovici i Liješnju. Ali, uprkos očekivanjima, na tamošnjim grobljima nijesam naišao na njegove klesarije. Do Veljeg Dubokog nijesam ni išao jer je za to neophodan terenski auto – moguće je da se i tamo krije neka reljefna položena zmija.

U narednim mjesecima zvao sam ovog klesara „nepoznatim rovačko-moračkim majstorom“, pa i „rovačko-moračkim Anonimom“. Izgledalo je da će i ostati zabilježen kao Anonim.

Stvari su se razvijale drugačije. Poslije izvjesnog vremena srio sam se sa Slavenkom T. Jovanovićem, koji je rođen i odrastao u Osrecima i veoma dobro poznao terensku situaciju u Donjoj Morači. Saopštio sam mu potanko što se zbivalo na terenu u Donjoj Morači i Rovcima. Opisao sam mu kako izgledaju rukotvorine nepoznatog klesara i koliko bi bilo značajno da se sazna njegovo ime. Na koncu sam ga upitao, može li se kako doći do odgovora na tu dilemu, računajući da bi u Osrecima još moglo živjeti sjećanje na tog majstora od prije jednog stoljeća. Pritom sam u vidu imao okolnost da se u narodu dobro pamte imena klesara, u što sam se više puta uvjerio na terenu. Samo treba naići na obaviještene osobe. Za to mogu navesti više primjera. U narodu postoji nešto što bi se moglo nazvati velikom nezapisanom „enciklopedijom“, koja živi u usmenoj formi i opstaje uprkos modernizaciji i zapustjelosti seoskih područja. Velika promjena načina života i nestanak ognjišta kao centralne tačke porodičnog okupljanja i žarišta usmene tradicije nijesu u potpunosti izbrisali narodnu memorijsku kulturu i mehanizme prenošenja „s usta na usta“. Kazivača je, istina, znatno manje, ali u crnogorskim selima još živi usmena predaja i lokalni pripovijedni žar još nije ugašen. Potrebno je samo načiniti istraživački napor, i uz malo sreće, pronaći pravu osobu i „pohvatati“ seoske pripovijesti u kojima su upamćeni brojni značajni pojedinci i događaji iz prošlosti.

Petnaestak dana nakon našeg susreta, Slavenko T. Jovanović mi se javio sa povoljnim vijestima. Ispostavilo se da se u Osrecima veoma dobro pamti ime onog „anonimnog“ majstora. Bio je to znameniti donjomorački klesar Vidak Veljov Radulović, koji je rođen u obližnjem selu Jasenova. Slavenka je o tome obavijestio njegov otac Tihomir Boškov Jovanović (1940) iz Osredaka. Rečeno mi je i da je o Vidaku Veljovom prije dvije decenije pisao

Ananije Simonović u knjizi *Jasenova i Jasenovci: od Šćepana do naših dana* (2000). Znatno prije Simonovića ali u manjem obimu, o Vidaku je pisao i Sekule Dobričanin.

Slavenko je udesio da se u narednim danima okupimo u Osrecima. Tamo smo se susreli s Tihomirom i Slavenkovom braćom i krenuli u obilazak seoskog groblja.

Kako je naprijed rečeno, na osredačkom groblju nalazi se pet kamenih sanduka koje je načinio Vidak Veljov Radulović. Jedan je sagrađen prije balkanskih ratova, a četiri poslije Prvog svjetskog rata.

„Sve ove spomenike je napravio samouki čovjek“, kazao mi je Tihomir dok smo razgledali Vidakove rukotvorine. Tom prilikom mi je saopštio još nekoliko podataka, koje ćemo iznijeti u nastavku.

Saznanje da se majstor zvao Vidak Veljov Radulović i da je bio iz obližnje Jasenove, stvorilo je novu situaciju. Trebalo je hitno obići jasenovsko groblje. Jer, ako je Vidakovih rukotvorina bilo u Osrecima, na Grablji, u Mrtvom Dubokom i Kostrikovači, onda je na mjestu bila pretpostavka da ih je bilo i u njegovom rodnom selu.

Tihomir Jovanović
sa suprugom Stankom
pred njihovom kućom u Osrecima

Ovo sam sproveo u djelo dva dana nakon razgovora s Tihomirom. Selo Jasenova nalazi se u blizini Manastira Morača, visoko u brdima. Vijugavi asfaltni put vodi od magistrale naviše kroz vrletne predjele, isprva kroz šumu, a zatim kroz zaseoke rasute po brdskim stranama – Luke, Skoke, Prisojak, Sredobrijeg. Nakon tri i po kilometra uspona stiže se do groblja zvanog Sopčevina, koje leži na malenoj zaravni sa koje puca lijep pogled na donjomoračka sela na suprotnoj (lijevoj) strani Morače. U blizini Sopčevine je zaselak Pržića Brijeg.

Na groblju sam, osim četrdesetak novijih granitnih i mermer-nih grobnica, zatekao i devet starijih kamenih sanduka. Na svima su stajali kameni krstovi, osim na jednom. Razgledao sam ih pažljivo i ustanovio da ih je načinio Vidak Veljov Radulović. O tome su svjedočili karakteristični simboli i ornamenti, kao i prepoznatljivi klesarski manir.

Ali, jedna stvar je bila neobična. Ni na jednom spomeniku nije bilo klesanih zmija!

Pregledao sam više puta kamene sanduke da mi ne bi što promaklo. Rezultat je bio isti.

Ovaj obilazak ipak nije prošao bez dobitka. Razgledanje groblja donijelo je nova saznanja o Vidaku Veljovom i omogućilo da se načini jasnija slika o njegovoj djelatnosti. U tome su mi pomogli očuvani natpisi na kamenim krstovima sa datumima izrade. Kao i na groblju u Osrecima, dio kamenih sanduka bio je načinjen prije balkanskih ratova, a dio nakon Prvog svjetskog rata.

Evo jasenovskih epitafa po hronološkom redu.

Dva najstarija sanduka načinjena su 1906. godine. Na prvom je gornja ploča ravna, a natpis na krstu djelimično čitljiv:

ОВИ ГРОБ СА. СТАНУША СВ(О)М ЧОБЈ(Е)КУ ... 1906.

Na drugom, ukrašenom kamenom sanduku gornja ploča bila je ovalna, a natpis je glasio:

Porodična grobnica Radulovića u selu Jasenova

ОВАЈ ГРОБНИ СПОМЕН ПОДИГОШЕ БРАЋА
РАДУЛОВИЋИ ВИДАК БОГДАН И СЕКУЛЕ
СВОМ ЂЕДУ РИСТУ И СВОМ ОЦУ ВЕЉУ Р. 1906 Г.

Bila je to očito porodična grobnica klesara Vidaka Veljovog Radulovića, koja je od prethodne bila starija ili mlađa za koji mjesec.

Na trećem sanduku gornja ploča je bila ravna, a na krstu je stajalo:

ОВО ЈЕ ГРОБ ГИМНАЗ(И)СТА
ЈАНКА П СИМОНОВИЋА
КОИ СЕ САХРАНИ 1909 Г 4 ЈУНА.

Na četvrtom gornja ploča je bila ravna, a na krstu je stajao natpis:

ОВИ СПОМЕН ПОДИЖЕ РУЖИЦА Ј.
СВОМ ЧОВЈЕКУ ЈОВАНУ Р. РАДОЊИЋУ
И СВОЈОЈ ШЋЕРИ МИРОСАВИ 1912 Г.

Na petom kamenom sanduku gornja ploča je bila ovalna, a na krstu je bio djelimično čitljiv natpis:

Grobnica u Osrecima koju je načinio Vidak Veljov Radulović

ОВЋЕ ПОЧИЈЕВАЈУ КОСТИ
МИЈАЈЛА Б СИМОНОВИЋА
САХРАЋЕН 1929 ГОДИН(Е).
ОВАЈ ГРОБ ПОДИЖ ЊЕГОВ
ЗЕТ МИЛОВАН Ћ. РАДОЊИЋ
И ЊЕГОВА ШЋЕР СТАНУША СА

(natpis se nastavlja na plohi sanduka i nije čitljiv).

Na šestom kamenom sanduku s gornjom ravnom pločom na krstu je stajao djelimično čitljiv natpis:

ОВЋЕ ПОЧИВА ЈОВАН В. СИМОНОВИЋ Р. 1883 Г
ПОГИБЕ ... (1925?) Г 16. 2. ОД НЕБРАЦКЕ РУКЕ
ОВИ СПОМЕН ПОДИГОШЕ БАРЈАКТАР
ПАВЛЕ И БРАЋА ... (ВАСИЛИЈЕВИЋИ?)

U donjem dijelu krsta stajalo je:

ОВЋЕ СЕ САХРАНИШЕ СИНОВИ...

Na sedmom kamenom sanduku gornja ploča je bila ovalna, a natpis je glasio:

ОВИ ГРОБ ПОДИЖЕ
ЈОВАНА В. РАДУЛОВИЋА
СВОМЕ СИНУ АНДРИ РАДУЛОВИЋУ
Р. 1908 Г А УМРО 1918 Г.

U samom dnu krsta stajao je datum izrade: 1931 Г.

Na preostalim sanducima nije bilo natpisa.

Prema svemu izloženom vidi se da je donjomorački majstor Vidak Veljov Radulović klesao kamene sanduke u deceniji prije balkanskih ratova, kao i u deceniji nakon Prvog svjetskog rata, sve do 1931. godine. Može se konstatovati s velikom pouzdanošću da u periodu prije balkanskih ratova (1906–1912.) nije klesao zmijske likove i da je sa time započeo tek nakon 1918. godine. Pri čemu, na groblju u rodnoj Jasenovoj ni poslije 1918. godine nije načinio nijedan zmijski prikaz! To je činio na obližnjim rovačkim i donjomoračkim grobljima - u Grablji, Mrtvom Dubokom, Kostrikovači i Osrecima.

Iz natpisa na porodičnoj grobnici načinjenoj 1906. godine, saznali smo da je Vidak Veljov imao braću Bogdana i Sekula, a da im se ded zvao Risto.

Po povratku sa terena, potražio sam knjige Sekula Dobričanina iz 1984. godine i Ananija Simonovića iz 2000. godine i u njima našao više podataka o Vidaku Veljovom i njegovoj porodici.

Ananije Simonović piše da su se Vidakova rođena braća Bogdan i Sekule preselili 1919. godine u Bajinu Baštu i tamo boravili do 1926. nakon čega su se odselili u Slatinu kod Brodareva (*Jasenova i Jasenovci: od Šćepana do naših dana*, Podgorica, 2000, 114). Na drugom mjestu navodi se da je Vidak Veljov u rodnoj Jasenovoj živio do 1924. godine, kada je odselio, sa najbližim rođacima, u Brodarevo (isto, str. 264).

Sekule Dobričanin piše da se nakon 1918. godine nekoliko porodica iz jasenovskog bratstva Radulović odselilo u Podujevo, dok su se četiri porodice naselile u Drenici („Donja Morača“, 1984, 47).

Ananije Simonović navodi da je Vidak Veljov imao stričeve Grujicu i Agicu Ristove, koji su uzeli novo prezime – Pandurica (nav. djelo, str. 114). Sekule Dobričanin u vezi toga pojašnjava da je novo prezime došlo od nadimka Rista Savovog Radulovića, Vidakovog đeda, koji je bio „znatan junak“. „Taj mu je nadimak dao serdar Mileta Rašov, a to će reći: da se na strašnom mjestu mogao u njega pouzdati kao u graničnu kulu – panduricu“ (nav. djelo, str. 60).

Agica Pandurica je, kako Simonović dalje pripovijeda, stradao u Prvom svjetskom ratu, dok su se Grujica i Agičin sin Jagoš 1921. godine iz Jasenove odselili u Podbišće, a 1924. u Lepenac (str. 113–114).

Nalazimo podatak da je i majstor Vidak Veljov nosio prezime Pandurica i to sve do 1938. godine, kada se vratio starom prezimenu – Radulović.

Konačno, kaže se da su Bogdan Veljov i Vidak Veljov Radulović ubijeni od muslimanske (italijanske) milicije u Brodarevu 1941. godine (isto, str. 364).

U knjizi je dat i rodoslov Radulovića iz koga se vidi da majstor Vidak nije imao muškog potomstva.

Za Sekulu Veljovog Radulovića se pak kaže da se rodio 1885. a umro 1948. godine. Sekule Dobričanin ga pominje među kazivačima usmene tradicije prilikom prikupljanja građe za knjigu *Donja Morača* između 1935. i 1941. godine.

Mozaik je bio sve potpuniji. Stvar se odvijala baš onako kako sam to priželjkivao nekoliko mjeseci ranije. Preda mnom je iz dana u dan izrastao lik samoukog narodnog majstora iz Jasenove, čiji su se simboli i ukrasi razlikovali od svih ostalih, kako oblikom, tako i karakterističnim mjestom na kojem su bili isklesani.

Nije nam poznato koje je godine Vidak Veljov ugledao svijet, ali na raspolaganju imamo nekoliko podataka koji nam mogu pomoći da to približno odredimo. Poznato je da se njegov brat Sekule rodio 1885. i da je umro 1948. godine. Znamo, takođe, da je Vidak 1906. godine sa braćom Bogdanom i Sekulem u rodnoj Jasenovoj sagradio raskošni porodični spomenik đedu Ristu i ocu Velju. U natpisu na toj grobnici Vidakovo ime stoji na prvom mjestu među trojicom braće (drugi po redu je Bogdan, a treći Sekule), što najvjerovatnije ukazuje da je Vidak bio najstariji, Bogdan srednji, a Sekule najmlađi. Iz ovoga se može pretpostaviti da je Vidak rođen nekoliko godina prije Sekula, vjerovatno oko 1880. godine, kao i da je 1906. imao između 25 i 30 godina starosti.

Vidak Veljov nije pripadao prvoj generaciji narodnih klesara, koja je djelovala u periodu 1878-1895. godine, a zahvaljujući kojima su klesari iz narednih decenija na raspolaganju imali već oblikovani simboličko-dekorativni repertoar. Pripadao je narednoj generaciji koja se mogla ugledati na rukotvorine prethodnika, a neki od njih su vjerovatno i učili zanat kod starijih majstora.

Vidak Veljov je, po svojoj prilici, još bio dijete u momentu kada su na seoskim grobljima počeli da se pojavljuju prvi fino tesani kameni sanduci. Iz natpisa na Vidakovim rukotvorinama saznali smo da je svoju djelatnost sprovodio između 1906. i 1931. godine – što znači, u periodu kada su se uzori mogli naći na kamenim sanducima načinjenim koju deceniju ranije.

Vidak Veljov je 1906. godine načinio porodičnu grobnicu u Jasenovoj, a ubrzo u istom selu još dvije (1909, 1912). To ukazuje da je tih godina već bio majstor na glasu, koji je dobro vladao svojim zanatom. To nam sugerise i da se građenjem i klesanjem počeo baviti ranije.

Ananije Simonović donosi više detalja o ovom majstoru.

„U Jasenovoj je bilo više sposobnih samoukih majstora za najrazličitije seoske poslove, kao što su izgradnja kuća, staja, savardaka, koliba, pojata, za izradu predmeta potrebnih u kući, za izradu poljoprivrednih alatki od drveta, za izradu drvenih sudova (posuda) i drugog. Najpoznatiji jasenovski majstor bio je Vidak Veljov Radulović, koji je u Jasenovoj živio do 1924. godine.“

„Vidak je izrađivao badnjeve, žbanove, kace i razne poljoprivredne alatke.“

„Vidak je nudio Cerovičanima da na Ibrišnici izgradi kameni most iznad ponora, ako oni obezbijede potrebnu količinu klaka. Most bi posvetio svojoj majci. Cerovičani nijesu prihvatili tu ponudu, pa su, do sada, više puta gradili drveni most na tome mjestu, koji je sada van upotrebe.“

Simonović piše i da je u Jasenovoj bilo više vodenica. Jednu je imao i Vidak Veljov Radulović „ispod Padališta, blizu njegove kuće u Tunjevcu, na potoku Selištnjaku. I ona je radila samo sezonski“.

Simonović navodi da je Vidak Veljov „zidao kuće i kule od kamena i pokrивao ih pločama.“ „Kulu Velja Radulovića u Međupotočju je zidao Mališa Lučić iz Osredaka, a pločom je pokrio Vidak, sin Veljov. Vidak je ozidao svoju kulu u Tunjevcu i kulu Radivoja Radulovića na Padalištu, pa je i njih pokrio pločom. Majdane ploča za krovove kuća i pojata Vidak je otkrio u Pribojevici, iznad puta Ocka Gora-Liješnje, a za kule u Jasenovoj, majdan je našao u potoku Sičak, u blizini Brazde.“ „Vidak je ozidao dosta kuća i u Jasenovoj i u drugim selima Morače i Rovaca (...) Vidak je kuće, koje je sam zidao, a i druge, uspješno pokrивao kamenim pločama. Sada postoji samo jedna „građevina“ koju je pokrio pločom, pojata na bivšem imanju Nikole Đurđića u Đuđevini, koja je sada u vlasništvu Šćepana-Miška Rakočevića iz Raičevina. U blizini je i Nikolina kuća-kula, koju je, također, pokrивao Vidak, ali je na njoj krov zamijenjen prije više desetina godina i u njoj živi Rakočević.“

Simonović se osvrće i na izradu fino tesanih kamenih grobnica:

„Najpoznatiji majstor za izradu spomenika bio je samouki kamenorezac Vidak Veljov Radulović. On je izradio dosta grobnica i spomenika na više moračkih grobalja, uglavnom, po istom sistemu i sličnog izgleda. Kamen za spomenike Vidak je pronalazio u Gornjem i Donjem Zagracu (u Grabini) i ispod Ropušnice (Pasji zub). Vidak je ugovarao izradu spomenika na licu mjesta, a o transportu se brinuo vlasnik. I to je bio težak posao, s obzirom na uske i slabe puteve, kojima se nijesu mogle koristiti volovske i konjske zaprege. To su, obično, obavljale mobe, u kojima su komšije i rođaci rado učestvovali”.

Ovo ćemo dopuniti pričama koje sam 2022. zabilježio od Tihomira Boškova Jovanovića (1940) iz Osredaka, a u kojima su sadržani dragocjeni detalji. Te male pripovijesti govore o načinima na koje su nastajale grobnice na groblju u Osrecima.

Prva je vezana za kameni sanduk, koji se nalazi u istočnom dijelu groblja, u blizini crkvišta, a koji je načinio Vidak Veljov Radulović. Na grobnici se nalazi klesani krst koji je izvaljen iz ležišta i položen na plohu. Taj spomenik je podigao Veljo Mašković sinu jedincu Milošu.

„Prevezen je iz Gradine sa Zagraca. Vučen je nekoliko puta u prekidima, nekoliko na konje, nekoliko na volove, a nekoliko ručno, jer nije se moglo drugojačije. Svaki komad imao je posebno pakovanje.“

Druga priča vezana je za obližnji kameni sanduk s krstom, koji je takođe načinio Vidak Veljov. Na njemu je natpis:

ОВЋЕ ПОЧИВАЈУ КОСТИ ИВАНА М ЈОВАНОВИЋА
УМРО 31 5 1914 Г ОВИ ГРОБ ПОДИГОШЕ ЊЕГОВА
МАЈКА СТАНИЦА И ЊЕ(Г)ОВА ЖЕНА СТАКНА 1919 Г

„Stakna Ivana Miraševa Jovanovića – pripovijeda Tihomir – napravila je spomenik svome mužu Ivanu od kamena ispod

Jasenova dola u Ropušnicu. Iz Pašeg zuba, majdana ispod Ropušnice, to je izvlačeno volovima do Poljana, a onda su izvlačili ljudi sa vezama jer nije bilo konopa („veze su se prele od vune“). A put je bio neprohodan jer nije bilo kolskog puta, odilo se konjima.“

Treća priča vezana je za kameni kovčeg u sredini osredačkog groblja, načinjen sredinom 1930-ih godina, koji su gradili drugi majstori.

„Radule Dukin Mašković je prodao imanje na Ropušnici (Trebežine) da bi platio izgradnju kamene grobnice. Taj spomenik radio je Batrić Četković sa sinom Todorom 1935. godine. On je dobavljen iz Gradine u Planjoj kod Kolašina, zapregom konjskom do Debelog luga koji se nalazi ispod Visećeg, to je mjesto kod skretanja za Osretke.“

Četvrta priča vezana je za ograđeni kameni sanduk s krstom na ulazu u osredačko groblje koji je načinio Vidak Veljov Radulović. Na krstu je natpis:

ОВЋЕ ПОЧИВА МИЛЕТА П. МИЛОШЕВИЋ

P. 1891. УМРО 5-11-1922 Г. И ЊЕГОВ ОТАЦ ПЕТАР

P. 1851 А УМРО 1918 Г. ГРОБ ПОДИГОШЕ

НОВКА ЖЕНА М И МИРЈАНА М(А)ЈКА МИЛЕТИНА

Tihomir pripovijeda da je, prije nego što je Vidak Veljov napravio ovu grobnicu, Mirjana Milošević pregovarala sa drugim majstorom.

„Skupili su se na pogodbu komšije i seljaci. Na pogodbi je bilo svega za jelo, a na kraju je bilo i kisjela mlijeka. Ovaj majstor što je trebalo da radi rekao je: Ja ću da radim samo o mlijeku jer volim to. Mirjana je uzvratila: Niko mi dosad nije radio samo o mlijeku pa nećeš ni ti. I tako pogodba propadne. I ona uzme novog majstora Vidaka Radulovića.“

Ananije Simonović bilježi još jednu epizodu vezanu za Vidaka Veljova.

„Kad je umro Mijajlo Simonović 1929. godine, koji nije imao porodice, njegov staratelj, sinovac Sekule, je od Vidaka, svoga kuma, kupio grobnicu za 7.000 dinara (kao sedam dobrih volova). Tada je Vidak Sekuli rekao: „Evo ti, kume, spomenik za 7.000 dinara, a drugome ga ne bih dao za te pare, tako mi svetoga Jovana, koji je među nama“. „Kao što se vidi – nastavlja Simonović – Vidakovi spomenici su bili veoma skupi, jer ih je radio ručno, običnim čeličnim glijetima i čekićem, a morao je dugo tražiti kvalitetni kamen, koji nema pukotina i vena i koji je veoma tvrd za obradu. Zato su njegovi spomenici veoma postojani i trajni i već imaju preko 100 godina“.

Konstataciji o kvalitetu i čvrstini kamenih grobnica nema se što prigovoriti. U njenu istinitost uvjerio sam se na više mjesta. Na kamenim sanducima Vidaka Radulovića se ni poslije jednog stoljeća ne vide pukotine, niti bilo kakva druga oštećenja.

Donja Morača – Ostružnje – Tali
1998. godina

Naveli smo podatak da je Vidak Veljov prodao svome kumu Sekulu Simonoviću grobnicu za 7000 dinara, za što se tada moglo kupiti sedam dobrih volova. Po reakciji Vidaka Veljovog može se zaključiti da je ta suma bila znatno manja od prave cijene grobnice. Da bi stekli sliku o realnoj vrijednosti navedene sume od 7000 dinara, navešćemo Simonovićev podatak da je početkom prošlog stoljeća zlatotkano crnogorsko odijelo za muškarca ili za ženu bilo ekvivalentno vrijednosti jednog dobrog vola, a taj odnos je vjerovatno ostao nepromijenjen do 1929. godine.

Epizoda o prodaji grobnice kumu Sekulu Simonoviću, ukazuje da je Vidak Veljov Radulović, i pored toga što se 1924. godine odselio u Brodarevo, i dalje pravio kamene grobnice po Donjoj Morači i Rovcima. O tome svjedoči više natpisa na grobnicama u Osrecima, Jasenovoj i Kostrikovači. Ti natpisi pokazuju da je taj majstor nakon 1924. godine često boravio u rodnom kraju gdje je ugovarao različite poslove.

Savardak u Zakrilju u Osrecima, Donja Morača
1998. godina

Slika o tome je manje-više jasna, ali ovo pokreće dilemu: da li je Vidak Veljov u periodu 1924–1941. godine pravio kamene sanduke i kovčege u Brodarevu?

Ovo se moglo riješiti samo na jedan način. Krenuo sam ka Brodarevu 13. jula 2023. godine da bih na licu mjesta utvrdio da li na tamošnjim grobljima ima Vidakovih rukotvorina.

Brodarevo se nalazi 28 kilometara sjeverno od Bijelog Polja. Pokazalo se da u toj varošici postoje dva pravoslavna groblja. Prvo, zvano Rosulje, smješteno je na uzvišenju iznad naselja na lijevoj obali Lima, a drugo na suprotnoj strani rijeke. Ispostavilo se da na tim grobljima nema kamenih sanduka i kamenih kovčega, niti bilo čega drugog što bi ukazivalo na Vidakovu djelatnost. Štoviše, na tim mjestima nijesam naišao na bilo kakve tesane kamene sanduke ili kovčege. Vidak Veljov, po svemu sudeći, nije pravio kamene grobnice u Brodarevu, jer za to nije bilo interesovanja i narudžbi. Žitelji Brodareva prije jednog stoljeća očito nijesu bili skloni pravljenju skupih kamenih grobnica, za razliku od stanovništva u Crnoj Gori, koje je radi porodičnog dostojanstva, časti i pijeteta prema pokojniku bilo spremno da prodaje cijela imanja. To je, najvjerovatnije, bio i razlog zbog kojeg je majstor Vidak nakon preseljenja 1924. godine, povremeno (ili češće?) boravio u Donjoj Morači i Rovcima i klesao nadgrobne kamene spomenike.

Na kraju, treba razmotriti i pitanje motivacije i uzora po kojima je Vidak Veljov oblikovao svoj simboličko-dekorativni repertoar, koji je po nekim elementima, bio vrlo originalan. Na primjer, klesani borovi i rombovi se mogu naći na raznim stranama Crne Gore, ali položene reljefne vijugave zmije na obodima sanduka postoje samo na njegovim rukotvorinama.

Postavlja se pitanje odakle potiče ta originalnost. Kako je jedan klesar iz besputne Donje Morače mogao doći do takvih rješenja?

Već je rečeno da je Vidak Veljov bio samouk, ali ne treba isključiti mogućnost da je nailazio na rukotvorine drugih majstora koje su mogle služiti kao uzori. Tu iskrsavaju i dileme, jer nije poznato da ga je posao sve vodio u mladosti i u kojim je sve crnogorskim krajevima mogao boraviti. Mi, zapravo, ne znamo da li je u mladosti uopšte napuštao Donju Moraču.

Sve je to vrlo zagonetno. Vidi se, na primjer, da je još 1906. godine počeo da kleše slijepe arkade u dnu nadgrobnih spomenika, čineći to i na podužnim i na bočnim stranama. Tako na porodičnoj grobnici u Jasenovoj iz 1906. godine, u dnu podužnih strana nalazimo po deset isklesanih arkada. Iznad krajnjih arkada postavljena su po dva stilizovana bora, a između borova protežu se maleni položeni rombovi. Između rombova stoji centralni floralni motiv u vidu dva povijena pupoljka. Isti floralni motiv nalazi se i nad trima arkadama na bočnim stranama sanduka. Na prednjoj strani krsta je natpis, a na poledini, po sredini, isklesan je bor, dok se na kracima krsta nalaze tri rozete.

U prvom periodu svog djelovanja, Vidak Veljov je posljednji kameni sanduk načinio 1912. godine, nekoliko mjeseci prije izbijanja Prvog balkanskog rata. Nakon toga je nastupila duža pauza – sve do 1919. godine, najvjerovatnije zbog toga što je bio vojni obveznik i učesnik u balkanskim ratovima (1912–1913), kao i Prvom svjetskom ratu (1914–1918). Majstor Vidak je vjerovatno bio u sastavu Donjomoračkog bataliona koji je krajem 1912. godine učestvovao u oslobađanju Peći, a iza toga i u borbama na Bardanjoltu kod Skadra.

Natpisi na kamenim sanducima svjedoče da je nastavio s gradnjom grobnica odmah po završetku Prvog svjetskog rata, 1919.

godine. Vidi se da je i u tom periodu klesao slijepe arkade, na isti način kao i prije 13 godina (1906) – po deset na podužnim stranama i po tri na bočnim. Ovo je, očito, bio preovlađujući šablon. Promjenu uočavamo tek na kamenoj grobnici u Jasenovoj, načinjenoj 1931. godine. Na njoj se, na podužnoj strani, nalaze samo dvije arkade u uglovima, između kojih je postavljen veliki položeni romb, unutar koga stoji dekoracija nalik suncu sa zracima. Po dvije arkade nalaze se i na bočnim stranama.

Na grobnicama koje je pravio od 1919. godine uočava se značajna novost. Sada je na kamenim sanducima počeo da kleše vijugave reljefne zmije i to na potpuno originalan način – bile su položene i stajale na obodima gornjih ploča.

Što je majstora Vidaka moglo navesti na ovo? Kako je došao na ideju da započne sa klesanjem zmija i to baš na rubu gornje plohe, na mjestu na kojem to nijedan drugi crnogorski klesar nije činio? Će je to mogao videti vijugave položene zmije?

Ima li možda ova sklonost veze sa riječima Sekule Dobričanina zapisanim pred Drugi svjetski rat: „Mislim da se o

Grobnica
u
Petrovićima

zmijama nigdje više ne govori nego u Rovcima i Morači...“ („Donja Morača“, str. 17, fusnota br. 2). Dakle, da li je imalo uticaja to što je odrastao u ambijentu u kojem je odnos prema zmijama bio vrlo izražen?

O svemu tome možemo samo da nagađamo. Na primjer, na tako nešto su ga mogla motivisati i dva kamena sanduka kod crkve Sv. Nikole (tzv. Koprivičke crkve) u Banjanima, kao i dva kamena sanduka na groblju kod crkve u Petrovićima. Na pomenutim grobnicama, na obodima gornjih ploča, isklesani su raskošni zmijoliki ornamenti – pri čemu treba naglasiti da je riječ o zmijolikim (spiralno-izuvijanim) dekoracijama, a ne o zmijskim likovima. Na prvoj grobnici kod Koprivičke crkve, na krstu stoji da je izrađena 1891. a na drugoj, 1895. godine. Na prvoj grobnici kod crkve u Petrovićima na krstu stoji da je sagrađena 1892. godine. Na drugoj nema natpisa. Ovakve dekoracije, vjerovatno od istog majstora, nalazimo i na grobljima u Počekovićima i Klenku.

Dakle, svi ti vijugavi zmijoliki ukrasi na obodima mogli su biti poticaji koji su se u Vidakovoj imaginaciji uobličili u likove položenih reljefnih zmija. Ukoliko se u stvarnosti dogodilo nešto slično ovome, onda bi bili na tragu grandiozne pripovijesti o sazrijevanju i poetskom oblikovanju jednog narodnog crnogorskog klesara. To bi nas uvelo u zapostavljenu dimenziju narodnog života, kojoj nije pridavana bilo kakva važnost.

Ali, sve je to u zoni nagađanja. Kako je rečeno, mi ne znamo da li je Vidak Veljov u mladosti uopšte boravio van Donje Morače. Ne znamo da li je ikada bio u Banjanima i vidio groblja u Petrovićima, kod Koprivičke crkve, u Klenku i Počekovićima.

Konačno, ne znamo da li je išta slično vidio na bilo kojem groblju. Možda je sve to bilo proizvod njegove imaginacije, bez bilo kakvih spoljnih uticaja.

Toliko o Vidaku Veljovom.

Bio je ovo pokušaj da se unese više svjetla u jedno netaknuto i neobrađeno polje iz crnogorske prošlosti i da na primjeru jednog samoukog narodnog stvaraoca pokažemo koliko je još neispisanih priča kojima prijeti zaborav.

(kraj)

MIKELANĐELOV CIKLUS FRESAKA NA SVODU SIKSTINSKE KAPELE

Jakov Marković

The paper analyses Michelangelo's frescoes on the vault of the Sistine Chapel as expressions of Renaissance humanism and Neoplatonism. The first part of the paper will present the Renaissance as a renewal of ancient thought, culture and heritage, and Florentine Neoplatonism, which deeply influenced Michelangelo. Furthermore, the paper also analyses the frescoes on the Sistine Vault commissioned by Pope Julius II that were painted between 1508 and 1512. We will discuss about the nine stories themed after the First Book of Moses, as well as about prophets and sibyls, ignudos, and other parts of the decoration of the vault that will be interpreted in the spirit of Renaissance Neoplatonism.

Renesansa je bila kulturni pokret koji je duboko uticao na evropski intelektualni i umjetnički život u ranom modernom razdoblju. Renesansa počinje u XV vijeku u Firenci, a do XVI vijeka proširila se i u sjeverne djelove Evrope. Došlo je do preokreta u nauci, filozofiji, književnosti i umjetnosti. Takav preokret značio je *rinascimento* antičke misli, kulture i nasljeđa. Na antiku se gledalo kao na razdoblje u kome je civilizacija dostigla vrhunac svoje stvaralačke moći, na doba koje je bilo naglo prekinuto varvarskim najezdama koje su uništile *Imperium Romanum*.¹ Sjaj tog svijeta mogao se vratiti jedino u

¹ H. W. Janson, A. F. Janson, *Istorija umetnosti*, peto izdanje, Zemun, 2016, 403.

duhu, dubokim prodiranjem u njegovu srž. Pojam „humanizam“ je bio renesansni kulturni i filozofsko-naučni pokret koji je težio obrazovanju ličnosti po antičkim uzorima. Leonardo Bruni je pozajmio riječ *humanitas* od Cicerona i Aula Gelija da bi označio one nauke koje čine čovjeka slobodnim, mislećim, dostojnim.² To je bilo proučavanje *septem artes liberales*, sedam slobodnih vještina, koje je renesansni humanizam prihvatio kao osnovu obrazovanja. Da je ideja o preporodu poslije vjekova sna italijanska, lako se može zaključiti iz sljedećeg citata. Pišući svome prijatelju Paulu od Midelburga 1492. godine, Marsilio Ficino kaže:

„Ovaj vek, sličan zlatnom dobu – misleći na antičko doba – ponovo je oživeo slobodne umetnosti, koje su bile gotovo ugašene: slikarstvo, skulpturu, arhitekturu, muziku, poeziju, gramatiku, drevna pevanja uz Orfejevu liru, i to sve u Firenci. Dostigavši ono što je klasično doba poštovalo, a što je od tada skoro zaboravljeno, ovo doba spojilo je mudrost i rečitost, razboritost i vojnu veštinu na najimpresivniji način u Federiku, vojvodi od Urbina, kao da je to proklamovalo pred samom Paladom... Takođe u tebi, dragi moj Paolo, ovaj vek je, čini se, usavršio astronomiju, a u Firenci je iz mraka izvukao na svetlost dana Platonovo učenje...“³

Stvoreno je racionalno i naučno shvatanje svijeta i ojačala je individualnost italijanskog i evropskog građanina. Svijet u kome je stvoren renesansni umjetnik bio je mnogo složeniji od svijeta njegovih prethodnika. Umjetnik ne samo da je bio prijatelj humanista, filozofa i književnika, već je i sam bio univerzalno obrazovan i svestran stvaralac. Burkhart je u pravu kada kaže da je XV stoljeće u prvom redu stoljeće mnogostranog čovjeka.⁴ Rađa se *uomo universale*. Mnogi od njih su bili istovremeno

² P. i L. Murray, *Umetnost renesanse*, drugo izdanje, Beograd, 1975, 10.

³ Ibid., 7.

⁴ J. Burkhart, *Kultura renesanse u Italiji*, Zagreb, 1953, 79–98, 82.

arhitekti, kipari, slikari, naučnici i pjesnici. Ipak, ono što bi se moglo nazvati kulminacijom jeste to da je renesansa naslijedila „raznorodna iskustva: etička, socijalna i politička, ukorenjena u Platonovoj, Aristotelovoj, Ciceronovoj, Senekinoj, Plutarhovoju misli; religiozna, zasnovana na senzibilitetu svetog Avgustina i njegovih nasljednika; medicinska i psihološka, utemeljena na analizama Hipokrata, Avicene, Galena i Arabljana. Iz ovih iskustava stvarane su fasete koje su činile renesansnog čoveka“.⁵ Zapravo, možemo izvesti zaključak da je humanizam u suštini bio filozofska misao koja se oslanjala na antičku kulturu, razum, iskustvo.

Velika promjena u umjetnosti renesanse do koje je doveo humanizam jeste to što umjetnik svoj djelokrug mnogo odlučnije i svjesnije ograničava na predstavljanje empirijskog svijeta.⁶ U tom trenutku metafizički simbolizam gubi svoju snagu. U slikarstvu i skulpturi bujao je realizam, ali realizam koji je utemeljen na naučnoj studiji spoljašnjeg svijeta pomoću novog oruđa: perspektive i anatomije. U arhitekturi, obnova rimskih formi je poslužila za stvaranje stila koji je odgovarao zahtjevima ljudskog uma prije nego mističnijim potrebama srednjovjekovnog katolicizma.⁷ Za razliku od srednjovjekovne umjetnosti, umjetnost renesanse ne dozvoljava posmatraču da se zadržava na bilo kojem detalju, pokušavajući da izdvoji bilo koji element iz cjelokupne kompozicije, već ga primorava da istovremeno sagledava sve djelove.⁸ Figure ponovo postaju tjelesnije, masivnije, smirenije; one čvrsto stoje na nogama, kreću se slobodnije i prirodnije u prostoru. U njima je, bez dileme,

⁵ S. Brajović, *Renesansno sopstvo i portet*, prvo izdanje, Beograd, 2009, 13–41, 17.

⁶ A. Hauzer, *Socijalna istorija umetnosti i književnosti*, tom I, Beograd, 1966, 259–464, 260.

⁷ E. Blant, *Umetnička teorija u Italiji 1450–1600*, Beograd, 2004, 7.

⁸ A. Hauzer, op. cit., 266.

naglašena snaga, energija, dostojanstvo i ozbiljnost koja će biti izražena u filozofiji *cinquocenta*.

Renesansni humanizam, koji je proistekao iz komplementarnosti antičke i hrišćanske tradicije jeste težnja da se izrazi jedinstvenost pojedinačnih osjećanja, misli i iskustva.⁹ Ovaj sistem je proistekao iz „Platonističke akademije“ u Firenci, koja predstavlja izabranu grupu ljudi, koji su bili vezani zajedničkim prijateljstvom, zajedničkim afinitetima prema veselom životu i prosvjećivanju ljudi, skoro fanatičnim obožavanjem Platona i odanom privrženošću jednom simpatičnom prefinjenom, učenom čovjeku, Marsiliju Ficinu (1433–1499).¹⁰ Ovaj *Philosophus Platonicus, Theologus, Medicus*, kako su ga zvali njegovi savremenici, nije bio samo srce i duša, već i konstruktivni duh jednog društva. Pored mnogih drugih, članovi društva bili su: Piko di Mirandola, Kristoforo Landino, Frančesko Katani di Diaseto, Anđelo Policijano, kao i Lorenzo Veličanstveni. Ficino je uzeo da ostvari trojak zadatak. Prvo je prevođenjem na latinski, uz sažete komentare, učinio dostupnim originalne platonističke spise, uključujući ne samo Platona, već i platoniste, Plotina, Porfirija, Jambliha i drugih. Drugo, trebalo je složiti ovo ogromno znanje u jedan koherentan i živ sistem, koji će biti sposoban da ulije novo značenje čitavom kulturnom nasljeđu tog perioda. Treće, možda i najteže, trebalo je ovaj sistem usaglasiti sa hrišćanskom religijom. Njegovo prvo sintetičko platonističko djelo *Theologia Platonica* izražava ambiciju da obnovi platonistički sistem mišljenja i dokaže njegovu potpunu saglasnost sa hrišćanstvom. U tom djelu opisao je univerzum u duhu neoplatonizma kao skladan i lijep

⁹ S. Brajović, op. cit., 36.

¹⁰ E. Panofski, *Umetnost i značenje: Ikonološke studije*, posebno poglavlja V i VI: *Neoplatonistički pokret u Firenci i severnoj Italiji (Bandineli i Ticijan)* i *Neoplatonistički pokret i Mikelandelo*, Beograd 1975, 108–134, 135–179, 109.

sistem koji se sastoji od različitih stupnjeva bića. Taj univerzum, koji je različit, ali opet neodvojiv od Boga, razvija se u četiri hijerarhijska stepena, koji pokazuju postepeno opadanje savršenstva: Kosmički Um, Kosmička Duša, oblast Prirode i oblast Materije.¹¹ Javlja se neprekidna struja natprirodne energije, koja teče odozgo nadolje i vraća se odozdo nagore. U tom strujanju natprirodne energije čovjek kao „razumna duša“, koja ima udjela u božanskom duhu, je, ni više ni manje, nego vezivna spona između Boga i svijeta, ili „središta svemira“, kao što kaže Piko dela Mirandola: „Čovek se uzdiže u više predele ne odbacujući niži svet i može da se spusti u niži svet ne napuštajući viši.“¹² Osnova Fićinovog filozofskog sistema je ideja ljubavi. Ona je pokretačka snaga koja nagoni Boga, odnosno, preciznije kazano, kojom Bog nagoni samog sebe, da izlije svoje biće u svijet i koja nagoni njegova stvorenja da teže ponovnom sjedinjavanju s njim. Djela u kojima je izlagana neoplatonistička teorija ljubavi izvršila su veliki uticaj na slikare, pjesnike i one koji bi se mogli nazvati „poetski mislioci“. Upravo takav jedan poetski mislilac je Mikelandelo Buonaroti.

Kao veoma mlad, Mikelandelo je živio u palati Lorenca Veličanstvenog i tamo došao u blizak dodir s Fićinovim i Mirandolinim neoplatonističkim razmatranjima. U pravcu neoplatonističke misli vodilo ga je ozbiljno studiranje Danteeve *Božanstvene komedije*.

¹¹ „Kosmički Um koji predstavlja jednu čisto nadčulnu i nadnebesku oblast; slično bogu, ona je postojana i nenarušiva; Kosmička Duša je još uvijek nenarušiva, ali nije više postojana, ona se kreće iz sebe same i nije više oblast čistih oblika, već oblast čistih uzoraka; Oblast prirode ili zemaljski svijet koji je narušiv, s obzirom da se sastoji od forme i materije, pa se može raspasti kada se ove dvije komponente razdvoje; Oblast materije, koja je bezoblična i beživotna, dobija oblik, kretanje, postojanje čak, samo utoliko što prestaje da bude ona sama, pa ulazi u zajednicu s formom, da bi bila dio Oblasti Prirode.“, Ibid., 110–111.

¹² Ibid., 115.

Panofski u svom djelu *Ikonološke studije* piše: „Mikelandelo je od svih svojih savremenika bio jedini koji je usvojio neoplatonizam ne samo u izvesnim vidovima već u celini, i to ne samo kao uverljiv filozofski sistem, a kamoli kao modu vremena, već kao metafizičko opravdanje svog sopstvenog bića.“¹³ Neoplatonističko vjerovanje u prisutnost duhovnog u materijalnom dalo je filozofsku pozadinu umjetnikovoj estetici i ljubavi prema lijepom. Vid neoplatonizma, koji tumači život kao nestvarni, mučni oblik postojanja, sličan paklu, u potpunosti se slagao s Mikelandelovom prirodom; neizmjernim nezadovoljstvom sobom i svijetom, koje je suštinsko obilježje Mikelandelovog genija. Postaje primjer modernog, usamljenog, demonom gonjenog umjetnika, obuzet potpuno svojom idejom i za koga ne postoji ništa sem nje, i u svome umjetničkom izrazu vidi jednu uzvišenu i nadčovječnu snagu.

Mikelandelova vjera u ljepotu materijalnog svijeta je ogromna. Njegovi rani soneti reflektuju ovo osjećanje u izražavanju jake emocionalne, a često i fizičke strasti, usmjerene ka vidljivoj, isto koliko i ka duhovnoj ljepoti, o kojoj su govorili neoplatoničari.¹⁴ Ljepota je za Mikelandela odraz božanskog u materijalnom svijetu. U jednom sonetu piše o božanskom otkrovenju kroz ljepotu:

*Colui, che 'l tutto fe', fece ogni parte
E poi del tutto la più bella scelse
Per mostrar quivi le sue cose eccelse,
Com'ha fatto or, con la sua divin' arte*.¹⁵*

¹³ Ibid., 142.

¹⁴ E. Blant, op. cit., 64.

* Prevod soneta:

*Sazdavatelj cjeline svaki deo sazda
I potom najljepši odabra međ njima,
Da prikaže stvari uzvišene vazda,
Kô što sad čini, božanska mu vještina.*

¹⁵ Ibid., 66.

Iz soneta se zaključuje da Mikelandelovi stavovi imaju jaku premisu neoplatonističkog realizma. Mikelandelo smatra da umjetnik, iako nadahnut prirodom, ono što posmatra u njoj mora da prilagodi idealnom principu u svom vlastitom umu. Umjetnost kreirana od strane intelekta, „koja ne samo da je dosegla vještinu što se može porediti sa božanskom, već i božansku moć da neanimirano oživi“.¹⁶ Tako *Divino artista* ima ne samo vještinu, već i sposobnost da stvori, oživi božansku tvar. U toj sposobnosti oživljavanja božanske tvari javlja se, ono što bi neoplatoničari nazvali *carcer terreno*, zemna tamnica besmrtnе duše.¹⁷ Mikelandelo ovu metaforu izvodi u grčevitim postavkama borbe ili poraza. To je borba koju vodi duša, da bi pobjegla iz okova materije. Ali ta plastična izolovanost sugerise neprobojnost zidova njihove tamnice. Borbu između prirodnog i duhovnog elementa izražavali su njegovi snažni, ali opet obuzdani *contrapposti*. Međutim, ta borba se u njegovim kasnijim djelima stišava, jer je duhovni element odnio prevagu.

Sikstinska kapela, izvan istorije umjetnosti i arhitekture, najpoznatija je po tome što je mjesto održavanja papske konklave, ceremonije kojom se bira novi papa. Unutrašnji zidovi kapele i svod ukrašeni su freskama firentinskih i umbrijskih renesansnih majstora. Freske na bočnim zidovima kapele slikane su od 1481. do 1483. Slikovni aranžman sastojao se od ciklusa iz Starog i Novog zavjeta, koji su prikazivali scene iz života Mojsija i Hrista. Na sjevernom zidu nalazi se šest fresaka koje prikazuju događaje iz Hristovoga života, koje su naslikali Perudino, Pinturikio, Sandro Botičeli, Domeniko Girlandajo i Kozimo Rozeli. Na južnom zidu nalazi se šest fresaka koje prikazuju događaje iz Mojsijevoga života, naslikane od strane Perudina, Pinturikia, Botičelija, Domenika i Benedeta Girlandaja, Rozelija, Luke Sinjorelija i Bartolomea dela Gata. Pojedinačne scene iz dva ciklusa

¹⁶ S. Brajović, op. cit., 113.

¹⁷ E. Panofski, op. cit., 143.

sadrže tipološke reference. Stari i Novi zavjet shvataju se kao da čine cjelinu, pri čemu se Mojsije pojavljuje kao Hristova prefiguracija. Iznad ovih djela, manje freske između prozora prikazuju razne pape. Za velike svečane prilike najniži djelovi bočnih zidova bili su prekriveni nizom tapiserija s prikazima događaja iz Žitija Sv. Petra i Žitija Sv. Pavla, kako je opisano u Jevanđeljima i Djelima apostolskim. Njih je nacrtao Rafael, njegovi crteži još uvijek postoje – a neki od njih su sačuvani. Najvažnija i najpoznatija umjetnička djela u kapeli su freske na svodu i na zapadnom zidu iza oltara. Freske na svodu naručio je papa Julije II – jedan je od najvećih patrona u čitavoj istoriji umjetnosti.

Sikstinski svod

Slava mladog Mikelandela toliko je impresionirala papu da je 1508. godine zatražio od njega da naslika svod Sikstine. Iako je Mikelandela uglavnom zanimalo stvaranje velikih mermernih skulptura, njegova dosljedna kreativna energija dovela ga je do toga da je postao veliki slikar. Konceptcija koju je za Sikstinu prvo zagovarao, zasnovana na temi koju bi papa predložio, nije bila tako razrađena kao ona koja je sprovedena u djelo. Prva šema sastojala se od dvanaest niša sa predstavama apostola i apstraktnim ornamentima na drugim mjestima na svodu. Mikelandelo je mnogo kasnije u pismu iz 1523. objasnio da je to smatrao nedovoljnim – previše „siromašnim“, očigledno i po temi i u formi – i da mu je zatim dato odobrenje da „napravim šta želim, šta god mi se sviđa“. ¹⁸ Odavno je istaknuto da je tema svoda, generalno, dopuna postojećim freskama na zidovima i da ilustruje hrišćansku istoriju, *ante legem*, uvod u istoriju, *sub lege* i *sub gratia*, ¹⁹ koje su umjetnici pape Siksta IV prikazali

¹⁸ S. J. Freedberg, *Painting in Italy 1500–1600*, 3rd edition, Yale University Press, 1993, 15–84, 37.

¹⁹ Ibid., 37.

trideset godina ranije. Poznato je da za vrijeme mise sveštenik digne pogled k nebu (svodu) kada izgovara riječi: „Veni Sanctificator, omnipotens, aeterne Deus: et benedic hoc Sacrificium...”²⁰, što je Mikelandelu bilo poznato, i to je iskoristio za oslikavanje svoda. Slikajući priču o stvaranju svijeta prema neoplatonističkoj misli, *Logos* je postavio iznad oltara, prvobitni čin stvaranja kojim je Bog stvorio riječ, prije odvajanja svjetlosti od tame, ili stvaranja materije ni iz čega.

Struktura slikanog ciklusa na svodu Sikstine

Ovaj *opus maximum*, u najkraćim crtama, obuhvata oko 350 figura raspoređenih u tri registra: idući odozgo, devet biblijskih priča iz I knjige Mojsijeve, dvanaest vizionara (sedam proroka i pet sibila, čija su imena na latinskom navedena na tablicama ispod), dvanaest parova *ignuda* (tumačeni kao obični ljudi, atlasi, demoni, simboli primitivnog čovječanstva), četrnaest luneta iznad lukova prozora sa Hristovim precima, i osam okvira koji će postati ugaone freske sa četiri priče o spasenju Jevreja.²¹ Svod je poput velikog organizma sa svojim likovima, ritmički raspoređenim unutar arhitektonskog okvira. Svojom veličinom, ali još više podređenošću zajedničkom jedinstvu, prevazilazi sve ranije nastale zidne fresko cikluse.²²

I knjiga Mojsijeva

Osnovno značenje fresaka na svodu zavisi od Mikelandelovih vrlo konvencionalnih alegorijskih aluzija na Bibliju. Slikajući scene iz Geneze niz svod, Mikelandelo je prikazao: *Odvajanje svjetlosti od tame, Stvaranje Sunca i Mjeseca, Odvajanje zemlje*

²⁰ P. i L. Murray, op. cit., 275.

²¹ F. Skaleti, *Mikelandelo 500*, Beograd 2020, 162–283, 197.

²² H. W. Janson, A. F. Janson, op. cit., 462.

od vode, Stvaranje Adama, Stvaranje Eve, Prvi grijeh i izgon iz Raja, Nojeva žrtva, Potop i Nojevo pijanstvo. Iako biblijska priča započinje iznad oltara *Odvajanjem svjetlosti od tame* i proteže se prema ulazu kapele, Mikelandelo je, započevši rad na ulazu, nastavio svoj rad prema oltaru, završavajući *Odvajanjem svjetlosti od tame*.²³

Prema neoplatonističkom tumačenju, ciklus počinje iznad ulaza u kapelu, trilogijom o Noju, koja izražava porobljenost ljudske duše. Zatim se nastavlja trilogijom o stvaranju čovjeka, koja izražava postepeno prosvjetljenje duše. Završava se trilogijom o stvaranju svijeta, koja ukazuje na dosezanje Boga.

U prvom traveju iznad ulaza u kapelu Mikelandelo je prikazao *Nojevo pijanstvo*. *Knjiga postanja* opisuje da je Noje sadio vinograd, da se napio od vina, i u svom šatoru je zaspao nag. To je vidio njegov sin i podsmjehnuo se, a druga dvojica su ga ogrnula stideći se i idući natraške da ne vide „golotinje oca svojega“.²⁴ Noje je u pozi antičkog boga, u profilu. Na lijevoj strani, u drugom planu slike, Noje obrađuje голу zemlju, sinovi nijesu postidi, oni kao da su okamenjeni, poput antičkih skulptura; prikaz dvije ere života, mladosti i starosti. Po Platonovoj filozofiji, kao i u firentinskom platonizmu, „telo je zatvor duše i ovde je ideja porobljenosti metaforično predstavljena pijanstvom“.²⁵

U drugom traveju prikazan je *Potop*. Kompozicija je sačinjena od plastičnih grupa u tri plana paralelna sa površinom slike. U prvom planu je grupa ljudi lijevo pored drveta, druga grupa se nalazi na stijeni, i treća grupa je oko barke. „Efekat je potpuno skulpturalan, iako ima praznog prostora između grupa; pokret figura

²³ P. Barolsky, „Beginning and End in the Sistine Chapel”, *Notes in the History of Art*, vol. 23, no. 1, 2003, pp. 31–33, 31.

²⁴ S. Brajović, „Svod Sikstinske kapele“, u: *Umetnost renesase*, u štampi, 1–23, 5.

²⁵ Ibid.

nije objedinjen, svaka grupa figura ostaje izolovana.²⁶ Freska simbolizuje srdžbu neumoljivog Boga koji će od cjelokupnog čovječanstva, namučenog i uplašenog, spasiti samo pravednike u Nojevoj barci. Uprkos mjeri slikovne namjere u njemu, *Potop* je u limbu između slikarske i vajarske estetike. Neoplatonistički čitajući, *Potop* može predstavljati bespomoćnu borbu čovječanstva, u ovom slučaju duše, protiv sudbine, odnosno materije.

Nojeva žrtva, u trećem traveju, od ulaza, u jednom od manjih polja ograničenih prisustvom *ignuda* oko nje, Mikelandelo je i dalje zaokupljen slikarskim problemima na koje je bio prinuđen, ali u manjem obimu.²⁷ Činjenica da bi, s narativnog gledišta, žrtva koju Noje prinosi u znak zahvalnosti trebalo da dođe poslije *Potopa*, a ne da mu prethodi, kao što je prikazano na svodu, navodi nas na pomisao da je ovdje predstavljena drugačija priča o prinošenju žrtve, možda ona čiji su glavni akteri Avelj i Kain, sinovi praroditelja, ili čak Avram koji kao žrtvu nudi jagnje umjesto svog sina Isaka.²⁸ Ipak, ostali detalji, kao što su životinje koje izlaze iz barke, među kojima su vo i magarac koji upućuju na prizor Hristovog rođenja, ipak potvrđuju da je riječ o prvobitnoj tradicionalnoj temi. „U prvom planu slike su mladi ljudi, uticaj antičkih reljefa, dok je oltar dijagonalno okrenut. Noje meditira, kao kontrast mladim i aktivnim ljudima, zaposlenim oko oltara, nesposobnim za kontemplaciju.“²⁹ Pogledamo li bliže, vidjećemo da Noje isto kao Platon u Rafaelovoj *Atinskoj školi*, pokazuje prstom ka nebu, što se može tumačiti kao povratak duše svome izvoru. Pažljivo je komponovao svoje figure, čineći ih ritmički uređenim. Ali, u isto vrijeme bavio se crtežom kao skulptor, zgušnjavajući forme u cjelinu i zatvarajući prostor unazad.³⁰

²⁶ Ibid.

²⁷ S. J. Freedberg, op. cit., 40.

²⁸ F. Skaleti, op.cit., 201.

²⁹ S. Brajović, op. cit., 6.

³⁰ S. J. Freedberg, op. cit., 40.

U sljedećem traveju naslikana je scena *Prvi grijeh i izgon iz Raja*. U ovoj sceni sjaj tjelesne građe, snaga pokreta i rezonancija osjećaja kod figura poprima lik herojskog. Na originalan način ilustrovana su dva događaja iz starozavjetne priče. S lijeve strane je praroditeljski grijeh, gdje Adam povlači prema sebi granu smokve oko koje se mameći uvija zmija u obliku žene, dok je sa desne strane prikazan progon praroditelja iz Raja, iznenada ostarjelih pod težinom krivice i posramljenih zbog svoje golotinje.³¹ Na fresci Eden ne slika kao cvjetni raj drugih renesansnih slika, već kao neplodan i kamenit. Mikelandelov Eden je „prokleta“ tlo grešnosti. Međutim, u neoplatonističkom duhu posmatrajući ovu scenu, Mikelandelo govori o kraju sukoba između čovjeka i Boga, i novom savezu.

Na sredini niza od devet priča iz I knjige Mojsijeve, u petom traveju, nalazi se freska *Stvaranje Eve*. Figure su proširene na najveće razmjere unutar okvira koji površina dopušta; masivno modelovani i postavljeni bočno na najistaknutiju ravninu, oni u potpunosti prevladavaju nad bilo kojim osjećajem prostora. Rezultat je ponovna izrada biblijskog događaja koji je toliko potresan psihološki i toliko fizički eksplicitan da je posmatrač prisiljen doživjeti ga gotovo empatično.³² Bog je postavljen u pustom pejzažu, stijene, mora i neba. Odaje utisak da je duhovno snažan. Izgleda kao silueta oko koje je ogrtač poput oreola, glava pokrivena sniježno bijelom kosom, zatvorena forma izolovana od spoljnog svijeta; sam sebi dovoljan. Moguće je osjetiti duhovnu koncentraciju, a sam „akt stvaranja je poput evokacije iz materije: disegno interno nella mente divina (Zuccari), po ugledu na platonističku filozofiju renesanse“.³³ Ideja je forma božanskog ostvarena u prirodi, u kojoj se istovremeno ogleda božanska mudrost koja stvara sve vidljive i nevidljive

³¹ F. Skaleti, op. cit., 201.

³² S. J. Freedberg, op. cit., 42.

³³ S. Brajović, op. cit., 6.

stvari. U ovom neplodnom ambijentu Mikelandelo je postavio Adamovo zavaljeno tijelo na mrtvi panj. Iz panja se diže mrtva grana sa kojom se pružaju dvije manje odsječene grane. Veći krak ovog panja, koji podsjeća na panj ispod majke u *Potopu*, paralelan je sa podizanjem trupa i udova Eve. U ovoj sumornoj sceni, Mikelandelo kroz mrtvo drvo komentariše grešnost Eve, koja će, jedući sa drveta života, umrijeti u grijehu.³⁴ Adamovo tijelo je bez snage i blago sklupčano, kao u utrobi majke. Beživotnost je istaknuta rukama koje su bez snage, opuštene, prelomljene u članku. Adamove crte drugačije su od onih predstavljenih u *Stvaranju Adama*. „Eva se izdvaja sa Adamovog boka, blago iza njega, kao što grana izniče iz stabla drveta: ova metafora se formalno ponavlja, jer je Evino telo paralelno sa tom granom, a vertikalno stablo je u skladu sa Adamovim torzom. Eva je sa blago otvorenim ustima, ona je instiktivno stvorenje, udiše vazduh, potpuno zavisna od gesta stvaranja, koji kao da je drži uspravno.“³⁵ Bog djeluje kao da je upućuje u pravila Raja, ali pokazaće se kao uzaludno.

U šestom traveju, gdje je *Stvaranje Adama*, dvije jedinice čine *disegno*; sučeljavanje prvog čovjeka i njegovog Stvoritelja. U tom trenutku Mikelandelova i Božija uloga se spajaju. Bog djeluje kao klasični vajar koji je upravo oblikovao prvu sliku čovjeka, dajući mu takvu ljepotu fizičkog bića koja bi trebalo da pripada idealnom pretku od koga nesavršeno potičemo.³⁶ Lebdi iznad ‘svog stvorenja’ da bi ga obdario sadržajem života i duše. Vitalna iskra teče iz ispružene ruke Boga u materiju koju je oblikovao i, kao odgovor, ova materija počinje da živi, da se fizički kreće i da osjeća. Adamovo tijelo tačno pokazuje kako i do kog stepena je, u ovom trenutku, natopljeno vitalnošću: svaki

³⁴ P. Barolsky, “Metaphorical meaning in the Sistine ceiling”, *Notes in the History of Art*, vol. 9, no. 2, 1990, pp. 19–22, 21.

³⁵ S. Brajović, op. cit., 7.

³⁶ S. J. Freedberg, op. cit., 44.

dio anatomije artikulirše koliko sadrži energije i koliko je još uvijek inertno meso.

„Beskajnu moć Boga simbolizuju i geniji čija tela se pridružuju pokretu stvaranja. A, mlada žena i dete poput Hrista iz ranih Mikelandelovih radova gleda u Adama, i može se razumeti kao predstava Eve, tj. ideja Eve, koja već postoji u božanskom intelektu, u skladu sa filozofijom humanizma. Landino u svom Komentaru Danteovog Raja kaže: u božanskom umu i mudrosti postoji zamisao svih stvari koje Platon naziva idejama, to je ote-
lotvorenje ideje Eve i Hrista. Čitava budućnost čoveka je sintetizovana u ovoj grupi, u misli Boga je istorija sveta i celokupna sudbina čovečanstva.“³⁷

Adam ilustruje suštinu klasične ideje o međusobnom prožimanju fizičkog i duhovnog bića, ali takođe ilustruje i neklasično porijeklo ove rekreativne sinteze: tijelo i duh zamišljeni su kao prvobitno odvojeni elementi, a to je duh, božanski u izvoru, koji kontroliše i pokreće tijelo. Istovremeno, sjaj tijela i njegova vrijednost ljepote jednako su Božje djelo koliko i njegov unutrašnji sjaj duše: ljepota božanskog stvaranja je u arhetipskoj supstanci prvog čovjeka, kao i u njegovom duhu.³⁸ Mikelandelov prikaz ima dinamiku koja suprotstavlja lik Boga koji jezdi nebom i Adamov lik koji, ležeći na zemlji, nalikuje probuđenom rječnom božanstvu. Taj odnos postaje još značajniji time što Adam ne stremi samo svom Stvoritelju već i Evi, koju, još nerođenu, nazire u okrilju Stvoriteljeve lijeve ruke. Ono što je Mikelandelo mislio da Bog podrazumijeva pod idejom čovjeka i što je čovječanstvo trebalo da bude, Adam prije deformacije iskustva: Božijom voljom i milošću, heroj, smrtni pandan Bogu. Dvanaest anđela bez krila, čvrsto pripijenih uz Boga, tumače se na različite načine, kao dvanaest mjeseci u godini ili kao dvanaest plemena Izrailja. Bog nema više ljudski

³⁷ S. Brajović, op. cit., 7.

³⁸ S. J. Freedberg, op. cit., 44.

izgled, već nebesku prirodu, on je vrsta antropomorfnog oblaka koji lebdi na nebu naspram stijene koja označava zemlju. Njegovo tijelo je ispruženo i rašireno na sve strane, okruženo anđelima koji lebde oko njega. Cijela ova grupa formira školjku, a Bog je beskrajno biće koje nosi u sebi svu snagu Univerzuma. Semiološki čitajući, „Bog je personifikacija neba, dok je Adam inkarnacija zemlje, ovalna linija božanskog oblika izražava njen aktivni karakter, dok talasasta kontura zemlje izaržava pasivnu prirodu. Energija lebdi iz oblaka prema zemlji pomoću dve ruke koje zatvaraju siluetu i dodiruju jedna drugu.“³⁹

U sedmom traveju, freska *Odvajanje zemlje od vode* je predmet naučne rasprave zato što Mikelandelo ne prati tačno redosljed biblijskih priča. Najvjerojatnije je riječ o nastanku nebeskog svoda, gdje se voda razdvaja iznad i ispod neba. Po rasprostranjenom mišljenju, tri anđela su personifikacija zemlje, vode i neba, dok neki smatraju da je riječ o tri teološke vrline sadržane u svetom činu krštenja, u skladu sa Božijim blagoslovom.⁴⁰ Ovdje je Božije kretanje „potpuno kontrastno, kao usporeno klizanje po površini. Njegova slika poprima oblik, krajnje pojednostavljen i uopšten, što još više sugerise spajanje ljudskog oblika sa nebeskom sferom.“

Na sljedećem traveju prikazana je scena *Stvaranja zvijezda i biljaka*. Bog je prikazan kao demijurg sa strašnom dinamičnom energijom, koji juri kroz Univerzum poput nebeskog tijela. Na desnoj strani on stvara nebeska tijela u erupciji, *poput gorećih zvezda i meteora. Njegovo lice je osvetljeno, oči blješte, kosa mu lebdi kao vatreni jezici, moćna volja izražena krivinom usana, njegov ogrtač ima oblik školjke*⁴¹, dok se iz njegovog ogrtača pojavljuju heruvimi, moguće simboli četiri dijela dana, ali i četiri godišnja doba, četiri čovjekova temperamenta ili četiri

³⁹ S. Brajović, op. cit., 8.

⁴⁰ F. Skaleti, op. cit., 192.

⁴¹ S. Brajović, op. cit., 9.

prirodna elementa.⁴² Sunce i Mjesec kao personifikacije svjetla i tame su simetrično postavljeni na svaku stranu; ovakva predstava izgledala je renesansi kao previše hijeratična i svečana, pa se stvara novi ikonografski tip sa prirodnijim i humanijim Stvoriteljem u cijeloj figuri, sa rukama koje fiksiraju dva nebeska tijela.⁴³ Mikelandelo je na osnovu predstave iz I knjige Mojsijeve razvio svoju tradiciju: kosmičku snagu koja stvara nebeska tijela, koja ima antropomorfni izgled.

Scena *Odvajanje svjetlosti od tame* bila je jedna od posljednjih fresaka koje je slikao Mikelandelo. Prikazuje prvi čin koji je Bog izvršio u stvaranju Univerzuma (I knjiga Mojsijeva, 1: 3–5). Ova freska ima posebno mjesto u Sikstinskoj kapeli, jer se nalazi neposredno iznad oltara. Poslije četiri godine mukotrpnog slikanja svoda, razumljivo je da je Mikelandelo pristupio ovoj freski sa najvišim stepenom inteligencije, vjerskog uvjerenja, simbolike i božanskog talenta. Nije predstavljao samo prizor iz Biblije, već svoj *magnum opus*, istražujući najdublje filozofsko porijeklo ljudske duše, Boga i univerzuma.⁴⁴ Boga je prikazao kao da se izdvaja iz primitivnog haosa u pokretu, što aludira na Hesiodovu *Teogoniju* da je sve nastalo iz haosa. Izgleda kao da traži izlaz iz konfuznog, oblakom pokrivenog prostora. „Njegovo telo je uvrnuto, ruke i lice viđeni su u perspektivi *dal di sotto in su*. Autokreacija Boga iz Haosa je ikonografska tradicija stara više od 1000 godina.“⁴⁵

Ijan Suk i Rafael Tamargo vjeruju da je Mikelandelo simbolično prikazao arhetipske neoplatonističke elemente iz Platonove *Alegorije pećine* u okviru freske *Odvajanje svjetlosti*

⁴² F. Skaleti, op. cit., 192.

⁴³ S. Brajović, op. cit., 9.

⁴⁴ I. Suk, R. J. Tamargo, *Neoplatonic Symbolism by Michelangelo in Sistine Chapel's Separation of Light from Darkness*, (<https://journals.uic.edu/ojs/index.php/jbc/article/view/9331/7506>)

⁴⁵ S. Brajović, op. cit., 9.

od tame.⁴⁶ U ovom čuvenom dijalogu, Sokrat, veliki grčki filozof objašnjava Glaukonu, Platonovom bratu, analogiju zatvorenika vezanih za pećinu čitavog života, koji na kraju izbjegavaju tamu i sjenke. Upoređuje ovo sa čovjekovim uzdizanjem iz neznanja sa primanjem prosvjetljenja i gledanjem istine. Sokrat objašnjava da ova grupa zatvorenika koji su lancima okovani za pod pećine, tako da nijesu mogli ustati ili okrenuti vrat, može da vidi samo jedan zid ispred sebe. Iza njih je vatra prema kojoj se ne mogu okrenuti da bi je direktno vidjeli. Između njih i vatre je put kojim drugi ljudi mogu hodati, a pokretni predmeti bacaju sjenke na zid koji zatvorenici vide. Zatvorenici daju imena tim sjenkama i one postoje kao jedina stvarnost koju znaju i razumiju. Kada se oslobode, mogu se okrenuti i direktno vidjeti vatru, što im izaziva bol u očima, i na kraju vide stvarne predmete. Potrebno je puno vremena da se napusti pećina i prilagodi se još jačoj sunčevoj svjetlosti koja izbija sa ulaza u pećinu iza njih. Jednom prosvijećen, teško je vratiti se u pećinu. Ova freska ima neka jedinstvena svojstva koja se veoma razlikuju od ostalih na svodu.

Uprkos činjenici da je to jedna od posljednjih fresaka naslikanih po završetku četvorogodišnjeg poduhvata, u poređenju s drugim freskama, čini se vrlo sirova, gestualna i monohromatska. Bog je predstavljen „kao transcendentalno biće sadržano iz večnosti, ono koje stvara Univerzum“.⁴⁷ Glava Boga je savijena unazad i okrenuta udesno, gotovo kao da pokušava gledati unazad. Pokret se može protumačiti kao posezanje za nečim i, istovremeno, kao pokušaj odvrćanja očiju od jake svjetlosti, jer se rukama blokiraju zraci. Zato se postavlja pitanje da li bi Bog u svojoj beskrajnoj snazi u osvjetljavanju univerzuma skrenuo pogled i napravio grimasu zbog iznenadnog sjaja koji je sam stvorio? Naučnici tvrde da ovo prikazivanje Boga takođe

⁴⁶ I Suk, R. J. Tamargo, op. cit.

⁴⁷ S. Brajović, op. cit., 9.

predstavlja oslobođenog zatvorenika u alegorijskoj Platonovoj pećini koji seže prema ulazu, koji se nalazi iznad i iza njega, a koji se istovremeno rukama zaklanja od iznenadne jake svjetlosti. Oštar kontrast između tame i svjetlosti pojačan je u dvije dijagonalne polovine arhitektonskog okvira. Donja lijeva polovina je uglavnom u mraku, a gornja desna polovina je obasjana svjetlošću, što simbolizuje različit materijalni i božanski svijet.⁴⁸ Dinamična slika prikazuje dramatičan pokret uvijanja koji premošćuje mračni i svjetli svijet od donjeg desnog do gornjeg lijevog ugla. Ova *figura serpentinata*, u kombinaciji sa stavom *contrapposto*, ključni su primjeri klasičnih oblika i božanskih kompozicija koji su obilježili neoplatonističku ideologiju.

Proroci i sibila

Uz svu retoriku koju Vazari koristi da proslavi Mikelandelovu umjetnost, postoji jedan dio njegove biografije koji univerzalno ne zaokupljuje pažnju – to jest, njegovi opisi proroka i sibila na svodu. Istorijama su sa obje strane pridružene gigantske figure koje sjede između pendentifa. „Prvobitna odluka o dvanaest apostola promjenjena je, a promena je motivisana najpre željom da se ikonografski povežu sa istorijama Starog zaveta i da se postignu bogate varijacije alternacijom ženske i muške figure, kao i veza proroka i sibila.“⁴⁹ To su sedam proroka, Zaharija, Joil, Isaija, Jezekilj, Danilo, Jeremija i Jona, kao i pet paganskih sibila, delfijska, eritrejska, kumejska, persijska i libijska, koji najavljuju dolazak Spasitelja i prikazani su kako čitaju, pišu ili misle. Vazarijeva zapažanja o ovim grandioznim figurama nisu samo od interesa za slavljenje Mikelandelove umjetničke virtuoznosti, već ‘dokaz’ da se sa njom ni jedan drugi um ne može

⁴⁸ I Suk, R. J. Tamargo, op. cit.

⁴⁹ S. Brajović, op. cit., 12.

nadmetati.⁵⁰ Takođe nas jako zanimaju, ako ih pažljivo čitamo, zbog svjetlosti koju bacaju na ikonografiju cjelokupne dekoracije. Vazari opisuje ličnosti koje se bave raznim međusobno povezanim aktivnostima, razmišljanjem, čitanjem, prekidom čitanja, pisanja, pokazivanjem tekstova, kao da Mikelandelo slika uzvišenu duhovnu biblioteku na nebesima. Mikelandelove sibile i proroci su natprirodna bića, snažna u tjelesnoj egzistenciji i superiorna intelektom. Među njima ima razlike: neki su u stanju apatije, dok su drugi u stanju buđenja i akcije; time je prikazan uspon, *renovatio* duše. „Misli svakog proroka i sibila su skoncentrisani na scene ispod koje su predstavljeni; kod Mikelandela su oni vezani za ljudsku sudbinu i uspon duše, simbolizovane scenama iz istorije Noje i Stvaranja sveta.“⁵¹ Vidovnjaci vide, ali njihov vid nije doslovno fizičke prirode, to je duhovna dalekovidost.

Zaharije je prvi iznad ulaza u kapelu. Predstavljen je kao robustan stariji čovjek koji okreće listove knjige; iza njega, kao i iza svakog od proroka i sibila su dva zagrljena genija koji prate istraživanja svog gospodara. *Oni su ikonografski poreklom iz srednjovekovnih predstava sibila: anđeli, ali ih je Mikelandelo pretvorio u antičke Genije, bez krila i gotovo nage.*⁵² Firentinski neoplatonizam identifikovao je hrišćanske anđele sa genijima antike. Benedeto Varki pisao je da je svaki čovjek praćen od dva demona, „ono što se u antici zovu geniji, a u hrišćanstvu anđeli. Oni se mogu razumeti kao dve suprotne duše: duhovne koja je besmrtna i senzualne koja je smrtna i zemna“.⁵³ Za Mikelandela ta dva genija postaju vizuelni izraz dvije vrste intelekta proroka; oni nisu više glasnici Božije volje, već projekcija prorokovog

⁵⁰ P. Barolsky, „Looking closely at Michelangelo’s Seers”, *Notes in the History of Art*, vol. 16, no. 4, 1997, pp. 31–34, 31.

⁵¹ S. Brajović, op. cit., 12.

⁵² Ibid., 13.

⁵³ Ibid.

intelektualnog bića. Interpretacija teksta „Vratite se sa zlijev putova svojih i od zlih dijela svojih (1,4) može se shvatiti kao aluzija na prvi deo svoda, na istoriju greha čovečanstva, i zato je i predstavljen pored ulaza.“⁵⁴

Joel je prvi na bočnom, desnom, zidu; golobrad, srednjih godina, lice puno bora, liči na antičke mislioce, sjedi na tronu, u rukama drži razmotan svitak koji čita. Joel je podaren višom energijom duha od delfijske sibile, izražavajući kontrast principa koji će se održati na cijelom svodu između muške sile proroka i manje duhovne snage sibila.⁵⁵ Ne samo od delfijske, već i od svog pratioca Zaharije, Joel daje do znanja gledaocu da će Mikelandelo od sada govoriti o novoj dimenziji čovječanstva. Joelova kontrolisana energija i skala oblika dokazuju da su oni recipročni za stanje duha: on ostavlja utisak bića uvećanog tijelom i duhom daleko iznad normalnog statusa čovječanstva. „Dok čita Joil je presečen iznenadnim osećanjem, ovo je prva faza *furor divinus*, stanje duše koje je po verovanju antičkih filozofa, posebno Platona, neophodno za unutarnje ponovno rođenje i prihvatanje istine. Dva genija kao inkarnacije unutarnjeg glasa volje proroka koji poručuje: Otrijeznite se pijanice i plačite...opustje polje, tuži zemlja, usahlo vino, stidite se ratari, ridajte vinogradari...“⁵⁶ Zato se Joil nalazi iznad scene *Nojino pijanstvo*.

Isaija, podjednako veličanstveno, oličava novu Mikelandelovu ideju o stasu čovječanstva; i to sa suptilnošću koja dopunjuje kontrolisanu silu proroka Joela. Isaija pokazuje duhovnu moć koja se ne izražava odmah, već u procesu odvijanja, između meditacije i nadahnuća. Da bi ovo izrazio, Mikelandelo pronalazi novi domet artikulisanosti, tačnije zapovijeda slikarskim i crtačkim vještinama više nego u bilo kojoj prethodnoj epizodi na svodu. On tjera Isaijino tijelo da odjekuje i pojačava u

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ S. J. Freedberg, op. cit., 41.

⁵⁶ S. Brajović, op. cit., 13.

svakom dijelu stanje duha otkriveno na njegovom licu, tako da nam cijela osoba govori o njegovoj snazi koja se sporo budi.⁵⁷

Jezekilj je star, obuzet saznanjem, otkrićem Gospoda. Nalazi se iznad scene *Stvaranje Eve*, gdje se prvi put Bog prikazuje u ciklusu. Iznenadni i nasilni pokret, te ogrtač koji vijori oko ramena, kao i ustalasani svitak, čime se još više potencira duhovno odvajanje proroka od tijela. Njegov izraz lica takođe izražava *maniu*.⁵⁸ Za to iskazivanje uzbuđenosti, ne samo kod Jezekilja, već kod svih proroka i sibila, Fičino kazuje da skoro uništava tijelo i istovremeno ushićuje dušu.

Danilo predstavlja apsolutnu ljepotu koja se pominje i u Bibliji. Upravo je čitao knjigu na koljenima, a težina njenog sadržaja potencirana je genijem koji je nosi sa velikim naporom, poput Atlasa zemlju. Prorokova ruka ostaje oslonjena na knjizi sugerirajući njegovo prethodno stanje mirovanja, ali dolazi do iznenadnog napada inspiracije; „glava je okrenuta u stranu, drugi genije mu šapuće što izražava duhovno zadovoljstvo koje imaju oni koji žive kontemplativno iznad Odeljivanja neba od vode, gde se Bog prikazuje u punoći svoje mudrosti i svemoći“.⁵⁹

Jeremija, prorok plača, grandiozan je, ali u svom izrazu suprotan. Moć osećanja u ovom proroku, velika poput prostrane Jonine strasti, okrenuta je samoj sebi: Jeremijin sjajni, kompaktni, sabrani oblik izražava dimenziju njegove misli i njene koncentracije.⁶⁰ Svakom drugom proroku je dat neki izgovor za akciju ili ilustrativni incident, ali Jeremija nema ‘motiv’, osim onog iz njegove misli. Ovaj monolit koji meditira sporo, više od bilo koje alegorije oličava koncept same misli, u toj njenoj dimenziji koju je sam Mikelandelo sada postigao: Jeremija je slika Mikelandelove ideje.⁶¹

⁵⁷ S. J. Freedberg, op. cit., 41.

⁵⁸ S. Brajović, op. cit., 14.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ S. J. Freedberg, op. cit., 47.

⁶¹ Ibid.

„Dva genija su devojke. Ta ideja pretvaranja antičkih putta ili genija u devojčice verovatno je inspirisana knjigom proroka Jeremije i njegovog opisa plemena Izraela i Jude kao personifikacije sestara. Prorokova duša je ophrvana svemogućnošću Boga i nadolazeće kazne na Izrael i Judu.“⁶² Na malom svitku je napisano ALEF, prvo slovo hebrejskog alfabeta, koje je na početku svake strofe Jeremijinih tužbalica.

Od svih proroka koje je Mikelandelo prikazao na svodu – uključujući Zahariju, Joila, Isaiju, Jezekilja, Danila i Jeremiju – posljednji od njih, Jona, sjedi visoko iznad oltara. Za razliku od većine proroka, koji su, sa izuzetkom Danila, ostarili ili dobro odmakli u godinama, Jona je oličenje mladosti.

Jona je posljednji, na oltarskom zidu, sjedi preko puta Zaharija; on je jedini koji gleda Boga u lice. Sa njegove lijeve strane prikazana su dva genija, prvi je ponovo djevojka, vjerovatno personifikacija Ninive, drevnog grada u Asiriji. Jonine oči direktno su na predstavi Boga koji stvara samog sebe iz haosa, dok rukama pokazuje na ambis iz kojeg je došao, ali koji je napustio od trenutka *renovatio* koji kao da interpretira tekst: „Zavapih u nevolji svojoj ka Gospodu, i usliši me, iz utrobe grobne povikah i ti ču glas moj (2, 2).“⁶³ To objašnjava njegov pogled ka nebu i pokret ruku prema ambisu iz kojeg se spasio; *bojim se Gospoda nebeskog koji je strvio more i suhu zemlju* (1,9).⁶⁴ Jona se u suštini razlikuje od svih ostalih proroka u još jednom važnom pogledu. Dok su ostali proroci teško odjeveni, često pokriveni velikim, obimnim draperijama, Jonino tijelo je u velikoj mjeri otkriveno. Udovi su mu izloženi, a trup je artikulisan, u svemu mišićava posebnost, kroz pripijenu odeću. U tom pogledu i u uvećanom obliku, on više liči na *ignude* nego na ostale proroke i sibile.⁶⁵

⁶² S. Brajović, op. cit., 15.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ P. Barolsky, op. cit., 34.

Sibile su u srednjem vijeku i renesansi slikane kao proročice dolaska i muka Hristovih. Mikelandelo ih pridružuje stvaranju svijeta, čovjeka, grijeha, potopa; vraća se prvobitnoj zamisli iz *Oracula Sibillina* koja počinje vizijom *Stvaranja sveta i Potopom*. Zamislio ih je kao kontrast prorocima. U prorocima je naglasio intelektualnu koncentraciju i duhovno ponovno rađanje, obnovu, dok je u sibilama istakao pasivnost, dvojnost, neodlučnost, jer žena bliža prirodi i zemlji, ne poznaje duhovni *renovatio* čovjeka.⁶⁶ Ona podnosi samo sporu transformaciju i ostaje u osnovi ista, kroz svoju povezanost sa zemljom, ona instiktivno osjeća, vidi nadolazeću opasnost, jasnije i direktnije od proroka. Zato je njihov vrhunac blizu *Potopa i Nojinog pijanstva* u predstavi Delfike, dok je dekrešendo, pad u blizini pojave Gospoda, možda i zbog vjerovanja da su sibile zbog svog paganskog neznanja imale ograničenu moć prorokovanja. Sibile nisu u istom rangu sa prorocima zato što su paganke i njihova *ignorantia* u kontrastu je sa proročkim moćima.

Semiološki čitajući, *Delfika* je zlatokosa Apolonova ćerka iz drevne Grčke. Ona sjedi zgrčena, njen svitak je otvoren, a dva *putta* čitaju svitak iza nje. Po Vergiliju, ona izražava strašni bijes kada proriče, njeno se lice izobličuje: ovdje su joj oči pune straha, otvorena usta koja kao da su izgubila dah u izlivu emocija. Postoji kontrast između iznenadnog pokreta podignute ruke u jednom pravcu i glave i očiju u suprotnom; desna ruka je ostala pasivna u krilu i to govori da je njeno osjećanje kratkotrajno i da će se ona ponovo vratiti u mirno letargično stanje. Ona je oličenje apsolutne ljepote, prije podjele na polove, senzualnost koja je tu zbog njene vezanosti za materiju.

Eritreja se nalazi pored *Nojine Žrtve*. Po *Orakulama* ona je snaha patrijarha Noje, a i njeno proročanstvo Potopa objašnjava njeno mjesto. Ona je mlada, jaka, savršene ljepote, u profilu; okreće knjigu na pultu. Krasi je plemenit, otmen izgled. Jedan

⁶⁶ S. Brajović, op. cit., 15.

od genija duva i pali lampu, dok drugi trlja svoje pospane oči; oba simbolizuju kasne sate kada inspiracija napušta duh. Kod sv. Avgustina se tumači kao prorok Strašnog suda, a u antici kao Apolonova sveštenica. Mikelandelo je poznavao oba tumačenja i sintetizovao ih: melanholični izgled i atletska ljepota. Takođe, njena desna ruka podsjeća na Mikelandelovog *Davida*.

Kumeja je prikazana žilavog tijela i ostarjelog i iskusnog lica sa borama od preživljenog bola, definišući tip starije žene, rijedak kod Mikelandela, koja i dalje posjeduje mladalačku snagu. Sibila nesigurno i nezadovoljno čita tekst, pognuta i ljutita. Predstavlja pad mudrosti i duhovnosti. Prorekla je da će Djevica roditi dijete. Takođe, Kumeja se nalazi blizu prve pojave Boga.

Persika je starica koja žmiri prema knjizi, čija je figura neobično muževna, sjedi prekrštenih nogu. Prevrćući stranice knjige koja je postavljena na pijedestal ispred nje predskazala je trijumf Aleksandra Velikog, a iza nje se mogu vidjeti i dva osjenčena *putta*.

Libika posljednja u seriji, mlada žena, ali za razliku od Delfike, ona nije duhovno pokrenuta. Njena izvijena figura pokazuje želju da uzme ili ostavi svoju knjigu⁶⁷, što ostavlja otvoren prostor za tumačenje. Ali, „Vazari misli da ona završava svoje delo i zatvara knjigu, što je uverljivo, jer njena leva ruka samo drži stranice dok korice ostaju na postolju.“⁶⁸ Ona je završila svoju dužnost i ustaje sa izrazom rezignacije. Bila je poznata po svom proročanstvu o „dolasku dana kada će se otkriti ono što je bilo skriveno“.⁶⁹

⁶⁷ S. Brajović, op. cit., 16.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ C. Lynch, *Michelangelo, Frustration Into Art: A Closer Examination of*

His Famous Sistine Chapel Ceiling, 2015, pp. 14–21, 19.

Ignudi

Za naga stvorenja, ili *ignude*, postavljene na fiktivni arhitektonski okvir svoda, koja su zaokupirala pažnju istoričara umjetnosti, kritičara i drugih gledalaca od vijeka u kome su stvorena, nema presedana u historiji umjetnosti. Centralizirajuća simetrija ove konstelacije muških figura sugerise, međutim, da je njihovo smještanje igralo osnovnu ulogu u Mikelandelovoj šemi. Zbog toga, Mikelandelo je osmislio raspored njihovog sjedjenja, omogućavajući njihovim zamračenim tijelima da štrče iz obojenog bijelog mermera koji definiše okvir sličan prozoru, kroz koji se odozdo gleda na historijske scene iz Geneze.⁷⁰ Njihov broj, dvadeset, i snaga njihovih torzija, zajedno sa mladalačkim uzrastom koji svi dijele, sarađuju kako bi pozvali posmatrača da pretpostavi, kao i mnogi, da bi mogli biti, zarobljenici drevnog neznanja, simboli ljepote ljudskog tijela, geniji, robovi, anđeli.

Može se razmišljati o *ignudima* kao Robovima na grobnici Julija II. Zajednički imenitelj Robova i *ignuda* bila bi životinjska priroda. Ovo dovodi u sjećanje činjenicu da su neoplatonisti nazivali „Nižu Dušu“ *commune cum brutis*; onu koja je čovjeku zajednička sa nemuštim životinjama.⁷¹ Simbolizuju ljudsku dušu utoliko što je lišena slobode. Panofski piše: „Trajna pobjeda može se ostvariti jedino putem one najviše sile u ljudskoj duši, koja ne uzima učešće u ovozemaljskim borbama i koja pre donosi prosvjetljenje nego pobjedu; to je *mens* ili *intellectus angelicus*.“⁷² *Ignudi* ne formiraju zatvorenu formu

⁷⁰ C. L. Joost-Gaugier, “Michelangelo’s Ignudi, and the Sistine Chapel as a Symbol of Law and Justice”, *Artibus Et Historiae*, vol. 17, no. 34, 1996, pp. 19–43, 21.

⁷¹ E. Panofski, op. cit., 154.

⁷² Ibid., 155.

već su njihovi udovi prostiru u svim pravcima. Njihovi vratovi i glave su malo nakrivljeni, dok su senzualne usne blago odvojene, a nozdrve raširene. „Tužne oči uglavnom su poluotvorene, nisu koncentrisane, ali deluju da vide nevidljivo, imaju izraz neutoljive želje. Oni su duše proroka i izražavaju osećaj koji je po neoplatonistima sila koja diže čoveka ka Gospodu.“⁷³ Zapravo, *ignudi* su prelazna bića između sfere božanskog i ljudskog, koji izražavaju duhovni *desio*, tj. *amor divinus*.

Jedinstveni element u karakterizaciji *ignuda* leži u atributima koji ih, pored njihove mladosti, i gotovo u svakom slučaju, prate. Hrastove grane, hrastovi listovi, grozdovi hrastovog lišća, žira i vreće žira prisutni su pored *ignuda* i, što je možda najvažnije, pojavljuju se samo sa njima.⁷⁴ Činjenica da ovi dekorativni crteži nemaju istaknuto mjesto u vezi sa bilo kojim drugim figurama na svodu, iako se koriste za ukrašavanje zamišljene i stvarne arhitekture kapele, sugerije da ih nije dovoljno samo posmatrati, kao što su mnogi smatrali, kao simbol porodice Dela Rovere.⁷⁵ Njihov upadljiv odnos sa ovih dvadeset figura, po veličini i položaju, izaziva misao da je veza između hrasta i *ignuda* jedinstvena i specifična. Njihova pojava na svodu i njihova povezanost sa *ignudima* izazivaju tumačenje da populacija velikih, nagih, mladalačkih figura predstavlja zlatno doba čovjeka. Podudarnost njihove povezanosti s imenom porodice Dela Rovere pružila je time kompliment njegovom zaštitniku i objasnila Vazarijevu opasku. Opisujući *ignude* kao podupirače vijenaca od hrastovog lišća i žira, on sugerije da je vladavina pape Julija predstavljala zlatno doba Italije.

⁷³ S. Brajović, op. cit., 17.

⁷⁴ C. L. Joost-Gaugier, op. cit., 22.

⁷⁵ Ibid.

Hristovi preci

Posmatrajući u duhu neoplatonizma lunete sa Hristovim precima mogu se čitati kao generacija za generacijom ljudi koja pada u „sferu senki, ne učestvujući u istinskoj realnosti, nemajući direktne duhovne veze sa sferama iznad“⁷⁶, slično stanovnicima Platonove *Republike*. Ljudi u pendentivima i lunetama su nesvjesni svoje prisutnosti, više sfere ostaju daleko, ali se reflektuju nesvjesno na osjećanja i raspoloženja ljudi koji ostaju daleko od izvora. Imena su ispisana na tablama luneta. Genealogija Hrista, po ikonografskoj tradiciji, počinje sa Jesejevom genealogijom predaka, i nastavlja se kraljevima Izrailja, ipak Mikelandelo je krenuo od Avrama. Genealogija predaka počinje s lijeva iznad oltara, „gde su imena Avrama, Isaka, Jakova, a nastavljeno je na bočnim zidovima s leva na desno u cik-cak rasporedu, završavajući na desnoj luneti iznad ulaza“.⁷⁷

Figure sa luneta nijesu povezane sa slikama na bočnim zidovima iz *Quattrocenta*, tj. ciklusom Hrista i Mojsija.⁷⁸ Preko polovine odraslih figura na ovim lunetama i trougaonim prostorima su žene, ali Matej u svom Hristovom rodoslovlju spominje samo četiri žene, u uvodnom poglavlju svog Jevanđelja. Standardno tumačenje ženskih figura u lunetama kao supruge susjednih muškaraca strano je Starom zavjetu. Umjesto u odnosu na muževe, žene u genealogiji Starog zavjeta obično se pojavljuju kao majke.⁷⁹ Hronike imaju sličan obrazac: žene nisu supruge kraljeva, već su majke kraljeva. Dakle, primarni odnosi u lunetama su majčinski. Dalje, sve žene, osim

⁷⁶ S. Brajović, op. cit., 20.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ A. Pappas, “Observations on the Ancestor cycle of the Sistine Chapel”, *Notes in the History of Art*, vol. 11, no. 2, 1992, pp. 27–31, 27.

⁷⁹ Ibid., 29.

tri, pojavljuju se sa dojenčadima ili djecom, a približno polovina se odnosi na, ili izričito prikazuje, njegu. Ženske figure kolektivno predstavljaju Crkvu kao instituciju i dopunjuju aluzije na zidnim freskama na njeno dinastičko porijeklo.

Scene u pandatifima

Pandatifi postavljeni u uglovima svoda pripovijedaju o četiri epizode čudesnog spasenja izraelskog naroda. Religijski se mogu tumačiti kao Mesijine predodžbe, jer svjedoče o stalnom prisustvu Boga u životu njegovog naroda i neprekidnom obnavljanju obećanja o iskupljenju. „Ali, ovde to nisu herojski događaji, već predstave sudbine koja se otkriva, zasićene brigom i opasnošću u kratkotrajnom i kvarljivom svetu.“⁸⁰

U prvom lijevom pandatifu iznad ulaza prikazana je scena *Judita i Holoferno*. Istaknuta je centralna osovina trougla pomoću velike figure Judite i sluškinje, i ponovo je pogled posmatrača usmjeren na pozadinu. Judita, mlada udovica iz Betulije, spašava svoje sugrađane od opsade Asiraca tako što je odsjekla glavu njihovome vojskovođi Holofernu. Dakle, Mikelandelo je prikazao trenutak nakon ubistva. Vidimo kako se Holofernovo tijelo obezglavljeno trza, dok ona stavlja mrtvu glavu u kotaricu na glavi slušavke. „Judita je uplašena, baca pogled na telo Holoferna kao da želi da se uveri u posljednje drhtaje svoje žrtve.“⁸¹ Pojedini kritičari su u Holofernoj odrubljenoj glavi prepoznali Mikelandelov autoportret, kao aluziju na svoj sopstveni sud i kaznu.

U drugom pandatifu sa desne strane ulaza prikazani su *David i Golijat*. Ova epizoda je ‘fotografski’ prikazana u najsurovijem trenutku. David se sprema da odsječe glavu filistejskom divu, Golijatu, pošto ga je prethodno pogodio kamenom iz pračke, na

⁸⁰ S. Brajović, op. cit., 21.

⁸¹ Ibid., 22.

veliko iznenađenje nekih vojnika koji okružuju logor. „David je sklopio oči kao da sledi sudbinu poput Hrista na kasnijem Strašnom sudu, on je sledbenik natprirodne volje, on nije heroj već instrument Boga.“⁸² Da bi prevazišao strukturalni problem prostora koji je oslikao, Mikelandelo naglašava svjetlost u srednjem dijelu i ocrtava zaobljenost bijele zavjese kako bi konkavnoj površini dao konveksan izgled.

U desnom uglu iznad oltara prikazana je scena *Kažnjavanje Amana*. Pandatif je složena trodjelna scena: na desnoj strani kralj Kserks, Ahazeur u Bibliji, naređuje veziru Amanu, prepoznatljivom u tri epizode scene po žutom ogrtaču, da oda počast Mordekaju, stricu njegove jevrejske žene, kraljice Jestere.⁸³ Na lijevoj strani je gozba na kojoj je Aman, zbog toga što je namjeravao da istrijebi izabrani narod, osuđen na raspeće. Kazna predstavljena u sredini kao pjesnička sloboda, vjerovatno potiče iz Dantoeve *Božanstvene komedije*, a u svakom slučaju se odnosi na hrišćansku poruku.⁸⁴ Opredijelivši se za raspeće umjesto kazne vješanjem iz izvorne biblijske priče, Mikelandelo je uspio da prikaže drastično skraćenu figuru, kojoj se Vazari divio kao „figuri najljepšoj i najtežoj od svih onih lepih i najtežih“.⁸⁵ Pojedinačni oblici od kojih je sastavljen još uvijek su klasični, ali način njihovog sastavljanja nije. Postoji kršenje obrazloženja prostora, tup, a opet nemiran poredak scene i mračno nasilje raspoloženja koje se više ne može nazvati strukturno ili izrazito klasičnim.⁸⁶

U lijevom uglu iznad oltara je prikazana *Zmija od mjedi*. Ovaj pandatif zamišljen je nasiljem emocija i apstraktnošću i

⁸² Ibid.

⁸³ F. Skaleti, op. cit., 215.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Đ. Vazari, *Životi slavnih slikara, vajara i arhitekata*, 1995, 234–321, 262.

⁸⁶ S. J. Freedberg, op. cit., 49.

nelogičnošću forme koja ga uklanja iz prepoznatljivih klasičnih principa stila.⁸⁷ Ovdje su opisana dva događaja. S desne strane je jevrejski narod koga napadaju zmije poslate od Boga kao kazna zbog nevjerstva. U ovom prizoru, kako piše Vazari u *Životima*, prikazani su razni načini umiranja ljudi lišenih svake nade zbog ujeda zmija; vidi se kako bezbroj njih umire od vrlo jakog otrova, grčeći se i plašeći se smrti, kao i one lijepe glave koje vapiju i, pognuvši se, predaju se očaju. A sa lijeve strane je bronzana zmija koju je Mojsije postavio na drvo kako bi ljudi mogli da je vide i oporave se od zmijskog otrova. Nijesu manje lijepi ni oni koji, gledajući zmiju, osjećaju kako im se pri tome smanjuje bol i vraća život, te posmatraju zmiju sa mnogo ljubavi. „Uz božiju pomoć čovečanstvo se spasava, ali ovde spasenje prolazi neopaženo, čovečanstvo ne shvata istinu.“⁸⁸ Ova scena možda predstavlja najmasovniju scenu na svodu.

Za četiri godine koliko je slikao svod, Mikelandelo je postigao evoluciju koja je sažela i suštinski izrazila sve mogućnosti klasičnog stila visoke renesanse. U tom sabijenom prostoru odvijala se kreativna eksplozija koja je stvorila jedno od najvećih djela u istoriji umjetnosti. Svod može da se posmatra kao pozorište ljudske istorije i drame. Drama predstavlja veliku priču koja se razotkriva na svodu, koju je Mikelandelo pričao kroz snažna, dinamična tijela. Ta drama, iako izražena oblicima i temama italijanske renesanse, govori univerzalnim jezikom. Po religijskom narativu, svod se čita kao pad čovjeka u svijet grešnosti, ipak Mikelandelo je, u duhu neoplatonizma, predstavio borbu duše protiv *carcer terreno*, i njen povratak izvoru, esenciji, što daje nadu o njenom spasenju. Mikelandelo je u neoplatonizmu vidio metafizičko opravdanje svog bića. Ciklus fresaka navodi na pitanja o postanku, smislu života, čovjeka.

⁸⁷ Ibid., 50.

⁸⁸ S. Brajović, op. cit., 23.

Jedinstvo kompozicija, svih figura u njima, svih okolnih predstava i pojedinačnih figura, ovdje su međusobom povezane u nedjeljivo jedinstvo kako u stilu tako i u sadržaju. To je najveći izraz renesansne harmonije između duha i forme, priče i načina na koji je ona izvedena. Renesansna humanistička filozofska i religijska ubjeđenja ovdje su našla svoj najperfektniji umjetnički izraz. „Svod je možda ne samo najviši, već i najbrži let duha koji je umetnik ikada preduzeo. Sve dok nije pozvan, više od dvadeset godina kasnije, da se suoči sa problemom Strašnog suda na oltarskom zidu kapele.“⁸⁹ Slikajući *Strašni sud*, Mikelandelo je govorio drugim likovnim izrazom na koji je velikim dijelom uticala reformacija katoličke crkve. Freske na svodu i *Strašni sud* su najuzvišeniji izraz ljudskog duha i pronicljivosti koji je uticao na istoriju umjetnosti.

Mikelandelov uticaj na umjetnike visoke renesanse, kao i umjetnike kasnijih epoha, bio je ogroman. Snaga njegovog uticaja vidi se u radu posljednjeg predstavnika visoke renesanse, Rafaela, koji mu je i ‘posvetio’ portret na fresci *Atinska škola*, manirista El Greka, Čelinija, Tintoreta i drugih, jednog od najpoznatijih baroknih majstora, Karačija, skulptora Berninija, na slikare i skulptore neoklasicizma: Žak-Luj Davida, Antonia Kanovu. Gete, kao jedan od najvećih predstavnika njemačkog romantizma, tokom svog *Grand Toura* po Italiji za Sikstinsku kapelu kaže: „Bio sam kadar samo da gledam i da se divim. Majstorova duševna pouzdanost i muževnost, kao i njegova veličanstvenost, prevazilaze sve što se može iskazati.“⁹⁰

O snazi i uticaju Mikelandelovog stvaralaštva govori Vazarijeva romantizirana oda: „O, zaista je srećno naše doba, o, blaženi umetnici, koji se s pravom tako morate zvati otkada ste u naše vreme mogli na izvoru tolike jasnosti da razgrnete tamu

⁸⁹ S. J. Freedberg, op. cit., 50.

⁹⁰ J. V. Gete, *Putovanje po Italiji*, preveo B. Živojinović, IK Zorana Stojanovića, Novi Sad, 2013, 194.

sa očiju i da vidite kako se, zahvaljujući tako divnom i jedinstvenom umetniku, ostvaruje sve ono što je bilo teško! Svakako zahvaljujući slavi njegovih napora, i vi ste poznati i cenjeni, jer je on skinuo onu traku koju ste nosili preko očiju svesti tako punih tame; otkrio vam je istinu od laži, koja vam je zamračivala um. Zahvalite za to, dakle, nebu, i trudite se da u svim stvarima podržavate Mikelanđela.“⁹¹

Svod je možda ne samo najviši, već i najbrži let duha koji je umjetnik ikada preduzeo, jer Sikstinska kapela predstavlja najveću „sumu životnih ideala humanizma, savršeni izraz umetničkih, filozofskih i religioznih tendencija tog vremena“. Ona je istinska *Božanstvena Komedija* renesanse, „jedinstvena suma kao Danteova poezija u svoje vreme“.⁹²

⁹¹ Đ. Vazari, op. cit., 262.

⁹² S. Brajović, op. cit., 1.

Literatura:

- Barolsky P., "Beginning and End in the Sistine chapel", *Notes in the History of Art*, vol. 23, no. 1, 2003.
- Barolsky P., "Looking closely at Michelangelo's Seers", *Notes in the History of Art*, vol. 16, no. 4, 1997.
- Barolsky P., "Metaphorical meaning in the Sistine ceiling", *Notes in the History of Art*, vol. 9, no. 2, 1990.
- Blant E., *Umetnička teorija u Italiji 1450–1600*, Beograd, 2004.
- Brajović S., *Renesansno sopstvo i portet*, Beograd, 2009.
- Brajović S., „Svod Sikstinske kapele“, u: *Umetnost renesase*, u štampi
- Burckhardt J., *Kultura renesanse u Italiji*, Zagreb, 1953.
- Freedberg S. J., *Painting in Italy 1500–1600*, 3rd edition, Yale University press, 1993.
- Gete J. V., *Putovanje po Italiji*, preveo B. Živojinović, IK Zorana Stojanovića, Novi Sad, 2013.
- Hauzer A., *Socijalna istorija umetnosti i književnosti*, tom I, Beograd, 1966.
- Janson H. W., Janson A. F., *Istorija umetnosti*, peto izdanje, Zemun, 2016.
- Joost-Gaugier C. L., "Michelangelo's Ignudi, and the Sistine Chapel as a Symbol of Law and Justice", *Artibus Et Historiae*, vol. 17, no. 34, 1996.
- Lynch C., *Michelangelo, Frustration Into Art: A Closer Examination of His Famous Sistine Chapel Ceiling*, 2015.
- Murray P. i L., *Umetnost renesanse*, drugo izdanje, Beograd, 1975.
- Panofski E., *Umetnost i značenje: Ikonološke studije*, Beograd, 1975.

-
- Pappas A., "Observations on the ancestor cycle of the Sistine chapel ceiling", *Notes in the History of Art*, vol. 11, no. 2, 1992.
 - Skaleti F., *Mikelandelo 500*, Beograd, 2020.
 - Vazari Đ., *Životi slavnih slikara, vajara i arhitekata*, 1995.

DUH PROŠLIH VREMENA

Dušan Pejaković

In this essay, the author tries to shed light on human eternal need to look back on past times, by using the structure of a film story directed by Woody Allen that phenomenologically processed and emphasized this topic in an extremely acceptable and likable way. The multiple possibility of the experiential sphere of the past branches into several potential dimensions. Through a comparative analysis we can see that the human soul today is inevitably torn into multiple identity roles. The author tries to approach the explanation of this problem from the dominant position of pragmatism, and to offer some simple solutions in order to restore people's contact with their own nature and consequent liberation from the dominant restraints of globalization.

Zanimljivo, kako ponekad, neke naoko „sitnice“ koje prevashodno služe za razbibrigu (makar većini ljudi) – mogu sasvim djelotvorno da utiču na čovjekovu misao, pa bilo da se radi o nekoj pjesmi, kratkom video klipu, knjizi, filmu ili sličnom. Svakako, sasvim prirodno je i to da su preferencije pojedinaca svojstvene samo njima samima, te stoji i da ovaj izneseni sentiment ne doživljava nužno svako na identičan način. Ma opet, u slučaju moje malenkosti, jedna misao koja je odveć dugo kradomice izvirala: uobličena je i postavljena na „dnevnu agendu“ mog sopstvenog misaonog procesa – od strane upravo jednog filma, a kojeg sam po drugi put u životu, odgledao prije nekoliko dana. U pitanju je film „Ponoć u Parizu“

(*Midnight in Paris*, 2011). Režiran od strane fenomenalnog Vudija Alena, kategorizovan kao fantazija/romansa u žanrovskom smislu, ovo je jedna zanimljiva priča smještena na ulicama romanesknog Pariza. Protagonist Gil (kojeg igra *Owen Wilson*), nalazi se sa svojom vjerenicom (i igrom slučaja i njenim roditeljima), na odmoru u Parizu. On, scenarista iz Holivuda koji, iako priznat i poznat u okviru svog poziva, ipak se ne osjeća ostvarenim i žudi za priznanjem u jednom drugom domenu – književnosti. U procesu je pisanja svog prvog romana i sasvim prirodno za nekog ko ima poriva da se bavi književnošću – nezaobilazno je opčinjen Parizom. Njegovim ulicama, bulevarima, parkovima, bistroima, te idiličnom slikom šetnje po kiši pariškim trotoarima. Ali prije svega, istorijom tog grada i veličinom kulturnog doprinosa svih ljudi koji su svoju magiju kreativnog zanosa (u svim mogućim tipovima umjetničkog izražaja) – crpili upravo iz okrilja ovog grada svjetlosti. Specifikum: navodi čak i tačan vremenski period koji za njega predstavlja epitom ostvarenja sna, a to bi bile 1920. U njemu preovladava sentiment da su upravo te godine bile ono nenađmašno „zlatno doba“, onaj nepatvoreni ideal bivstva i postojanja kojem se teži. S obzirom na to da se na samom početku filma, jasno očitava identitetska razlika između njega i njegove vjerenice (on sanjar, ona pasivno-agresivni pragmatičar); pritom od nje ne dobijajući podršku u potrazi za nadahnućem koje je jednom piscu od suštinske važnosti, on izlazi samostalno u idilično tumananje ulicama grada. Po otkucavanju ponoći, dešava se nešto sasvim neočekivano – pred njim se stvara automobil iz upravo dvadesetih godina XX vijeka, pun ljudi koji ga zovu da im se pridruži. On vidno zbunjen, ulazi i kreće sa njima u jednu, kasnije se ispostavlja, ludu avanturu. Ubrzo shvata da se nekako nalazi upravo u onom vremensko-prostornom kontinuumu kojeg je toliko žarko priželjkivao, nekih skoro pa stotinu godina unazad u Parizu. Pred njim se odjednom ređa fantastična plejada likova i velikana koji su

obilježili tu epohu (po redu pojavljivanja u filmu): Skot i Zelda Ficdžerald, Kol Porter, Ernest Hemingvej, Pablo Pikaso, Gertruda Stajn, Salvador Dali, Luis Bunjuel, Man Rej i mnogi drugi. Sa njima doživljava razne zgode i nezgode, iz noći u noć, te nekom magičnom niti biva uključen u isprepleteni tok njihovih života. Riječima Hermana Hesea – „Dešavala su mu se čuda kojima se nije čudio“. Posljedično, samo preplitanje prošlosti i sadašnjosti pružilo mu je platformu za jednu duboku samorefleksiju i reevaluaciju vrijednosnih orijentira, a na koncu i šlagvort za mijenjanje toka sopstvenog životnog puta.

Doduše, nije mi namjera da do tančina prepričavam cijeli tok filma, zato bih ovdje stao, a svima – naravno, topla preporuka za gledanje istog. Međutim, sada bih nešto više o ideji koja stoji iza samog ostvarenja. Fantastična, zanimljiva i nadasve poučna priča. Jedna fantazmagorična tvorevina sa namjerom da pruži uvid u svijet iluzija, sanjarenja, duha same kulture i njenih imanentih tvorevina, te svim idiosinhronostima jednog davno prošlog vremenskog perioda. Sve vrijeme predvođena idejom jedne centralne slike – prikazom čovjeka koji se na nalazi na raskršću životnih puteva – koji biva rastrgnut između nekoliko puteva od kojih treba izabrati jedan pravi. E, to je ono od suštinske važnosti. Zar to nije nešto što je dobro poznato svima nama? Nešto kroz šta su svi ljudi prolazili otkad je svijeta i vijeka, i nešto kroz šta će ljudi uvijek i prolaziti. Svi mi u sebi osjećamo neku svojevrsnu borbu duha. Obličja te borbe su naravno različita, ali se skoro uvijek radi o dijametralno suprotnim kategorijama, istim onim i na kojima počiva svijet između ostalog: jing i jang, dobro i zlo, minus i plus, Dr. Džekil i Mr Hajd, Faust ili Đavo, prošlost u jukstapoziciji sa sadašnjošću ili pak budućnošću, itd... Vječito započinjana priča, ama nikad dovršena. Ne gajim neke iluzije o rješavanju te dileme, ali ova borba duha je zanimljiva sa još jednog stanovišta.

Kao i u samom filmu, tako i danas u životu, simptomatično za veliku većinu ljudi je to da osjećaju da su rođeni ili u pogrešno

vrijeme ili na pogrešnom mjestu (ili možda oboje). Gaji se jedan sentiment svojevrsnog mitomanijskog uzdizanja prošlosti do neslučenih visina moralne vertikale. Prošlost (izuzev perioda ratova), velikoj većini skoro uvijek služi za romaneskno vraćanje istoj kao jednom nepogrješivom konstituentu, periodu bez mana ovjekovječenom u onim famoznim izjavama, tipa: „Eh, kad bi samo mogao kao nekad ...“, ili pak, „E, u ono zlatno vrijeme se moglo...“. Budući da i sam dijelim sličan stav, ne mogu a da se ne zapitam – Zašto je to baš tako? Zašto ljudi uvijek rado veličaju prošlost i zašto bi joj se tako rado uvijek vratili? Vrlo vjerovatno je da se radi o nečemu mnogo dubljem i jačem, nego što je sama nostalgija.

Moderni istraživači naglašavaju dva odvojena stava. Jedna je mogućnost da ljudi prije svega jače doživljavaju emocije iz prošlosti nego emocije iz sadašnjosti i da tako prošlost izgleda umnogome intenzivnije od sadašnjosti. Druga mogućnost polazi od premise da kad ljudi odlučuju o stvarima, obično to rade u vezi s nečim drugim (uporedna analiza). Postavlja se tvrdnja da kad se ljudi prisjećaju događaja u prošlosti, sjećaju se neke provizorne „ocjene“ koju su dodijelili tom događaju, ali ne i razloga za to. Primjera radi, prisjećajući se koncerta koji se desio u srednjoj školi, individua se sjeća događaja kao „izvrsnog“, ali zaboravlja da je osnova same presude bila limitirana brojem koncerata identičnog tipa kojem je mogla prisustvovati. Da je taj koncert posmatran sa stanovišta odrasle osobe s većom bazom iskustva, možda ne bi pomislili da je koncert ipak tako divan. U usporedbi s nečim drugim i po mogućnosti boljim, vrlo vjerovatno i ne bi mogao zavrijediti preferencijalnu ocjenu iz prvog slučaja. Neki izdvajaju i postojanje još jednog, dodatnog faktora, a koji se sastoji u perceptivnim razlikama subjektivnog poimanja vremena kao takvog; u smislu da su ljudi skloni razmišljati o dalekoj prošlosti apstraktnije nego što misle o sadašnjosti. Konsekventno, zaista se i postulira jedna zanimljiva teza, a to je da kad se osvrnete na prošle događaje, ono što zasigurno znate je kakvim su

se oni ispostavili. Ishod je jasan. Permanentan. S druge strane, pak, sadašnjost se često osjeća manje ugodnom nego prošlost, jer još uvijek čekamo kako bismo otkrili kako će se odvijati različiti obrazovni i poslovni poduhvati koji su dio našeg života. Nesigurnost je stresna. I upravo je i to centralni dio ove priče. Upravo, ta – nesigurnost. Nemogućnost rezonovanja na prioritetnoj osnovi u ovom moru informacija modernog doba. Negdje sam imao prilike pročitati da se danas prosječnoj ljudskoj jedinki plasira par stotina puta više informacija u toku dvadeset i četiri časa, nego što se prije par stoljeća prosječnom čovjeku iz tog doba plasiralo tokom čitavog života. Čovjek današnjice je neminovno rastrgnut: između dominantnog zahtjeva da se posjeduje što više informacija – naspram preopterećenosti moždanih kapaciteta istim; između poslovnog i privatnog života (jer vremena za oboje se jednostavno nema ili se rijetko ima prilike stvoriti); između samoostvarenja i ugađanja potrebama drugih. Tempo života je jednostavno toliko ubrzan da čovjek vrlo lako upadne u neku „morsku struju“ koja ga proizvoljno nosi gdje sama nađe za shodno, a čovjek kao takav, ne posjeduje dovoljno životne energije da joj se i odupre. I kako onda ne sanjariti? Kako onda ne misliti da je ta odveć postulirana i prepričavana prošlost i bolja. To vrlo vjerovatno služi kao bijeg od borbe sa sadašnjošću.

Što nas dovodi i do sljedećeg. Kognitivna disonanca. To je sposobnost osobe da istovremeno ima dva ili više mišljenja ili uverenja koja su logički ili psihološki nedosljedna. Disonanca je neusaglašenost, a u običnom jeziku može se nazvati i frustracijom ili nedostatkom ravnoteže. To je mentalni proces koji se javlja kada je individua u svojevrsnom međusobnom konfliktu. Poput onih koje smo naznačili u gornjoj cjelini. Pošto je ljudski organizam kao takav – kompenzacijski postavljen sistem, organizam teži da ispravi tu „grešku“ i prihvata jedan od sučeljenih stavova da bi se vratio u ravnotežu. Socijalni pritisak može učiniti da jedinka prihvati stav koji njemu lično nije inherentan i kao takav, čini ovaj proces definitivno neugodnim i nepoželjnim

dijelom života; kojeg na kraju sam organizam neće prihvatiti već se boriti protiv njega ili će ga prihvatiti na silu, a gdje će ovaj praviti ogromnu štetu.

Kad se sagleda sve ovo, iskreno mislim da je nemoguće ne povući određene paralele između tog svojevrsnog „bijega od realnosti“ i sve većeg broja mentalnih poremećaja u svijetu. Porast u zvaničnim brojkama koje mjere ekspanziju u domenu dijagnostifikovanih slučajeva depresije, anksioznosti, *burnout* sindroma, sve to odveć uzima mah pandemije. Najprodavaniji lijekovi već godinama, ako ne i decenijama unatrag su upravo lijekovi koji se koriste za tretiranje ovih i sličnih poremećaja. Istraživanja velikih svjetskih instituta koji se bave praćenjem trendova javnog mnjenja, u posljednjih nekoliko godina dominantno bilježe sve veći pad u globalnom „indeksu sreće“. Na globalnom nivou, odsustva sa radnih mjesta usljed subjektivnog osjećaja simptoma jednog od navedenih mentalnih stanja – sve su veća i veća. Frapantan članak koji je kolao internetom u prethodnoj godini iznosi podatak da u Japanu usljed zbunjenosti tamošnjih rent-a-car kompanija zbog činjenice da velika većina njihovih iznajmljenih automobila nema ama baš nikakvu pređenu kilometražu, došlo se daljim istraživanjem do otkrića da ljudi mahom iznajmljuju automobile da bi u njima pojeli nešto na pauzi za ručak ili odspavali malo usljed izmorenosti od rada.

To je ona velika stvar koja ljudima neumitno promiče kada razmišljaju o ovim ili sličnim stvarima, ako uopšte i zastanu razmišljati. Da, nesumnjivo je da živimo u eri tehnologije i tehnološkog napretka, ali pored svog benevolentnog učinka, ona ima i toliko mnogo negativnih posljedica da se prosto moramo zapitati šta je to što smo zaista i dobili. Da li tehnologija i toliko propagirani globalni napredak svakog, ama baš svakog, na ovom svijetu drže sitim, napojenim i zadovoljnim?! Daleko od toga. Veliki gorući problemi koji najviše koreliraju sa klimatskim promjenama, poput sve učestalijih nestašica hrane i vode – nisu ni blizu tome da bi bili riješeni. Klimatska situacija je toliko katastrofalna

da bukvalno na svakoj tački globusa, a sa sve većom frekventnošću, dešavaju se neke vrste kataklizmičnih scena poput onih ovjekovječenih u Holivudskim blokbusterima poput „2012“ (iz 2009. godine) ili „Dan posle sutra“ (“The Day After Tomorrow”, 2004).

Na koncu, valja postaviti pitanje – koliko smo zaista civilizacijski i napredovali. I da li je nešto što je novo zaista i bolje u odnosu na nešto starijeg tipa? Zašto se danas programski takva misao imputira? I zašto najave o nelimitiranoj dostupnosti beneficija tih tehnoloških inovacija iznova bivaju pomjerane sve dalje u budućnost? Imao sam priliku pročitati jednu zaista divnu i poučnu knjigu *24 sata u Starom Rimu* autora Filipa Metizaka. Zastrašujuće je koliko se paralela može povući između tog opisanog vremena i prostora od prije nekih dvije hiljade godina i ovoga što mi sada doživljavamo u našim habitusima. Gledajući dokumentarce eminentnih internacionalnih medijskih kuća plasiranih na njihovim kulturnim programima poput *National Geographic*-a, *History Channel*-a ili *Discovery Channel*-a – može se uvidjeti i da su mnogi drevni i antički poduhvati, poput tehnika gradnje od prirodno održivih materijala, irigacije zemljišta, agrokulturnih dejstava, obilježavanja astronomskih fenomena i mnogo čega drugog – do dan danas, a nakon tolikih milenijuma, bukvalno ostali nenadmašeni. Onda, takoreći, tog proklamovanog i nesagledivog napretka u onoj mjeri kojom se to danas propagira – zapravo nije ni bilo. Ili možda jeste, ali samo za određeni krug ljudi. Široke mase o tome mogu samo da sanjaju. Jedino u čemu se zapravo uspjelo je definitivno pogoršanje klimatskih uslova. Odumiranje životinjskih vrsta, sve lošiji kvalitet zraka, plastika u okeanima, rijekama, jezerima i mnogo drugih konsekvenci koje čine jedan začarani krug.

I kako nakon svega toga da ljudi ne misle toliko na prošlost? Bilo da se ona nalazi unutar vraćanja unazad od samo par decenija ili, pak, par vjekova. Nažalost, možemo samo sanjariti. Fizičari postuliraju da putovanje kroz vrijeme nije moguće onako kakvim su ga svi zamišljali i shodno tome, imaginacija i

sanjarenje su jedini mehanizmi koji su nam preostali. Ne smatram da je to nešto loše, u umjerenoj količini, naravno. Jer ni u čemu ne valja pretjerivati. Već kao neki mali lični bijeg od realnosti, kao otklon od pritiska koji nameće sadašnjost ili čak i neizvjesna budućnost. Dok se ljudi trude sustići i dostići neke naduvane norme koje se danas u ovom svjetskom sistemu (koji je sve, samo ne meritoran) svakodnevno plasiraju kao na traci, tu dolazi do neminovnog predvajanja. Taj tempo „sustizanja“ koji se nameće je zapravo takav da smo definitivno počeli gubiti ono najvrednije – sebe. Svoju individualnost, svoje misli i želje, svoj duh; ono puno samoostvarenje u sklopu svih datih mogućnosti, a koje nam po korpusu prava i pripada. Treba „stati na loptu“. Jureći kroz sadašnjost da bismo dosegli neku špekulativnu verziju budućnosti – čini samo da izgubimo sebe iz prošlosti. I sve tako u krug, svakog dana iznova. Valja zastati i prihvatiti onaj aksiom da je vrijeme linearno, a da smo mi oni koji smo prolazni. I da je na nama da odredimo na koji ćemo zaista način obilježiti svoje vrijeme provedeno u ovom, fizičkim zakonima ograničenom, svijetu postojanosti. Uzmite, pročitajte neku dobru knjigu, odgledajte neki dobar film, bavite se umjetnošću, sportom. Preraspodijelite prioritete. Nadjite neki hobi koji Vam odgovara. Umjesto sukobljavanja sa samim sobom i izvjesnog cijepanja unutrašnjeg duha na više cjelina, prisjetite se svega onoga o čemu ste nekad sanjarili, željeli ili htjeli za same sebe. Dajte tome opet šansu. Možda se samo tako, makar metafizički, možemo i vratiti kroz vrijeme i povezati sa sopstvima iz prošlosti kako bismo što cjelovitije i cjelishodnije mogli da se nosimo sa teretom neizvjesne sadašnjice i još neizvjesnije budućnosti. Poput našeg junaka iz filma sa početka priče, nadahnuće mu biva pruženo iz cjelishodnog okretanja ka aksiomatičnim vrijednostima prošlih vremena. Oplemenjivanje duha kroz vraćanje nekim starim vrijednosnim obrascima zaista posjeduje dejstvo svojevrsnog antiseptika, vjerujte.

MEMOARSKI ZAPISI OFICIRA ĐURA ŽIVANOVIĆA

Đuro Živanović was a volunteer in the Montenegrin army in the Balkan Wars and the First World War. He left interesting memoirs in which he describes his life at work in America, fighting in battels of Skadar, Bregalnica, Lovćen and the Thessaloniki front. In the memoirs, you can find information about a conversation with King Nikola, as well as many details about the life of Montenegrin soldiers at that time.

Đuro Živanović rođen je 3. oktobra 1884. godine na Brajićima u porodici Andrije Živanovića i majke Stane, ćerke popa Bela Martinovića, takođe sa Brajića. Oženio se 9. februara 1903. godine sa Stanom rođenom Belada sa Vrela kod Cetinja. U SAD je otišao u oktobru 1904. godine. Radio je u više mjesta na raznim poslovima. Na vijest o smrti sina vratio se u februaru 1908. godine. Iste godine završio je obaveznu regrutsku obuku u austrougarskoj vojsci u Dubrovniku, a prilikom aneksije Bosne i Hercegovine, upućen je kao vojnik Sedme čete 37. regimente na Krivošije. Ponovo je otišao za SAD u junu 1910. godine. Kada je Crna Gora zaratila sa Osmanskim carstvom angažovao se na povratku dobrovoljaca i vratio se iz SAD-a kao dobrovoljac 28. oktobra 1912. godine. Zanimljivo je, prema porodičnom sjećanju, da se prilikom dolaska nije javljao familiji već je direktno otišao na Skadarski front i priključio se crnogorskoj vojsci u borbi oko Taraboša. U Prvom balkanskom

ratu 1912–1913. godine iako je bio austrougarski podanik, uprkos zabranama sa ostalim Brajićima prijavio se kao dobrovoljac da se bori u crnogorskoj vojsci. Nalazio se u sastavu Cetinskog bataljona pod komandom Petra Boškova Martinovića, u sastavu Katunske brigade, Primorskog odreda koji je dejstvovao u pravcu Taraboša i Skadara. U borbama pod Skadrom za pokazano junaštvo u probijanju žice i krčenju prolaza preko šančeva ka tvrđavi odlikovan je Obilića medaljom, kao najvažnijim crnogorskim odlikovanjem za hrabrost. Učestvovao je i u Drugom balkanskom ratu kao dobrovoljac u sastavu Njeguško-čekličko-cetinjsko-cuckog bataljona pod komandom Petra Martinovića u sastavu Prve brigade Crnogorske divizije koja se borila na Bregalnici i Dulićkim visovima. Kao dobrovoljac, bez vojne obaveze, učestvovao je u Prvom svjetskom ratu u sastavu Dobrovoljačkog bataljona, koji je bio u sastavu Riječke brigade pod komandom brigadira Nika Pejanovića, u sastavu Lovćenskog odreda pod komandom brigadira knjaza Petra Petrovića. Jedno vrijeme službovao je u štabu brigadira Pejanovića, a u njegovoj kući nalazio se štab Riječke brigade crnogorske vojske. Za potporučnika crnogorske vojske proizveden je 23. septembra 1915. godine ukazom kralja Nikole. Tada je postavljen za komandira izviđačkog odjeljenja koje je imalo zadatak ulaska u neprijateljsku teritoriju i izviđanja. U januaru 1916. godine povukao se sa Lovćena prema Podgorici i dalje Skadru. U Skadru mu je ukazana posebna čast kada je određen da sa Dobrovoljačkim bataljonom prati kralja Nikolu od Skdara do Medove na njegovom putu za Italiju. Nakon izvršenja ovog zadatka nastavio se put od Medove do Drača. U Draču je lađom otišao za Krf, na ostrvo Lazaret. U sastav Druge čete Drugog bataljona Desetog pješadijskog puka Šumadijske divizije ušao je 13. marta 1916. godine, kada je prebačen u Solun kao potporučnik crnogorske vojske. Učestvovao je u borbama na

Solunskom frontu. Potom je premješten iz Druge čete u Prvu četetu istog bataljona i puka. Učestvovao je u proboju Solunskog fronta. Putovao je pješke od Mengelskih planina u Grčkoj do bugarske granice, pa nazad do Skoplja, preko Kosova i Kosovske Mitrovice do Čačka, a zatim preko Užica i Višegrada u Bosnu do Rogatice. U Rogatici je 20. decembra 1918. godine dobio odsustvo na 15 dana. Potom je od 10. marta 1919. godine bio komandir posade na Majstorima sa rejonom od Njeguša do Obzovice. Od kraja aprila 1919. godine premješten je za komandira mjesta u Budvi u kojoj je ostao do demobilizacije, sa kraćim službama u Kotoru i Dubrovniku. Iz vojne službe je demobilisan na lični zahtjev kao poručnik 30. juna 1920. godine. Za činovnika agrarnog povjereništva na Cetinju postavljen je 10. aprila 1922. godine. U ovom periodu, tokom službe na Cetinju izabran je za potpredsjednika Saveza crnogorskih dobrovoljaca; 22. maja 1922. godine na skupštini izabran je za predsjednika svih bokaških dobrovoljaca. Nakon spajanja ove dvije organizacije bio je delegat svih dobrovoljaca Zetske oblasti u Beogradu. Krajem jula 1922. godine ponovo je primljen u vojsku i postavljen za komandira granične čete u Budvi sa radom od Herceg Novog do Ulcinja. U čin kapetana II klase unaprijeđen je 6. juna 1922. godine, a u julu iste godine je penzionisan. Od 5. decembra 1922. godine potpuno je oslobođen državne službe. U čin kapetana I klase unaprijeđen je 21. marta 1926. godine. Odlikovan je između ostalog: zlatnom Obilića medaljom od strane kralja Nikole, spomenicima za učešće u balkanskim ratovima i Prvom svjetskom ratu, Ordenom Sv. Save i Albanskom spomenicom. Živio je sa porodicom na svom imanju. Sa suprugom Stanom imao je desetoro djece, od kojih je čak sedmoro preminulo do četvrte godine života. Jedna kćerka im je preminula kao dijete, dok je druga kćerka udata u familiju Đura Radova Radonjića. Osim memoara, bavio se pjesništvom. Napisao je brojne pjesme koje nijesu objavljene,

a čuvaju se u njegovoj porodičnoj zaostavštini. Poznat je kao rječit i dobar govornik. Pjevao je uz gusle, zaradio simpatije kod izvornih Amerikanaca, a savladao je i engleski jezik. Neke njegove izreke i danas su ostale sačuvane. Na njegovom spomeniku stoje njegove riječi „Čovjek je od vazda biva i biće njegovoj sreći ovamo sviće“. Dok je na izvoru Obzovica napisano „Vjeruj da svijetla vasiona plemenitost nagrađuje, a da zlobi i nepravdi pogibejnu zamku snuje. Budi čovjek. Đ. A. Živanović“. Tu su napisane i riječi „Ko dobrotom i pravdom diše car je života“ itd. Prema porodičnom sjećanju imao je čak 312 kumstava, uglavnom sa ljudima iz Grblja sa kojima je drugovao u Americi kao i u ratovima, što govori o ugledu i poštovanju koje je imao među ljudima. Preminuo je 1948. godine i sahranjen je na Obzovici.

U periodu njegovog rođenja Brajići su bili u sastavu Austrugarske monarhije. Ova činjenica dominantno je opredijelila Živanovićev životni put i sudbinu. Duboko i čvrsto povezani sa Crnom Gorom i Cetinjem kao njenim središtem i idejnim i duhovnim napajalištem, Živanovići su kao i Brajići ali i stanovnici svih okolnih mjesta, živeći u nekoj vrsti okupacije u kojem su nametana tuđa pravila i norme, rano formirali u sebi otpor prema svemu što je dolazilo od crveno-žute monarhije. Upravo ta činjenica je Đura Živanovića vodila da se otisne preko mora kao i velika većina njegovih sunarodnika i mještana. U Sjedinjene Američke Države u potrazi za boljim životom otišao je dosta rano. Izazova života u tuđini bilo je dosta, ali otvarale su se i određene mogućnosti koje su stavljale pred izbor i donošenje teških odluka. Suočeni sa brojnim prevarama i izgubljenim nadama, svaku novu priliku lako su prihvatili, videći u njoj svjetlo u mračnim hodnicima sudbine u kojima su se kretali. Ipak otadžbinski i porodični zov, doboko utkan u etički kodeks i shvatanje života, nevjerovatnom lakoćom je gonio Crnogorce da se okanu nedokučivih primamljivosti obećane

zemlje i željenog raja, da se vrate svome kraju, surom kršu u kojem ih čekaju jad i čemer. Ali svoj krš i svoj jad. Takav je životni credo imao i autor ovih memoarskih zapisa koje stavljamo pred vas.

Đuro Živanović je bio dobrovoljac u crnogorskoj kraljevskoj vojsci u ratovima 1912–1918. godine. Kao vojnik, a od 1915. godine i oficir, nije zauzimao važne vojne ili administrativne dužnosti, te stoga nije mogao biti upućen u važne političke i vojne odluke koje su tada donošene, što je i prirodno. Stoga se od ovog memoarskog zapisa ne mogu očekivati nova važnija istorijska otkrića i fakti. Međutim, Đuro Živanović je učestvovao kao borac u ratovima, osjetio je svu ratnu patnju i stradanje, te su ovi njegovi memoarski zapisi važni sa ljudskog aspekta, iz vizure vojnika koji se našao u vrtlogu velikih ratova koji su imali direktne lične i porodične posljedice. Iz njegovih memoara saznajemo kakav je bio njegov životni put, što je mislio i čemu se nadao dok se sa puškom u ruci borio za Crnu Goru. Epizoda o njegovom putu i boravku u Sjedinjenim Američkim Državama približava nam tadašnji život crnogorskih pečalbara u dalekoj zemlji, svu njihovu muku, patnju ali i dogodovštine iz tog vremena kad su sticali koru hljeba u tuđinskoj zemlji. Živanović nam otkriva stremljenja, nadanja, mogućnosti ali i nedoumice i misli koje su imali tokom boravka u inostranstvu. Njegovi memoarski spisi otkrivaju nam i onu drugu, tešku stranu života Crnogoraca, u uslovima lošeg materijalnog stanja, života u domaćinstvu, borbe za egzistenciju i velike stope smrtnosti djece u takvim socio-ekonomskim uslovima, kada, za današnje vrijeme lakim, bolestima nije bilo lijeka. Poglavlje o ratovima govori nam o sudbini vojnika koji je spreman dati svoj život za svoju otadžbinu ali i o ratnim naporima i nedaćama na koje je nailazio tokom ratnih dana. Sigurni smo da je ova Živanovićeva priča slična većini životnih priča i sudbina prosječnog Crnogorca ili crnogorskog vojnika. U tome i jeste prava

vrijednost ovih zapisa. U životu Živanović je imao ozbiljne nesreće i lomove, stradanje petoro djece zadavalo mu je teške duševne udarce, koje je uspio da savlada crpeći snagu iz vjere u bolje dane, iz nekog crnogorskog iskona, borbe za opstanak uprkos svemu teškom sa čim se susrijetao. Snagom karaktera i neopisive vjere u zacrtana načela i principe uspijevaio je da bude čvršći i jači poslije svakog novog udarca koji su se redali u nizu u njegovom životu, među kojima je dominirala smrt najbližih. Iako nesporno skrhan bolom, Živanović je tipičan Crnogorac u stradanju, opstaje suprotno svoj logici opstanka. On je svemu naredan, sa neupitnom namjerom da traje i nastavi dalje, kako zna i umije i na kraju krajeva kako mora. Upečatljiva i strahovita epizoda iz njegovog života jeste kada je tokom Prvog svjetskog rata 1915. godine dobio vijest da mu je preminuo sin, krenuo je da ga sahrani, a na putu je svratio kod jednog prijatelja kojem je obećao da će guslati. Nakon što je odguslao kratku pjesmu i ispunio obećanje, krenuo je na teško mjesto uz komentar da nikada nije ljepše pjevao nego tu noć. U ratu je pokazao i plemenit odnos prema neprijatelju, kada je uz sve ratne i lične napore, našao vremena i snage i sahranio neprijateljskog vojnika u Drugom balkanskom ratu. Taj snažan nagon održanja u vremenima zlim, prkošenja nedaćama, zadržavanje čvrstine uprkos strašnoj patnji i stradanju jeste crnogorska konstanta koja je čvrsto utkana u crnogorsko lično i nacionalno biće. Baš zbog toga u ovim zapisima ima dosta priče o crnogorskom karakteru uopšte.

Memoarski zapisi pod naslovom „Biografija Đura Živanovića“ su pisani najvjerojatnije uz pomoć njegovog sina Nenada. Kako nas i sam pisac upućuje, oni nijesu završeni, trebali su biti nastavljeni ali usljed objektivnih okolnosti to se nije dogodilo. Iako sa sigurnošću ne možemo utvrditi kada je zapisivanje počelo, niti kada je završeno, možemo pretpostaviti da se radi o neposrednom periodu prije početka Drugog svjetskog rata ili u

toku samog rata. Ovo iz razloga jer je njegov sin Nenad tada mogao pomagati svom ocu u zapisivanju. A činjenica da se u rukopisu prilikom pomena pojedinih ličnosti poput ministra Rista Popovića i Janka Vukotića navodi odrednica „pok“ tj. pokojni, a znamo da su oni preminuli 1924. i 1927. godine, dok se za pojedina lica koja su bila u životu u trenutku zapisivanja memoara ništa ne navodi, onda je izvjesno da su memoarski zapisi pisani nakon ovog perioda. To nam ukazuje da ih je pisao u zrelim godinama života, u smiraju svog aktivnog angažmana, iz potrebe da ostane sačuvano i zapisano sve ono sa čim se susreo u životu. Takođe, ovo upućuje da je pojedine ranije događaje obrađivao po sjećanju, sa vremenske distance od deset ili čak 20 godina. Međutim, iz rukopisa vidimo da ti događaji obiluju preciznošću u smislu datuma, satnice, dijaloga, imena itd. što vjerovatno govori o tome da se Đuro Živanović tokom pisanja naslanjao na određena dokumenta, podatke ili ranije zapise koji su pisani dok je sjećanje još uvijek bilo svježije. Nesporno upućuje i na činjenicu umne i memorijske snage samog Đura Živanovića. U porodici se čuvaju originali njegovih zapisa, koje je u cilju boljeg očuvanja integralno bez ikakvih intervencija prepisao njegov sin Nenad, uz pomoć Stanoja Zuberu. Pisani su narodnim jezikom, karakterističnim za Cetinjski kraj, Staru Crnu Goru ali i područje koje zahvata Brajiće, Maine, Pobore itd. Pisac memoara ne koristi ujednačeno označavanje datuma, nekada je to numerički, a nekada slovima. Upotrebljavaju se mala slova kod pojmova kao npr „austrijanci“ „turci“ ili slično, dok se velika slova koriste u titulama „Kapetan“ „Đenaral“ „Evropski Rat“ i slično. Takođe, pisac koristi riječi poput „koi“ „Zecki“ onako kako ih izgovara. Zapisi obiluju i tipičnim karakteristikama crnogorskog govornog područja, frazama, uzrečicama, poštapalicama itd. koje smatramo vrlo vrijednim sa aspekta proučavanja govora i jezika. U rukopisu se navodi dosta imena,

uglavnom Živanovićevih poznanika, bratstvenika ili mještana, ali i oficirskih starješina. Zato je objavljivanje ovih rukopisa važno jer pruža mogućnost da svako pronađe nekog svog u njemu i otkrije nove detalje o prošlosti svojih predaka, koji mu do tada nijesu bili poznati. Svi oficiri pomenuti u tekstu su identifikovani, a kako su nam poznati dali smo i kratko objašnjenje o njima u fusnotama kao napomene priređivača. Na par mjesta pisac nas informiše da će pojedine brojeve, imena ili nazive naknadno unijeti, što je stavljeno u fusnoti kao primjedba autora. Ta se naknadna unošenja nijesu nikada dogodila, ali to nema značaja za samu vrijednost teksta. U samom tekstu intervencije priređivača su minimalne i odnose se gotovo isključivo na samu organizaciju teksta, jer nam je namjera da ovaj rukopis pred čitaoce i publiku donesemo u što izvornijem obliku. S tim što treba napomenuti da rukopis koji je došao do nas nije potpuno izvorni, jer je prepisan od strane trećeg lica, pa ne isključujemo da je rukopis i tu pretrpio određene, vjerovatno sitne ili nenamjerne jezičke promjene prilikom prepisivanja. Rukopis je podijeljen u nekoliko poglavlja koja i sami pisac naglašava kao naslove, a odnose se na život u inostranstvu, ratovanje i kasnije službovanje.

Zanimljivi su opisi njegovih razgovora sa kraljem Nikolom, koje Živanović opisuje sa puno pažnje i poštovanja. Kralj Nikola mu je dao pare da bi kupio novo imanje i preselio se da živi na njemu. Tokom odlaska na Krf, Živanović nam donosi podatke o političkog agitaciji srpskih vlasti da se djelovi crnogorske vojske koji su izašli iz Crne Gore, priključe srpskoj vojsci. Prenosi nam držanje crnogorskih vojnika od kojih većina nije htjela to da uradi, već je imala namjeru da se bori sa svojim nacionalnim obilježjima, zbog čega su i pristupili francuskoj vojsci koja im je to dozvoljavala. Živanović zapaža i odnos pojedinih srpskih starješina prema njemu i Crnogorcima i na Breglanici i na Solunskom frontu ali ne dozvoljava da ga to

dekuražira čak i onda kada ga takve starješine svjesno guraju na najteže i najrizičnije zadatke. Na kraju naglašava da se nova država tj. Kraljevina SHS „nije prema meni odužila, nego se dobro ogriješila kao i prema mlogima“. Daje nam i jednu prognozu za jugoslovensku kraljevinu „Bojati se da će je Bog kazniti, jer njina nepravda i grijeh već previre preko ivice“. Potpuno je bio svjestan pozicije Crne Gore u tim teškim vremenima. Čitanjem njegovog rukopisa možemo reći da je Živanović bio patriota, borac, kojem je Crna Gora bila zaista na srcu. Radilo se o čovjeku koji nije slijedio ideološke ili političke pravce, već slobodarske ciljeve. Nije bio rob ideologija, stoga nam nekoliko puta naglašava da u svom radu i postupanju „ako nijesam kome dobro učinio, zaista zlo nikome“.

Sa činjenicom da ovi zapisi postoje upoznati smo na posredan način kroz knjigu Skadarska drama autora Boža Lipovine koja je objavljena 2018. godine. Tada se Srđa Martinović zainteresovao za ove zapise držeći da će oni biti vrijedni za otkrivanje pojedinih segmenata iz istorije ratova naročito djelovanje bombaša i „Bataljona smrti“ za vrijeme borbi oko Skadra. Nakon niza istraživanja, traganja, a posredstvom Aleksandra Saše Zuberu, sina Stanoja Zuberu, koji je potomak Đura Živanovića po ženskoj liniji, uspjeli smo doći do originalnog rukopisa. Ljubaznošću Branislava Branka Živanovića i njegove porodice koja živi u Herceg Novom, a koji je direktni nasljednik Đura Živanovića i čuva njegovu zaostavštinu dobili smo ovaj rukopis za objavljivanje. Ovim putem svima njima se najiskrenije zahvaljujemo, u nadi da je i ovo jedan od načina da se otrgne život Đura Živanovića od zaborava, da se njegovi zapisi trajno sačuvaju ali i pošalje poruka o trajanju u teškim vremenima.

Svoj životni krug Đuro Živanović okončao je nakon Drugog svjetskog rata, umiren činjenicom da je u njemu uspio da sačuva svog sina Nenada, nakon toliko gubitaka.

Đuro Živanović u svom gotovo osmogodišnjem ratovanju prošao je sva ratna poprišta, od teških borbi oko Skadra, zatim borbi na Bregalnici i Dulićkm Visovima, odbrane Lovćena, povlačenja preko Albanije i proboja Solunskog fronta. Ratovao je Živanović protiv osmanske vojske, bugarske vojske u balkanskim ratovima, kao i protiv austrougarske, nejmačke i ponovo bugarske vojske u Prvom svjetskom ratu. Ipak, ratovao je Živanović najviše protiv strahota rata, umiranja, bolesti i smrti, svega što je neminovno pratilo svaki rat. Gubio je previše, skoro sve što je imao, a tako malo je dobijao. Međutim, Živanović nam pokazuje da i to previše uvijek može biti više i gore, ali nam kazuje i da je to premalo što je dobijao ipak njemu kao čovjeku dovoljno da traje, da bude sa obije noge na zemlji, da ne klone i ne odustaje.

S. M.

Biografija Đura Živanovića

Moja biografija je istinita.

Rođen sam 3. oktobra 1884. godine u Brajićima, kako moj otac Andrija i majka Stane imali su samo dvoje djece, mene i sestru moju Maricu rođenu 12. 04. 1893. godine.

Đuro Živanović

Pa kao jedinca sina, razmazili su me još od najmlađih godina, tako da je to vrlo štetno bilo po moju budućnost i život, jer su mi iz beskrajne roditeljske ljubavi povoljivali i davali mi samovoljstvo, zato nijesam ni osnovnu završio ni iz bukvara izlazio.

Kada sam navršio 18 godina života, moj otac i majka zaželjeli da me ožene, ovo mi nije bilo po volji, no da ne budem protivan volji svojih roditelja, ja sam se oženio 9. februara 1903. godine. Imali smo onda prilično dobro imanje koje se povećalo sa imanjem moje uјčevine, jer je moj đed, majčin otac, pok. Belo S. Martinović,¹ pošto mu je umro jedinac sin pok. Niko, te Belo ostao bez nikoga do samo jednog od njegova od rođenja bolesna

¹ Martinovići sa Brajića (prim. priređivača).

unuka od sina, došao je u zajednicu sa nama da živi i pokućstvo i sve njihovo imanje, nama je pripalo.

Ja sam pored svega osjećao neku prazninu, ništa me nije zadovoljavalo, najviše što sam merzio t.j. Austrijske vlasti i njihovo terorstvo, jer su me bili uzeli u podozrenje zato što sam pisao i pjevao srpske pjesme u seoska kola i javno pokazivao svoje negodovanje protiv Austrijske vlasti i njihovih tendencija naperenih protiv srpstva. Početak mojih prvih pjesama:

„Mila majko što me rodi
Kada ne bi u slobodi; i
Po vedrini i po mjesecu
Srbin šeta na granicu“ itd.

Koje su me onda mnogo koštale i zbog njih i drugih, Austrijanci me gonili na svakom koraku.

Pored ovoga, imao sam žeđu za znanjem (naukom) za koju sam odocnio, ali znajući da svijet može biti velika škola zamolio se ocu i majci, kao i starom dedu Belu da me pošalju i dadu blagoslov za Ameriku.

Ovo nijesu htjeli ni da čuju, kakvu Ameriku reče stari Belo: „Moj sinko, tebe je Amerika doma, ja sam ostario a evo kod vas došao, da još malo života proživim, da me moja kćer i ti na mjesto sina predržite i u mojoj bolijesti ponudite, a sve moje imanje kao i vaše tebe će ostati, samo ga pazi i mudro radi i održavaj, ti možeš lijepo da živiš na Brajiće, i da mene do moga groba predržiš, ne treba tebe Amerika“.

Ma na moja mnoga navaljivanja i molbe, a pošto je Bog bio dao i jednog mog sinčića pok. Marka, koji se rodio 21/2/1904. godine, skoro imaše godinu, na kog su moji roditelji kao i stari ded Belo prenijeli veliki dio ljubavi, odobriše mi moj put i dadoše mi 300 fiorina (ali preko volje Belove).

Oktobra 1904. godine, krenem za Ameriku, i koncem novembra stignem u Anakundu, Montana, đe bješe veliki broj Brajića,

među kojima i moja dva najbliža ujaka, pok. Tomo S. i Luka I. Martinović. Sa njima sam živio neko vrijeme, ali teški američki radovi, nijesu bili za moju nikad neprevijenu u radu kičmu, pa majke ujaci me hoćahu po koji put i ukarati, ovo nijesam lako trpio, zato sam na skoro i njih napustio i sam po sebe živio.

Nakon nekog vremena, sreća me je nanijela na jednu časnu, staru familiju Mrs William Dorian. Taj stari bračni par rodili su petnaest djece, dvanaest djevojaka i tri sina. Djevojke su živjele sve bez jedne i poudate, a samo muški jedan je živ, oženjen i živi napose. Stari Wiliam imaše oko 78 godina, a žena mu 72. Stari primaše penziju kao bivši državni činovnik i aristokratskog porijekla, veoma naučen, iskusan čovjek, kao i koji je vrlo pobožan, i on i žena njegova, kod njih sam se nastanio i pune dvije godine sa njima živio. Mnogo su mi koristili u engleskom jeziku, u znanju, karakteru i pobožnošću, to su mi bili moji drugi roditelji, često sam se puta molio Bogu za njihove duše, koje su davno prešle u život vječni.

Kao nenavikao trudu i umoru, nijesam mogao teške radnje održati, a do lake službe, bilo je teško doći, jednom prilikom moji prijatelji nađoše mi mjesto u pošti i da raznosim pisma, ali sam na ispit pao, te me je i to suminulo i tako do nikakve sreće nijesam mogao doći, živi kao i moji drugovi zemljaci steći ni sitne pare, nego se neprestano zaduživao.

„Svijet je prijevaran“, rekli su stari iako sam težio za dobrim društvom i dobrim ljudima, ipak se to nije moglo svuda naći, bio sam strasni igrač na karte, biljardu i u mlada kola, odao sam se uživanju i trčao za zgodama i ugodama, novce sam imao vazda Brajići su mi zajmali, znajući da će se namiriti sa mojim imanjem na Brajiće. Moj stari prijatelj Dorijon (Amerikanac), kao i moj brat od strica Joko savjetovali su me da odustanem, od štetnih i raskošnih postupaka što su u nekoliko uspijevali, osobito što sam svakog dana po dva sata učio školu kod plaćenog profesora, što je najveća moja sreća bila, bio sam obrazovan, shvatljivošću i lako i brzo učio lekcije.

Iako sam u bespuće mnogo vremena gubio ali sam opet htio postići, da otvorim vrata svoja budućnosti, no sudbina okreće svoje kolo (točak) kako hoće.

Početkom januara 1908. godine, stigne mi pismo iz doma da je moj sin Marko umro 14/12/1907. godine. U isto pismo, otac i majka pozivaju me da odmah idem doma, da na mene ne ostane prokletstvo. Bili su onda za mene vrlo teški momenti, da ne zadovoljim svoje roditelje, tu bi bila griža savjesti, a poći doma sa više od 500 dolara duga i ostaviti moj ugodan život i budućnost, ni to nije bilo lako, no pod uticajem mog rođaka Joka koji mi je i dao putni trošak i podvoz, riješim se da idem doma.

Oko 20. januara 1908. godine, krenem iz Filipzburka Montane, za stari kraj i sredinom februara stignem na Brajiće. Mom dolasku doma, zaliječim teške rane mojih roditelja, za svakim izgubljenim unučićem, kao i za starim Belom i njegovom unukom, koji su umrli oboje u nedjelju dana, marta 1906. godine.

Odmah budem pozvan u austrijsku vojsku u Dubrovniku, đe sam svršio regrutsku obuku a prilikom Aneksije Bosne i Hercegovine, budem upućen sa 7 četom 36te regimente na Krivošije, komandir čete bio por. Kapetan Miloš Radivojević, Kotoranin koji me je spasio od propasti, jer sam mojim pjesmama manifestom za srpstvom, budeći narodnu vojničku svijest protiv Austrije bio sam doveo u tešku opasnost i podozrenje. Pok. kapetan Radivojević je to isto mislio ali se vješto ukrivao i mene branio.

Po povratku iz vojske, proveo sam mirno život kod svoje kuće iako uvijek gonjen od Austrijske vlasti.

Budući prekoren od svojih seljana, Brajića a koji put i od svoje majke, ali nikad od oca, kako sam još kao zdravi i mladi momak došao sa dugom iz Amerike, riješim se da idem za Ameriku sa mišlju i nadom da se bar odužim od moga duga. I 13. maja 1910. krenem iz doma, a 4. juna dođem u Navijorku. Tu sam se bavio do avgusta 1910. godine, 17. avgusta dođem u Čikago, tu sam

odmah pomoću starog Špira Leona iz Kotora, ušao u salonsku radnju poč. Hunga Vorda, bogatog ćikaškog trgovca, đe sam radio do 2. aprila 1911. godine.

„Ko traži veće izgubi i ono iz vreće“ – nar. poslovica. Moj rođak Joko bio je onda u Seatlu Vašington, pa mi pisa da pođem kod njega da se uputimo za Alasku đe bi se moglo ako bude sreće brzo steći para. Ja zahvalim gosp. Vordu na njegovoj dobroti kao i gosp. starom Leonu i 2. aprila krenem iz Čikaga i to na fetama za Seattle đe sam vrlo teško putujući stigao 26. aprila u veliko kongrete Vašington i tu našao moga rođaka.

Bio sam jako uželjan svoga rođaka i zadovoljan sam kada sam se sa njime sastao, ali nijesmo bili dobre sreće da dugo zajedno živimo, nemogasmo stvoriti trošak za put u Alasku, nego koncem maja krenemo da pređemo granicu za Kanadu, Englesku koloniju, na samu granicu u voz mene policija propusti a Joka vrati. Prilikom rastanka ja mu rekoh da ću ga lako iz Vankuvera dovesti k sebi ali on to nije sačekao nego se odmah uputio za Minisotu.

Ja sam neko vrijeme bio u Vankuver Britiš Kolumbiju i u vrlo lijepu varoš Viktoriju (ostrvo), no bez posla, a ijedak zbog razdvajanja sa Jokom vratim se za Montanu i 25. juna stignem isto *fretama* u Bjut Montanu đe se nakon kratkog vremena i zaposlim u majdanu „Montevju“. Tu sam radio sve do moga polaska u rat na Balkanu, i prilično moj dug odbacio. Moj život po drugi put u Ameriku, potpuno korektan, odao sam se samo radu i u slobodno vrijeme nauci. Družio sam uvijek sa dobrim ljudima i njih tražio jer sam vjerovao u istinitost one stare indijske izreke: „Družba sa dobrim ljudima sreću donosi“. Moje lutanje i besciljni život u mladim godinama sve do početka 1908. godine, nije ostao nezabilježen u velikoj knjizi *Universalnog zakona*, koji mi je poslije dosudio po dijelu.

Kako je to lijepo rekao Njegoš „Čašu meda još niko ne popi, što je čašom žuči ne zagriči“.

Moje Ratovanje

Kada je 1912. godine počeo balkanski rat, ja sam imao vrlo lijep položaj u pomenutom majdanu, jako umiljen upravicima radnje i društvu, a vrlo laki posao, bio sam onda i član društva, sr. Bok. Jedinstva u Bjutu, te uživao kod istog prilični autoritet, no čitajući u listove borbu četvornog saveza sa Turcima, odmah sam se prenio dušom i ljubavlju na Balkanu, te sve mi je u Bjutu postalo odvratno i tuđe tako da sam jedva čekao da se koja grupa Crnogoraca krene za domovinu, da bih se i ja sa njima pridružio što je ubrzo i bilo. Pok. pop Ilija Kapa,² odmah je počeo okupljati Crnogorce koji je veliki broj bio u Bjutu da se krenu za Balkan bojište 1.³

Istovremeno naše bokeško jedinstvo, sazva sjednicu (mišnić) i na istu riješismo da i mi svi kolektivno krenemo na balkansko bojište, a to me omete, da ne pođem sa popom Ilijom i Crnogorcima koji su koncem septembra krenuli iz Bjuta sa velikim oduševljenjem ispraćeni od velikog dijela građana, sa muzikom i darovima.

Bokeško društvo sazva opet sjednicu na koju se predomisliše i riješiše da se novčano pomože preko Crvenog krsta, a da ne idemo na boj, pošto smo mi kao autrougarski podanici neobavezni i ne smijemo. Ovo je za mene bilo teško i čudno jer sam se bio riješio za put i sve bogatstvo u Bjutu ne bi me zadovoljilo pa sam se digao i među društvom izgovorio ove riječi:

„Brate, predsjedniče i ostala braćo! Naša Boka je oduvijek rađala dostojnih svojih sinova koji su se među prvima u srpstvo podzivali kao heroji na bojna, umna i prosvjetna polja, njihova junaštva“. Njihovo junaštvo dobro pamte turci, mleci i francuzi kao i stariji

² Ilija Kapa (1860–1921) sveštenik sa Uganja. Učesnik više ratova. Član Glavnog štaba crnogorske vojske u Gaeti (prim. priređivača)

³ Bilo Crnogoraca oko 70 na željeznicu, koji su pošli. Bila je crnogorska i amerikanska zastava do Navjorka (prim. autora).

od ovih naroda i nacije, a dobro i nezaboravno pamti i Austrougara legendarno viteštvo naših otaca i dedova iz 1869. i 1882. godine.

Braćo! Odavno su oružja naših predaka o čuklju obješena i zardala, na nas je došao red da ovo oružje osvijetlimo i cvijećem slave okoitimo, onamo će se prolijeva srpska krv za opštu srpsku slobodu, onamo će se naša mila braća Crnogorci i Srbijanci zajedno sa Grcima i Bugarima bore da izagnaju vjekovnog tlačitelja azijata iz naše mile otadžbine, onamo ja vas pozivam da ova divna četa Bokeških sinova zajednički pod barjakom poletimo u ono krvavo kolo na Balkanu, pozivam vas da se privoli-mo nebeskom carstvu koje je vječno i časno, a ovo je zemaljsko, ništavno i privremeno.

Na ovo mi je predsjednik društva Vukale I. Popović (Brajčić) odgovorio: Braćo! Dobro govori brat Živanović, ali ja ostajem pri našem sadašnjem zaključku, da novčano pomožemo, a ako bratu Živanoviću kuca srpsko srce u njedrima širok mu put do Balkana.

Opet sam se digao i zatražio riječ:

Brate Predsjedniče i ostala braćo! Da su se po granici Srbije, Crne Gore i Turske, na stogove pokazali Amerikanski dolari, zlato i srebro, ja bih valjda docnije od vas stigao i malo bi me dopalo, ali mene zaista Srpsko srce bije u grudima i ja ću ako Bog da poći na boj na Balkanu, i ovog časa prestajem biti član ovoga društva, ostanite mi s Bogom!

Sa mnom su se digli i izašli istog momenta još 11 drugova te smo zajedno pošli u stan na dogovor kada i kako da krenemo za stari kraj, kako ja nijesam mogao odrediti javo dan kada ću krenuti, te nijesmo zajedno pošli nego neko dan prije, a neko dan poslije, zato se i ne sjećam svih imena ovih 11 bokelja, da samo četvorice i to:

1. Milo Đ. Martinović iz Brajića,
2. Milo M. Lučić
3. Sada pokojni iz Maina Vuko Đ. Božović
4. Gledaću da doznam i ova imena i da ih ovde upišem.

Prve desetine oktobra i ja se krenem iz Bjut Montane za domovinu, prolazeći preko Ćikaga svratim kod staroga Vorda, a Leon je umro 1911 g. koi me vrlo lijepo dočekaao i prepade me da se je rat na Balkanu svršio, da ja neću zateći borbu, nego me ponudi da ostanem opet kod njega u njegovu bogatu radnju, i da će mi povisit platu i unaprijedit me za bartendera II klase. Lakšije ću čovjeka od jednom na mjesto ustavio koi se mogućom brzinom trči na trku, nego mene na ovom mom putu. Ja se zahvalim gnu. Vordu i on me sa čestitkom isprati, dade mi flašu konjaka za piće u putu.

Tako 28. oktobra stigao sam na Cetinje, sa nekoliko mojih drugova Bajica i Donjokrajaca. Želio sam da svratim kod kuće da se vidim sa starim roditeljima, ali sam se bojao da mi kako ne ometu moj dalji put, ili me ne odocne jer poslije dugog vremena vidijet se u želju sa svojim jedincem sinom, pa ga odma poslaše u ratu, to nije baš tako lako, zato sam ih sa Cetinja po jednom komšiji pozdravio poslao im nešto malo novca i robe, te produžio moj put preko Rijeke Crnojevića, Vir Pazara i Bara za Murićane.

U Murićane je bio štab Primorskog odreda, đe se je nalazio komandant odreda minister vojni brigadier Mitar B. Martinović⁴ koi mi dade pušku i uniformu i posla me u dobrovoljački bataljon na Sukobin. Bilo je tu veliki broj Brajića i ostalih bokeza, ovi kao i dobrovoljci iz raznih krajeva Jugoslavije su sačinjavali taj bataljon koji je učestvovao bio u borbama i zauzeo Madovu.

Međutim su se Turci moderno tvrdili na sve strane oko Skadra sa žicom i opkopima (bunker) te spremali za odsudnu borbu.

Sredinom decembra mjeseca naredi Austriska vlada, da se svi njeni podanici vojni, obaveznici odma vrata svojim kućama, pod

⁴ Divizijar Mitar Boškov Martinović (1870–1954), predsjednik vlade, ministar vojni i komandant Primorskog odreda crnogorske vojske u Prvom balkanskom ratu. Nakon pritiska velikih sila da crnogorska vojska napušti Skadar, podnio je ostavku sa svojim kabinetom (prim. priređivača).

prijetnjom i strašne kazne, i konfiskovanje imanja ko se ne oдаzove naređenju, zato 27. decembra dođe minister vojni gosp. Martinović među nama na Sukobin i saopšti nam ovo naređenje od Austrije sa ovim riječima:

„Draga braćo dobrovoljci, vi ste, se dovoljno Srpstvu odužili, i svoju zadaću dostojno izvršili, mi smo Turke pobijedili i vjerovatno rat će se sa nama dovršio, pa kako je Austrijska vlada pozvala vas da se kao njeni podajnici vratite svojim kućama, to se mora ovi bataljon rasturiti (rasformirati) a oružje i vojničku opremu predaćete u Murićane“.

Svi su se bokelji vratili svojim kućama izuzev jedan mali broj od 15 ljudi koi su sačekaju što će bit sa Skadrom, među ovima je bio jedan Braić poč. Mitar Đ. Stojanović.

Rasturanje dobrovoljaca, riječ o svršetku rata i borbe, za mene su bili teški udarci, jer ovamo nepostigao ništa čime bih se mogao vedroga čela vratiti u Ameriku, žertvovao udobnost života i svoju budućnost, onda sam uvidio moje lutanje bez cilja i orijentacije, te nikakvo dobro o sebi nijesam mislio. Neznajući da će i ovo malo dobrovoljaca ostati; Sjutradan 28- XII uputim se na Murićane kod ministra vojnog i zamolim ga, da mi ne uzima oružje i da mi dozvoli da ostanem u cetinjski bataljon đe su moji drugovi Cetinjani sa koima sam došao iz Amerike i moji prijatelji (tazbina), a rekoh čudnu riječ: da već nikad neću biti Austriski podajnik ni njihov vojnič! Što mi je sami Bog dao te sam ovu riječ održao – ministar zadovolji moje zahtjeve, i posla me u Cetinjski bataljon, đe se prijavim komandiru poč. kapetanu Petru B. Martinoviću⁵ koi me svesrdno primi i dočeka i po mojoj želji posla me u 3 konadzisku četu kojom je komandovao onda poručnik g. Đuro Kapa.⁶

⁵ Kapetan Petar Boškov Martinović (1876–1921) dugogodišnji komandant Cetinskog bataljona (prim. priređivača).

⁶ Komandir Đuro Andrijin Kapa, četni oficir u Prvom balkanskom ratu. Kasnije komandir crnogorske vojske u Gaeti (prim. priređivača).

U ovu sam četu vršio vojničko ratnu službu za vrijeme oba Balkanska rata i srećno svuda uspijevao blagodareći prvo Bogu i dobrim ljudima kao poč. komandiru bataljona kapetanu Petru Martinoviću poč. popu Iliji Kapi, poručniku Đuru barjaktaru Niku Kapičiću i mome Milu P. Beladi kao i poč. oficira Boška Marinović,⁷ koi su me bracki i svojno držali i u svakom pogledu štitili, ja sam sa njima gospodovao nikad nijesam ništa radio kao donošenje taina, municije, rovove i drugo osim samo u borbi.

Lako se moglo videti da će brzo biti borbe i krvi oko Skadra, jer je cio vrh taraboša ispleten žicom i prekopan utvrđenjima.

Prvog januara 1913. god. rok je primirju istekao, već je počela rovovska borba na sve strane oko Skadra. Naša četa je na Širočki vis na stranu, trpimo svakog dana neprijateljsku artiljer-sku vatru i prepucavanje sa prestražama.

Divio sam se izvjesnim vojnicima i hrabrosti, njima se je bilo stidno sakriti se od neprijatelja i zakloniti se od neprijateljske artiljerije, zbog čega su mnogi bez potrebe postradali: ja sam uvijek moje društvo savjetovalo da se badava ne izlažu opasnos-ti i smrti, dok nastupi čas kada treba da se junački za domovinu žrtvujemo. Zaista nenadmašno junaštvo crnogorca teško je oci-jeniti njihov onda patriotizam, hrabrost jednomišljenost u vojsci i sa rđavom strategiskom opremom, prevazilazi sve vojske u svijetu.

Januara 23-1913 godine pronio se glas da će 25 biti napad na Skadar sa svih strana i da se mora na juris zauzeti Taraboš, kao i Brdanjol i Brdica, 24 u jutro slučajno srijetam komandanta poč. kapetana Petra Martinovića u logoru vojničkom i nazovem mu dobro jutro sa čestitkom napada i da srećno zauzmemo Skadar, komandant mi šaljivo odgovori: „Oćemo li largovati primorče“! Ova riječ bi jako uvredljiva za mene, Ne largovati komandantu nego se ako Bog da junačkoga boja biti.

⁷ Oficir Boško Škrnjetin Marinović sa Oćinića, četni oficir, preminuo 1915. godine (prim. priređivača).

25-I primismo naređenje da se mrakom krenemo ka Tarabošu i približimo neprijatelju, već su bombaši pošle noći približili se neprijateljskim rovovima i odnijeli bombe sa kojima će prelomiti žicu i pešadiji otvoriti vrata za sutrašnji napad. Čim je sunce zašlo vojska se sa svih strana počela približavati Tarabošu. Turci su to opazili te zasiplju vatru na sve strane, naš bataljon stiže pod Taraboš više sela Dramoša, bombaši viteški prinijeli bombe pod žicom te neki uspješno da je zapale, a mnogi pogibaše nemoćno svoju bombu zapaliti, ipak na neka mjesta prolomiše žicu.

Sjutra dan 26. januara u jutro naređuje komandant, da komandiri četa odrede svaki od svoje čete po 20 vojnika, koji nesmiju biti samci (odnosno jedinci u oca i majke) i da se krenu naprijed za juriš kad se naredi. Cio bataljon bio je okupljen pod gredom više sela Dramoša. Turski glavni šanci i utvrđenja na takozvani „Pupak” doznije „vojnik“ bili su udaljeni od bataljona oko 300 metara a od samog Taraboša vrha oko 150 metara. Kada su počeli određeni vojnici, da samo sa puškom, bombom i municijom odlazi uz stranu ka Pupku, krenem se i ja u prve, videći to komandant naredi komandiru čete da me vrati, ali ja energično odbih taj povratak sa riječima ja se neću vraćati, nego sa pomoću Boga idem i ja gore sa ovijem društvom, i produžim brzim korakom uz stranu, ja da dokažem i komandantu i cijelom bataljonu, da sam došao da se junačkim bojem bijem a ne da lagajem.

Desno od našeg bataljona, bio je Komansko-zagarački bataljon, a lijevo Lješański i ono malo dobrovoljaca. Kosa od Pupka koja se proteže do Širočkog visa trebalo je da se posade ispod samih turskih rovova i žice, i uvati vezu sa desnim i lijevom krilom, koju je ova kombinovana četa od našeg bataljona i posjela, i otvorila jaku borbu sa tuncima. Ovom četom je komandovao oficir Pero D. Lipovina,⁸ na kosu do Širočkog visa bio je kao rezerva Čevsko-bjelički bataljon. Mi smo čekali samo

⁸ Oficir Pero Dragov Lipovina (1870–1918) sa Bjeloša, oficir – potporučnik crnogorske vojske (prim. priređivača).

naređenje za juriš. Svuda oko Skadra svuda grmljava i borba, strašni i osudni časovi. Ovde samo Bog može pomoći „Tobe ar notobe“. Iz našeg stroja krenu jedan vojnik zvani Kokot sa Bjeloša i priđe turskim rovovima u koje baci bombu i vrati se opet u stroj zdravo, no pođe i drugi put ali pogibe. Čudo od junaštva.

Oko 2 sata poslije podne naš komandir poč. oficir Lipovina diže se izvadi sablju i pođe naprijed sa riječima: „U ime kralja i domovine naprijed juris“ odjednom cijela četa koja je sačinjavala 120 ljudi krenu uza stranu sa neprestano Ura! Živio kralj! četa je pošla sa streljačkim strojem onako kako smo se dolje bili rasporedili, no žica je bila samo na dva mjesta prolomljena, moj pravac je trefio upravno prolomljenu žicu, skoro svaki je vojnik imao bombu. Pobacašmo bombe među turke koi se zbuniše i koi ostaše živi ostupiše u druge svoje rovove, đe nas na bajonetu sačekaše, u ovim momentima primijetio sam na sebe i druge, strah je apsolutno izčezao, misli o smrti nema, potrčasmo za turcima te bajonetima i kamenjem jer bombe smo bili istrošili pobismo sve turke koji biše u te rovove, i krenusmo naprijed ali pred nama tri reda žice i utvrđenje iz kojih turci osuše na nas paklenu vatru iz pušaka mitraljeza i topova, tako da i mi grдно izgibosm, od 120 vojnika samo se je 17 zdravih vratilo, ostalo mrtvo i ranjeno.

Ja sam izaša navrh vrha „Pupak“ đe bije i pada kuršum kao grad, potpuno sam van sebe, pucam i gađam turke koje vidim pred sobom, u to me povuče nazad pokojni oficir Lipovina budalo reče: Vidiš što se ovovde čini, lijevo od mene leži teško ranjen pokojni Blažo Marinović s Očinića i moli me da ga dignem odatle, ja ga hitro digni na leđa i snesi nekoliko koraka dok granata uprav na 2 koraka puče pred nama i pok. Blažo jeknu, a ja ostadoh u dim, sve mi gaće prskoše u dronje, ostavih Blaža na ono mjesto i potrčah natrag u šanac. Videti ovo Čevsko-Bjelički bataljon iz rezerve, krenu se i na juriš iz daljine

od 500 metara kosom od Širočkog visa i dok stiže na „Pupak” pola bataljona pogibe među kojima i Barjaktar poč. Perko Vukotić i mlogi oficiri ali ipak zdravi stigoše kod nas, ta očajna borba i užasno krvoproliće trajalo je sve jednako do pola noći.

Kada su stigli Čevljani, ono ostatak naše čete kao i komandir, ostupili su noseći ranjene u bataljon; ja sam ostao i dalje u drugi šanac više Širočkog kojeg smo bili zauzeli od neprijatelja đe je bilo mlogo mrtvih naših i neprijateljskih vojnika, samnom je bio oficir gosp. Marko Turčinović⁹ i nekoliko vojnika Čevjana i Bjelica, te smo se krvavo borili, municije smo imali sa mrtvih naših i turaka dosta, ja sam sa Gosp. Turčinovićem pošto smo se upoznali sokolio društvo, bojeći se da turci izvrše kontra juriš, pošto je već bilo mrklo, jer tu nije bilo oficira do Marka koi mi polak reče: „Slušaj Đuro odavde se lako ne izlazi, nego ako ti Bog da, da pretečeš, a ja poginem ovde kaži đe sam poginuo“ oću rekoh mu ako ostanem, no ako ja poginem a tebi Bog da, da ostaneš živ i ti mene pomeni.

U ove naše razgovore zazva me pok. Niko M. Lagator da pođem u onaj zadnji rov da se malo odmorim, jer je do duše oni šanac bio mlogo sigurniji i zaklonitiji od ovoga bez od mitraljeza i pušaka, teško mi se tako brzo bilo odvoiti od Marka, pa rekoh Niku oću no pričekaj malo, Niko me ne pričeka nego odma pođe u zadnji rov đe je istog časa pala granata i Niko poginu.

Među tim neki Milo J. Ivanišević iz Donjeg kraja teško ranjen u stomak i u nogu zove i bogoradi jeli koi cetinjanin ovde? Jesam rekoh mu ja. A ko si ti? Ja Đuro Živanović, a brate Đuro ja sam teško ranjen u drob i noga mi je slomljena, digni me za Boga i nosi me odavde. Ja odma pođem kod njega jer je blizu mene za dva koraka i pokušam da ga dignem i nosim, ali mi je bilo nemoguće, jer sam bio jako iznemogao, ništa ne jeo za 30

⁹ Oficir Marko Turčinović sa Čeva, četni oficir u Čevsko-bjeličkom bataljonu (prim. priređivača).

sati a imao bih da ga nosim za 50 metara preko mrtvih lješeva i to preko pregrada koje su za metar visine u sve opkope, zamolih gosp. Turčinovića da mi da jednog ili dva vojnika da mi pomognu, Marko naredi ali ne dođe niko, no pošto ranjeni Milo viđe da mu nemogu ništa početi da me kumi svačim na nebo i zemlju da pođem i potražim komandira Donjokrajске čete oficira Šaka Nikičina Miloševića, da pošalje vojnike da ga iznesu hoću rekoh mu i ja ću sa njima doći.

Krenem se polako i zovnem Nika Lagatora no mi se neodazva. Misleći da je bataljan tu blizu naš, pitam za Cetinski bataljon no niko ne zna de je? Dok naposljetku doznadoh da je pod gredom de sam ga i ostavio, polako sidem dolje i nečujno pošto mlogi spavaju dođem do moga tasta i vodnika Mila Belade, koi je bio čuo da sam poginuo, pa se začudi kad me viđe, dobro se oveseli: „Blago meni Đuro kad si živ i jesi li gladan“ jesam Milo umrijeh od gladi, on mi dade leba i slanine imaše i vode, te se malo pokrijepih, a ja Milu dajem da zapuši skadarskog duvana što sam našao na mrtva turčina, i pričam mu za gore za krvavu borbu. U toliko čuo me komandant pa mi viknu je li moguće da si ti to Đuro? Jesam gospodine komandantu, pozva me kod njega i pita: jesam li ranjen? Nijesam nego de je oficir Šako Milošević¹⁰ koji bješe tu blizu kod nas, gospodine oficire rekoh: Molim te daj mi dva-tri vojnika da pođemo gore u šančeve de teško ranjen Milo Ivanišević u stomak i u nogu da ga snesemo dolje, na to će komandant Tatar: Neće sad niko gore, no ćemo brzo svi zajedno, ama sam ja obećao Milu gosp. kapetanu ja moram poći, nema zbora reče komandant: Ti nećeš sad iskraj mene nikuda, ja izdajem naređenje vojnicima i komandujem, pa valjda i tebe, nego sam morao ostati i ako mi je bilo teško i žao.

U jutru u samo zoru 27 u mjesecu dolazi naređenje da se naš bataljon odma krene i posjedne položaj „Pupak“ kad smo stigli

¹⁰ Oficir Šako Milošević iz Humaca. Ordonans oficir Mitra Martinovića i princa Mirka (prim. priređivača).

gore čevjani bjehu ostupili ja se sjetih Mila odma sam pošao kod njega, ali da vidiš grozotu, čim sam ja sinoć bio otišao a odma zamnom i gosp. Turčinović, pala je granata od haubice i zdrave i ranjene i mrtve udrobila u komate da se ne mogu razaznatini naši ni turci.

Pošto je jako neprijateljska artiljerijska vatra tu padala, bataljon se pomakao malo u desno, a samo je ostaala tu jedna četa na „Pupak” već je oko 11 sati bio teško ožednio a jedan vojnik kod mene imaše punu čuturicu vode, ja ga zamolih da mi da da malo okvasim usta, nedam reče on, ovo mi je sve što imam da pijem do naše smene, a ko zna kada će ona biti možda duboko u noć doveče. Nije još skoro ni izgovorio, neprijateljska granata pade i eksplodira među nama tako da se za ovoga vojnika više neznade, od ove granate pogibe i barjaktar Donjokrajske čete i mlogi vojnici pogiboše i biše ranjeni, potom komandant pozove sve nas da se rokiramo u desno samo dva vojnika ostaše tu t.j na vrh Pupka na stražu. Cijelog ovog dana bila je jaka borba a osobito arteljeriska sa obije, strane, dok je nastupila noć, kada smo dobili smjenu i otišli na staro mjesto u logor selo Bobot.

O ovome mome stradanju i borbi, a u čudu kako sam ostao živ i zdrav, mlogo sam poslije razmišljao, jer sam u ovoj borbi bio van sebe gore nego pjan, pa kad sam došao k sebi i uvidio da je tu bilo a tako tumaraju ot nemoguće ostati živ, bez očigledne pomoći i štitovima od Boga. Kada me je pok. Niko Lagator pozvao, da odma pođoh sa njima sa njim bih i ostao, no da nebi pok. Mila Ivaniševića teško ranjenog koji me krenu iz onoga mjesta kroz 10 minuta htio sam tu poginuti. Kad nosah pokoj. Blaža Marinovića granata koja je eksplodirala raznijela (rasprskala) mi je gaće a Blaža ponovo ranila na moja leđa.

Ta borba u kojoj sam sa Božjom pomoću uspio srećno, otvorila mi je umne i duševne oči da u nekoliko prozirem u stvarnosti i istinu, i da krenem sa grešne staze života, te da svjesno iskupljuje

svoj grijeh. Ta borba bila je i temelj moga do sad života, i moje budućnosti. Ja sam odonda dobio druge simpatije od mojih predpostavljenih i svih drugova, kao i od samoga Blaženopočivšeg Kralja Nikole. Za sve ovo blagodarim svedržitelju Bogu i spasitelju gospodu Isusu Hristu, na veliku milost prema meni.

Poslije ovoga imali smo odmor za 10 dana a po tom svake neđelje po 24 sata na stražu i u rovovsku borbu.

Kako su neki ranjenici otišli na liječenje na Cetinje a pri povratku iz borbe nije me niko video jer sam bio u prve šance to su bili čuli i mislili da sam poginuo svaki do samo moja majka a i ona je već osjećala videći ponašanje drugih prema njoj, no to se ubrzo opet doznalo da sam živ, zato moj pok. Otac krene pješki i dođe kod mene pod Taraboš, dobro sam se obradovao kada sam ga video, a i on za mene još više, tu je stajao nekoliko dana, i bio pozvan u goste kod komandanta bataljona i starog komandira Nika Turova Martinovića,¹¹ koji je junački poginuo 18 marta 1913 godine na Tarabošu, popa I. Kape i drugih.

Moj otac iako je bio u 68 godini života ipak je još izgledao jak i viđen čovjek vrlo razgovorljiv i uopšte simpatičan, on je njegovim ponašanjem i razgovorom u bataljonu povećao moj autoritet a naročito kada smo bili na ručku kod komandira Nika Turova đe je bio veći broj gospode i dobrih ljudi, kad je rekao: „Gospodo i braćo! Ja vam se nemolim da mi od borbe i smrti čuvate mojega sina, nego da mi ga čuvate, da đe ne pane i ne posrne sa čašću, jer ako mi se častan sa ovoga puta ne vratio, nikada mi ne došao“. Ovo je začudilo mnoge ljude ovakvi govor za jedinca sina.

Sari otac poslije nekoliko dana otide doma, nakon toga videći on kako Crnogorke donose tain iz doma svojim muževima, braći i drugo i on je šiljao moju ženu te mi je nekoliko puta donosila leba, mesa, rakije i pomalo novca.

¹¹ Komandir Niko Nikica Turov Martinović (1841–1912), komandant Streljačkog bataljona u Prvom balkanskom ratu. Poginuo na Skadru (prim. priređivača).

Već u težim borbama oko Skadra nijesam učestvovao osim straže i rovovske borbe, i oko 18 marta isto kao 25. i 26. januara bila velika borba i napad na sve strane oko Skadra a najžešće mislim na Tarabošu, te mlogo crnogoraca izginulo bez potrebe, naš je bataljon za vrijeme ovoga napada bio u rezervu, te tako sačekasmo do predaje Skadra koja je bila 10. aprila 1913 godine.

Po predaji Turaka mi smo sačekali njihovu svaku akciju, na desnoj obali Bojane, po tom ušli u Skadar, a 15 aprila ja sam sa lađom budući raspušten došao na Rijeku Crnojevića, a otolen pješke na Cetinje ali sa oružjem i vojničkom robom.

Za Danilovom bolnicom sretoh se sa blaženo počiv. Kraljem Nikolom koji autom iđaše za Rijeku, ja ga vojnički pozdravi i to kako sam učio u Austrijsku vojsku, valjda mu to pade u oči pa ustavi auto i pita me: odakle si ti? Vaše Veličanstvo kažujem ime i prezime iz Brajića, – a ti si dobrovoljac – jesam a odakle si došao u ratu? Iz Amerike Veličanstvo – jesili ranjavan? Nijesam, dobro ajde se odmori, a mi će mo se pobrinuti za takve,- Živjeli Vaše Veličanstvo. Kako nijesam smio od Austrije a nijesam ni htio poći doma na Brajiće da živim, nego sam se nastanio na Cetinje, po koji sam put dolazio doma ali samo ponoći, kradom te sam se u dogovoru sa svojim roditeljima ponovo riješio da idem za Ameriku a blaženopočivši Kralj davao je svim dobrovoljcima i putni trošak koi su pošli za Ameriku.

Rat sa Bugarima

Sredinom maja mjeseca 1913. godine, srijetam se sa pok. kapetanom Petrom Martinovićem i kažem mu da sam riješio da idem za Ameriku, nego da bih želio da pristupim Gospodaru, ovo Petru nikako nije bilo po volji jer me istinski voljaše, te kako mi izgledaše, on se trudio da me neđe postavi na službu pa mi reče: „Pričekaj za sada, nemoj biti tako nagal, da vidimo kako će Gospodar o tebe pomisliti.“

Srijetam opet Petra na Cetinje, 28. maja, on me pozva na kafu, e Đuro reče on: „Imamo još da ratimo, Srbija je u ratu sa Bugarskom, moraćemo poći da joj pomožemo, nego se spremi da idemo zajedno pa što Bog da i sreća junačka. Gospodine komandantu, mislim siti smo rata do mile volje, ali za čast našeg oružja i Nj.V. Kralja Gospodara, da idemo pa što Bog da“. Pri rastanku reče mi: „Ovo zadrži u tajnosti“.

Pronosi se glas kroz pjacu da ćemo na svetkovinu na Kosovo, mislim u sebe čudna će biti to svetkovina.

Pozvat je 30. maja cio bataleon na zbornu mjesto „Stankova gomila“, pošto se bataljon okupio, oficiri, komandiri četa, sa komandom određuju vojnike koji će oditi za Kosovo, to je od svake čete pola, tako da pola bataljona njeguškog, cuckog i pola cetinjskog, kombinovani sačinjaju jedan bataljon koji je pod komandom Petra B. Martinovića. Ja sam u četu por. gosp. Đura Kape, u 3. četu. Popodne 31. krećemo za Podgoricu i 01. juna na Doljane, tu se okupilo oko 10.000 crnogorske vojske, i sutra dok krenemo preko Bioča uz Vjeternik do Lijeve Rijeke. Pratio nas je i kralj Gospodar, sa nekoliko prestolne gospode, u Lijevu Rijeku đe smo i konačili 02. juna. Kralj je u jutro, čestitao put i vratio se; mi smo produžili put preko Mateševa, Andrijevice, Rugova, i 07. juna stigli u Peć. Tu smo više varoši pored manastira razapeli šatore i logorili 3 dana, đe se svega skupilo vojske oko 12 000, naziv Dečanski odred, kojim je komandovao pokojni đeneral Janko Vukotić, 11. juna pođemo za Mitrovicu preko Rudnika i 12. stignemo u Mitrovicu.

Srbijanci nas dočekaše, sretoše nas vojnom muzikom, daleko od varoši, sa bratskim prijemom i na jednu ravan južno od varoši, zajedno smo logorisali i uhvatili se u zajednička kola, pjevali i igrali, no u najljepše veselje digao se jedan crni oblak od jugozapada i kroz nepunih sat vremena počela je padati jaka kiša, koja nas je rasturila te pobjegosmo pod šatore ko je imao, a oficiri put varoši. Ovu kišu ja sam zamišljao kao znak za našu skoru, tešku budućnost, što se nijesam prevario.

Krenemo 14. istog mj. niz Kosovo do u Skoplje, tu smo se odmorili do 18. juna, kog dana krenemo preko Kumanova, Gradišta, Crnog vrha, Zletova, Lješevo, gdje je manastir sv. Ilije i 23. juna dođemo na presjeku, tu se zadržimo do 28. Srbijanci vode sa Bugarima očajnu borbu, na oba naša krila, a mi Bugari sa borbom postepeno postupaju. 28. krenemo preko Kočanske i Višnicke gore, Bezikovo, Dulića i 04. jula, stignemo na Bregalnicu.

Za vrijeme od 28. juna pa do 03. jula, ja sam teško gledao, tain nam nije mogao stići kroz one makedonske potoke i provalije, ostali vojnici hranili su se pomoću pljačke kroz razna sela makedonska, ja to nijesam htio pa čak ni da jedem od onoga što je nekoji opljačkao, a kamoli da ja otmem onoj sirotinji. Sjećam se 01. juna na Bezikovo, gdje je naš bataljon konačio, izidem malo ujutro izvan našeg logora, dok je evo nekoliko konja natovarenih sa lebom i tri-četiri, srbijanska vojnika, sa jednim narednikom gone tain, konji bijahu izašli na vrh jednog brdašca i vojnici još neizašli, ja potrčim i ugrabim jedno kilo leba, u to me videše vojnici i narednik, pa zavikaše da ostavim leb, nemojte braćo rekoh, ja sam veoma gladan, evo dva dana da ništa nijesam jeo, molim dajte mi ovo leba, more nećeš Crnogorče, reče narednik no ostavi to leba, jer ćeš biti mrtvi čovjek ovog časa, i okrenu pušku na mene. Vala Srbijanče, kad za kilo leba očeš da brata ubiješ, pucaj ako nijesi kurva, jer ja hoću i hitro skinuh pušku. Metak je bio u cijev i okrenem na njih, skoro prije nego oni na mene. Kad oni to videše, reče nekoji, more bre ostavi ga nek ga đavo nosi, vidiš da je pomanitao od glad, oni prodoše a ja sa lebom pod rukom u logor, u torbicu sam imao malo masla, te uzavrih vodu i napravih poparu, te ručah nikad slađe u mom životu.

Nastupili smo 02. i 03. jula, preko Dulića sa lokalnom borbom, dok smo došli na rijeku Bregalnicu, a 04. jula na Uvoj, saše u Bregalnicu pređemo ali pod jakom neprijateljskom puščanom mitralješkom vatrom i pođemo uz banju čuku, veliko

i prostrano brdo na vrh kojeg su jaka utvrđenja i velika snaga neprijatelja.

05. juna u zoru, otpočela je užasna borba na sve strane fronta, naš bataljon bio je na desno krilo prve brigade a desno od nas Srbijanci. Komandant bataljona pokojni Petar B. Martinović tu je pokazao svoju izvanrednu hrabrost i sposobnost sa vještim rasporedom i napadom, kao i čuvanja svoga bataljona. Trećom četom konadžijskom u koju sam ja bio, komandovao je poručnik, gospodin Đuro A. Kapičić i on se tu odlikovao svojom hrabrošću i prisebnošću. Naša četa imala je zadatak, da izađe na vrh „Banje čuke“ đe je bila neprijateljska haubička baterija, koja nam je mnogo jada zadala. Ja sa jednim dijelom čete, uspjeli smo u pravcu da izađemo visoko gore pod pomen. topove, đe smo se i ušančili i otpočeli borbu. Ta paklena borba, uopšte trajala je cijelog dana, suviše Velika kiša i strašna grmljavina iz oblaka, to je očigledno znak za neuspjeh.

Odmah poslije podne, Bugari slomiše Srbijance, na naše desno krilo, te ih počeraše i zauzeše njihove položaje, pa nas počеше biti bočno, to je bilo strašno tako da nije bilo moguće održati se u mjesto niti odbraniti. Mnogi moji drugovi poginuše i rana dobiše, a naravno neki i odstupiše. Tu blizu mojih nogu bješe jedna dosta golema ploča, skoro od lakta, mada niđe tu ne bješe kamena. Ja sa bajonetom izvadi ovu ploču i metni je pred glavu, i to onamo otkud me bočno sijeku a od ozgo, bio sam frontalno zaštićen jednijem bregčićem tako da sam tu ostao boreći se do posljednjega, dok naši svi odstupiše sa prve linije, a Bugari digoše se iz rovova, i brzinom počеше da sa borbom nastupaju, naši sa druge borbene linije otvoriše brzu paljbu, tako se napravi jedna paklena vatra uprav ne samo sa frontova, nego sa četiri strane, a ja se našao među te vatre, Bugare ne smijem čekati a već su u neposrednoj blizini a ako se dignem očigledno bez noge, ovo su bili za mene momenti strašni, ali kasnije i poučni i korisni, jer sam u tome pomenuo Boga i spasitelja

Hrista, pa se digao pošao niza stranu i zdravo stigao kod svoje čete, koji su mislili da sam poginu ili zarobljen.

Kad je komandant Petar čuo da sam živ, poveselio se kako su mi kazali ordonasi, te me pozvao kod njega, kad doh kod njega bio sam krvav od lomina, valjda po koji put sam i pao bježeći. On niz stranu na jedan brijeg, sjedaše sa jednim srbijanskim kapetanom, đe oko njih padađe kuršumi kao grad, jesi li ranjen Đuro i skloni se, pita me komandant, nijesam komand., a lako je za mene, no zašto se svi ne sklonite, vidite li da ćete poginuti, pa ko će voditi vaš junački bataljon kroz ove ognjeve!? Na to se obrnu onaj kapetan i reče: „Brate Petre! Ja mislim da je bolje da naredimo odstupanje jer se ovde ne može održati nego da u ludo ginemo, a već lijevo krilo je slomljeno i odstupa, pa samo reče Petar, a ti Đuro pođi tamo u desno i reci oficiru Krstu Popoviću neka sa četom odstupa“. Ja sam odmah pošao iako kroz oganj i Krstu javio za odstupanje. Kako su Srbijanci slomljeni na naše desno krilo, neki su se rokirali i došli među nama te se zajedno borimo. Naidoh na jednog pogunulog, na kojeg bješe potpuno novi šinjel, a ja moj ostavio gore kad smo izjutra nastupali u borbi, skinem sa njega šinjel i nađem u njegovu torbu kilo leba, te uzmem brate Srbijanče!, tebe ni šinjel ni leb ne treba, a možda neće ni mene dugo, no opet bolje da ga ja uzmem nego Bugari.

Kada smo sašli na rijeku Bregalnicu, ona je bila od velike kiše tako ustala da je pojedinac nije mogao nikako preći jer koji su god pokušali sami da je prelaze a bilo je takvih dosta, svakoga je bacila pod svoje valove i odnijela. Na oči moje odnese i jednog barjaktara iz Čeklića kojega nakon 50 metara izbaci na jednu malu pličinu, te se srećno sa mukom spasi a barjak mu ponese, to bi se ma kome desilo koga bi tolika voda nosila.

Komandant i još nas deset, uhvatili smo se za ruke i čvrsto držali i polako gazeći vodu do prvih pređemo i uputimo se oko 100 vojnika sa komandantom i desnom obalom rijeke uz jedno kamenje. Viđevši nas Bugari pa sa svih strana osuše na nas brzu

paljbu, mi se okreni iza onih kamenja, ali ne dadu nam oka otvoriti, a rešto bataljona prelazi preko rijeke i oće da dođu k nama, viđevši to komandant da će ovi izginuti pa se diže i reče: „Koji će poći i javiti bataljonu odnosno komandantima četa, da ne idu ovamo prije mraka, a naše zbornu mjesto biće će smo prekjuče konačili“. Na ove riječi niko ništa ne govori do komandant i po drugi put pita: „Ima li kojeg vojnika kuražna koji će poći?“ Opet niko ne odgovara, na to sam se digao i rekao: „Ja ću komandantu“, on me pogleda pa reče: „Ti je li Đuro?“, „Jes“, „Pa ajde“, veseljah se kao obično što me je čuvao i štitio da će i ovom prilikom reći nećeš ti, ali pošto reče ajde, ja viđeh da mi je odzvonilo, ostavih kapot i torbicu, još i ono leba iako dobro gladan, te uz onu kišu od olova, srećno prođoh i izvrših naređenje.

Pri povratku nađoh šinjel i torbicu, već je počeo bio nastupiti i mrak i borba se utišava, nijesam htio, znajući će će bataljon biti okupljen. Dođoh u bataljon pošto bješe već mrklo, mokar, umoran, gladan, te potpuno onesposobljen, a još ako budem na ovu mokru zemlju spavao, prva propast, bolje da me je puška ubila, razboljet se u takvim okršajima u stvari ne znam što da radim, vidim podaleko od logora u desno vatru, te pomislih idem ka onoj vatri, dako Bog da ono budu naši, te polako reče: „Ima li koji koji će da pođemo zajedno da se ogreemo?“ Diže se jedan Njeguš, kako se sjećam Popović i evo reče idem ja, mi zajedno u pravcu one vatre, kad tamo srećom bio neki naš ranjeni učitelj u jednu malu kućicu, pa ga odma digli i ponijeli a vatra ostala i kod nje drva dosta kao i slame ražane oko ognja.

Kada uđosmo u praznu kuću, odmah se raskomodi, naloži dosta drva, svuci se i počni sušiti, moj drug imaše malo mesa i sira a ja leba te i večeraj, a po večeri ja sađoh na jedan blizu nas potok, i napij se one splake, a drugu donesi u čuturicu, te pošto jeđi i pij legni na onu slamu pokraj ognja i kao zaklani zaspemo i to u tanku donju robu.

Kome je Bog prijatelj, svi su mu neprijatelji, sitni i nemoćni. Probudismo se u jutro, pošto bješe razdanilo, ja odmah izađem onako na polje, i pogledah u ravnu đe je sinoć bio ostao naš bataljon ali tamo nema nikoga a odmah na 50–70 metara iza naše kućice viđeh đe se pojavljuje neprijateljska vojska, zagledah se ali to su Bugari a vratih se u kuću i rekoh mome drugi: „Evo Bugari, ovde mi smo propali“. Hitro po vojnički spremi se i odmah kreni uza stranu ispred Bugara, da bježimo veliko čudo! Idemo i to ne brzo, nas su viđeli Bugari a mi očekivali svakog momenta kada će nas plotunima ili bi bili gotovi, nijedne puške ne opališe na nas, dok uhvatismo jednu šumu i srećno ali nenadno izbjegosmo i na vrh brda zvani Dulića stigismo našu vojsku. Gle tu nas suminu očigledna smrt, jer još da smo spavali 10 minuta, našli bi nas Bugari pa kako nijednog Crnogorca nijesu pustili živa, kojeg su zarobljavali, to bi sigurno i nas ubili i tu bi sramotno poginuli, i još više je interesantno kako nas Bugari ne ubiše kad bježasmo uza stranu. Na Duličke položaje zadržasmo se 26. jula do 10 sati, ali i odatle bismo primorani odstupiti i tu ostavismo nekoliko vola ubijena i do pola odrta, iako je vojska bila gladna jer dva dana nijesmo taina primirisali. Nemasmo vremena da meso podijelimo, nego odstupismo put Presjeke đe nedaleko od Dulića suminusmo srbijanske trupe koji su se tvrdo ošančili, i na izvjesna mjesta žicu bodljikavu postavili.

Logorisali smo na Presjeku i tu naša brigada sačekala i mir, samo je jedna brigada od dečanskog odreda poslije učestovanja u borbi na Govedarnik. No odmah iza bregalničke borbe u našu se vojsku pojavila kolera koja nije mene nije suminula, 28. jula ja sam se teško razbolio od stomaka, mislim da mi je to prouzrokovala ona voda, te sam iz onoga potoka pio, zbog čega i danas patim.

Čuje komandant Petar za moju bolest pa je poslao vojnike, da me dovedu kod njega, jer sam nijesam mogao poć, kada me viđe

začudi se jer sam bio pocrnio kao zemlja, od užasnih bolova u stomaku +. Što je Đuro, reče on „Preteče od puške i topa do sada, ma od kolere Bog zna hoćeš li“. Trpim teške bolove komandantu, ne znam koji su ovo jadi, on naredi vojniku te donese iz torbe jednu flašu konjaka te mi je dade i reče: „Pij koliko možeš“, ja popih oko pola kvarta, potom mi skuvaše kafu, i mislim da mi ovo bi pravi lijek, malo se ublažiše bolovi, zatim me povedoše u ambulantu đe mi dadoše ljekove. Kroz nekoliko dana ja sam Bogu hvala ozdravio, te nijesam ni učem izostao od dužnosti. Na presjeku smo dočekali mir koji se je zaključio u Bukureštu 15. jula, potom smo se vratili preko Velesa, Skoplja, Mitrovice, Berana u Kolašin đe smo dočekani sa bogatim ručkom cijela vojska; na ulazu u varoš bila su trijumfalna vrata sa natpisom „Dobro nam došli vitezovi sa Bregalnice“. Tu je bio i Kralj Gospodar koji je 23. avgusta 1913. godine, vojsku raspustio sa jednom dirljivom proklamacijom.

Preseljenje iz Brajića na Obzovicu

Po mome povratku na Cetinje, iščekivao sam priliku da pristupim Gospodaru, te da od njega čujem savjete za moj dalji korak. Komandant Petar Martinović je prethodno za mene govorio Kralju i trudi se da me neđe postavi na službu.

Ja sam po koji put ako i tajno od Austrijskih vlasti odio kod kuće na Brajiće, te razgovorao sa roditeljima o mojim daljim namjerama koje su bile jedino za opet u Ameriku, no to njima nije bilo nikako po volji zato mi reče pok. otac Andrija: „Naš kum Krsto Đ. Popović prodaje oni han i malo zemlje na Obzovici i ja bih da ga kupimo, ovo naše na Brajiće može ga kupiti i dug odužiti tako mislim“. Dobro rekoh starome, ja ću videti što će mi reći Kralj.

Početkom septembra, dobih priliku da pristupim Gospodaru i to pred dvor pod brijest. Bješe nas oko 12 ljudi među kojima

sam poznavao Đikana J. Vukmanovića¹² iz Podgori. Kad stupismo pred njim, svi mu redovno pristupismo ruci, pa se za tri koraka izmakosmo i stadosmo u red pred njim. On počeo s reda da razgovara s onim na desno krilo, ja se trefih u sredinu u prav pred njim. On sio na jednu stolicu, veoma krupan čovjek, ne čušaše dobro, oko njega mnogo gospode, perjanika, odmah za njim stao pok. Marko Z. Popović alaj barjaktar i mene savjetovao da ja kad bude me gospodar pitao, odgovorim i govorim što želim, ali po Markovim znakovima, koje će mi rukom pokazivati, kada ću početi i prekinuti. Gospodar je samo dva na desno krilo pitao i sa njima razgovarao, no još je imao bar sa trojicom da razgovara dok red na mene dođe, ali on prebaci očima preko njih i pogleda mene pa reče: „Odakle bi ti ono?“, u tome Marko mi dade znak za govor.

Vaše Veličanstvo!, ja sam Đuro Živanović, rodом iz Brajića, vrlo se srećan smatram kada danas pristupam i ljubim desnicu „caru junaka“, onome čiji je prvi top salomio nadgrobnu ploču ispod koje je Kosovo slavno vaskrsnulo.

Vaše Veličanstvo! Iako sam bio pod neprijateljskim jarmom ipak sam vazda bio oduševljen za velike narodne ideale, buditi kod naroda nacionalnu svijest a prožet idejom sebe i sve svoje žrtvovati na ostvarenju narodnih zadataka, držeći kao amanet, viteški se odužiti velikoj i svetoj ideji Vašeg Veličanstva; ja sam se ovome do sada dosledan pokazao i srećno poslužio u oba Balkanska rata, došavši u oktobru prošle godine sa jednom grupom Bokelja iz Sjeverne Amerike, u koju se opet mislim sada vratiti ali predhodno želio bih po milosti vašeg Veličanstva stupiti pod Vaše krilo u podanstvo, i primiti blagoslov za moj put.

- A je li još koi Braić bio na Bregalnici;
- Ne Veličanstvo nijesu vlasti Austriske davale.
- Je li živ još Mihaile Klac?

¹² Komandir Đikan Vukmanović, četni oficir u Crmničkoj brigadi, kasnije komandir crnogorske vojske u Gaeti (prim. priređivača).

- Jest živ još Veličanstvo.

Kako je sa imanjem dobro ima sinove pa su ga izliječili materijalno.

- A je li živ oni Živanović kome dadoh malo zemlje u Nikšiće

- Ne nego je umro 1904. godine to mi je bio isti stric.

- Je li živ neki Martinović (ne znavaše mu ime) reče Đikan Vukmanović to je Mitar Veličanstvo.

Ne ne Mitar nego? - ja rekoh Vukale ili Vuko.

- Biće Vuko?

- Nije živ (sigurno pita za Vuka Stijepova)

„Nećemo te puštiti da ideš u Ameriku nama trebaju takvi, nego ćemo ti dati jedno imanje u novo dobiveno, u Peć i daćemo ti službu tamo“.

- Veličanstvo ja sam zadovoljan sa jednijem perom od bukve sa Lovćena, ali imam stare roditelje koji se ne bi željeli odaljiti iz svog zavičaja i slavnog Cetinja, pa ne bih stio bit protiv njihove volje.

„A ti ćeš ostati ovde na Cetinje a mi ćemo naći za tebe mjesto“.

- Veličanstvo, ima jedno imanje na Obzovici i han (kuća) jednoga moga zemljaka on bi to prodao, a moj otac i majka tu bi se željeli nastaniti.

„Koliko košta to imanje“?

- Osam hiljada perpera.

„Imaš li da to kupiš sa tije na Brajiće“.

- Ne Veličanstvo jer smo dužni.

- Koliko imaš

Ima za pola oko 4000 perpera.

„Dobro kupi to mi ćemo ti dati za polovinu, i daćemo ti tu jednu službu, zato se prijavi Serdaru Janku.¹³

- Živjeli Vaše Veličanstvo!

¹³ Serdar Janko Vukotić (1866–1927), divizijar crnogorske vojske, predsjednik vlade i ministar vojni (prim. priređivača).

Kad se sa svijema izrazgovarao i sve nas zadovoljno, mi smo mu opet pristupili i poljubili ga u ruku, kad ja pristupih, on me uhvati za ruku i obrnu se malo put mene.

Sjutra dan u večje ja sam otišao na Brajiće i kazao (ispričao) starome ocu da mu je Njegovo Visočanstvo Kralj odobrio da kupimo zemlju na Obzovici, i tu mi je obećao dati službu, nego idi odma kod kuma Krsta te se sa njim pogodi. Stari Andrija potpuno zadovoljan pogodi se sa kumom i obeća mu 8.500 hiljada perpera.

Čim smo imanje kupili odma smo se krajem septembra i preselili. Te obadva ja i moj otac, stupili zvanično u crnogorsko podajstvo, zašto smo dobili i dekret.

Potom sam otišao kod serdara Janka Vukotić a sada pokoj. koji mi dade vodnički žuti grb, za koji je bio naredio da mi se da poslije 5 jula na Bregalnici i predložio me za Obilića medalju a u zajednici sa ondašnjim ministrom finansija, sad pok. Ristom Popovićem,¹⁴ postaviše me za šefa finansijske straže sa kancelarijom i sedištem na Obzovici sa platom 60 perpera mjesečno pod komandom šefa finasijske uprave na Cetinju g-din. Andrije Popovića.¹⁵

Dobro smo prodali naše imanje na Brajiće i cio dug likvidirali, bez ove 4.000 perpera koje mi je Kralj obećao; te tako smo srećno i zadovoljno živjeli ja, moji roditelji, žena i sestra na Obzovici, ovo su mislim najzadovoljniji dani moga života do početka evropskog rata.

U Evropski Rat

Juna mjeseca 1914. godine jednog dana sretoh se na Cetinje sa mojim komandantom Petrom Martinovićem, koji me pozva u kafanu Iva Pejovića kako je to bilo poslije ručka, on poruči pola kila vina, uz razgovor ja ga pitam što imamo novo iz Dvora.

¹⁴ Risto Popović (1871–1924), ministar, pravnik, sudija, član Crnogorske stranke (prim. priređivača).

¹⁵ Andrija Popović sa Njeguša, pravnik i advokat (prim. priređivača)

„Zlo moj Đuro reče on u dvor je zavládala paklena politika i nesloga, juče je brat na brata pucao, samoovobudi među nama rečeno, sve je đavo ponio ne žalim nikoga više od onog jednog starca (Kralja). Ovo mi je bilo teško i uvredljivo kada sam čuo, ali sam se opet nadao i vjerovao u sposobnost staroga Kralja.

Nakon toga, a poslije scene u Sarajevo, kako se sjećam 8 jula 1914. godine bio sam opet na Cetinje dok kod mene dolazi žandarm i javlja mi da me hitno poziva ministar vojni pok. đeneral Janko Vukotić, ja potrčim u ministarstvo i ulazim sa riječima izvolite gospodine Ministre:

„Slušaj Đuro stvar je ozbiljna Srbija je zaratila sa Austrijom, a sa Srbijom smo i mi nego ajde odma na Obzovicu, uzmi nekoliko vojnika i postavi stražu na Đurđevo ždrijelo, da se čuva depozit vode, dok se vojska mobiliše.

Slušam gospodine ministre i ja se odma kreni za 1 sat i 25 minuta stigao sam na Obzovicu i postupio po naređenju.

Kroz dva dana t. j. 12 jula stigla je Bogucka i Prekornička četa a po tom cijela Riječko- lješanska brigada, kojom je komandovao pok. brigadir Niko Pejanović¹⁶ koji se sa štabom nastanio u moju kuću; vojska je uhvatila granicu. Austrijanci su 18. jula prešli granicu, preko Brajića do vrh ođe:

Čujemo da Austrijanci rekviziraju svu stoku iz primorskih sela, zato naredi komandant brigade, da jedna izvidnica pođe do vrh topliša i da to spriječi: te određuje mene i Nika Kažanegru i sa nama oko 15 momaka iz Brajića i Maina koji bjehu čim se crnogorska vojska mobilisala, izbjegli Austrijancima i prešli u crnogorsku granicu. 1na Obzovicu¹⁷ 26. jula mi se kreni rano u jutro sa Braića i dođi kod manastira Pod Ostrog, tu smo doznali da je jedna četa austrijanskih vojnika blizu obale, na dno budvanskog polja stoji jedna austrougarska ratna krstarica.

¹⁶ Brigadir Niko Pejanović (1858–1920), komandant Riječke brigade u sastavu Lovčenskom odreda u Prvom svjetskom ratu (prim. priređivača).

¹⁷ I ova ću imena docnije ovde uvesti (prim. autora).

Prema ovome očigledno se videlo da nije bilo ni smisla oditi ka Budvi, nego stranom iznad polja posjesti Topliš, đe smo mogli sigurno doći do kolosalnog uspjeha, a to nam je bilo i u zadatku, zato sam ovo i predlagao društvu, jer smo bili sa dogovorom dali komandu nad nama, starome Joku N. Stanišiću kao najstarijemu po godina.

Na ovaj moj predlog odgovorio je neki Marko A. Stanišić, „Ja sam za to da idemo u Budvu da se okušamo sa tim Austrijancima, a ko misli na ženu i djecu i za budućnost ja ga bogom kumim, da se sada vrati i da ne preda društvo“.

Ovo sam primijetio da je na moju adresu upućeno, što me je jako uvrijedilo i najedilo, pa rekoh onda ajdemo pa ćemo videti ko o ženi i familiji misli.

Oko 10 sati izjutra uputismo se niz budvansko polje, niz neke konavle i vukodržice, mene se dosadi od onih drača te ja izađi na put (dzađu) te pravo putom na Velju vodu, u putu mi se pridruži i Milo I. Marković, utoliko i oni stigoše, čim nas vidi-jaše austrijanci počеше pucati sa bedema, i iz Kostanice. Ovo moje društvo opališe po neku pušku pa pobjegoše uz polje, čim sam to video grdno sam se izrazio i to sa visokim glasom: „Čekajte kuda bježite otac vi otac vi ...ne bježi se tako sa mejdana, a đe su one jutrošnje fale“. Tu smo ja i Milo opalili po pet metaka i ranili dva konja sa kojih vojnici nekuda pobjegoše, ali puca na nas sa svakoje strane, nemasmo kud kamo, nego i mi ostupiti.

Pokojni Pero I. Božović kome je kuća na vrh budvanskog polja kod manastira slavi toga dana svoju krsnu slavu Svetu Petku, ja oglasnio da mu čestitam slavu, Milo prođe naviješe. Pero mi se nije oveselio, misleći da ako austrijanci dođu te doznaju da sam kod njega bio da bi ga upropastili, ovo mi nije zatajio, no čim sam to osjetio nijesam ni sijedao nego popio čašu rakije i preko praga, pokojni Pero zamnom potrča noseći pola kila leba i pola košeta, ja to uzeh i pođem na više uz laze. Na

vodu Mišica nađoh će sjede Marko A. i Joko Đ. mlađeg Stanišići i drže duge puške preko krila sigurno sa namjerom čekaju me, da me pitaju za one moje izraze? No ja ih pogledah sa potpunim prezrenjem, jer sam bio gotov na njihov mali pokret odmah pucati, pa im rekoh očemo li naviše „ajde doći ćemo“ tako mi odgovoriše i ja produži.

Ostalo društvo nađoh pod selo Markoviće će bješe pokojni Jovo Marković i njegova snaha donijeli pogače, pršute, sira i vina, pa kada su me videli ozdo će idem sačekali su me nebjehu počeli jesti, a ja imah još od onoga košeta, te tu bogato objeduj, na piše vina pa pođosmo na Braicku ođu. na Borete kod kasarne sretoše nas Marko Prlja sa nekoliko Ljubotinjana i Brajića, misleći da smo kod Budve izginuli ili u ropstvo pali.

No taj naš korak do Budve nije bio uzaludan, naprotiv nego od velike koristi jer Austrijanci te iste noći evakuisaše Budvu i ništa živo poslije toga sa ove strane Topliša ne odvedoše nego ona dva lako ranjena konja ostaviše, a doznalo se da su imali namjere da što više konja i volove poćeraju, iz obližnjih sela oko Budve.

Kako sam 8. jula po nalogu ministra vojnog da budem prva straža na granicu i izviđač, to se nijesam ni javljao da sam napuštio svoju staru službu, koja je sama po sebe prestala te me je komandant brigade brigadier Pejanović uzeo u svoj štab kod sebe, i ovako po koji put šiljao na obilazak straže i sa po nekoliko vojnika, pred stražama u izvidnicu. Mada mi je još na Obzovicu obećao, da će čim pređemo granicu, postaviti me za komandira neke formirane primorske čete, ovo je znam htio učiniti, ali me svesrdno voljaše pa mi je žao bilo da nijesam sa njim, zato me valjda u šali prozvao za svog ađutanta. A vidi se da me je istinski simpatisao iz toga što nije za cijelo vrijeme koliko smo bili zajedno, nikada niđe na obilazak jedinica, predstraže ili u goste ma će i kome pošao bez mene. Bilo je slučaja da su ga na kumstvo zvali u Grbalji tu sam sa njim odio.

Kapetan Đuro Živanović

Jula mjeseca krenemo komandant i nekoliko njegova personala iz štaba sa Brajića za primorje, preko Budve koja je već posjednuta našim trupama jer su Ausrijanci evakuisali istočnu boku, pa uz Topliš do Lukovca više Mrčeva polja, on je jahao konja a mi ostali pješke, na ovi dosta daleki put. Velika vrućina ilinsko sunce, ja sam se neprestano znojio tako da sam vas u vodu momak na Braiće stigao. No ovi puti znoj za mene je bio od velike koristi i dragocjen a evo zašto.

Od aprila mjeseca 1913. godine dobio sam katar u oči tako da sam primio teške bolove i srbež, nikad ih nijesam mogao u jutro otvoriti bez ljekova ili vode, kada sam sipao neke kapi koje su mi doktori propisali, bilo mi je za malo bolje ali ako prekinem za koji dan opet ista stvar mjesto da ide na bolje ono gotovo sve gore. Kako sam napomenuo prilikom putovanja i znojenja ustvari bio je veliki znoj koji mene pomogao i izliječio moje oči, tako da me nijesu više zaboljele.

Početkom avgusta formirala se je Brajićka četa i priključena Ljubotinjskom bataljonu, pod komandom Stevana P. Pejakovića

oficira, istodobno je štab brigade prešao na Jarište zapadno od manastira Stanjevića, kada smo prešli u Bratešiće.

Avgusta mjeseca 22 naredi komandant brigade Pejanović da se mora zapaliti kuća Jova Kovačevića u Soliocko polje zapadno od Ušića Butig, u koju su bili Austrijanski vojnici i jedan mitraljez: te mi dade 30 vojnika Brajića i Ljubotinjana i naredi mi da ja taj zadatak izvršim. Istog dana sađosmo dolje kod oficira Rista Kneževića iz Građana i Mitra Vučkovića iz Prekornice koji su mi svojom slabom bili na smetnju ali, ali sam ja srećno uspio.

Prođosmo naše straže koje su bile zauzele Radanoviće, Pelinovo i Šišiće te noćno i približi se neprijateljskim stražama na staru forticu pod selo Dub u kuću Kovačevića; Neprijatelj je nas opazio pa počeo pucati puščanom i artiljeriskom vatrom, no srećom bijo je ostupio iz kuće Kovačević te uspjesmo da kuću zapalimo i svi se zdravo natrag vratismo.

Početkom septembra Braićka četa bi određena na rad u Buljaricu, a štab brigade sađe u Bratešiće tu sam udobno živio neko vrijeme, a pošto su Brajići na rad to sam bez brige i ja živio u pozadinu vjerujući da će biti dana za megdana.

Po završetku rada Brajićka četa vrati se u Budvu i bi određen za njenog komandira Đuro Đakonović iz Ulcinja. Ovđe mi nije bilo ugodno jer sam video da brigadier Pejanović neće da ispuni svoje obećanje a vjerovatno mu je rekao neki moj prijatelj Braić, ako Đuro dođe za komandira, četa te se pobuniti. i ako je to sve iz ljubavi prema meni i što hoće da ja sada uživam ranije zarađene plodove, a predložio me je za čin oficira i ako ja za to nijesam znao, a neko sada drugi ratuje i brigu vode, no mene to opet nije bilo po volji, a naročito zbog Brajića, ali još je lako dok su u Budvu.

Februara 1915. godine Brajićka četa bi određena na položaj u selo Mirac, đe je Gornjo-grbaljska četa i mitralješko odjeljenje, i nazivao se Dobrovoljački bataljon. Čim sam čuo za to, ja sam

zamolio komandanta da me pošalje na položaj pa će hoće, on je odbio tu moju molbu, ja sam se poslije nastavio nekih Braića i to: Zeko Đ. Prenovića sada pokojnog Andriju V. Stojanovića, Joka I. Popovića, koi su kao delegati lično došli kod brigadira zamolili ga da me pošalje sa njima na Mirac, jer rekoše oni: „Đuro je iskusan u ratovima pa nam može mlogo koristiti“. Brigadir je po njihovoj molbi mene poslao na Mirac i to kao pomoćnika komandanta bataljona. Pokojni Džudža Kruška¹⁸ koji je bio postavljen za komandanta dobrovoljačkog bataljona na Mirac. Pri polasku iz štaba brigade vidio sam da je komandant od više ijedak na mene, zašto sam otišao od njega. A ja ništa manje na njega, što nije istina svoje obećanje, mene, mene bi sigurno loši život bio sa njima i prije bih došao do čina oficira, ali se nijesmo razumjeli, mene nije bilo do lakoće i uživanja no do sasvim nečega drugog.

Ja sam sa Džudžom lijepo prolazio, vršio sam svjesno i sa voljom svoju dužnost, kao njegov pomoćnik, obilazio straže izviđao sa po nekoliko druga ispred straža, pisao potrebne akte, i bio sam skoro kao starešina u bataljonu, bilo je koji put prepucavanja sa neprijateljem, trpjeli smo po će kad artiljerisku vatru, ali se tako moglo ratovati. Živio sam sa mojim rođakom Jokom, koi je koncem 1914. godine došao sa mlogo dobrovoljaca Brajića i ostalih Bokelja iz Amerike.

Između ovih ratova opet je bog bio dao te se rodiše moji dva sinčića blizanca i to na dan 26. aprila 1914. godine Vaso i Nikola. Nikola je umro 6. avgusta 1914 god, a Vaso 4. aprila 1915 godine. Pokojni Džudžo je jako žalio smrt ove moje dece, jer mi neđe poslije reče: „Kako ja vidim Đuro ti ćeš sa tvojom bez mozga glavom sigurno poginuti, pa mi je dobro žao onu tvoju decu, radi onih staraca (t.j. mojih roditelja)“.

¹⁸ Komandir Džudžo Kruška rođen 1854. u Dobrskom selu, komandant bataljona (prim. priređivača).

Aprila 4/1915. godine dođe mi glas i to dockan po podne da je umro oni đetić koji je 15 dana bolovao. Ja se kreni sa Mirca za doma, Joko moj rođak bio je ranije otišao uz Koložunj je već bio mrak, svratim se kod danas pokoj. kapetana Jovana Petričevića komandira artiljerije, on me divno dočeka, misleći da sam naročito kod njega u goste došao, što sam mu ranije obećao, tu večerah, odma po večeri dadoše mi gusle, ja zapjevaj jednu pjesmu ali malu i tako da ljepše nikad nijesam pjevao, čim ostavih gusle rekoh, a gospodine kapetane i braćo ja moram vas ostaviti. Kud brata reče Jovan? – „Doma“; „Zašto prije ujutro?“ – „Moram“ – „Zašto moraš?“ „Pa umro mi je oni đetić, pa idem da ga sutra ukopamo. Svi u čudu ostaše, a malo ko bi kome suze ne doše na oči, a najviše zbog toga što sam pjevao, i kako sam mogao kad idem da jedinca sina ukopam“.

U jedan sat poponoći stigao sam na Obzovicu, nikad težega puta nijesam upamtio, bila je kiša, ništa se nije videlo, pa neznajući će ću ugaziti mislim da je kam a ono potrefi lokva, parvo je rečeno: „Sam samodavan“.

U kući nađoh nekoliko staraca i žena, ja sam naravno od teškog umora i žalosti, bio jako neraspoložen, ali ohrabriti moje roditelje koji su mlogo jadni stradali od mene i moje famelje – pokazao sam se veseo i raspoloženo. Ipak ja sam bio uvijek optimista i vjerovao, da je neiscrpan izvor dobrote Svemogućega i da Bog pokara i pomiluje.

Poslije sahrane moga sinčića, ja sam se istog dana vratio na dužnost, jer sam uvijek strahovao, da se ne desi kakvi prepad (borba) na mom položaju, a ja da ne trefim tu, znajući kakve neprijatelje imam u Brajiće, koji su i prije i poslije javno moji krvnici, a naročito poslije moga uspjeha u dva Balkanska rata.

Položaj koji je posjedovao dobrovoljački bataljon bio je od vrha Krimalja do Zvjerinjaka, docnije se sužio do Troljeza više Goražde, naše su straže bile na Krimalj na pećine pod i na Troljeze. A neprijateljske na „Vijenac“ i na „Pipoljevac“ vođu, daleko jedna

od druge 3-4 stotine metara. Najviše smo trpjeli od neprijateljske artiljerije, a prepucavala predstraža bila je ali rijetko i tako smo cijelo vrijeme prošli u takozvanu rovovsku borbu do pada.

Neki naši prvaci po češće su pitali za osustvo, bojaga da pooru svoju zemlju i porabotaju kod kuće,, ali ja ubrzo doznah da su bili kod komandanta odreda poč. knjaza Petra u Budvu i na savjetu i predlogu knjaževu pristupali Gospodaru da im da oficijerstvo i barjaktarstvo, a protiv mene, mlogo koje šta brbljali na izvjesna mjesta. Kao i svi zlobni duhovi, samo sebe bacaju u kaljužu, mene nijesu mlogo naškodili, i ako su tako do kraja postupili.

Bio je onda pop Mitar Mitrović paroh na Brajiće koji je sa svojom ženom imao veliki upliv kod Knjaza Petra pomislim da tu uzrok leži što je Knjaz izvjesnim obećavao i predlagao za nagrade.

Docije saam čuo da im je gospodar reka: „Mi za sada nikoga ne unapređujemo a brzo će doći i to vrijeme, pa ko bude zaslužan i dostojan borami nećemo ga zaboraviti“.

Sredinom juna 1915 godine bi naređeno Riječko-lješanskoj brigadi da ide za Hercegovinu koju je zamijenila Zecka brigada pod komandom brigadiru Andrije Raičevića¹⁹ te 18. juna krenu komandant Pejanović i njegov štab iz Bratešića na zbornu mjesto Obzovica, istoga dana dobi i stari kapetan Kruška da preda bataljon dužnost poč. Komandiru Nikici Đ. Kusovcu²⁰ i da se odma krene za Obzovicu, čim je koi. Džudžo otišao, i ja sam po dozvoli novog komandanta pošao za Obzovicu da ih popratim, sa vrlo rđavom mišlju i namjerom, jer sam uvidio da sam izigran zaboravljen. Cijela je brigada otišla na Obzovici, i vojnici posijedali oko česme oficiri u oba hana a više njih u moj i moje kuće, i ja izlazim pred njim nazivam mu dobro jutro pa

¹⁹ Brigadir Andrija Raičević (1879–1920) komandant Zetske i Spuške brigade, kasnije komandant crnogorske vojske u Gaeti (prim. priređivača).

²⁰ Komandir Nikica Kusovac sa Začira, komandant Dobrovoljačkog bataljona u Lovčenskom odredu (prim. priređivača).

nastavih: „Gospodine Đenerale! Ja mislim da za svakog čovjeka oko mu nije riječ tvrda i na mjesto ne može biti u red ljudi nego daleko niže, Vi vi ste mi gosp. Đenerale u početku obećali da ćete me predložiti za čin, i postaviti me nad jednom četom vašoj brigadi pa što je od togaa bilo? Dali sam ja mojom službomi mojim ponašanjem to izgubio, recite ako sam nije mi žao neka sva brigada čuje, ako nijesam zašto ste me ovako zaboravili?“

Pok. Pejanović bio je kako sam ga shvatio trenutno da plane kao munja kada se naljuti, no se i brzo povrati, ali ovog puta prošeta se malo između mlogo vojnika i oficira koji se bjehu oko nas okupili. Pa sa osmjehom reče: „Ja te nijesam zaboravio nego mlogo više učinio za tebe nego ti misliš a to ćeš docnije doznati, a ako te sada ostavljam ti imaš tvoje mjesto i dužnost a ti si mene prije ostavio“. Potom se okrenu pa pođe put hana onda Stanišića ja ostadohzačuđen na te njegove riječi sa razmišljanjem kakvo je to dobro što mi je učinio više nego ja mislim pa se povratih u kuću ijedak i zamišljen sjedoh kod ognja.

Kroz nepuno pola sata dolazi kod mene barjaktar bataljona Pero N.Vučković²¹ i kaže: „Đuro zove te brigadir da odma pođeš kod njega“. Među barjaktare tamo rekoh mu, on mene nije više preprepostavljeni, no na molbu sa kapom barjaktara i drugih ja sam otišao; On sa nekoliko oficira sjedaše pred han pijahu konjaka, izvolite gospodine Đenerale (tako sam ga ja uvijek titulisao). On mi načini mjesto do sebe i reče: sjedi manitove tvoja je glava koji put tvrđa od bukve, ja sjedoh dadoše mi čašu i uz ostali razgovor on mi poslije reče: Dođi sjutra na Cetinje po svaki način tamo da se vidimo, a ja idem poslije podne.

Sjutradan na Cetinje nalazim prvo moga mlogo ljubljenog pobratima pokojnog Luku R. Drecuna.²² Luka je bio veliki idealista,

²¹ Bataljonski barjaktar Pero Nikolin Vučković, jedan od organizatora Božićnog ustanka 1919. godine (prim. priređivača).

²² Luka Drecun (1885–1918), kasnije otišao u Rusiju i poginuo kao bjelogardejski kapetan (prim. priređivača).

njegovoj njegovoj hrabrosti i smjelosti nije bilo ravnog u brigade, još naučen, a i prirodno obdaren. On me savjetova i napisao što treba da tražim od brigadira Pejanovića. Poslije se viđeh sa brigadirom i on mi napisao na ono moje traženje ovo: „Ja sam te predložio za čin aktivnog potporučnika 20. VI 1915 godine Cetinje Brigadir Niko Pejanović sr. još mi reče „Razumiješ li ovo ma ne Bogami“. Razumijem gosp. Đenerale! E kad razumiješ vidiš da sam ja za tebe više učinio no ti za mene i nego ti misliš.

Pozdravio sam se i sa komandantom Pejanovićem, mojim pobratimom Drecunom i drugim mojim drugovima, pa se vratio na prvu dužnost na Mirac, đe sam sa starim komandirima Kusovcem nastavio službu.

Iako su me moji zlotvori (neprijatelji) opadali kod svih pretpostavljenih ipak nijesu mogli da odvrata njihovu simpatiju prema meni, jer me je moje djelo branilo.

Nakon nekoliko dana, ja sam sa dozvolom otišao kod mog starog komandanta Petra Martinovića na Njeguše, da i od njega uzmem dva slova o mome sa njim ratovanju, te on mi dade ovo što je bio napisao još prošle godine:

Komanda Cetinjskog bataljona

10. septembar 1916. god.

Broj sl

U Žanjev Do

Uvjerenje

Koje se daje vojniku Đuru A. Živanoviću, da je stupio iz dobrovoljačkog bataljona u području mi bataljon 26. decembra 1912 godine i izdržao cio rat Crnogorsko – Turski sa hrabrim uspjehom.

Rečeni Živanović je bio u područni mi bataljon i za vrijeme Srpsko – Bugarskog rata, takođe sa hrabrim uspjehom.

Za svo vrijeme bavljenja u ovi bataljon bio je primjernog vladanja. Kao takvog preporučujem nadležnim vlastima, da istom budu na ruku prilikom kakvog unapređenja.

Komandant Cetinjskog bataljona

Kapetan Petar Martinović s.r.

Poslije blagovremeno napišem jednu dosta prostu molbu u zajednici sa mojim dobrim drugom pok. narednikom koji je kad i ja unaprijeđen Blažom Vukmirovićem iz Komana komand. Mitralskog odjeljenja, ova je molba na adresu Komandira dobrovoljačkog bataljona gospod. Nikicu Đ Kusovca na Mirac i zamolim ga da i on da svoje mišljenje i sprovede na nadležnost koji sa teškoćom i to pod navalom njegova sina Zeka napisa sljedeće:

Komandi Zetske brigade

Bratešići

Sprovodi se unutrašnje traženje vodnika Đura A. Živanovića iz Brajića kojeg preporučujem toj komandi da bi mu se traženje udovoljilo.

15/9 1915 godine

Mirac

komandant

Niko Kusovac s.r.

Komanda Dobrovoljačkog
bataljona

Uvidio sam da ne bi Nikica ni slova napisao da su o ovome malo ranije znali moji protivnici.

Ovu molbu i ostale molbe od Martinovića i Pejanovića ponesem lično komandantu Zetske brigade u Bratešiće plemenitom čovjeku poč. komandiru Andriji Raičeviću koji odma bez ustezanja napisa sljedeće:

Komanda Zetke brigade

Br?

Komandantu Lovćenskog odreda

Njeg. Visočanstvu Knjazu Petru

Sprovodi se ovaj raport da bi ste moliocu udovoljili traženje,

Vidi se da je isti zaslužan, vrlo bistar i revnosan u službu, a kako se vidi iz priloženih dokumenata i hrabar, te zaslužuje preporuku od ove komande.

Bratešići

16/9 1915. godine

Komandant Zetske brigade

komandir Andrija Raičević

Istog dana sam produžio u Budvu i dokumenta sam predao u komandu odreda, a sutradan se javio knjazu Petru i zamolio ga da me predloži na osnovu dokumentacije a on mi je i ranije obećao i bez ovog svome tati predložiti za čin unapređenja „Na ovo mi samo odgovori videćemo“.

Poslije podne sretoh se na sred Budve sa komandiroom Petrom Lomparom²³ pomoćnikom kom. Odreda, koji mi reče: „Nema za sada unapređenja u čin oficira, ...ćeš kasno dobiti“.

Videći Knjaza da nije mene respoložen, a čujući ovoga šta govori, onda sam vjerovao riječima pok. Petra Martinovića što mi je rekao: „Đuro sve je đavo ponio“. Ovo me izvede iz kolosijeka i od jednoga fanatičnog patriote napraviše da čak i na sunce pomrzi a kamo li na ma što, na ovu brutalnu zemlju, odma sam otišao u komandu odreda i energično zatražio svoje dokumente, ne tražim vaših predloga, ali tražim moje

²³ Brigadir Petar Lompar (1881–1960), šef štaba Lovćenskog odreda u Prvom svjetskom ratu, jedan od organizatora Božićnog ustanka 1919. godine (prim. priređivača).

dokumente ću da ih nosim na Cetinje jer bez njih neću živ iz Budve izlaziti, ovo rekoh nekim pisarima u kancelariju. No oni me viđeše uzrujana i vansebna, pa mi blago rekoše: „Mi ti ne možemo dati dokumente, jer su oni već zavedeni pod broj i oni nama sad pripadaju, ali ajde ti na Cetinje, mi će mo ih sjutra poštom uputiti, a broj njihov uzmi.“ „A da li je sigurno da će oni sjutra stići na Cetinje? „Sigurno će sjutra biti u ministarstvo vojno“ „Onda zbogom“. U sunčani zahod krenem iz Budve i dockan u noć stignem na Obzovicu a sjutradan na Cetinje. Kada su i moji dokumenti stigli, što sam odma doznao pomoću moga prijatelja gospod. Profesora N. Tujkovića.

Slijedeći dan imao sam priliku da u Ministarstvo razgovaram sa ondašnjim Ministrom vojnim poč. Mašanom Božovićem, pravim čovjekom od autoriteta kome sam izložio moje stranje i požrtvovanje. Poslije moga poduzetog govora, on me je pitao:

- „A imaš li za to dokumenata?“

- Imam gospodine Ministr,

- „A će su“

- Evo ih ovde u ministarsto.“

- „Dobro reče on, ako budu tome odgovorili ja ću ih podnijeti Kralju Gospodaru i predložiti Vas za čin“.

23. septembra oko 10 sati u jutro bijah slučajno pred Vladin dom kada se je Ministar Vojni vraćao sa nekim aktima pod rukom iz dvora, pa kada me viđe pita me: „Bješe li ti ono Živanović“ Jesam gospodine ministre „Dođite u kancelariju“ slušam, rekoh i pođoh za njim, u ministarstvo bilo je još neko-liko gospode, kada mi minister saopšti:

„Njegovo Veličanstvo Kralj i Gospodar blagoizvolio unaprijediti vas u čin potporučnika sa rangom i platom od danas (pruža mi ruku) častitam neka vam je srećno, da se kao oficir vjerno i odano odužite njegovo veličanstvo Kralju i domovini“. I ostali su se digli, svi mi rukujući se sa mnom častitaju.

Pri polasku iz Ministarstva da odma pođem u labaratoriju da mi se da sablja, a grb da kupim i na kapu prišijem, što sam istog časa i uradio.

Čuje za moje proizvodstvo kap. Petar Martinović koji se trefio toga dana u Bajice i odma slazi u pjacu đe se nađemo i sa društvom provedemo udobno vrijeme koje je Petra koštalo prilično novca, mene je ovaj dan bio između najzadovoljnih do tada u mom životu. To malo novca što sam imao brzo mi nestade do mene sjedaše stari Andrija Milošević iz Donjeg kraja pa mu šapnuh na uho: imaš li koji perper, jer sam ja suv?on mi nešto tajno ubaci u desni dzep, ja popiplji rukom, izgleda jedan perper, što će mi ovo pomislih, kad je već ovde15 ljudi, koi svi plaćaju piće u čast moju, uzeh ovo u ruke kad ali je žuti napoleon.

Poslije ovih zadovoljnih časova dođem doma na Obzovicu, i pred moje inkone pomolim se i zahvalim svemogućemu (sve-milosnom) Bogu koji me zaštitio od svih mojih neprijatelja i dao mi da vidim da pravda i ako može postradati ali nikad propasti.

25. septembra dođem na Mirac kada su me neki videli sa grbom i sabljom, na žalost ništa im se nije milije učinilo nego da se je sve njihovo imanje propalo.

Ubrzo je došao i zvanični akt za moje unapređenje, kao i raspored komandira izviđačkog odjeljenja sa sjedištem na Mirac. A oficir pok. Andrija Lubarda koi je ovu dužnost do onda vršio šalje se u svoj Ljubotinjski bataljon.

Ovu sam dužnost svjesno i energično vršio sve do sloma naše vojske, a imao sam i 20 biranih i uzdanih vojnika, koji su me voljeli i poštovali, a svoju službu kuražno i sa voljom vršili, ovi su vojnici bili od uglednih porodica iz Brajića, Pobora i Gornjeg Grblja.

Pošto su moji protivnici videli da mi ne mogu doskočiti, oni se onda dogovoriše da mi od njihova brastva ne dadu vojnike na službu pod moju komandu, u izvidnicu. Još da bi mi ugled i autoritet smanjili izjaviše da će se odličiti od svog plemena ako

me zatraži pleme kod nadležnih za komandu čete, jer je već bilo riječi o tome.

Sve ove podle i podmukle zamke, uvijek su Bogu zahvali bile na moju moralnu korist.

Vršeci ovu izviđačku službu sa mojim društvom bila mi je najveća briga da vojnika ne izložim opasnosti i smrti bez potrebe, jer je „Skupi material ljucka krv“. Ni Bogu ni ljudima ne može se čovjek bolje preporučiti nego kada druga svoga i bližnjega svoga štiti i čuva i prema istome postupa. Ispred Božića 1915. godine primećujem neprijateljski pokret, izgleda su za njihov brzi napad. Naređenje dolazi za pojačanje straža i prinos municije. U vojsku je opšti moral oslabljen, koga je izvjesna intelegencija uspjela da ga otruje, tako da je patriotizam koji je dati bio čvrst i nosalomljiv kod Crnogoraca, otančao je i oboren. Na Cetinje pitaju vojnike koji službeno dođu sa položaja „pošto je kilo junaštva“. Gospoda po varošima i štabovima, uživa i provodi najljepše vrijeme, dočim vojska na položajima strada od gladi, zime i borbe; te manifestatori neprijatelji staroga Kralja i režima a privrženici Srbije uspijevaju na sve strane u svome cilju.

Do kada će čovjek ovakav biti

Na Badnje večer stiže skoro svim vojnicima poneko iz doma i donese leba i mesa za Božić i moja stara majka je došla jer vojnički leb koji smo imali kao tajin bio je nesličan lebu nego zemlji, od ovsa ivrata, takvi da su se od njega vojnici vratovali (pjanili) za po dva dana nemože glave dići.

Na Božić smo proveli mirno do prvog mraka, ali čim je mrak nastupio, neprijatelj je počeo da se približava našim prestražama i na cijelom frontu. Moja izvidnica koja je ispred straža čim je opazila opalila je po neki metak pa se povukla kod stražara i javila da neprijatelj u velikom broju nastupa.

Stražarina na 3 mjesta na zvane „Pećune“ bili su mlogo istaknuti naprije i u velikoj opasnosti zašto su neki stražari nakon poduže borbe napustili svoja mjesta, te sam morao da sa mojom izvidnicom pođem tamo i postavim straže. Boreći se cijele noći muke sam mučio da održim ta mjesta, komandant nije mi htio poslati smjenu, jer nije imao pouzdanje u drugoga koliko u mene, a taj položaj morao se održati dok svane.

U zoru drugi dan Božića vojnici videći ispred sebe do na 20-30 metara neprijatelja kao mravinjak ostaviše neki opet svoja mjesta i ostupiše, ostadoše samo na dva stražarska mjesta dva i tri moja izviđača, ja nijesam smio bez naređenja napustiti prestražu, no pošto je tamo očigledna smrt, to se nikome i ne ide niti hoće; ja sam onda poslao moga rođaka Joka i još dva izviđača Aleksu Dapčevića i Pera J. Klača, koi su se na prestražu sa još one 5 vojnika borili i bacali bombe dok je sunce ogrijalo, tada je naredio komandant da se staža i izvidnica povlači u borbenu liniju što smo i uradili srećom svi zdravo.

Oko 7 sati neprijatelj je počeo bombardovati naš položaj sa Goražde, Trobavca, Vrmca i sa flote zauzeo Pećine. Pošto je cijela vojska desno i lijevo nas, još noću ostupila i napustila položaje, sve do samo jedna četa Lješkopoljaca koja se je očajno borila na „Kriminalj“ sva neprijateljska artiljeriska vatra skon-cetrisana je na nas „Mirac“ kao i dva bataljona koji tu napadaju. Ko je gledao sa strane kako vulkanski dimi naš položaj mislio je dan neće niko odatle uteći.

Ja sam bio sa mojom izvidnicom i sa pola Brajičko – Poborske čete na lijevo krilo bataljona, od kuće barjaktara N. Kaščelan do Kriminalja i sa ovim komandovao. Moji hrabri vojnici iako kroz kišu od olova – donosili su municiju iz sela Mirca i mi se krvavo borili cijelog dana, pod strašnom arteljirskom vatrom.

Prije podne je prestala borba na sve strane, samo Mirac to jest naši položaji dime u plamenu. Masama neprijatelj nastupa, ali mu nedamo, da pređe „Pećine“ nego natrag ga lomimo, a sa

Goražde udaraju njihove granate šonpnjeli u njihovu vojsku u leđa gone ih da idu naprie.

Ordenasi od komandanta brigade nijesu mogli da kroz ovu paklenu vatru dođu do komandanta Kusovca koji se je hrabro držao u prvoj liniji , - niti smo nikakvo naređenje i izvješće primali cijelog dana!

Pok. potporučnik Blažo Vukmirović zove me oko 10 sati pita kako je kod mene ! Dobro rekoš sokole no pali sa tvojim mitraljezima, kroz nepuni sat, pade haubična granata kod njega i on pogibe sa još 6 svojih vojnika, te se njegovi mitraljezi uništiše.

Kaže mi vojnik koji je bio za municiju u selo da mi je moj sinovac od 15 godina stigao iz doma i kod oca odma stupio u borbu, ovo me je ožalostilo, jer odma pomislih sad je svršeno i sa našom porodicom, jer nije slično, da će mo mi tri odavde izlaziti, a još je samo stari. Andrija (moj otac) kod kuće ostao, jedino muško glava Živanovića. Ma fala Bogu, bar će mo junački poginuti?

U jedan sat poslije podne neprijatelj je na juriš zauzeo Krstac, ali ga opet lješkopoljci kontrajurišem viteški povratije, jer da ostade u neprijateljske ruke ja od ove polučete nebih ni jednog vojnika izveo, takvi je položaj.

Jedna velika greda (stijena) i brisajući prostor iznad vode, potpuno me razdvaja od ostalog bataljona tako da nemam nikakvog naređenja, a velika eksplozija granata i šapnjela, naglo nastupanje neprijatelja koji je već zauzeo Proljeze i lijevu stranu brda Krimalja, kako će mi doći s plećih mene i lješkopoljcima – vidim strašnu muku i rizik da padnemo u ropstvo, ali se neprestano borimo i nedamo da neprijatelj padne na nas, i ako su nam se neka deljenja blizu primakla, ma zaista preko mlakih lješeva. Imao sam vezu sa lijevim krilom koji su mi javljali pokrete neprijatelja kojeg ja nijesam mogao videti jer sam u dolini.

Naposljetku Lješkopoljci ostupiše sa Krimalja i javljaju mi, da je neprijatelj na desno krilo naše već zašao stranom od Proljeza i došao s boka bataljonu, a tako i ispod Krimalja. Ja sam ostao još pola sata bijući neprijatelja, koji je došao na 30 metara pod moje šance. Oko 4 sata neprijatelj sa desnog krila otvara na nas strašnu vatru s boka, u to daje mi vojnik sa vrh grede znak da ostupam. Nebi ni pola od nas ostali živi ni ostupili, da nije Bog dao jedan pram magle između nas i neprijatelja na desno krilo, koja nam je pomogla da ostupimo i uvatimo selo.

Poslije odstupanje je uslijedilo na cio front i ostupiše preko Koložunja na Majstore do Korita, po tom treći dan na Obzovicu. Malo iz inata prema nekim Brajićima pozvah ih da idemo na Brajiće i da se junački pobijemo sa Austrijancima, no poštteni Brajići ne htješe, do samnom pođe Pero J. Klač, Niko S. Pjošta i Milo M. Martinović. Kad dođosmo na Brajiće, izidoše pred nama neki stari Brajići i zamoliše i zakumiše nas, da ne činimo borbu sa Austrijijom jer bi Brajići (selo) u oganj izgoreli, pa je greota to na dušu ponijeti.

Mi ne poslušasmo i videći sa vrh Kosmača da su neprijateljski vojnici došli u Stojanoviće, strčasmo u školu koja je bila puna municije od moskovke, izbačismo sanduk napolje pred školu i tu ih zapalismo. Po tom, a pošto bogato ručasmo u Nika Pjošte pobjegosmo stranom put Obzovice. Sva vojska odnosno dobrovoljakčki bataljon bješe ostupio put Rijeke Crnojević.

Na Obzovicu nađoh moga rođaka Joka i sinovca Iliju svratih kod mojih roditelja i famelje, tu se sa ocem i majkom izljubih i ocu ostavih moju karabinu sa riječima: „Evo Andrija ova puška kad dođu Austrijanci znam oni će je uzeti, ali mu reci da nije do sada bila u loše ruke ali ako ti se da prilika možeš se dobro zamijeniti, ona je puna sa 5 metaka i uzdana, po tom rekoh mojim roditeljima: „Zbogom i Bog zna očemoli se više viđeti“ razdvojismo se sa teškim suzama.

Već je bilo mrklo kad smo krenuli sa Obzovice, stigismo na

Rijeku Crnojević nasmo ostali bataljon sjutradan otidosmo za Podgoricu, i tamo smjestiše nas u Tuzi do 6. januara 1916. godine. Toga dana dobismo depešu od Kralja da će biti osudna bitka na Carev laz, a u drugu depešu od ministra vojnog gosp. Vešovića da se odma krećemo za Skadar. Ja se sa jednim vojnikom odma uputim za Podgoricu da vidim u čemu je stvar.

Ministar vojni naređuje mi da odma idemo za Skadar jer će nas tamo preteći Austrijanci, ja odma poslah vojnika da javi bataljonu, da nema borbe više nego da se odmah kreće dolje, a ja ostadoh u Podgoricu do mraka, potpuno zbunjen, jer da ide za bataljonom sam poginut ću od Arnauta a moram ođiti! No Bog fala njemu namjeri me pri mom kretanju na komandira Iliju Vujačića²⁴ iz Crmnice koji mi reče: „Đuro đe misliš za Skadar pješki – đe pješki zla ti sreća, ajde sa mnom ja sam našao konja. Za po 15 perpera do Plavnice, tu nas čeka posljednji Kraljev brod“.

Tako smo i uradili oko pola noć smo stigli u Skadar, tu večerali i u hotel ospavali do uđtro u 9 sati kada su tek počeli stizati vojnici našeg bataljona.

Istoga dana okupio nas je blaženopočivši Kralj Nikola, oko sebe u Skadar i poslije kratkog razgovora naredio da mi između sebe od svojih oficira odredimo za komandata bataljona jednoga jer vaš dosadašnji komandant Nikica Đ Kusovac kao i komandir Braicko-poborske čete Đuro Đakonović neće dalje ostupati. To bi odma pred Kraljem na glasanje prvi reče Pero I. Dapčević mi ćemo Nika Kažanegru!²⁵ A neki Maini i Grbljani rekoše za mene, no pošto je Niko bio stari po godinama to kralj njega odredi za komandanta, a mene i moju četu odnosno izvidnicu da mu budemo pratnja do San Đovani di Medova, te uveče u 6 sati kralj je krenuo iz Skadra i mi sa njim uz njegov kalešin.

²⁴ Komandir Ilija Vujačić (1871–1944), komandant Crmničke brigade, kasnije komandir crnogorske vojske u egzilu (prim. priređivača).

²⁵ Oficir Niko Kaženegra, komandant doborvoljaca u Prvom svjetskom ratu na Lovčenskom frontu (prim. priređivača).

Đuro Živanović

Oprilike na 3 sata puta od Skadra put Lješa dade mi se prilika da poduže razgovaram sa starim kraljem, a to je bilo ovako: „Kola na koja je kralj sa još dva druga sjedio gonio je neki skadarski kočijaš sa dva konja, u jedam potok (jarugu) kola su zapala u glib (zemlju) tako da su vojnici priskočili i pomogli konjima da kola izvuku na brijeg, tom prilikom kralj je naredio da kola uzmu polako i preko pokojnog Alekse A. Dapčevića kralj me pozvao, ja sam potrčao i došao do kola vičeći zapovijedajte veličanstvo – „Jesi li ti oni braički oficir? Jesm veličanstvo Živanović – „Vi Brajići i Pobori dobro ste se podnijeli u borbi na Mirac“. Što je bolje veličanstvo kad propadosmo „Nijesmo mi propali, mi ćemo sa našim saveznicima pobijediti naše neprijatelje, no i opet se vratiti u našu mlogo veću otadžbinu, no za sad naši saveznici hoće da umorodave neprijatelja a sigurno na našu je strana pobjeda“.

„Kolika su Brajića poginuli na Mirac?“ 5 veličanstvo. - Je li živ ko od Vukala P. Stojanovića? – jest njegov sin Andrija – Je li bio na Mirac – jest – „Ti si bio u oba Balkanska rat u Cetinjski bataljon? – Jesam Veličanstvo. – „Čuo sam da si se dobro ponio, zato sam te i odlikovao zlatnom Obilića medaljom. Živjeli Veličanstvo. „Odakle si došao u Balkanskom Ratu – iz Amerike velim. – „Koliko si bio u Ameriku? Bio sam 8 godina. – „Jesi li

zaradio što? Ne ništa. – „Znači ti si bio neki partizant? Nijesam Veličanstvo nego nešto nemarnost, a i nenavikao teškom radu, mada bio sam i bolestan izvjesno vrijeme. – „Koji narod najbolje radi tamo?“ Talijani pa mi veli: „A koji najbolje štedi?“ Njemci. „A kakvi su zakoni u Ameriku i uprava?“ U to i oko nje ne čuh nikakvu komandu ni naređenju konji pođoše u najbržem trku, ja i moji vojnici ostadosmo daleko pozadi i već ga ne stizasmo do Medova, tu se nađoh sa mojim pobratimom Lukom R. Drecunom i tamo se i razdvojismo, a 14. januara se uputili kroz mnogobrojnu vojsku i između njihovih mlogih lješeva oko puta za Drač. Ja sam i ođe imao sreću. U Medovo predade mi neki Dušan Mijušković činovnik pošte dva jahaća konja i iz njegove kuće beškota i suvoga mesa što sam na jednog konja natovari, a na drugog uzjaha do Drača.

U Draču poslije 23/2 otidosmo lađom do Krfa, pri ulazu u lađu prepoznah naše Brajiće ali mi nema Mitra J. Raičkovića kazaše da ga je kolera uhvatila i da su ga njegov rođaci ostavili u bolnicu. Mene bi žao znajući da će tu i glavu ostaviti a kao jedinic u oca i majke pozvah moga kuma Pera J. Klača te se vratismo sa pristaništa za bolnicu, tu sam čudo video kako kolera kosi ljude odnosno srbijanske vojnike, pod jedan veliki šator kod bolnice bješe oko 100 ljudi, već jedna trećina bijahu umrli, a ostali se muče najtežih na zemlji muka niko se na njih i ne obrće, kad se ne može od straha smrti ni doći, a ne smije se od straže.

Ja i moj kum Pero nekako prođi kroz stražu i obiđi bolnicu no Mitra tamo ne možemo naći te mi pođi pod taj šator smrti, đe nasmo nesrećnog Mitra među one teške mučenike u taj užasni smrad, digosmo Mitra polumrtva te među sobom provedi ga pokraj straže. Srećom straže videći me kao oficira u crnogorsku uniformu pa valjda misle da sam engleski doctor, a ja engleski i sa njima i govorim propusti nas i tamo i ovamo izvedosmo Mitra i dovedosmo u lađu đe ga francuzi uzeše i ljekovima spasiše, ali njega je sami Bog preko mene i moga kuma spasio, inače bi tu zaglavio.

Naše muke, strašne prizore i stradanje koje smo preživjeli od Podgorice do Soluna ovđe neću iznositi to mislim ako Bog da na drugo mjesto iznijet?

Januara 25/1916 godine lađom iz Drača stigismo na ostrvo Krf tu na ostrvo Lazaret bismo u karantinu do 6. februara, na poluostrvo Karijere smjestismo se naš Bokeški batalion i đe se pridružiše i ostali Crnogorci i crnogorski dobrovoljci kao Ercegovci, Bošnjaci, Ličani i drugi. Oko 800 vojnika, a svi kao stoka bez čobana.

9/2 dođe među nama supruga Nikole Pašića i traži svu decu ispod 16 godina da se upišu i pođu za Francusku u školu tu sam moga nesrećnog sinovca upisao i poslao za Francusku u gimnaziju. Poslije jake političke borbe da se crnogorski dobrovoljci okrenu i pođu u srpsku vojsku ne bi Bog zna kakvog uspjeha, nego jedan mali broj oko 165 ljudi pođosmo sa poluostrva Korijera sa srpskim oficirima i logorašima na mali Ipsos 4/3, a ostali svi pođoše u francusku vojsku, a pod crnogorskim barjakom, no nakon skoro 2 mjeseca to je 20/4 odoše u srpske dobrovoljce 17 Martinovića, 2 Stojanovića, 1 Raičković i 1 Popović ostali Brajići izuzev mene i moga rođaka Joka svi u francusku vojsku.

Ja sam na 14/3 primio raspored i otišao u II bataljon 10. pješadiskog puka šumadijske divizije kao p. podporučnik te 16/3 obukao srbijansku uniformu i stupio na vojnu dužnost.

Aprila 24-1916 godine krene se naš X puk lađom ispod Krfa za Solun i stigismo u Solun 17/4 izjutra.

U polje kod Soluna logori samo đe se odmorismo i regrutovasmo sve do 8. juna kog dana pođemo da se sa braćom Bugarima pozdravljamo 12. juna stigismo na položaj „Zborsko“ đe se počesmo boriti i krviti sa Bugarima.

Sve krvave borbe i muke koje sam podnio na prokleti Solunski front, za 3 godine neprestano, to ne bi mogao niko opisati, ovđe ću samo navesti neke značajne i mučne moje dane u to ratovanje.

8. avgusta uveče dobih naređenje, da sa vodom što bliže primaknem položaju zvanom „Kriva čuka“ đe se bjehu Bugari dobro utvrdili i snabdili sa dosta sanduka ručnih bombi, ja sam se bio dosta blizu primakao vrhu čuke i cijelu noć vodio očajnu borbu do ujutro u 4 sata dobih naređenje od komandira moje čete to je 2 četa II bataljona X puka nekog kapetana Milisava Bojovića koji krmnički mrzaše Crnogorce, naređuje da tačno u 8 sati izvrši juriš na čuku, a istog će časa cio bataljon svaki u svojem pravcu.

Ja budući nevješt srbijanskoj politici misleći da će biti onako kako se i kaže pođoh u određeno vrijeme sa mojim vodom 30 vojnika na juriš da zauzmemo čuku, no Bugari videći da na njih naleće jedan mali broj vojnika, jer ostale čete i vodovi samo iz zaklona gledaju što će samnom biti. Bugari dadoše jaki otpor sa mitraljezima sa boka i sa čuke ručnim bombama, tako da se stvara paklena vulkanska vatra i ja ostani sa mojim vodom za čitava dva sata u blizini Bugara na 10 do 15 metara u očajnoj borbi, dok mi stiže naređenje da ostupim u prvobitne svoje šance, povlačili smo se i ugrabismo neke ranjenike a neki mrtvi i teško ranjeni ostaše tu do noći.

Nevjerovatna istina, ali u boga je sve moguće a to je u tu borbu moj šinjel – kaput od skoro primljen potpuno nov, bio je po svemu njemu isprošijevan kuršumima i parčatima gvožđa od bombi, a Bog je dao moje tijelo zdravo.

Komandant puka pukovnik gospodin Radovan Obradović sju-tradan me naročito zato pozvao u svoj štab da se uvjeri dali sam zdrav bez rana i da vidi moj šinjel poslije čega me jako volio i očinski se o meni brinuo.

Komandir moje čete koji mi je malo nepravde činio i nastoja svim silama da me dovede do toga da mi omrzne sve što je srpsko i da moj patriotizam u mene ugasi. No ja sam ipak svjesno vršio sva njegova naređenja iako me je mlogo puta izlagao očiglednoj smrti i to bez razloga, dok naposljetku tražio sam smjenu iz te čete što sam i dobio smjenu u 1 četu istog bataljona kod kapetana? ... Cvijića vrlo dobrog i čestitog čovjeka. A od

Bojovića me je Bog osvetio, njemu je kasnije parče granate okinulo desnu nogu od koljena dolje ne znam što je sa njim bilo.

25. oktobra 1916 godine na veče mog krsnog imena Svetog Dimitrija našao sam se sa mojom jedinicom na položaj Kovi ... dan je bio kišovit, i magla cijelog dana. Jedna neprijateljska povećá baterija sa moga lijevog krila od „Vjetrnika” počela je dejstvovati u 4 sata poslije podne i za veliko čudo prvi metak u jednu malu među pred vrata moje zemunice, koja je bila kao brana od kuršuma.

Vrata zemunice bila su okrenuta u istom pravcu od kud granata dolazi, ta među je bila jedini spas mene i mojim vojnicima (ordenasima) da granata među nama u zemunicu ne eksplodira, nakon kratkog vremena druga je udrila posred krova zemunice, i ako altelerija nije nikad prije u tom pravcu dejstvovala i tako s vremena na vrijeme do duboke noći redovno su granate padale oko zemunice, dvije su mi slomile krov od kamena i drva, vojnici u strahu nude me da nekud izmaknemo jer je očigledna smrt, no ja sam kuražio vojnike iako sam i ja tako mislio, kažem ne bojte se neće nama ništa biti, meni je sutra sveto krsno ime, pa sveti Dimitrije neće dozvoliti da među nama panu, a istinom oće malo da me opameti, jer se nijesam pobrinuo da i ako sam u rovove da ga kao obično proslavim.

Pošto je prestalo dejstvo alterelije, upalio sam moju voštanu svijeću i malo tamjana te smo se nakadili i Bogu pomolili, pa neke kami večerali ja sam malo zaspao i čim sam oči zatvorio dolazi mi u onu kao na javi nazad 20 dana poginuo prilikom našeg nastupanja i ostao pred naše rovove neukopan – moli me da ga ukopam.

Ujutro takođe bila je magla i sitna kiša, a kao obično neprestana rovovska borba, ja sam pozvao neke vojnike koje sam uočio kao kuražne i mog narednika i ponudio ih, koji će sa mnom dobrovoljno da pođemo da ukopamo Bugarina i narednik i vojnici začu-diše se mojoj namjeri, rekoše kako brate i zašto da se izlažemo smrti pod kišom kuršuma za mrtvog neprijatelja, ali ako naređuješ mi moramo izvršavati. Ne ja ne naređujem no koji će samnom

dobrovoljno inače ja idem sam, narednik i dva vojnika pošli su sa mnom sa kazmom i lopatom, prethodno sam bio naredio da vojnici nikako ne pucaju, pređosmo preko rova i pod velikom opasnošću ukopasmo jednog Bugarina blagodareći gustoj magli.

Poslije ovoga poslao sam vojnicima da piju rakiju. U to je došao komandant bataljona p. pukovnik gospodin Milutin Stanojević sa nekoliko oficira da mi častitaju krsno ime. Imao sam flašu konjaka menze i dva kila proste rakije sa kojom sam vojnike častio. Kad je komandant vidio ruševinu moje zemunice i oko nje čudio se kako smo ostali u životu, a još više se čudio što nijesam potražio zaklon i kako smo ukopali Bugara! koji je svojim smradom teško dosađivao.

Cijela 1917. godina prošla mi je u teškom stradanju natprirodnom iskušenjem, a da se zamisliti neprestana borba i danju i noću, đe se svakog dana oko sebe vide krvavi komati ljuckog mesa, (tijela) đe niti je redovnog spavanja ni odmora, ni svlačenja ni preoblačenja, đe se neprestano svakog momenta očekuje smrt, a još nešto teže od smrti – u pitanju je i čast, i duša, odgovornost pred Bogom i Otadžbinom za neumjesno izvršenje naređenja, ne svjesno i bespotrebno izgubiti vojnike, jer svaka majka rada je viđet sina, sve je ovo strašno za čovjeka koji ima svoju ljucku savjest.

Ove 1917. godine sam bogato proslavio svoje sveto krsno ime, a blagodareći Bogu i svetom Dimitriju i neprijatelj mi je bio na ruku toga dana, tako da na moj reon i ako sam bio sa mojim vodom na 30-40 metara blizu neprijatelja – ni jedna puška, ni top ni bomba nije opaljena od neprijateljske strane toga dana ma da su mogli čuti pjevanje i veselje u moju zemunicu.

1918. godine do proboja fronta bila mi je mlogo lakšija od prve. Prvog septembra prilikom našeg strašnog napada na cio Solunski front, imao sam kao i sljedećih dana sretne vojničke uspjeha, i ako kao kroz vulkansku vatru u krvavu borbu.

Dočekao sam 5. septembra pošto se neprijatelj slomio i odstupio. Kao čovjek iza teške i studine noći u pustinji među svako-

jakim divljim zvijerima kad dočeka tople zrake proletnjeg sunca. I tada se sjetih mogega sna kojeg sam sanjao 3 januara 1918. godine poslije ponoći a to je: Dođoh sa nekim društvom u jedno malo selo, na sred sela na neko brdašće bijaše jedna mala crkva, uđosmo u crkvu i u carska vrata viđesmo Spasitelja Isusa Hrista, držaše u ruke jedan notes i lapis (plajvaz) kad dođosmo pred njim pitaše nas, što kom želi da mu Bog da? neki veli pare, neki sinove, neki položaj, a ja kad mi dođe red da me pita rekoah, Je li u Boga svemoguće? Jest u Boga je moguće, – e pa ja želim da mi Bog da jedna krila da mogu prelećet, zabilježi u notes ali mi ne obeća, taj san mi je davao neku toplinu nade tako, da sam se u sve borbe i opasnost životu njega sjećao i u Boga nadu polagao za to krila. Tako sam došao do tvrdog ubjeđenja, da vjera ne samo spasava čovjeka, nego ga pravi junakom, i penje na visinu moralnog položaja.

Putovanje pješke od Mengleskih planina Grčke do bugarske granice, pa natrag preko Skoplja, uz Kosovo preko Mitrovice do Čačka, pa dalje preko Užica na Višegrad u Bosnu do u Rogaticu nije laki posao, ali sve je to lako i neosetljivo za onog koji je dočekao narodno oslobođenje i spasenje.

Dvadeseti decembra 1918. godine dobio sam u Rogaticu od komandanta Armije dozvolu za odsustvo za 15 dana sa putovanjem, da pođem kod svoje kuće, 23. decembra stigao sam na Obzovicu u 11 sati noću (od 29 decembra 1915. godine do 23. decembra 1918. godine nijesam znao što je sa mojim roditeljima i familijom niti oni za mene, to je za 3 godine manje 6 dana).

Zadovoljstvo i radost mojih roditelja kada smo pali jedan drugome u zagrljaj nije bilo kraja, i zaista to je čudno iznenađenje, da se opet poslije trogodišnjih strašnih ratova, razne luke, gladi, bolijesti i ropstva nađem u zagrljaj svojih starih roditelja i familije. To je Vasijska sveljubav imala očinsku naklonost prema nas. Jedinome Bogu slava i hvala.

Kada sam se nadao da ću poslije strašnih iskušenja Sveto Hristovo rođenje i Božićne praznike provesti u najljepše

zadovoljstvu u krugu svoje porodice, toga istoga dana na Božić u jutru čujem đe oko slavnoga Cetinja puca top i puška, čujem da se braća Crnogorci bore i ubijaju jedan drugoga i to za veličinu i visoke položaje drugih!!! onda sam morao pomisliti: ne sa ovakvim čovjekom i njegovih postupkom neće carstvo Bože doći, dok se ovaj gad ne pričesti sa zemlje i istorija iz osnova promijeni.

Komandant Zetske divizije na Cetinje Đeneral gospodin Miloš Mihailović u saglasnosti sa majorom gosp. počiv. Petrom B. Martinovićem nađoše za shodno da me obustave kod njih na službu kao podesnu ličnost ondašnje prilike, i bih određen za komandira posade na Majstore, i stupih na dužnost 10. marta 1919. godine sa reonom od Njeguša do Obzovice, nastanih se u plemenitu kuću Barjaktara Miha I. Kustudije jednoga od rijetkih Crnogoraca. Ovu sam službu vršio 2 mjeseca to je od početka marta do kraja aprila sa vrlo sretnim uspjehom, ako nijesam kome dobro učinio, zaista zlo nijesam nikome.

Trinajesti maja po novom kalendaru mjeseca bih određen za komandira mjesta u Budvu đe sam i ostao do demobilizacije sa malom izmjenom na službu u Kotor i u Dubrovnik.

Među tim sudbina se ponovo u svakadašnjem obliku okrenu na mene i poče izlijevati svoj gnjev, tugu i žalost, 11. aprila 1919 godine po starom kalendaru u 8 sati iz jutra umrije moj pokojni otac Andrija, nikad nijesam mislio će mi tako žao biti moga starog oca koji je imao 75 godina.

Iste godine 18. novembra po st. kalendaru Beogradu te se rodi moj sin kome dadosmo đedovo ime Andrija, pred ovijem to jest 18. oktobra 1919 godine umrije i moja ćerka Milica od 3 godine, koja je rođena 8. marta 1916 godine i njena smrt me je jako udarila.

No zaista mora se misliti i i vjerovati, da je na našu kuću staro prokletstvo, jer se nikako neće u muške glave. 24 februara 1920 godine umrije i moj sin Andrija, ovo je za mene tako čudni udarac jedan iza drugog.

Ova familijarna nesreća kao i bolijest moje majke, naćera me te sam 5. maja 1920. godine po novom kalendaru molbom tražio

Odlikovanja Đura Živanovića

da se oslobodim vojske, što mi se i udovoljilo, 30 juna bih oslobođen vojne dužnosti kao poručnik i dođoh na Obzovicu.

4. maja 1921. godine Bog dade te se rodi Nenad, njegovo rođenje sviđa nas je jako obradovalo a naročito moju majku koja je bila teško oboljela u stomaku, ove sam 1921. godine ostao na Obzovicu radeći i popravljajući moje imanje. To sam učinio najviše radi moje majke da bih jo pomogao u njenoj bolijesti i ponudio je.

Postavljen sam 10. aprila 1922. godine ponovo na službu za činovnika agrarnog povjereništva na Cetinje i na tu dužnost ostao do konca jula kada sam ponovo primio vojničku službu kao komandir graničke čete u Budvi sa radom od Herceg Novog do Ulcinja.

Međutim moja majka 19. maja po str. kalendaru, iste godine umrije, poslije njene teške i duge bolesti, na službu u graničnoj trupi u Budvi bio sam do 5. decembra 1922 godine po nov. kal. u tom međuvremenu bih unaprijeđen u čin kapetana II klase 6. juna a u julu iste godine bih penzionisan.

Kada sam 5 decembra izašao iz vojske i potpuno se oslobodio državne službe, i ako sam bio jako opterećen sa mlogo poslova ovoga vremena, još dok sam bio kao činovnik na Cetinje bih imenovan od društva Potpresjednika saveza dobrovoljaca Crnogorskih na Cetinje a u isto vrijeme na Trojčin dan 22. maja 1922. godine bih izabran za predsjednika Bokeških dobrovoljaca Kotor na skupštini svih Bokeških dobrovoljaca. Toga dana bi izabrana nova uprava i Bokeški dobrovoljci odvojiše se od

Splitskog saveza i prisajediniše se savezu crnogorskih dobrovoljaca, a poslije i delegat svih dobrovoljaca zetske oblasti u Beogradu pune 4 godine odio i dolazio i tom prilikom grdno zadužio, ono što bi rekli u dobročinstvo dovedoh sebe do teške ekonomske krize, od čega i danas patim, ali sam u to vrijeme mlogima dobro učinio, osobito sirotinji radeći da što prije dođu do dobrovoljačkog uvjerenja i zemlje kao i do invalide, što neki nebi nikad dobili.

Aprila 22 /1924 godine po.st. kalendaru rodi se moj sin Mirko, kojemu to ime dadoše iz ljubavi prema narodnom poslaniku gospodinu Mirku Komnenoviću koji mi je mlogo pomagao za moje dobrovoljce i njihova uvjerenja i zemlje za čem sam radio u Beogradu.

No 28. marta 1925. godine moj sin Mirko umrije.

Marta mjeseca 21/1926 godine ponovo bih unaprijeđen u čin kapetan I klase i taj čin i danas imam, mjesto da sad budem p. pukovnik, ali ne samo za to nego za mloge moje zasluge i požrtvovanje ni u koliko se današnja naša država nije prema meni odužila, nego se dobro ogriješila, kao i prema mlogih. Bojati se da će je Bog kazniti, jer njina nepravda i grijeh već previre preko ivice.

Svađe, napasti, bolijesti, smrti koje su me do sad udarale, to ovde neću sad navoditi jer bi bilo suvišno i predugo, ali moj život uopšte sklopljen je sa teškim stradanjem, ali za sve Bogu blagodarim, jer su me muke i nevolje, kao moji stalni učitelji mlogo pomogli da od sebe stvorim čovjeka, da se u nekoliko upoznam sa životom i smrću, i da u nekoliko moju dušu oživim koja bi inače bila mrtva i izgubljena.

(kraj)

Napomena nastaviću dalju biografiju prema njegovim zapisima, a koje nije produžio.

Nenad

Priredili: **Branislav Borilović i Srđa Martinović**

ZAPISANO JE (20)

Branislav Borilović

In the twentieth issue of this column, the author has collected various interesting records on historical and other phenomena related to Montenegro in the past, using written sources that are consistently catalogued. These contributions have become a valuable archive of various data on history, nature, phenomena, people, events that can serve as education, information and a short reminder in the form of an answer to the question „did you know?“.

Razni zapisi XI

Da je Napoleon Bonaparta (15. VIII 1769–5. V 1821, prim. a) savjetovao svog generala Ogista Marmona da uključi dvije regimente svoje garde da ih uvede u borbe sa Crnogorcima kakao bi se izvještili i naučili pravoj borbi i ratovanju.

Oraovac, Tomo: *Arbanaško pitanje i srpsko pravo*, Beograd, 1999, str. 78.

Da se Knežević (Mirko Petrović, prim. a) prvi put predstavio kao kompozitor u Rimu. Izveden je marš koji je Knežević nazvao „Uspomena na Rim“. Dupke puno pozorište burno je pozdravilo ovaj marš, koji se morao još jednom ponoviti.

Knežević Mirko je bio u pozorištu pored maestra Maskaljija, koji je dirigovao orkestrom.

Branik, Novi Sad, 14. jun 1901.

Da je prvi muzički kritičar u Crnoj Gori bio dr Kljanti Teodorides. On se pored medicine bavio i muzikom. Porijeklom je bio iz Grčke. Njegov rođeni brat Janko bio je takođe ljekar. Kljanti je živio na Cetinje đe je umro u 31. godini, 16. septembra 1895. godine.

Cetinje 1482–1982, Cetinje, 1994, str. 479.

Da je dr Per Šoć uputio više pisama princezi Kseniji različitim povodima.

U jednom koje je uputio 9. XII 1924. godine se kaže da bi trebalo šćeri i zetovi da urade „bar toliko i prisjete se Velikana i njegove nesrećne zemlje“. Ako ga za njegova života – u najkritičnijim danima – nijesu pomogli, ni njega ni Crnu Goru, koliko su mogli i trebali, da mu bar pomognu da se unekoliko reagira na napade neprijatelja, koji ni preminule na miru ne ostavljaju“. Govori joj da je pripremio knjigu *Život i rad Kralja Nikole* i da joj je poslao prepis iste. Takođe je upoznaje i sa drugim naslovima knjiga koje govore o Crnoj Gori pa i o knjizi Vladimira Ćorovića *Velika Srbija* za koju kaže da „sramno dovikuje“ da se Crna Gora „za vrijeme ovoga sloma Srbije (1915) držala veoma bijedno. Njena vojska se uopšte za čitavo vrijeme ovoga rata nije istakla nijednom sjajnoj pobjedi... Jedna ružna ljaga u njenoj novijoj istoriji biće žensko upuštnje Lovćena!“. Zaključuju da ovako pišu po Beogradu ali da je veća nesreća što se tim gradom sa šajkačama šetaju kraljev najmlađi sin (Petar, prim. a) koji je bio komandant Lovćevskog odreda, i dva najstarija komandanta crnogorske vojske, bivši ministri – predsjednici Mitar (Martinović, prim. a) i Janko (Vukotić, prim. a). A bivši Našljednik Prijestola ukrijeva se u Monte Karlo... Zato je moli da „Vi budete srca junačkoga pa priskočite u pomoć

te izdajstvujete da se istina iznese“. Dalje je obavještava da je „Knjazu Mirku bilo ponuđeno, da potpiše posebni mir pa da zauzme prijesto Crne Gore i Srbije. On je to odbio na jedan način, koji istorija ne smije zaboraviti“.

Kutija 5

U pismu od 16. juna 1924. godine Šoć objašnjava Kseniji o stanju u Crnoj Gori pa kaže da je on između života i pogibije. U pismu dalje kaže „posljednih dana su uslijedila nova hapšenje i ubistva. Poperena su nova vješala u tužnoj Crnoj Gori i oca mi je ubila neprijateljska tamnica“.

Kutija 5 / 4/23

U pismu od 11. juna 1925. godine obavještava je da je poslao listove 4. ov. mj. Kaže da „nikad neću zaboraviti onaj dan kada u trezoru Societete Ženeral, u Nici Vaše Kr. V. izvršavaše testament svog oca, našeg Velikog Kralja, te predavaše muškim nasljednicima Nikole I, uz ostalo: „mač Nemanjića, poezije i bilježnicu Vladike Rada, te mač pobjednika sa Vučjeg Dola, ordenja i maršalski štap Cara Junaka“. Kaže da mu se srce cijepa i pita se će su sad našljednici? Ko će pripasati mač predaka, u odbrani časti, prava Crne Gore i opšte nacioonalne stvari!

Kutija 5/30

Pismo koje je uputio Kseniji 23. novembra 1951. godine trebalo je da mu pomogne u razrešavanju dileme će je zapravo Kralj želio da se sahrani. Navodi podatak koji je objavio Živković a koji govori da je kralj njemu govorio „da želi da bude sahranjen na Orlovom kršu na Cetinje kraj vladike Danila“ kao da je predosjećao da će prvi i posljednji vladalac iz kuće Petrović-Njegoš počivati na Orlovom kršu.

Kutija 5 / Fas. 12/11

Ksenija je takođe pisala Šoću više pisama. U ovom mu saopštava neke podatke o čuvanju Njegoševe bilježnice. Kaže da je bilježnica u njihovoj kući čuvana kao svetinja a da je kasnije bila predata njenoj sestre Jeleni koja je čuvala do smrti.

Kutija 5 / Fasc. 17/1

Da je cetinjska revija *Dan* za 1911. godinu donijela tekst u kojem se kaže: „Revija ova ne samo da donosi studije o Tolstoju i Šekspiru, nego sadržaje, u čast Crnogorske crkve i jedan cirkular crnogorskog mitropolita časnim i prečasnim sveštenicima obadvije vjere, kojim cirkularom mitropolit preporučuje da se ovi pretplaćuju na *Dan* i da će sveštenstvu dobro poslužiti.“

Barbulesku, Ilija: *O kulturi u Crnoj Gori*, Cetinje, 1912, str. 7.

Da je na Cetinje 1910. godine formirana „zemljodelska biblioteka“ koja je izdavala različite knjige kao: *Korisno bilje*, *Bolijesti vinograda* itd.

Barbulesku, Ilija: *O kulturi u Crnoj Gori*, Cetinje, 1912, str. 6.

Da je Štrosmajer o Crnogorcima rekao: „Crna Gora, staro to utočišće slobode i neodvisnosti slovenske, svima nam je zemlja sveta nade ufanja (čovjekoljublje, pouzdanje, uzdanje itd. prim. a), a divno junačтво Crnogoraca jemstvo, da i u obćemu tako rekav zdvojenju nezvanjamo. Gde se za krst sveti i slobodu zlatnu tolike žrtve zahtijevaju, tuj se srdce božje od naroda još otuđilo nije i tuj prije ili poslije krv obilavo proljevana, postati ili sjemenom obćoj slobodi i obćemu spasenju“.

Zapisi, glasnik cetinjskog istorijskog društva, knj. XIII, sv. 1–6, januar-jun, 1935, str. 27.

Da je Njegoš odbio predlog da se Crna Gora potčini Turskoj iako su nudili dobre uslove za njega i njegovu Crnu Goru. Rekao je „Crna Gora zemlja je nezavisna i nikad se nije turcima potčinjavala: dok god bude u životu ijednog Crnogorca ona će ostati

nezavisna. Crnogorci se biju oko četiri vijeka s turcima i njihovo neprijateljstvo došlo je tako daleko, da ne bi nikad mogli živjeti u zajednici“. Na pitanje „Je li daleko odavde do Cetinja?“ Vladika, stalno hladnokrvan odgovori: „Kako za koga. Prijatelj će stići za šest sati, a neprijatelj možda neće nikada ni stići“.

Zapisi, Cetinje, knj. XIV, sv. 1–6, jul-decembar, 1935, str. 23.

Da je *Nova Evropa* jedan broj časopisa posvetio Njegošu. U tekstu je objavljena i prva verzija kapele na Lovćen koja nije izgrađena zahvaljujući kralju Aleksandru koji je tvrdio da bi njena gradnja ugrozila ondašnje finansije Jugoslaviju. U poglavlju „Njegoš i Jugoslavija“ se kaže: Nošen velikom mišlju oslobođenja svoje nacije, i ujedinjenja njena u jednu veliku, slobodnu i prosvijećenu u mati domovinu; Njegošu je jednako blizak i Beograd i Zagreb, i Travnik i Dubrovnik i Skadar i Mostar. Za njega je jednako brat buntovni vezir Bosanski Gradašević, Ali-paša Rizvanbegović, Osman-paša Skopljak, kao knez Aleksandar Karađorđević, ili ban Jelačić. Za njega je svejedno, kako se koji od njih krsti ili ne krsti, i kako se zove; za njega je glavno da su oni sinovi jedne majke, jednog naroda, da su braća. Značaj i vrijednost svakojega cijenio je samo po tome koliko je koji mogao i bio voljan da učini za ostvarenje velike nacionalne ideje.

Nova Evropa, Zagreb, knj. XI, 1925, str. 3.

Nova Evropa donosi u još jednom broju tekst o Njegošu i Vuku Karadžiću. Tekst govori o proslavi Lučin dana 17. oktobra na Cetinje (četiri godine od smrti Petra I). U tekstu se kaže: „Otvore mu grobnicu, da kosti prenesu na drugo mjesto (jer je crkva tesna, a grobnica je zauzimala mnogo mesta), ali u mesto kostiju nađu ga celokupna. Vladika štampanim cirkularom objavi ga narodu za sveca, i iz sve Crne Gore povrvi narod da mu se pokloni i da ga celiva, jer su ga još za života za sveca držali.

Nova Evropa, Zagreb, knj. 9, 1924, str. 149–152.

Da je Jov. M. Jovanović srpski poslanik u Londonu, a ranije poslanik Srbije na Cetinje razgovara sa knjazom Nikolom o bombaškoj aferi. Knjaz mu je govorio o štetnom uticaju „beogradske štampe koja ne prestaje grditi mene i moje Crnogorce“. Dalje kaže „Pa ni to vam nije dosta već šaljete bombe da pobiju i raznesu mene i sve moje...“.

Nova Evropa, Zagreb, knj. II, 21. mart 1. avgust 1921, str. 27–29.

Da „Nijemci vrlo rado hoće da paradiraju sa ovom glupošću, što se zove Vesela udovica“ (opereta koja ružno govori o Dvoru Kralja Nikole, prim. a). U tekstu se kaže da su sa tom operetom „naseli gde su god stigli: i u Beču, i u Sarajevu, i u Zagrebu, i u Carigradu, pa čak i u dalekoj Americi“. Sve im to nije smetalo, da operetu izvodu i u Solunu. List konstatuje da ih sve to neće naučiti dok se ne prolije krv koja zamalo nije pala u Carigradu.

Cetinjski vjesnik, Cetinje, br. 1, 1910, str. 1.

Da je sveštenstvo crnogorske crkve „korporativno“ došlo da čestita novu godinu mitropolitu Mitrofanu Banu. U ime sveštenstva skup je pozdravio prota g. Dušan Petrović. Protu je istakao „da dvadesetpetogodišnji teški ali veoma plodni rad njegov za dobro i napredak crnogorske crkve, ukazujući na visoku pažnju, ljubav i gotovost Uzvišenog Gospodara za svaki preduzeti korak na unapređenju crkve izjavljujući u isto vrijeme blagodarnost današnjoj knjaz. Vladi na gotovost za uređenje paroh sveštenstva, podnoseći Skupštini zakon o istom“.

Cetinjski vjesnik, Cetinje, br. 1, 1910, str. 4.

Da je osnovana „pokrajinska bolnica u Kotoru“.

Cetinjski vjesnik, Cetinje, br. 4, 1910, str. 2.

Da je *Cetinjski vjesnik* objavio tekst u kojem se kaže: „Braća u Biogradu koje nadahnjuje pašićizam meće u Svece čak i one

koji ukradu prase, dok za Crnu Goru takvi ljudi imaju obraza čak i da izmišljaju pojedina hapšenja, samo da bi na Crnu Goru mogli izliti svoju otrov.“

Cetinjski vjesnik, Cetinje, br. 5, 1910, str. 2.

Da je poznata Srpska spisateljica posjetila 1921. godine Crnu Goru. U Podgorici je boravila i zabilježila mnoge stvari pa i to kako se zove svileni košulja. Košulja se zove „Rkatlija“.

Lazarević, Jelena: *Crna Gora: bilješke s puta*, Beograd, 1921, str. 21.

Da je na Cetinje postojalo „Zetsko društvo“. Društvo je pripremilo 8. septembra 1921. godine manifestaciju pod imenom „Njegoševi dani“. Na čelo organizacije nalazila se dr Marija Ognjanović.

Lazarević, Jelena: *Crna Gora: bilješke s puta*, Beograd, 1921, str. 22–23.

Da „Nahije Katunska, Riječka i Lješka broje skoro 300 akademski školovanih građana, a broj studenata iz Crne Gore, u zemlji i na strani, blizu hiljadu“.

Lazarević, Jelena: *Crna Gora: bilješke s puta*, Beograd, 1921, str. 33.

Da je Jelena Lazarević poslije posjete Lovćenu put nastavila prema Podgorici. Kaže da je pred Podgoricom „Keruševac: nešto četinarskog zelenila, iz kojeg se beli bolnica, koju održavaju Amerikanci i koja je bila, do skora, letnikovac kneza Danila“.

Lazarević, Jelena: *Crna Gora: bilješke sa puta*, Beograd, 1921, str. 38.

Da je Podgorica „varoš do 5.000 stanovnika, podijeljena rijekom Ribnicom na staru i novu“.

Lazarević, Jelena: *Crna Gora: beleške s puta*, Beograd, str. 40.

Da je J. Lazarević pisala i o zdravstvenim prilikama u Crnoj Gori. Za cetinjsku bolnicu kaže: „Što se tiče bolnica, najbolje je uređena Cetinjska. Smještena je u ugodnoj zgradi, zidanoj oko 1870. godine a dopravljana pre 15 godina.“

Lazarević, Jelena: *Crna Gora: beleške s puta*, Beograd, 1921, str. 66.

Da je Đina Markuš sa Cetinja, uhapšena nakon objave Rezolucije Informbiroa 1948. godine. Đina je bila među prvim komunistima koji su kritikovali klasno raslojavanje i stvaranje crvene buržoazije. Uhapšena je 1949. godine, sprovedena u istražni zatvor „Glavnjača“ u Beogradu i Sv. Grguru.

Iz zatvora je puštena 1952. godine. Do same smrti se nije uspjela prilagoditi „normalnom“ životu.

Patila je od teške nesanice i katatonije (nepokretnost, zgrčenost tijela, šutnja, prim. a). Godine 1989. napisala je Memoare (neobjavljeni), o danima provedenim na Golom otoku i Sv. Grguru.

Kulundžić, Andrea: *Vi ste partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete*, Zagreb, str. 40.

Da je na Cetinju ustanovljeno italijansko poslanstvo. Italijanski kralj Viktor Emanuelo ustanovio je umjesto dosadanjeg generalnog konzulata, poslanstva na Cetinju, a za poslanika je imenovao Ričarda Bolatija, dosadanjeg generalnog konzula u Budimpešti.

Branik, Novi Sad, 14. jun 1901.

Da je na Cetinju otvoreno društvo za osiguranje života i imanja „Rossija“. Društvo je otvoreno po odobrenju crnogorskog ministra finansija na Cetinju. Predsjednik društva bio je Živko Dragović. Agenciju je otvorio Dimitrije Ljubovski, generalni inspektor društva koji je toga radi naročito došao na Cetinje.

Branik, Novi Sad, 14. jun 1901.

Da je u jednom malom zaseoku (30 kuća) u Gornjoj Crmnici, 30-tih godina prošlog vijeka, 17 udatih žena rodilo 89-oro djece.

Od njih 17, devet žena je imalo 16 pobačaja ili mrtvorodenosti, što ukupno čini 105 trudnoća.

Kusovac Vaso, *Zdravstvena zaštita žena u Crnoj Gori*, Nikšić – Beograd, 1994, str. 18.

Da je Mihailo Pupin bio veliki prijatelj Crne Gore. Da bi pomogao Crnoj Gori on je u Ulcinju kupio jedno imanje đe bi obrazovao ugledno poljoprivredno dobro i podigao u Ulcinju bolnicu za bolesti kostiju. Pošto mu je knjaz Nikola dozvolio kupovinu imanja, Pupin mu je srdačno zahvalio i rekao: „Dopuštite mi, molim Vas, da Vam blagodaram srdačno, što me Vaše Kraljevsko Visočanstvo Crnogorci nijesu smatrali za stranca kad sam se prijavio kao kupac ovog malog dobra u Ulcinju. Ja ću se truditi da se uvijek pokažem dostojan toga otmenog prijateljskog raspoloženja...”

Martinović Niko S.: *Jedan prilog biografiji Mihaila Pupina- Pupin i Crnogorc*, str. 5.

Da je osnovana Narodna biblioteka u Nikšiću. Biblioteka je otvorena pri sreskom NO, i broji oko 3.000–5.000 (prema dostupnim podacima autoru nije vidljiva konkretna brojka da li se radi o 3.000 ili 5.000 bibliotečkih jedinica, prim: a) beletrističkih i naučnih knjiga. Na kraju se zaključuje da bi ovaj primjer trebalo slijediti i ostali NOO oslobođene teritorije.

Pobjeda: List narodno-oslobodilačkog fronta Crne Gore i Boke, Cetinje, br. 2, 1944, str. 6.

Da je izašao list antifašističkog fronta žena *Naša žena*. U tekstu se pominju autori priloga o ženama Crne Gore i Boke.

Pobjeda: List narodno-oslobodilačkog fronta Crne Gore i Boke, Cetinje, br. 2, 1944, str. 6.

Da je Župa Cetinje dala u „jednoj godini 20.000 voćaka, 40 plugova, 5.000 knjiga, 20 modernih košnica itd: to je djelovanje na kulturnom i privrednom saniranju sela“. U tekstu se dalje kaže da ovaj kraj nije pasivan već naprotiv ističu se dobra Skadarskog jezera i bogatstvo ribe pa se ponekad ulovi i do 10 vagona ribe. Govori se i o najboljem vinu iz Crmnice kojega ima oko 4.000 barela. Posebno se govori o proizvodnji mlijeka oko Nikšića, ispod Durmitora, da ga ima toliko da se prosipa ili upotrebljava nizašto.

Milošević Gavro: *Sitni rad, najveći rad u narodu – putevi i ciljevi konstruktivnog Jugoslovena*, Beograd, 1934, str. 8–10.

Da je Ljuba Nenadović, srpski književnik i prijatelj Njegošev, objavio podatak da je Vladika Rade napisao *Istoriju Crne Gore*. Po Nenadoviću, vladika je diktirao izvjesnomu tršćanskom advokatu Đuzepu Kazi *Istoriju Crne Gore*. Kaza je istoriju pisao na francuskom jeziku. „To je delo već gotovo“ kaže Nenadović, „sad ga samo pregledaju“. „Vladika će da ga pošlje nekom francuskom spisatelju po imenu Belanžau, s kojim se negde upoznao i o Crnoj Gori pričao mu. Belanže je bio ushićen njegovim pričanjem i molio je vladiku da mu tako napiše kako mu je pričao o Crnoj Gori.“

„Ovo je delo, kao što mi reče udešeno za strance koji nas ne poznaju.“

Što je dalje bilo sa ovim Njegoševim djelom nepoznato je. Enigmu je pokušao da razriješi Pavle Popović, G. Jakšić i napokon sam autor pomenute brošure, Dušan Vuksan.

Vuksan Dušan: *Da li je vladika Rade pisao Istoriju Crne Gore?*, Cetinje, 1936, str. 1.

Da je vladika Rade bio pretplatnik na nekoliko novina. Jednom ruskom časopisu, praškim novinama *L'Echo Francais*, *Journal quotidien*, *Giornale diabolico*, *Politico*, *Umoristico*, *Comico*, *Critico*. Navedena praška gazeta je čak 1845. objavila feljton o Crnoj Gori.

Vuksan Dušan: *Da li je vladika Rade pisao Istoriju Crne Gore?*, Cetinje, 1936, str. 6.

Da je u izvještaju koji je poslat srpskoj Vrhovnoj komandi o kapitulaciji Crne Gore, zapisano: „ona je kapitulirala na dan 22. januara 1916. godine i to na čudan način. Ni na jednom frontu nije položila oružje pred neprijateljem, već ga je po naređenju vrhovne komande složila u vojne magacine“.

Ružić Jevto A.: *Crna Gora u danima krize krajem 1915. i početkom 1916. godine, i posle rata*, Minhen, 1961, str. 1.

Da je ratni dopisnik *Paris Journal* Anri Barbi, o prvom vatre-nom krštenju Crnogoraca na Bregalnicu zapisao: „Iz redova crnogorske vojske, ostatka boraca ispod Skadra koji peške, iz Crne Gore, pohitaše braći u pomoć, ču se glas: A naprijed Crnogorci! Zatim taj oficir izvadi sablju i polete ka Bugarima. U to trube zasviraše juriš, a oficiri povadiše sablje, pa se celi borbeni redovi podigoše kao da iz zemlje izroniše i poletješe na neprijatelja, i ne pucaju niti traže zaklon, već sa tradicionalnim vojnim poklicem: Juriš, juriš Crnogorci! Lete naprijed ne obazirući se na one koji padaju pod pljuskom snažne bugarske vatre.“ U tim borbama Crnogorci su pretrpjeli teške gubitke „Bugari su bili zaprepašteni kad su vidjeli kako su se Crnogorci borili.“

Ružić Jevto A.: *Crna Gora u danima krize krajem 1915. i početkom 1916. godine, i posle rata*, Minhen, 1961, str. 66.

Da je poslije Mojковаčke bitke, Srbima „prilikom njihovog povlačenja iz trupa i ostavljanja u muzej odata pošta na najsvečaniji način, baš onako kako i treba, na crnogorske barjake niko od mjerodavnih nije ni pažnju obratio“.

Ružić Jevto A.: *Crna Gora u danima krize krajem 1915. i početkom 1916. godine, i posle rata*, Minhen, 1961, str. 48.

Da je Ružić u svojoj knjizi a osobito u poglavlju „Zvanična Velika Britanija“, zapisao odnos sila spram male Crne Gore. U ovom poglavlju se kaže „Braneći politiku engleske vlade, od Engleza sa ulice, potpukovnik Rankin veli: Gaskvit je bio u pravu. Jer da je prihvatio politiku tog čovjeka sa ulice, rat bi bio tu. A Gaskvit nije podržavao Austriju i pitanje Skadra, Austrija bi tada napustila Koncern velikih sila i potom bi, možda i poslije poduže borbe zbrisala Crnu Goru sa mape Evrope. U tom slučaju, rat između Rusije i Austrije, potpomognut sa Srbijom i Bugarskom bio bi neizbježan. Pod tim okolnostima i Engleska bi bila primorana da interveniše“.

Ružić Jevto A.: „Skadar i Bregalnica (drugi dodatak knjizi Crna Gora u ratovima 1912–1918)“, Minhen, 1964.

Da je Ružić u istoj knjizi govorio i odnosima Italije naspram Crne Gore, pa je zapisao: „Nije bilo značajnijega događaja u balkanskoj krizi od nepotpunog sporazuma improvizovanog između Austrougarske i Italije za paralelnu ako ne i zajedničku akciju u Albaniji poslije pada Skadra. U toj borbi, da se ne dozvoli Crnoj Gori da zadrži Skadar za sebe (centar austrijskog uticaja u Sjevernoj Albaniji)“. Austrougarska diplomatija bila je stala na stanovište da dozvoli Italiji da izvrši okupaciju Valone, vrlo važnog pristaništa, ključa Jadrana.

Ružić Jevto A.: „Skadar i Bregalnica (drugi dodatak knjizi Crna Gora u ratovima 1912–1918)“, Minhen, 1964, str. 19.

Da je u istoj knjizi Ružić govorio o odnosu Crne Gore i Rusije pa kaže: „Prvi Rus koji je uočio pravu vrijednost tog razbuktalog slobodarskog duha crnogorskog gorštaka, i prvi vojnik koji je ocijenio strategijski značaj Crne Gore, bio je Petar Veliki koji je tada uhvatio vezu sa Crnogorcima.“

Ružić Jevto A.: „Skadar i Bregalnica (drugi dodatak knjizi Crna Gora u ratovima 1912–1918)“, Minhen, 1964, str. 19.

Da je Dušan Miranović iz Donjih Kokota pobjegao sa strijeljanja. List donosi jezivu priču Miranovića, kako je uspio pobjeći četnicima i Njemcima sa strijeljanja.

Pobjeda, 24. 12. 1944, str. 6.

Da je na Njeguše otvoreno pazarište. Pazarište je otvoreno da bi što brže oživjela trgovina i razmjena dobara. Prvi Pazar je otvoren u nedjelju 24. 12. 1944. godine i dalje svake nedjelje.

Pobjeda, 24. 12. 1944, str. 4.

Da su formirane „posebne brigade na melioraciji ulcinjskog polja. Izgradnjom odbranbenog nasipa pored rijeke Bojane, zaštititi će se od poplave preko 4.500 hektara zemlje, isušiti će se mnoge baruštine, koje su bile leglo komaraca i izgraditi će se čitav sistem kanala za navodnjavanje polja“.

Borba, organ komunističke partije Jugoslavije, Beograd, 10. novembar 1949, str. 2.

Da je u danilovgradskom srezu u toku jesenja setva ozimih žitarica, povrtarskog i stočnog krmnog bilja. Ovaj srez ima 42 seljačke zadruga, sa 1.684 domaćinstva i 3.534 hektara zemljišta.

Borba, organ komunističke partije Jugoslavije, Beograd, 26. oktobar 1949, str. 1.

Da je 30. oktobra 1949. Cetinjanin Mišo Pajović, igrao za fudbalsku reprezentaciju Jugoslavije. Pajović je igrao utakmicu za prvenstvo svijeta. Utakmica je odigrana u Parizu na stadionu Kolom. Pajović je imao zapaženu rolu na utakmici.

Borba, organ komunističke partije Jugoslavije, Beograd, 31. oktobar 1949, str. 4.

Da su osam mjesta u Crnoj Gori, proglašena za gradove u sastavu sreza. Za gradove u sastav sreza proglašeni su: Ivangrad, Bijelo Polje, Herceg Novi, Kotor, Bar, Ulcinj, Kolašin i Danilovgrad.

Borba, organ komunističke partije Jugoslavije, Beograd, 07. novembar 1949, str. 3.

Da je na Petkovdan 26 (14. oktobra), 1864. godine, pravljen prvi Popis crnogorskog stanovništva. Po njemu je toga dana u Crnoj Gori bilo 198.238 stanovnika.

Vukčević Milo: *Crna Gora i Hercegovina, uoči rata 1874–1876*, Cetinje 1950, str. 13.

Da je na svečanosti koja je održana 22/10. avgusta 1872. godine, po punoljetsvu kneza Milana, knjaz Nikola za tu svečanost poslao Petra Vukotića. Petar je imao ulogu da „zasnuje bolji, iskreniji odnošaj među njihovim vladacima“.

Vukčević Milo: *Crna Gora i Hercegovina, uoči rata 1874–1876*, Cetinje 1950, str. 31.

Da je kralj Petar Karađorđević, svoj stav u vezi Skadra saopštio riječima: „Ukoliko velike sile reše da Skadar pripadne Albaniji, Srbija se tome mora potčiniti“.

Vojvodić Mihailo: *Skadarska kriza 1913*, Beograd, 1970, str. 76.

Da je „Crnoj Gori životno načelo – Crnogorstvo. Bez toga Crna Gora ne bi mogla živjeti, tj. ne bi mogla biti Crna Gora. Izgubivši to ona ne bi morala materijalno propasti, u njoj bi ostale one iste stijene i krši, možda još zaodenuće šumom i zelenilom, ona bi se mogla još proširiti, u njoj bi moglo biti i više naroda, bogatijeg i prosvjetljenijeg, ali to ne bi bila više Crna Gora, kada u njoj ne bi bilo Crnogoraca... Prvo što se tiče Crnogorstva, ono nije samo junaštvo nego i čojstvo (humanost). U njemu su dakle dva elementa, koji samo kad su u slozi sastavljaju ideal Crnogorstva. U drugom svijetu za čovjeka je dovoljno i samo čojstvo; u Crnoj gori hoće se, istina, za potpuna čovjeka i junaštvo. Ali bez čojstva ni u Crnoj Gori ne valja junaštvo niti se cijeni mnogo...U pojmu čojstva leži pojam napretka, uljudnosti, kulture i civilizacije. Kad je dakle ono sastavni dio crnogorstva, onda se od njega ne može i

ne smije odlučiti niti u suprotnost s njim dovesti sve ostalo što pripada ili služi zdravome napretku...”

Elementa Montenegrina – hrestomatija, br. 1, 1990, str. 133.

Da u „Crnoj Gori upravlja se uopšte narodnom crnogorskom duhu, đe vlada potpuna ravnopravnost, bez razlike vjere i narodnosti, bez ogleda na položaj i stanje svakoga koji se zove Crnogorac“.

Elementa Montenegrina – hrestomatija, br. 1, 1990, str. 135.

Da „Džamija Turska stoji i dan današnji nasred pjace i stojaće tu dok kad je god traje i vikaće sa njenog tankog minareta hodža turski koliko ga god grlo donosi niti će mu ikad iko na put stati. Rimokatoličko zvono pozdravlja zdravu Mariju kao posred Beča ili Rima i pozdravljaće je dokle traje vjere u njih niti će im ikad iko smetati u Crnoj Gori“.

Elementa Montenegrina – hrestomatija, br. 1, 1990, str. 135.

Da je Henri Lajard o crnogorskom jeziku i Njegošu zapisao da je Njegoš zauzet „građenjem novih škola u raznim krajevima zemlje, koje će biti otvorene kroz godinu dana pod upravom više učitelja iz Srbije, pošto još nema Crnogoraca sposobnih za te poslove. U isto vrijeme on bi htio da ima elementarne školske knjige, prevedene na crnogorski jezik...”

Elementa Montenegrina – hrestomatija, br. 1, 1990, str. 142.

Da je otac Petra II Petrovića Njegoša, Tomo Markov umro u najvećoj bijedi. Na njegovu nesreću nadživio je sve svoje sinove, pa čak i unuke. Njegov najstariji sin Joko u 14. godini je poginuo na Grahovcu 1836. godine, da bi 1851. godine umro njegov drugi sin Radivoje-Rade, vladika crnogorski, a 1854. njegov treći sin Pero, predsjednik Crnogorskog senata. I Pero je doživio očevu sudbinu: Naime od pet sinova četiri je sahranio (Pavla, Nika, Mihaila i Lazara). Peti sin Perov, Rade, umro je dva mjeseca poslije očeve smrti. U pustoj kući u Njegušima prebiraio je Tomo Markov po glavi da nije đe u životu pogriješio. A onda se sjetio

da je na pravdu boga, da bi pomogao bratu, zadavio dubrovčanina opata Dolčija (Frančesko de Visković, pravo ime, prim. a), sekretara Petra I. Bilo je to 1805. godine kada su Rusi ozbiljno prijetili vladici Petru da tajno šuruje sa Francuzima. Tada je odlučeno da svu krivicu „svale“ na Dolčija kako bi se opravdali pred Rusima. Tomo Markov se prisjetio da je tada napravio veliku grešku koja ga je skupo koštala kada je vezanog čovjeka u lance svojim rukama zadavio.

Pošto je ispratio sve sinove i unuke, jasno mu je bilo „da mu je kuća iskopana“ pa je testament napisao 29. avgusta 1854. godine i svu svoju imovinu ostavio ženi Ivani. No, nesreća ne ide sama, sudbina je šćela da i nju nadživi. Umro je u 95. ili 96. godini u svojoj kući na kojoj nije bilo ni jednog prozora ni vrata. Za tu rabotu odgovoran je bio sinovcu mu, knjazu Danilu koji je naredio da se prozori i vrata skinu zbog zavjere koju je Tomo Markov učinio prema njemu. U takvoj „ambulini“ kući je umro Tomo Markov bez ide ikoga u najvećoj bijedi.

Andrijašević, Živko: „Pet tužnih šćeri kapetana Četka“, objavljeno u časopisu *Stvaranje*, časopis za književnost i kulturu, br. 8–12, 2002, str. 313–330.

Da je Petar Plamenac (Boljevići, 1872–1954, crnogorski političar i diplomata) u polemici sa prof. dr Đurom Šurmanom iznio sledeći podatak: „Postoji onaj referat O-br. 9034 od 31. XII 1915. godine, koji je jedan visoki srbijanski oficir uručio kralju Nikoli; a postoje i druga pismena, kao naprimjer ono u kojem isti srbijanski oficir savjetuje kralja Nikolu, da ustupi Lovćen i Cetinje Austriji...“.

Nova Evropa, Zagreb, knj. XVI, br. 1, 11. jul 1927, str. 84.

Da je po pisanju Petra Plamenca dr Lujo Vojnović (Split, 15. IV 1864–1951, dubrovački pravnik, diplomata i književnik, sekretar kneza Nikole, ministar pravde Crne Gore itd, prim. a), bio „virtuez u tapiranju“. Po Plamencu on je izvukao iz „štaka“ kralja Nikole i crnogorske kase više od pola miliona zlatnih

franaka“. I pored svega blaga koje je uzeo Vojnović je loše pisao o Crnoj Gori i kralju Nikoli.

Nova Evropa, Zagreb, knj. XVI, 11. jul 1927, str. 92.

Da je prof. dr Branko Babić naveo podatak „da je Crna Gora poslije balkanskih ratova dobila oko 240.000 stanovnika, od kojih 160.000 bilo islamske vjeroispovijesti, a pravoslavnih oko 50–60.000 hiljada“.

Andrijašević, Živko; Stanojević Zoran: *Pokrštavanje muslimana 1913. godine*, Podgoria, 2003, str. 5.

Da Laza Tomanović obavještavao avgusta 1907. godine knjaza Nikolu da je Marko Cemović „suviše zadahnut duhom Srbijanskim, ili da bolje rečem Biogradskim, te mu vazduh Cetinjski nije po čudi“. (Cemović je odbio da uđe u crnogorsku činovničku službu pa je službovanje nastavio u Kraljevini Srbiji, prim. a)

Da je list *Crnogorac* iz 1871. godine imao ukupno 703 predplatnika, od kojih su samao 236 bili pretplaćeni na čitavu godinu. Većina pretplatnika je bilo sa strane. U tom periodu po pisanju Đoka Pejovića Crna Gora je 1876. godine imala 2.146 učenika i 97 učenica. Broj stanovnika nije prelazio 140.000.

Andrijašević, Živko; Stanojević, Zoran: *Pokrštavanje muslimana 1913. godine*, Podgorica, 2003, str. 23.

Da čuvena budvanska plaža nosi ime po mornaru – brodolomcu španskog porijekla po imenu Mogren. Po legendi gusari su potopili špansku galiju a jedini preživjeli mornar bio je Mogren. U znak zahvalnosti što je preživio on je sagradio u Budvu crkvu koju je posvetio uglednom franjevcu i katoličkom svećeniku Svetom Antunu Padovanskom koji je rođen u Lisabonu a umro u Padovi. Starobudvani su svake godine 13. juna čamcima dolazili na misu u ovu crkvu a pošto je bila mala misa je često održavana na žalu na kojem je isplivao Mogren. Neki starosjedioci Budvani su se držali starog običaja da se ne kupaju prije 13. juna. Nažalost, crkvice je ljudskom glupošću

porušena a na njeno mjesto je podignut ugostiteljski objekat.

Duletić, Vlado: *Budva od mita do stvarnosti*, Budva, 2010, str. 35.

Da je prvobitni Sveti Stefan sagrađen od ratnog plijena. Prema predanju početkom XV vijeka Kotorani i Paštrovići izvojevali su veliku pobjedu nad Osmanlijama. „Od ratnog plijena Paštrovići se dogovore da na ostrvo podignu utvrđenje od dvanajest kuća koje bi predstavljale svih dvanajest paštrovskih plemena. Kasnije se na ostrvu nastavilo sa gradnjom pa je u najvećem ekonomskom usponu ostrvo brojalo do 400 stanovnika i 100 kuća.“ (O Svetom Stefanu i njegovom nastanku kao prestižnom turističkom mjestu govorili smo u jednom od prethodnih brojeva, prim. a).

Duletić, Vlado: *Budva od mita do stvarnosti*, Budva, 2010, str. 31–32.

Da nazivom „Crna Gora i Brda“ označavaju se četiri nahije: Katunska, Riječka, Crmnička i Lješanska, a pod Brdima se podrazumijevaju sedam plemena: Bjelopavlići, Piperi, Bratonožići, Kući, Vasojevići, Rovci i Morača.

Raspopović, Radoslav: *Diplomatija Crne Gore 1711–1918*, Podgorica – Beograd, 1996, str. 136.

Da je neposredno po smrti Petra I, shodno njegovoj oporuci, sazvana Skupština na Cetinju, na kojoj su iz svake nahije izabrana po dva čovjeka koji su sačinjavali Centralno Zemaljsko praviteljstvo, odnosno „Centralno vijeće“. Na čelu ovog vijeća nalazio se guvernadur, a stariji brat mitropolita Petra I, Sava Petrović, bio je određen da pomaže guvernaduru u rukovođenju vijećem.

Raspopović, Radoslav: *Diplomatija Crne Gore 1711–1918*, Podgorica – Beograd, 1996, str. 147–148.

S

T

N

E

T

N

O

C

7 law

7 Legal state and the rule of law
Dragoljub Drašković

25 Legal and institutional framework
of migration management in
Montenegro
Jelisaveta Blagojević

43 The rule of law – condition for the
accession of Montenegro to the EU
Hamdija Šarkinović

63 globalisation

63 How can democracy be saved
from globalization
Bojan Jovanović

105 ontology

105 Đilas's controversies on the
Montenegrin state and
national issues
Branislav Kovačević
(*edited by: Marijan Mašo Miljić*)

129 history

129 The Roman-Byzantine province
of Prevalis from the early 4th to
the early 7th century
Dragutin Papović

173 The Bašić family of Dubrovnik in
the second half of the 14th and the
first decades of the 15th century
Marijan Premović

187 German count Schmettau – prete-
nder to the Serbian throne in 1774
Ilija Vujošević

Savić Marković-Štedimlija – **217**
return to Yugoslavia, trial and
imprisonment (1955–1959)
Željko Karaula

Testimonies about the sons of **245**
King Nikola in the First World War
Milan Šćekić

terrorism 257

Classification of terrorism **257**
Marko Kusovac

literature 263

Hypertext as a new form of **263**
textuality
Anka Vučinić Gujić

Aesthetic values in the novel **269**
Konak by Ćamil Sijarić
Avdo Nurković

philosophy 287

The concept of genius in classi- **287**
cal German philosophy –
Kant and Schopenhauer
Vlado Jovanović

Existentialism **319**
from Kierkegaard to Heidegger
Ilija Kapičić

Montenegro for beginners 339

Yatagan attack against the writer **339**
Petar Milatović

S

343 construction

343 Construction of Montenegrin railways (I)
Velizar Radonjić

T

373 In search of folk stonemasons (IV)
Slobodan Čukić

401 art

Z

401 Michelangelo's cycle of frescoes on the ceiling of the Sistine Chapel
Jakov Marković

W

435 prism

435 A ghost of bygone days
Dušan Pejaković

T

443 memoirs

443 Memoir records of officer Đuro Živanović
(*priredili: B. Borilović, S. Martinović*)

Z

509 archive

509 It was recorded (20)
Branislav Borilović

O

C
